

8/2135

N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

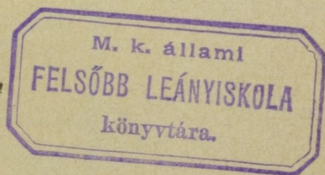
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERÉZIA LEÁNYGIMNÁZIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRA.
SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

ÖTVENNYOLCZADIK KÖTET

(148. 149. 150. SZÁM.)

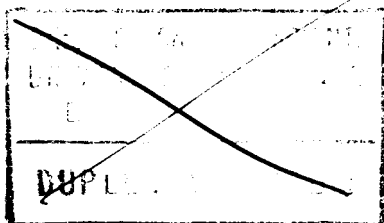

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1889.

P 11901/959

1895H-61

TARTALOM.

CXLVIII. SZÁM.

A MAGYAR NYELV APOLOGIÁJA. — Simonyi Zsigmondtól	1
EGY ŐSI EMBERFAJTÁRÓL ÁZSIA KELETI SZÉLÉN. (III.) — Török Auréltól	13
BETHLEN GÁBOR UDVARA. — Acsády Ignácztól	42
PALACKY FERENCZ ÉS A MAGYAROK. (II.) — Gömöri Havas Sándortól	60
AZ ATLASZ-CSALÁD. Regény. (II.) — Csiky Gergelytől	83
KÉSŐN ÉRKEZETT. Rajz. — Tutsek Annától	106
KÖLTEMÉNYEK. <i>A töprengő.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Mad river, a fehér hegyek között.</i> — Longfellow után, angolból Szász Bélától	121
KAZINCZY FERENCZ HAMLET-FORDÍTÁSA. — Bayer Józseftől	125
ÉRTESÍTŐ. Csiky G.: <i>Az elvált asszony.</i> — t. — Concha Gy. <i>Újkori alkotmányok.</i> — V. K. — Janssen H.: <i>Mährchen und Sagen des Esthnischen Volkes.</i> — V. B. — <i>A francia pair-kamara ritái az elsősülötségi jogról.</i> — P. Á.	142

CXLIX. SZÁM.

A HUSZONKETTEDIK ARTICULUS. — Károlyi Árpádtól	161
EGY ŐSI EMBERFAJTÁRÓL ÁZSIA KELETI SZÉLÉN. (IV.) — Török Auréltól	212
A MEZŐGAZDASÁG SZABÁLYOZÁSA. — Pólya Jakabtól	245
AZ ATLASZ-CSALÁD. Regény. (III.) — Csiky Gergelytől	270
KÖLTEMÉNYEK. — I. <i>Gyermekszobában.</i> — Vargha Gyulától. — II. <i>Mig Jakab el nem jön.</i> — Burns után, angolból — Lévy Józseftől	288
TÁRSADALMI ELMÉLETEK ÉS ESZMÉNYEK. — F. J.	290
SZINHÁZI SZEMLE. (Dóczy Lajos: <i>Vegyes párok.</i>) — Gyulai Páltól	301

ÉRTESITŐ. Koltai V.: <i>Újabb angol költők.</i> — Rogeard: <i>Képek a francia irodalomból.</i> — Calderon: <i>Saját becsületének orvosa.</i> Ford. Beksics G. — r. — Csiky G.: <i>Műkedvelők színpadja.</i> — Br. — Renner V.: <i>Türkische Urkunden.</i> — d. — Dr. Vizneker A.: <i>Felelet dr. Apáthy J. úrnak a jogi vizsgálatok tárgyában</i>	308
--	-----

CL. SZÁM.

TURGOT ÉS AZ IPAR SZABADSÁGA. — Bernát Istvántól	321
EGY ŐSI EMBERFAJTÁRÓL ÁZSIA KELETI SZÉLÉN. (V.) — Török Auréltól	349
A RIVIERÁRÓL. — Végh Arthurtól... ..	387
AZ ATLASZ-CSALÁD. Regény. (IV.) — Csiky Gergelytől... ..	404
KÖLTEMÉNYEK: I. <i>A Sirtus-kápolnában.</i> — Beöthy Zsolttól. — II. <i>Ünnepeste.</i> — Leopardi után, olaszból, Radó Antaltól	434
A LÍV NÉP ÉS NYELVE. — Setälä Emiltől... ..	438
A KEGYURASÁGRÓL. — Cs. F.	455
ÉRTESITŐ. Ilosvay L.: <i>A chemia alapelvei.</i> — Hankó Vilmostól. — Rydberg V.: <i>Harposlag och svärdsklang.</i> — rd. — r. — Carnegie A.: <i>Triumphant Democracy.</i> — B. J. — B. Jeszenszky B.: <i>A társországok közjogi viszonya a magyar államhoz</i>	467

A MAGYAR NYELV APOLOGIÁJA.

A míg Ptolemæus világrendszere fönnállott csorbítatlan tekintélyében, addig az ember a mindenség központjának és legfőbb alkotó részének tartotta az ő földjét. Ez nagyon természetes és könnyen érthető jelenség; «az egyén a dolgok mértéke»: a sophistáknak ez az ismert tétele bizonyult itt igaznak. Hasonló jelenség a legtöbb indogermán nyelvész fölfogása, midőn a nyelvcsaládok viszonyáról és különböző jelleméről mondanak ítéletet. A sophisták tétele sehol sem észlelhető oly gyakran, mint a nyelvészkedés terén, s ezen sincs mit csodálni. Akár mennyit írtak már a logika és grammatika viszonyáról s akár mennyire tisztázták a kettő közti lényeges különbséget: nagyon természetes, hogy a nyelvész mindig újra kísértetbe esik, hogy az általános logikát összetéveszsze a saját nyelve logikájával. Mi sem vehetjük tehát rossz néven az indogermán nyelvészekről, ha nyelvünk szerkezetét a magok szemüvegén át nézik, és — bár szépségei iránt az elismeréssel nem fukarkodnak — általános tekintetben határozottan alsóbb rangot tulajdonítanak neki, mint a németnek vagy bármely más indogermán nyelvnek. Hiszen elég gyakran hallottunk viszont itthon olyan nézeteket, melyek szerint a magyar nyelv szerkezete volna a tökéletesség netovábbja. Azt hisszük hát, nem lesz fölösleges és haszontalan munka, ha egyszer a mi közönségünknek kapcsolatban elmondjuk ama balvéleményeket, melyek nyelvünk s a rokon nyelvek fejlettségéről és szellemi értékéről külföldön el vannak terjedve. Fejtegetésünkből ki fog tűnni, mennyi alapja van e véleményeknek, s melyik az a középút, melyen megtalálhatjuk az igazságot.

*

*

*

A magyarnak, valamint más altaji nyelveknek, névszerint a finn nyelvnek s a törökségnek, legfontosabb hangtani saját-sága, mely az egész alaktanra kihat, a magánhangzók illeszkedése, illetőleg az összes szóknak és szóalakoknak a két hangrend szerint való eloszlása. Ámbár némely nyelvekben egészen elveszett az illeszkedés s a magyarban is részben megzavarodott, mégis a különböző altaji nyelvágak, főleg az ugor és a török család összehasonlítása azt bizonyítja, hogy ez a nagy altaji nyelvcsaládnak eredeti saját-sága. Az egyszerű altaji szókbán mindig vagy csupa magas magánhangzó volt (*e, ë, i, ö, ü* stb.), vagy csupa mély (*a, o, u, ï* stb.). Például: *emel, keres, akad, facsar*, s nem *emal* vagy *amel* stb. — Az egyszerű alapszóknak ez a kétfélesége vonta maga után azt, hogy a fogalom módosító és a viszonyító elemeknek, mihelyt a főnévvel vagy igével egységes szóvá forrtak össze, annak a hangrendjéhez kellett illeszkedni, úgy hogy **kér-hat* helyett azt mondták: *kér-het, magas-ség* helyett *magas-ság, jár-nek* helyett *jár-nak, kéz-nál* helyett *kéz-nél*.

Ezt az annyira természetes eljárást — mely szerint a ragok illeszkednek a szótőhöz s nem a tő a ragokhoz — hibául rótták föl némely indogermanisták az altaji nyelveknek. Tökéletesebbnek mondják az indogermán nyelvek eljárását, mely szerint a rag változatlan, de a szótő változik, például szanszkrit *vēda* tudom, *vidmas* tudjuk, görögül is *οἶδα*, de a többesben *ἴδμεν* (**ιδμεν*); németül *rot: rötlich, rund: ründlich* stb. Azt állítják, hogy az indogermán ember egységesnek érzi a szót s azért már az elejét összhangzásba hozza a végével. Ellenben az altaji ember kiejti az alapszót, nem törődve azzal, mi következik, és csak akkor érzi az összeszerkesztés szükségét, mikor már a viszonyító elemet akarja kiejteni, ezt tehát utólag egyengeti a tőszótaghoz. Véleményünk szerint a különbség nem valami titokszerű lelki erőkön alapszik, hanem rendes nyelvtörténeti úton keletkezett. Főoka a különböző hangsúlyozás volt. Az indogermán ősnyelv az úgynevezett fokozott (vagyis hosszú-hangzós, kettős-hangzós) tőt bizonyára akkor alkalmazta, mikor a tő, az igefogalom volt hangsúlyozva, a rövid-hangzós tőt pedig olyankor, mikor a rag volt kiemelve. Ez a kétféle hangsúlyozás eredetileg kétségtelenül minden személyben lehetséges volt, tehát az egyes első személy ragja is hangsúlyos lehetett, ha például ellentétbe volt állítva a másodikkal;

az augmentum azért volt hangsúlyos, hogy kiemelje a cselekvésnek múltságát stb. Hasonló mozgékonytságot kell az altaji ősnyelvnek is tulajdonítanunk. Később aztán az indogermán nyelvben bizonyos szóalakok bizonyos hangsúlyozással állapodtak meg, egyikben mindig a tő, másokban mindig a rag vagy az augmentum volt hangsúlyos, és ez a körülmény vontatta maga után azt, hogy a szótó más-más alakot öltött. Viszont az altaji nyelvek a tőszótag hangsúlyozásában állapodtak meg, s azért kellett a ragnak illeszkedni. *)

Van aztán még egy nagyon világos oka e jelenségnek: tudniillik a belső analógia, mely megőrzi a szócsaládnak, a paradigmának egységét s nem engedi, hogy a szótó magánhangzója különböző alakot öltjön. Ez az irányzat megvan minden nyelvben, noha nem mindenütt egyenlő erővel. A németben például *wir stunden* miért vált újabban ezzé: *wir standen*, ha nem azért, hogy az egyes számmal (*ich stand*) egységesebb paradigmát képezzen? Vagy a német, angol erős igékben miért látjuk azt a törekvést, hogy gyöngékké váljanak (például a régiebb *spalten, spielt, gespalten* helyett ma *spalten, spaltete, gespaltet*), ha nem azért, hogy az ige ragozása egységessé váljék, hogy a fogalmat kifejező alapszó az egész ragozásban egy és ugyanaz maradjon? — Egyébiránt, ha a tőhang változásait csakugyan valami nagy érdemnek, valami szellemi felsőbbiség jelének tartanók is, vígasztalódhatnánk azzal, hogy az indogermán nyelvek, melyek a névragozásban meghagyják a tőhangzót, **) sokkal hátrább állnak a sémi nyelveknél, melyekben például a névszók többese is hangváltozással jár. És vígasztalódhatunk azzal is, hogy míg az indogermán nyelvekben a hangváltoztató flexio mindinkább tért vesz (úgyhogy az angolban, a román nyelvekben stb. az úgynevezett rendhagyó igéken kívül már

*) Elhomályosult összetételekben és idegen szókban, melyekben a két szótag egyenrangú vagy éppen a második a jelenségnek lényeges hordozója, a mi nyelvünkben is előfordul az ellenkező irányú illeszkedés; például *nap-estig* helyett *nepestig*, *beretvé*-ből *borotra*, *nyerolyá-ból *nyaratya*, *cserdá-ból *csorda* stb. Szintén az első hang alkalmazkodik a másodikhoz, ha lágy mássalhangzó keménnyel vagy orrhang másnemű hanggal találkozik, például *dobsz*: *dopsz*, *kapd*: *kabl*, *azonban*: *azomban*.

**) A germán *umlaut* újabb, külön fejlődés, s az angolban már megint elenyészett.

minden erejét kiadta): addig az altaji nyelvekben mindinkább szaporodnak ezek a tökéletesnek tartott fejlemények. Így például az ugor nyelvek a két hangrendet fölhasználják a szóképzés céljaira, úgy hogy a tőhangok változtatásával a mélyhangú szónak magas, a magasnak mélyhangú párját teremtenek számtalan esetben, s e változtatást fogalommodosításra használják föl: *kerer*—*kavar*, *gyúr*—*gyűr* stb. stb. Azonfölül nyelvünkben újabban szaporodnak az olyan alakok, melyekben a második tőhangzónak *i*-re változása jelképezi a kicsinyítést, például *madár*: *madárka*: *madirka*; *kapar*: *kapargál*: *kapirgál*; *farag*: *faragesál*: *faracskál*: *faricskál*.

De a ragozásban is számos tőhangváltozást találunk; v. ö. *nyár*: *nyarat*; *kéz*: *kezet*, sőt *tó*: *tavat*, *lélek*, *lélkét*. Az utóbbi már Dunán túl *lélék*: *lölköt*, s az alföldön *lélök*: *lölköt*, valamint *élég*: *éléget* helyett *ölég*: *ölöget*; sőt az örségi kiejtés szerint *mérég*: *mérgembe*, *mérges*, *férég*: *férges*, sőt *mörges* stb. Tiszán túl *kenyír*: *kenyeret*. Azelőtt azt is mondták *szű*: *szírem*, *mű*: *míret*, *bő*: *béren*, de ezek újra meghódoltak a belső analógiának s ma azt mondjuk *szív*: *szírem*, *mű*: *műrem*, *bő*: *bőren*. Még föltünőbb sok eset a rokon nyelvekben. Például az osztjakban *paretlem* parancsolok: *pirdem* parancsolék; *āmaslem* ülök: *ūmseme* ülék. A lapp nyelvben *akta* egy: genitivusa *outho*; egy más lapp nyelvjárásban *oajnam* látok: *ojdnim* láték. A livlandi finn nyelvjárásban *läps* gyermek: genitivusa *laps*. És így tovább.

Általában azt a szemrehányást tették az altaji nyelveknek — s találkozott magyar nyelvész is, a ki utánok mondta*) — hogy szóalkotásuk «rossz mozaik», hogy szavaik «világosan mutatják a rovátkokat, a hol az apró kövek össze vannak illesztve», hogy ragjaik s képzőik csak egészen fölszínesen s durván vannak odaragasztva, «agglutinalva» (enyvezve) a szótökhöz. Valami csodának idézik például a francia *âge* szót, melynek elül egészen elveszett a gyökere, mert *eage*, *edage*-ből rövidült, holott épen a szókezdo *e* volt a szónak gyöke (*edage* a latin *aetaticum*-ból, ez *aetas*-ból s tovább *aevum*-ból). Már pedig nincsen nyelv, a melyben effélék ne történtek volna, a melyben az etymologia elhomályosultával el ne enyészhetnék épen a tőszótag. Ha az erdélyi ember azt mondja: *jába*

*) Szinnyei József: *Magyar nyelv rendszere*, 2. 1.

e helyett *hiába*, *hiába*, nyilván megfeledezett a *hi* töszótagról (*hív-ság*, *hiu*), valamint a göcseji ember, mikor a padlást *hásziá*-nak nevezi (*ház-híja*, *ürege*). Ha azt mondjuk *ejt*, *fejt*, *ont*, *bont*, érezzük-e az *es(-ik)*, *fes(-lik)*, *om(-lik)*, *bom(-lik)* alapszókat? vagy a *tesz*, *vőn*, *étel*-féle szókban a *tör-*, *vör-*, *ér-tőket*? az *ünnep*-ben az *id-nap*-ot, a *jámbor*-ban, *némber*-ben a *jó embert*, *nő-embert*, stb., stb.? Ha az ajándékot a hétfalusi csángó *ivándék*-nak, sőt *vándék*-nak nevezi (*Nyelvrőr* V. 330, 378.), érzi-e, hogy az *ajánl* ige származékát alkalmazza? Ha ugyanott a félénket *jeszké*-nek mondják (V. 330.), ha Baranyában *jesztő-fárólól* beszélnek (III. 565.), ha az Ipoly vidékén az ijedező ember azt mondja: *meg-édek* (III. 428.): talán tudják, hogy mindezek az *ije*-igéből származnak, mely maga rég elveszett s csak az *ijed*, *ijeszt* igékben él tovább?! Vagy talán meg tudja mondani nyelvérzékünk (mely itt az egyedül illetékes bíró): hol végződik a *tő* s hol kezdődik a *rag* a *kezet*, *tarat*, *lorat*, *álmot* accusativusokban? vagy ezekben az igealakokban: *látom*, *láttam*, *írott*, *ittam*, *ress*, *üsd*? Vagy megmondhatják a vepsz nyelvjárással élő finnek, hogy mi a *tő* ezekben a genitivusokban: *kalhen*, *armhan*, *kurdhen*, *lähtken*? holott a nominativus így hangzik: *kall'is*, *armas*, *kurdiš*, *lähteh*. — S ha még valaki kételkedik, idézzük az olyan alakokat, melyeknek eredeti képzőjük vagy ragjuk egészen elenyészett, a nélkül, hogy az altaji nyelvérzék bármit is tett volna megtartására. A *hit*, *élet*-féle főnevek valaha így hangzottak: **hitr* (v. ö. *hitres*), **életv*, s eredetileg a *-r* volt itt a főnévkepző, míg a *-t* csak közbevetett igetőképző volt (v. ö. *hi-t-el*, *mér-t-ék*); de a *tv*-ben annyira nem érezték a két külön elemet, hogy ez egységes képző *-t*-vé rövidülhetett s épen a lényeges *v* elem elveszhetett. Ugyanez a *-r* képezte az ige neveket: *járo-r*, *valo-r*, de itt is elveszett és funkcióját a nyelvérzék a megnyújtott tőhangra vitte át: *járo*, *való*. Más *v* képző volt az ilyen melléknevekben: **széles-hatu-r*, **hosszú-kezü-r*, de a *v* elveszett s ma a pusztá főnévtőt használjuk melléknévi leg, illetőleg az *u*, *ü* hangot vesszszük képzőnek. Ugyanaz a *hātu*, *kezü* tő látható ezekben *hātu-nk*, *kezü-nk*, pedig ma nyelvérzékünk így elemzi ezeket: *hát-unk*, *kez-ünk*. Az észti nyelv elvesztette a genitivus *-n* ragját, úgy hogy ma a *tő* fejezi ki a genitivust, s ez mégis különbözik a nominativustól, noha ez sem foglal magában egyebet a pusztá tőnél. Például nominativus *katel*, genitivus *katla* (finn nominativus *kattila*: genitivus

kattila-n), *kupar* : *kupra*, *raher*, *rahra*, *pähel* : *pähklu*. A kólaï lapp nyelvben vannak olyan többesek, minők (*kätt* hand :) *käđ* hände, (*lont* vogel :) *lond* vögel, melyek tehát épen oly «tökéletesek», mint a német *vogel* : *vögel* vagy az angol *man* : *men*. A délnyugati finn nyelvjárásban még több effélet találunk ; például a *poika* többől : *poja* die Knaben, a *sito*-ígetöből : *sido* du bindest ! (Setälä : *Tempus und Modus*, 52.)

Nagyon elterjedt jelenség, nevezetesen az ugor s török nyelvekben általános, a névszók személyragozása, az úgynevezett *birtokos személyragozás*.

Innen merítették egyik fő okadatot azok a nyelvészek, kik azt állítják, hogy az altaji nyelvek nem különböztetik meg egymástól pontosan a névszót s az igét. Úgy okoskodnak, hogy *napom* és *kapom*, *házunk* és *fázunk* stb. egészen egyenlő alakok, tehát a mi nyelveinknek egyre megy, akár névszót, akár igét ragoznak.*) De alig találkozott még magyar ember, a ki a *napom* alakot ige gyanánt vagy a *kapom* alakot névszóúl használta volna. Nem is lehet, mert a névszó és az ige személyragos alakjai egész külön paradigmákat, sorokat képeznek a nyelvérzékre nézve, melyek egymás közt sok tekintetben különböznek. V. ö.

1. *kapok*, *kapsz*, *kap*, *kapunk*, *kaptok*, *kapnak* ;

2. *kapom*, *kapod*, *kapja*, *kapjuk*, *kapjátok*, *kapják* ;

3. *napom*, *napod*, *napja*, *napunk*, *napotok*, *napjuk* vagy *napjok* ;

4. *napjaim*, *napjaid*, *napjai*, *napjaink*, *napjaitok*, *napjaik*.

Még csak annyira sem zavarja össze ezeket senki, hogy például a *kapjuk* és *napjuk* alakok közül az előbbit harmadik vagy az utóbbit első személyre vonatkoztatná. Különben pedig egész természetes, hogy sokban hasonlítanak egymáshoz ezek az alakok, mert hisz mind a névszók, mind az igék a személyek jeleit vették föl hátúl. Hogy pedig a névszók is fölveszik a személyjeleket, az «tökéletesebb» nyelvekben is megesik, nevezetesen egészen közönséges a sémi nyelvekben ; sőt az olaszban is fejlődtek ilyenféle alakok : *fratello mio* helyett *fratello* fitest-

---

*) Így például Fr. Müller: *Grundriss der Sprachwissenschaft*, I. k. 125. l.

vérem, *fratello tuo* helyett *fratello* testvéred, *maritato* férjed, *mammata* mamád.*)

Egyebekben is élesen megkülönböztetik nyelveink az igét a névszótól, úgy hogy az igefogalom a névszói alakot — vagy viszont — mindig csak meghatározott képzők közéjöttével ölti föl, például *jár: járó, járás; vas: vasal*. A hol az igei s névszói kifejezés egyezni látszik, ott rendszerint vagy utólag rövidült el a képzős szóalak, mint az indogermán nyelvekben is akárhányszor (például angol *flat* lapos: *flat* laposítani stb. — hol tehát a vádat visszaháríthatnók az indogermán nyelvekre — s talán olyan szanszkrit képzések, minő *dharma-vid* törvény-tud-ó stb., stb.), vagy pedig a képzők öltöttek esetleg azonos alakot (pl. a *nyom* ige a vogul *niqlmt* ige szerint eredetileg *nyolmo volt, talán a mozzanatos -*m* igeképzővel, ellenben a *nyom* főnév ugyanazon *nyol-ból vagy akár a kész *nyom* igéből a rendes főnévképző *m*-mel alakult). Hogy azonban ige-nevekből alakúlnak egyes igeidők, mint például a magyar *írt* igenévből *írtam*, s hasonlók a törökségben, azt hibául csak az róhatja föl, a ki nem gondolja föl, hogy az indogermán nyelveknek is szakasztott ilyen képzéseik vannak: a *bhero*-præsenstő *o*-val képzett névszó; a szanszkrit *datāsmi* adni fogok = *datāsmi*, *datar asmi — latin *dator sum*; a latin *ferimini*-ben nincs semmi egyéb, mint egy ige-nevnek többese: *φερόμενοι*, stb., stb. *Futottam* is egyszerűen annyi mint 'futott vagyok' = *ich bin gelaufen*; nem pedig 'futásom', mint némelyek minden alap nélkül magyarázzák, azt állítva, hogy az alany az állítmánynyal az altaji nyelvekben eredetileg adnominalis, jelzői viszonyban áll: az *eb futott* = «az eb futása»! Pedig lehetetlen elhinni, hogy az adverbialis viszonyt bármely nyelvben is megelőzhette volna az adnominalis szerkezet, holott tudjuk, hogy a jelző lélektani és logikai szempontból nem más, mint rövidített mondat. Különben is: névszó nem lehetséges előbb, mint ige;

---

*) A kelta nyelvekben a *præpositio* összeforr a személynévmással s az így támadt alakok véletlen egészen hasonlítanak a mi személyragos viszonzszavainkhoz; például a gael nyelvben *fó*, alatt: *fodham* alattam, *fodhad* alattad, *fodha* alatta; *ann*, 'ben': *annam* bennem, *annad* benned, *anna* benne; az ír nyelvben *do*, 'nek': *dom* nekem. V. ö. a latinban fordítva: *mecum*, *tecum*, *secum*. Lásd a szerző *Magyar Határozók* című munkáját, I. 13. l.

a két kategória egyszerre keletkezett, a mi pedig előbb megvolt, az még inkább ige volt, mint névszó. *)

Az altaji nyelvek általában ragtalanul teszik a jelző melléknévet a jelzett főnév elé: *jó ember, jó embereket* (ellenben például latinul: *bonus homo, bonos homines*). Ezt mint indogermán nyelvekben «hallatlan jelenséget» emlegetik némely nyelvészek. **) Elfelejtik először is, hogy van indogermán nyelv, mely ma szintén nem ragozza a jelzőt, tudniillik az angol, mely egyaránt mondja: *a good man* jó ember, *good men* jó embereket. S elfelejtik másodszor, hogy az indogermán nyelvek sem ragozták kezdettől fogva a jelzőt; erre mutatnak az *ἀκρό-πολις*-féle összetételek, melyek a melléknévet tiszta tőalakjában mutatják, továbbá például a *-sja* (görög *-io*) végű genitívus, melyet magok az indogermanisták *-sja* képzős ragtalan melléknévnek tartanak (*δημοῖο φῆμις* e helyett *δημοσίη φῆμις*). S végül nem veszik figyelembe azt, hogy a mi nyelveink közül a finn nyelv nagyrészt egyezteteti a jelzőt a jelzett szóval: *herra-t* herra-t jó urak, *muutam-i-ssa kiel-i-ssä* némely nyelvekben, *muutama-ssa kylä-ssä* valamely faluban stb. Ez a szerkezet, mely az indogermán nyelvekével egyezik, csak lazán, mint egy appositíót melléklí a melléknévet a főnévhez, míg például az angol és a magyar a két összetartozó szót határozott egységgé fűzi az által, hogy egy hangsúly alá foglalja és csak a végét ragozza (mint *ἀκρόπολις* szemben ezzel *ἡ ἀκρη πόλις*). Ez a szerkezet tehát tökéletesebb, mint amaz. Több joggal lehetne megróni a német nyelvet, mely az állítmányi melléknévet nem egyezteteti s azt mondja: *der mensch ist gut, die menschen sind gut*; s az angolt, mely ezen fölül még a melléknévi appositíót sem egyezteteti a megelőző főnévvel!

Negatív jellemvonás az indogermán és sémi nyelvekkel szemben, hogy az altaji nyelvekben nincsenek a főnevek alakjában megkülönböztetve a nemek (hímnem, nőnem). Amazokban sem mindenütt egyforma szigorú e megkülönböztetés. Míg például a sémi nyelvek az összes névszói fogalmakat vagy hímnem vagy nőneműnek képzelik, addig az indogermán nyelvek csak némely dolgokat személyesítenek hímmé vagy nővé, szá-

*) Lásd a szerző értekezését: *A jelentéstan alapvonalai*.

**) Lásd például Misteli: *Zeitschrift für Völkerpsychologie*. X. k. 128. s v. ö. u. o. 138. l.

mos dolgot ellenben meghagynak semlegesnek, *neutrum*-nak. Másrészt a román nyelvek a latin hármasság helyébe szintén a kettős főösztást tették, a mennyiben a neutrumot legnagyobb részt a hímnemhez csapták; az angol és perzsa nyelvek pedig még tovább mentek az egyszerűsítésben s majdnem nyom nélkül elenyésztették a nemek megkülönböztetését. Az indogermanisták ezelőtt nagyra voltak az ő nemeikkel, s ebben is valami szellemi felsőbbség jelét látták. Most azonban mindinkább átlátják, hogy az élettelen tárgyaknak meg-nem-esítése nem egyéb, mint phantastikus játék, melyben a képzelet a legnagyobb önkénnyel csapong: például a szobában levő bútorok közül egyet férfinak, egyet nőnek képzel s a harmadikat meghagyja annak, a mi, élettelen holminak: *der tisch, die türe, das fenster*.*)

Sokszor emlegették, hogy a mi nyelveinkben annyi ragos alak közt épen a legfontosabb viszonyoknak, az alanynak s a tárgynak, nincs valóságos külön formájuk, nincs igazi *nominativus* és *accusativus*. Itt megint megfeledeznek arról a nevezetes körülményről, hogy a román nyelvekben s az angolban valóban nincs megkülönböztetve egymástól e két fontos eset. (A francia *mon fils* = *meum filius*!) Sőt legtöbbször a németben sincsenek megkülönböztetve, mert a mai német hat eset közül legfőlebb egyszer különbözteti meg,**) úgy hogy a magyarul tanuló német rendszerint összezavarja a

---

*) A francia mind a hármat nőnek képzei: *la table, la porte, la fenêtre*. Nem akarjuk a főt mondottakkal tagadni, hogy a tárgyak meg-nem-esítésének messzeható következményei voltak az indogermán népeknek mythológiájában és költészetében. — V. ö. a grammatikai genus értékéről Budenz érdekes fejtegetését *Ny. Közl.* XVI. 322. Brugmann szerint (*Intern. Zeitschr.* IV. 100.) a nőnemű főnévképzők eredetileg nem is nemet jelöltek, csak bizonyos analogiás hatások következtében vették föl e jelentést.

**) Ha fölveszszük a három nemnek egyesét és többesét, e hat kategoria közül ötben soha sincs különbség *nominativus* és *accusativus* között, tudniillik a nőnemben és neutrumban egyik számban sem, azonfölül a hímneműek többesében. Hozzájárul még az a körülmény, hogy a legtöbb nyelvjárás az *ein, kein, mein, dein, sein*-től kísért főnevet is egyformán ejti a két esetben: *ein tisch* «egy asztal» és «egy asztalt» stb. Az alemann és az alnémet nyelvjárások még tovább mennek a két kategoria egyesítésében (lásd Behaghel: *Die Deutsche Sprache* 32. l.).

két esetet s ezzel elárulja, milyen gyöngén érzi egyáltalában a két kategória különbségét. De a régi indogermán nyelvekben sem volt különbség a semleges szók két esete közt, sem az egyesben, sem a többesben. Az a nominativusi -s pedig, melylyel az indogermanisták dicsekszenek — nem is említve, hogy majdnem mindenütt elveszett (úgyhogy például a németben vagy olaszban nincs különbség tö és nominativus közt) — eredetileg nem a nominativust különböztette meg a többi esettől, hanem az indogermanistáknak saját magyarázata szerint a határozott névszót a határozatlanától. Később válhatott csak általánossá, épen úgy, mint a magyar accusativus -t-je, melyet ma általánosan használunk, holott eredetileg csak határozott accusativust jelölt. A külön nominativusi alak tehát, melyre a mondat szerkesztésnek semmi szüksége sincs, csak esetleg fejlődött az indogermán ősnelvben. De fejlődött a finn nyelvben is számos szóra nézve. Így például az összes *ise* végű tőknek *inen* végű nominativusuk van, például *kivise-*, nom. *kivinen*; *kalaise-*, nom. *kalainen* ;*) azonkívül sok más szónak is, hangtani okok következtében, tetemesen különbözik tőjüktől nominativusuk: *kive-*, nom. *kivi*; *käte-*, nom. *käsi*; *kolmante-*, nom. *kolmas*; *sormukse-*, nom. *sormus*, stb., stb. — Hogy az altaji nyelveknek nincs igazi tárgyesetek, ez az állítás abból az esetleges körülményből eredt, hogy a finnben ez az eset egyformán hangzik a genitívussal: mind a kettő *kala-n* vagy *kive-n* stb., és a régibb finn nyelvtan egészen empirikus módon azt tanította, hogy a genitívust használják accusativus gyanánt is. Pedig most tudjuk, hogy a tárgyesetnek eredetileg -m a ragja s ez finn hangszabály szerint változott szó végén -n-re. A két eset tehát csak a finnben s csak véletlenül lett egyhangzású, úgy mint például a latinban a *pedes* accusativus a *pedes* nominativussal, vagy a *horto* dativus a *horto* ablatívussal.

Azt is tökéletlenség gyanánt emlegetik, hogy az altaji nyelvek névutóikat, postpositíóikat ragtalan névszók mellé vetik (*ház alatt*, *ház-ra*), míg az indogermán nyelvek az ő prae-positíóikat «kész» ragos névszók elé állítják. Hogy az egyik

---

*) Az ilyenekből aztán épen olyan szópárok keletkeznek, mint a görög *ἀκρόπολις* és *ἄκρη πόλις* vagy a német *neuzeit* és *neue zeit*: például *muinainen aika* ó-kor, de *muinainen aika* a régi kor (töve *muinaise-*).

nyelvesaládban hátul, a másikkban elül állnak e viszonyító elemek, az lényegtelen különbség, s e tekintetben sem itt, sem ott nincs meg a teljes következetesség. A finn azt is mondja: *ilman minua, ilman sinua* = sine me, sine te, ohne mich, ohne dich; viszont a latin: *me-cum, te-cum* = magammal, magaddal, vagy a német: *seinem versprechen gemäss, seiner behauptung zufolge, schanden halber* stb. De még az sem áll, hogy az altaji nyelvek ragos névszókhoz, kész esetekhez ne tehetnének efféle viszonyítókat. A finn *ilman minua* éppen úgy áll praepositióból és kész ablativusból, mint a latin *sine me*. A finn *sen-tähden* «annak okáért» éppen úgy mutat genitívust postpositióval, mint a német *des-halb* vagy a görög *ὄψεα* = *ὄψεα*. Ilyen szerkezet még a magyar *ennek miatta, minék utánna* stb., stb., melyekben az első tag mint valóságos genitívus szerepel. A mi *azon alul, házon belül*-féle kifejezéseink szintén olyan kapcsolatok, habár az általános *n*-es locatívust foglalják magokban, mert ez itt teljesen elvesztette eredeti jelentését. Még az *n*-es ugor genitívust látjuk nyelvemlékeinknek ilyen alakjaiban: *ő-n benne, tennen tőled* stb.*)

Még más efféle subjectív szemrehányásokkal is találkozunk néha: hogy a mi nyelveinknek kisebb az elvonó (abstraháló) képességek, hogy alakjaik nem hódolnak annyira az analogiának stb. Csupa oly szemrehányás, mely vagy a *priori* képtelenség vagy elhamarkodott következtetésnek bizonyúl. Általában hiú törekvés a nyelveket fölbecsülni, bizonyos rangfokozatba állítani s belőlük olyan merész következtetéseket vonni az illető népek szellemi tehetségeire nézve. Lehet ugyan egyes szók vagy nyelvtani alakok lélektani vagy logikai értékét mérlegelni. Igaz például, hogy a szellem fogalma egy nyelvben sem olyan tartalmas és szellemes, mint a francia *esprit*-ben; hogy az érzelmek világa sehol sincs olyan sokatmondó szóba összefoglalva minő a német *Gemüt*; hogy a szórendben semmiféle más nyelv nem képes a helyzetnek annyi finom árnyéklatát kifejezni, mint a magyar. Sőt lehet azt is állítani, hogy lángeszű írói egyéniségek a francia és német szókat és alakokat a hozzájuk fűzött új kepzetek által nemesebbé és gazdagabbá tették, mint a minő a magyar vagy akármelyik altaji nyelv. Csak azt nem szabad állítani, mert

*) Lásd mindezekről *Magyar Határozók*. I. 13, 113.

soha sem lehet bizonyítani, hogy egyik nyelv vagy nyelvcsalád már eredeti képességeinél («anlagen») és szervezeténél fogva magasabban állana a másiknál. Minden nyelvbeli tökéletesség lassanként lett és fejlődött, kapcsolatban a népnek természeti, történeti, műveltségi viszonyaival. Minden nyelvnek megvan a maga szépségei és szellemességei, s akármelyikkel foglalkozunk behatóan, mindenikben csodálnunk kell az emberi lélek nyilatkozásait. *)

SIMONYI ZSIGMOND.

---

*) Figyelmeztetnem kell az olvasót arra a rendkívül érdekes cikkekre, melyet az *Ungarische Revue* idei első füzetében *Deutsch und Magyarisch* cím alatt közölt Winkler Henrik (nem Hermann, mint hibásan van nyomtatva), a jeles boroszlói nyelvész, ki már több nagy-érdekű munkájában foglalkozott nyelvünkkel (*Uralaltaische Völker und Sprachen*, 1884; *Das Uralaltaische und seine Gruppen*, 1885; *Zur Sprachgeschichte*, 1887; *Weiteres zur Sprachgeschichte*, 1889. Mind a négy Berlinben, Dümmler kiadásában jelent meg). — Winkler főtartja cikkében a névszó és ige hiányos megkülönböztetéséről s a mondatárgy hiányos kifejezéséről vallott nézeteit, melyeket épen főttebbi fejtegetéseim igyekeztek megczáfolni. Egyebekben azonban csupa dicsérni valót talál nyelvünkben, mely a németnél annyival hajlékonyabb s mégis egyúttal határozottabb. Legérdekesebb Winkler fejtegetésében az az eszmemenet, mely nyelvünk tulajdonságait kapcsolatba hozza a magyar népjellem megnyerő vonásaival s beolvasztó képességével.

S. Zs.

EGY ŐSI EMBERFAJTÁRÓL ÁZSIA KELETI SZÉLÉN.

Anthropogeographiai tanulmány.

Harmadik közlemény.*)

Szaghalin sziget benszüllöttei. — A mint már egyszer röviden említém, Szaghalin sziget benszüllött népségét három egészen különböző fajtabeliek, úgymint: 1. a giljások, 2. az orokkok és 3. az ájnók alkotják.

1. A giljások (az amerikaiak helytelenül «Heelyakeë»-nek írták a nevet, lásd *Die Insel Sachalin* i. h. 415.) a sziget éjszaki felében laknak és pedig délfelé egészen az 50.—51-dik fokig. — Ők nem egyebek, mint az alsó Amur vidékéről a szigetre átköltözött giljások. — Venjukoff (i. h. 384. o.) 3000-re teszi számukat. Poljakoff, a ki útazása alatt a Tym folyó mentében lakó giljásokkal sokszorosán érintkezett s őket otthonjukban észlelte, a következőleg írja le őket (i. h. 50. o.). A giljások alacsony termetűek, zömök testűek, valamennyien kivétel nélkül sötétes bőrszínűek és fekete hajúak. A férfiak egynémelyikének bajusza és szakállja is van, de mind az egyik, mind a másik ritka szőrű és fekete színű. Arcukat az erősen kiálló pofacsontok és vastag (de a véneknél beesett) pofák teszik jellemzetessé. Orruk kurta, kissé lapított és kevésbé pisze; de látni olyanokat is, kiknek az orra egyenes és szabályos. Az ajkaik mindig vastagok. A kajla pillájú szemek sötétek; a vén emberek szeme gyakran gyuladásos, a fiatal népségé, különösen pe-

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 146. és 147. füzetében.

dig a fehérnépé, igen élénk, kifejezésteljes és fénylő. A giljakok ruházata, a mely a legtöbbször ronda és rongyos is, kutyabőrből vagy úgynevezett mandzsú-szővetből, tudniillik a chinai «Daba» nevű gyapotszővet-féléből, vagy végre a fegyenczek durva daróc-szővetéből készült. A fehérszemélyek vagy ezüst, vagy bronz fülbevalókat viselnek. Venjukoff (i. h. 384. v.) azt említi föl rólok, hogy vadászok és halászok, meg, hogy némileg még kereskedők is, a mennyiben hajóikon a sziget déli részében lakó ájnókat föl szokták keresni, hogy ezektől prémekeket szerezzenek be, a melyeket azután nagyobbára a nikolajeffi kereskedőknek (Nikolajeff vagy Nikolajewszk az Amur torkolata balpartján) adják el. A giljakok elszórtan a sziget belsejében, a folyók mentében vagy pedig a partokhoz közel laknak. — Zömük a Nyj-i öböl körül található. — A szaghalini giljakok épen úgy, mint az alsó Amur vidékiek merész hajósok és tengerészek, miért is könnyen be lehetne tanítani őket a rendszeres tengeri hajózásra. Vallásukra nézve a sámánizmusnak hódolnak,*) tudniillik hisznek különféle, az ember fölött álló (jó és rossz) szellemekben, a melyekre a bűvös emberek (sámánok) befolyást tudnak gyakorolni; írásuk nincs, nyelvök mind (az Amur vidéki) a tunguz nyelvtől, mind pedig az ájnó (kurili) nyelvtől különbözik. Az Amur vidékieken kívül főleg a japánokkal, valamint a mandzsukkal kereskedést szoktak űzni, részint a magok szerezte, részint az ájnóktól cserébe vett bőrökkel. A fő vásár június és július hónapokban van, ekkor jönnek tudniillik az idegen kereskedők; a kereskedés főpiacza Sziranussziban (a sziget nyugati oldalán s a legdélibb részén a Crillon-foktól valamivel följebb) van. Az idegen kereskedők között a japánoknak van legnagyobb tekintélyök előttök. Ezek vas és pléh edényeket, vadászati és halászati czikkeket, rizst, fából készült ivóedényeket, porcellán csészéket, tálakat, pipákat, dohányt és ruhaszöveteket szoktak idehozni. A mandzsú kereskedők selymet és liköröket hoznak; természetesen ez

---

*) A giljakok a holtak szellemétől félnek; ezért, ha a jurtban valaki meghalt, kiköltöznek s magára hagyják a jurtot, a holtat pedig ruhástól egy máglyán elégetik, a hamut összesöprik s e körül egy kétharmad méter hosszú és egyharmad méter magas kripta-félét építenek, a hova a halottnak a kését, nyíl- és lándzsa végeit, szigonyát szintén eltemetik, nyilván a túlvilági életről való hiedelmöknél fogva. (Poljakoff, i. h. 87.)

utóbbi élvezeteket csak is a gazdagabbak fizethetik meg. A mandzsu kereskedők tízszeres haszonnal adják el a szeszes italokat. Végre az orosz kereskedők (az Amur vidékéről) flannelt és egyéb szövött iparczikkeket hoznak a piacra. — Hogy némi fogalmunk legyen a szaghalini kereskedés értékviszonyairól, ide iktatom Venjukoff nyomán (i. h. 386. o.) a következő adatot. Szaghalinban a következő árúért, úgymint másfél tuczat tűért, gombért, 12 arsin (8.5 m.) durva posztóért, kilencz arsin (6.4 m.) vörös posztóért, három flanell ingért, 13 arsin (9.2 m.) fehér csalánszövetért (muszlin), tíz matring czérnáért és három font gyöngyért lehet kapni a benszülöttektől: 40 vidra-, 25 foka- és 37 czoboly-bőrt. — Venjukoff számítása szerint a benszülöttek 35 rubel külföldi áruért adnak 600—700 rubel értékű bőroket. Érdekes, a mit az amerikai utazók (lásd *Die Insel Sachalin* i. h. 416. o.) az alkukötés ceremóniájáról írnak. Ha ugyanis a giljások egy idegennel akarnak alkura lépni, annak jeléül megengedik, hogy az idegen kereskedő egy pálczikával a hátokra hármat koppintson, a mire azután az árút átadják s az egész csereberét reá bízák. Jám-borságukat mi sem jellemzi inkább, mint az, hogy kevesebbel is beérik, ha az idegen kereskedőt már ismerik s inkább ennek adják át a becserélendő tárgyat, mint egy ismeretlen idegennek, ha ez mindjárt többet is kínálna nekik. — A giljások magok is jól tudják a szellemi inferioritásukat az idegenekkel s nevezetesen a japánokkal szemben, s Poljakoff említi, mint panaszkodott előtte egy gilják a japánokra, a kik még azt sem akarják nekik megengedni, hogy halászszanak.

A tengerparthoz közel lakó giljások életüket két fő foglalkozással töltik el, tudniillik a halászáttal és kutyatenyésztéssel. A giljások az úgynevezett fakunyhókból (jurtokból) épült falvaikat*) a halászátra igen alkalmas helyeken vagy ezekhez közel építik. Ezek az úgynevezett gilják falvak mindig csak kevés számú (12—20) jurtból állanak s látni olyanokat is,

---

*) A falu elnevezés, mint Poljakoff (i. h. 840) kiemeli, saját-szerűen hangzik a giljások lakóhelyeit illetőleg. Igen valószínű azonban, hogy a szlávok elei szintén föld alatti üregekben laktak s csak később nevezték el fakunyhóikat «derevnya» névvel, megkülönböztetésül az eredeti földkunyhóiktól. Oroszúl manapság derevnya falut jelent, a mely szónak gyöke derevo, a mi annyit jelent, mint fa.

a hol 3—4 jurtnál alig van több. A fából összetákolt s körülbelül embermagasságú jurt két részből áll: az egyik amolyan pitvarféle (előszoba), a másik a voltaképeni lakószoba. A jurtnak a födele fenyőfának a kérgeből van készítve. Az előszoba a mindenféle házi, halászati és vadászati szernek és eszköznek a tárháza. A rendszerint négyszögletű lakószobának a közepén a szintén négyszögletű tűzhely foglal helyet, a mely körül három oldal felől padok vannak fölállítva, és csak a bejárat felé néző negyedik oldal van szabadon hagyva. E padokon szoktak a halászatból vagy vadászatból hazakerült giljások a lobogó tűznél sütkérezni, ugyanitt alusznak is. A füst, mely derült időben a háztető nyílásán át elég könnyen ki a szabadba húzódik, ködös vagy esős időben az egész szobát megtölti; nem is csoda tehát, ha az egész szoba minden benne lévő tárggyal megfüstölődött állapotban van, s ha az emberek a csípős füsttől idővel szemfájósakká lesznek, a minthogy csakugyan sok szemfájóst is láthatni köztök. A giljások, a mikor a halakkal megrakottan haza érnek lélekvesztőjükön vagy pedig deregléjükön, a halakat a partra dobálják s azzal vége szakad az ő munkájoknak, miért is egyenesen pihenésre térnek; a többi már mind az asszony-népségnek a dolga. Az asszonyok szedik föl a halakat, hasítják föl és tisztítják meg s készítik el az élelmet, a «jukolát». Ez a jukola ugyanis nem egyéb, mint a kettesével összekötött és a póznákra fölaggatott halak szárított húsa. Ezt az asszonyok azután a földből néhány lábnyira szabadon kiálló póznákra épített élestárakba teszik el a télire. A halfejeket meg a csontvázhoz tapadt húsrészeket külön a kutyák számára teszik el; ez tehát a kutyáknak a «jukolá»-ja. Hogy a főzés szintén az asszonyok dolga, magától értetődik. A menu (ételrendje), mint elképzelhetjük, nagyon szegényes és egyszerű. A giljások csak ritkán eszik sültve a halat, sokkal gyakrabban nyersen eszik meg s a nyers halfej némileg a delicatesse szerepét játssza. Némely helyütt a giljások az oroszoktól már egy kis mezőgazdaságot is eltanultak s Poljakoff említi, hogy ő a jurtok közelében árpával bevetett földeket látott, s hogy megkóstolta a giljások kenyerét is; igaz — jegyzi meg Poljakoff — ez a kenyér oly rossz, hogy még a kutyáknak sem kell, s hogy annyi nyers mag, korpá és szalmarész van bele sültve, hogy, a mint Poljakoffnak egy kísérője tréfásan megjegyezte, «e kenyérnek az az előnye mégis megvan, hogy mindjárt benne van a fogpiszkáló is». (i. h. 35. o.)

A még egészen szabadon s az orosz gyarmatosításoktól távolabb élő giljások mit sem tudnak még a mezőgazdaságról és állattenyésztésről (kivéve a kutyatenyésztést); és mind ezekre nincs is szükségök. Nyáron ugyanis a gilják a folyóvizek halaiból él, melyek közül a gorbusából egy-egy éjjel 200—300 három-négy fontosakat is foghat; télen pedig a kutyáitól húzott szánon, tudniillik nartán, a hóval borított s megfagyott talajon hegyen-völgyön át nagy sebességgel mehet oda, a hol a reája nézve becses vad szokott tartózkodni s a tanyáját itt a vadászatra alkalmas helyen üti föl. A giljásoknak tehát kétféle lakásaik vannak. A nyári jurtok, a melyek a szabad földön épült fakunyhókból állanak, mindig a haldús folyók partjain vannak; a téli jurtok ellenben, a melyek a földbe ásott üregekből állanak s a melyeknek csak a deszkával fódott tetejük áll ki a földből, a folyóktól (lápoktól, mocsaraktól) éppen távol s magasabb hegyoldalokon vagy fensíkokon vannak.

A kutya a giljákra nézve egészen nélkülözhetetlen, miért is a jó kutyafaj tovább tenyésztése egyik legfőbb gondját képezi; természetesen a kutyáknak a gondozása is csak az asszonyoknak a dolga. A kutyák a póznákon álló eléstár alatt tanyáznak. A giljások kutyái közül a már kitanúltak és hűségben megbízhatók szabadon kelnek, mozognak a jurt körül, míg a frisslingek vagy még idegen kutyák pórázon vannak. A giljások kutyáikat rendszeresen táplálják. Az asszonyok ugyanis egy nagy üstben részint friss halakból, részint az ebéd-től visszamaradt halmaradékokból úchát, olyan halleves-félét főznek a kutyák számára, a mivel azután reggel és este egy vagy két dézsát tele töltenek s azután az egyik kutyát a másik után engedik az ételhez. A ki állatseregletben etetést már látott, annak arról is teljes fogalma lehet, hogy milyen zenebonát csinálnak etetés idején a giljások kutyái. — A mint Poljakoff kiemeli, a giljások igen ügyes kutyatenyésztők. — A gilják-kutya nemcsak a gazdájának a holmiját őrzi és nemcsak a vadat szimatolja ki, hanem megbecsülhetetlen szolgálatot tesz rendkívüli találékonyságával és pontos helyismereteivel a téli szánkázáskor.*) — Épen ez utóbbi sajátságot illetőleg jegyzi meg Polja-

---

*) A giljások a narta (szán) elé befogásra való kutyáiknak a farkát már kölyökkorukban levágják, mert a hosszú farkuk a szánkázásnál csak alkalmatlanságot okozna; de ennek meg azután az a ká-

koff, hogy a szaghalini orosz hivatalnokok, a kik a gilják-kutyákat tél idején szintén a közlekedés eszközeül használják (télen ugyanis az élelmi cikkek szállítása kutyák nélkül teljesen lehetetlen), azért, mert nem ismerik eléggé a gilják-kutyák faji sajátosságait, őket nevelni sem tudják s kénytelenek a kutyákat mindig fogva tartani, nehogy elillanjanak. Bezzeg a giljákoknak teljesen elégséges, ha a szanaszét futkosni akaró kutyáikat «ta-ta-ta» vagy «ha-ha-ha» kiáltással figyelmeztetik; a mire a kutyák legott tudják, hogy mi az ő kötelességek. — Igaz, hogy a giljákok kutyáit sem lehetne, mint a hízalás mintáit kiállításra küldeni; de olyan lesóványodott és egészen dögrováson lévő példányokat köztök még sem lehet találni, mint a milyenekül Poljakoff a szaghalini orosz hatóságok «állami kutyáit» jellemezte.

Ha a giljákokról az eddig mondottakat egybefoglaljuk, beláthatjuk, hogy ők az emberi művelődésnek még igen alacsony fokán élnek s ekként Ázsia úgynevezett primitív emberfajtái közé sorolandók, de azért még sem tekinthetők teljesen műveletlen népségnek; hiszen láttuk, hogy a primitív életkérésen: a vadászáton és halászáton kívül ők már némileg kereskednek is, valamint, hogy az oroszoktól, habár nem nagyon sokat, de valamit a mezőgazdaságból mégis eltanultak. — A giljákok, ha igaz is, hogy ők a chinai és japáni műveltség fokától még fölötte messze állanak, minek következtében őket a chinaiakkal és japániakkal szemben az úgynevezett prähistoriai művelődési fokhoz közel maradt fajtának kell mondanunk; de azért őket Szaghalin őslakóinak maradékaiul még sem lehet tekinteni. Ugyanis már az a tény, hogy a szaghalini giljákok mind testi sajátosságaikra, mind életmódjukra és szokásaikra meg nyelvökre nézve is, szakasztott olyanok, mint az Amur vidéki giljákok, teljesen elégséges arra nézve, hogy őket az igen közeli ázsiai continensről beszármazottaknak tekintsük, ha mindjárt nem is tudjuk a szigetre való betelepülésök idejét; de a mely idő, a mint minden jel arra mutat, bizonyára már rég lehetett.

---

ros oldala van, hogy a kutya nem tudja magát a sok légytől — a melyek itt embert, állatot körülhemzsegnék — megvédeni. Poljakoff ennek tulajdonítja azt a fülszagató éktelen vonítást, melyet a giljákok kutyái minden este egész programmszerű pontossággal véghez szoktak vinni.

De Poljakoffnak még közvetlenül is sikerült Szaghalin valódi őslakóinak a præhistoriai nyomait kimutatnia. Minthogy a præhistoriai őslakók kérdése minden országra és emberlakta vidékre nézve egyaránt fontos, a keletázsiai szigetvilágra nézve különösen meg azért is kiváló fontosságú, mert itt a præhistoriai nyomok egyenesen azt bizonyítják: hogy a szigetség benépesítése már azokban az ősi időkben a continensről és pedig ennek messze belsejéből történt. Ez által pedig egy újabb bizonyítékot nyerhetünk arra nézve, miszerint az emberiség valódi ősfajtái nem a föld szigetvilágában, tehát nem mint szigetbeli autochtonok keletkeztek, hanem, hogy azok valahol a nagy continensen vették eredetüket s hogy innét már a legrégibb præhistoriai idők óta rajzottak szét centrifugál irányban a tengerpartok felé, és innét ismét a legközelebb eső szigetvilágra. — A fölötte bonyolult és homályos kérdés földerítéseért minden lehető alkalmat s minden legkisebb adatot is föl kell használnunk, a miért is indokolva lészen, ha Poljakoffnak ez irányban tett kutatásaival megismerkedünk. «Kétségtelen — mondja Poljakoff — hogy az Alexander-völgy (a Sonkiér-öböl vidéken az éjszaki szélesség 51. foka körül) már eleitől fogva be volt népesítve. Az őslakók ethnikai sajátságait illetőleg az adatok teljesen hiányzanak, mindazonáltal az látszik, hogy ők nemcsak a sziget többi részeivel, hanem még a szomszédországokkal is: mint az Amur-vidékekkel, valamint a legközelebbi aleuti szigetekkel is összeköttetésben állottak. A kökör maradványai között egy obsidián késnek a szilánkát találtam. Ez csak Kamesatkából vagy pedig a Csendes-Óceánnak sokkal délibbre fekvő szigeteiről kerülhetett ide. A tűzkő-szilánkok legtöbbje, ha épen nem mind, idegen eredetű; legalább a legközelebbi szomszédságban az ilyen tűzkő előfordulása ismeretlen. A köfegyverek és szilánkok legnagyobb része ugyanis vörös tűzkőből vannak, a miből az olonyeczi kormányzóságban (Szent-Pétervártól éjszakkeletre, a Ladoga és Onega tavak körüli vidéken) és az Oka völgyében talált fegyverek vannak készítve s a mely ott a szilur- és köszén-képződményhez (?) tartozik. De ezenkívül a Dujka (oroszosan a Dui-folyó) völgyében még fehér, valamint félig áttetsző kék tűzkőből álló vékony korongokat, továbbá világos és sötétszürke, valamint átlátszatlan szarúkönemű példányokat is találni. A tűzkő és obsidián tárgyak semmi különös és sajátos típusokat nem mutatnak föl.

A sötét, majdnem fekete tűzkőből készült nyílvégek, a melyeket itt találtam, igen nagy tökélyvel vannak kivagdálva, de szakasztott azt az alakot mutatják, mint a szibériai és éjszak-oroszországi nyílvégek. Egy vörös tűzkőből készült kaparó egészen olyan, mint az Oka völgyben és az olonyeczi kormányzó-ságban talált tűzkő-kaparó, és erősen emlékeztet az eszkimók e nemű eszközeire. E kőből vagdalt eszközökön kívül még csiszolt kőtárgyakat is találni itt: úgymint szibériai, európai alaktypusú kőbárdokat, a melyek részint a helyi trappból valók (?), részint agyagpalából valók, a milyen a szigeten elő nem fordul és végre még dioritből is valók. Nemkülönben kőbunkókat, át nem likasztott kőalapácsokat, fenköveket (kőszörűköveket) lehet itt találni, a melyek homokkőből valók. A kőszerszámokkal egyetemben még számos agyagedény-cserepeket is lehet találni. Hogy pedig ez a kőkorbéli ipar egy kihalt vagy egy kivándorolt törzsnek volt a műve, azt már abból a körülményből is lehet következtetni, hogy e vidékek mostani lakói a giljások az ilyen agyagedényeket magok se nem készítik, se nem használják. Hogy máskülönben eme számos és gyakran díszített agyagedény-cserepek nem az újabb időkben a szigetre importált edényektől erednek, kiviláglik ama körülményből, hogy a fegyencz-gyarmatosoknak nincsenek olcsó agyagedényeik, a melyeket azután a saját készítményű faedényeikkel vagy pedig drága pléhedényekkel lehetne pótolniok. Csak azelőtt egy évvel (1880.) alapítottatott az első agyagedény-gyár az Alexander-völgyben, a mely mind a hivatalnokok, mind pedig a gyarmatosok szükségleteinek fedezésére elegendes edényeket előállítani képes. — Az Alexander-völgynek kőkorszakbeli lakói tehát kielégítő eszközökkel és szerszámokkal bírtak, hogy a természettel megküzdhessenek s hogy az állatokat a magok számára fölhasználhassák. Így ez ősök lakóhelyeinek maradványai között medvéknek csontjait találtam, a mely vadak legyőzésére nekik a házi kutyák segítségökre voltak, mert ez utóbbi állatoknak a csontjai is előfordúlnak itt. Szaghalin őslakói halászatot is űztek, még pedig hálóval, mert hálósúlyokat találtam itt: az egyik át van likasztva, a másik pedig ellipszoid alakú s oldalt bemetszéseket vagy befűződéseknek mutat. Eme hálósúlyoknak a nagyságából ítélve, azt kell fölvenni, hogy a hálóknak is tekintélyeseknek és terjedelmeseknek kellett lenniök. — A sziget mostani lakói, a giljások, épen úgy.

mint az oroszok, a hálósúlyaikat a praehistoriai minták szerint készítik, miért is az utóbbiaknak a fölismerése nem járt nehézséggel. — S ezeket itt szakasztott oly föltételek közt találni, mint Szibériában és Oroszországban; minthogy itt is mindig a televényrétegben fekszenek. Az egész terület, a melyen a kőkorszaknak a maradványai szerteszét fekszenek, most részint lakóházakkal, részint fogházakkal van beépítve, részint konyhakertekül van fölhasználva. Az alsó Alexander-völgy éjszakeleti dombjai és földnyelvei voltak azok a helyek, a melyek a kőkorszak alatt be voltak népesítve. Az emberi művelődés e kezdeties szakában itt a rétek még messzebb terjedtek volt, mint az erdők, a miről az aránylag vastag televényréteg tesz bizonyosságot, a mely mostanság a konyhakertek alapítását elősegítette. — Mert ezek a kertek ugyanis csak itt hoznak bizonyos hasznót, míg egyebütt, tudniillik az erdőtalajon, még az elvetett magot is alig hozzák be. Három pont van, a hol a kőkorszaknak különösen világos nyomai fönmaradtak. Mind a három ponton nagy, 4—6 m. átmérőjű, kerek gödrök láthatók, a melyeknek közepén most már csak gyöngé bemélyedés van s a melyeknek kerületi része emelkedettebb. Két ilyen gödör közepében, melyek most künn a kertek területén fekszenek, kiválóan szépen csiszolt valamint vagdalt köeszközöket s mellettök kisebb-nagyobb tűzkő-szilánkokat találtam. Más helyeken nem bírtam teljes epségű eszközöket találni; jöllehet szilánkok nagy számmal fordultak elő. A harmadik gödört, a mely a Dujka és kicsiny Alexandrovka folyó közti földnyelven van, még érintetlen állapotban találtam. Ennek közepén és kerületén vastag, nyilván százados fatörzsek állanak, a melyeknek gyökereik egymásba fonódtak; s a melyek közül moszat-párnák képződtek, a melyek között a *Linnea borealist* találjuk szétterjedve s a melyek között a szentháromság virágja (*Trientalis*) is a leveleit és bimbóit kidugja. — Kétségtelenül e földlikakban voltak Szaghalin őslakóinak a félig elrejtett lakásai, s a melyek, a mint látszik a kamcsadálók téli lakásaihoz voltak hasonlók. Az ugynevezett temetőhegyen és pedig ennek a kicsiny Alexandrovka folyó felé néző oldalán egy földvár látszik, mely 100—100 méter hosszú s körülbelül egy méter magas, négyszögű tér körül készült sánczpartokból áll; a mely sánczpartoknak a magassága a négyszögű tér mélyéből tekintve, még magasabbaknak látszanak. E sánczok vagy az ellenségek ellen, vagy pedig

a szelek ellen való védelemre szolgáltak. Én magam sem a sánczokban, sem pedig a tölök bekerített területen nem voltam képes valamiféle őskori maradványokat találni, de legalább, a mint az itteni gyarmatosok mondják, olykor-olykor agyagedény-cserepeket lehet itt találni. Az iméntiekből láthatni tehát, hogy az emberi művelődésnek a mainál még alacsonyabb fokán álló törzsek is voltak képesek az Alexander-völgyben megtelepedni s hogy az őslakók képesek voltak szerét ejteni annak, hogy magokat a hideg és éhség ellen megvédhessék. De föl kell vennünk, hogy csak kicsiny közösségekben laktak együtt és hogy nem állandóan laktak egy helyt». (i. h. 15.—19. o.)

2. Az orokok (orokkok, oronesok, orokapok, orokappik), kik saját nyelvökön magokat ulcsü-eknek nevezik, s kiket a giljások orogaidá-eknek neveznek, számra nézve és elterjedésre nézve a legkisebb benszülött népségét teszik Szaghalinnak. Számukat Venjukoff (i. h. 385, 386. o.) 400-ra teszi; a Petermann-Rittich és Venjukoff-féle etnographiai térkép szerint az orokok lakta terület a sziget középső harmadában és pedig a keleti oldalon a Nyj-i öböl déli részétől kezdődik és delfelé a Bellingshausen-fokon alúl (de még a Terpjesija-fok fölött) végződik. Az orokok, Venjukoff szerint, a tungúzok rokonai, tehát ezek is az ázsiai continensről szakadtak be a szigetre s így ők sem tekinthetők Szaghalin-sziget autochton lakóiul. Poljakoff pedig az Amur-giljásokhoz találja őket hasonlóknak. Szerinte az orokok mind fekete hajúak, kicsiny vagy közepertmetűek s erősen kiálló pofájuk; orruk azonban a legkülönbözőbb alakú. Ugyanis a kurta és kissé pisze orrtól kezdve egészen a hosszú és hegyes orrig a legkülönbözőbb átmenetet lehet náluk látni, de bármilyen alakú is legyen egyébiránt az orruk, majdnem valamennyinél széles orrgyököt látni, a mi a mongol typust árulja el. Az asszonyoknak az arcza gömbölyű, holdalakú, némelykor azonban tojásdad. Asszonyoknál a lapos orr és kicsiny termet gyakori. A termetökhöz viszonyítva, az orokok kezei, lábai piczinyek s ujjai rövidék. Járáskor az asszonyok a földet befelé fordított lábhegygyel érintik, úgy hogy szétálló (divergáló) sarkakkal lépnek (i. h. 102.). Poljakoff az orokok lábainak és kezeinek az alakját a következő alkalommal észlelte. — Ugyanis ő szeretett volna magának szarvasbőrből készült orokcsizmát vásárolni. De a hány pár csizmát neki az orokok csak előhoztak, az mind kicsiny volt az ő lábára; végre a legesleg-

nagyobb pár csizmát hajtották föl s hozták el, de ez is kicsinynek bizonyult Poljakoff lábaira. Az orokok erre nagy ámulatba estek, hogy Poljakoffnak milyen nagy lábai vannak. Poljakoff az alkalmat fölhasználta, elővett egy lap fehér papirost és lábáról körrajzot csinált, mire azután az orokokat is fölszólította, hogy kinek-kinek a lábáról körrajzot készíthessen, miszerint lássák, kinek van nagyobb lába. Az orokok férfiak, asszonya csakugyan mind előjött, a lábaikat a papírra tették, a melyre azután Poljakoff a lábak körrajzait elkészíté. Ugyan így járt el a kéz körrajzait illetőleg is, a mely alkalommal kiderült, hogy az orokoknak a kezei is mind picinyek.

Az orokok hosszúkás, két oldalt tetőszerűleg alulról fölfelé keskenyedő, elől és hátul a szamojédek és tungúzok csomjához (kunyhójához) hasonló kúpalakú fakunyhókban (jurtokban) laknak. Minden ilyen kunyhónak két ajtaja van, az egyik elől s a másik (szemben az előbbivel) hátul; rossz időben az egyik zárva van, s csak a másik, a széllel ellenkező oldalon levő, ajtó marad nyitva. Az ilyen kunyhónak alaprajza igen egyszerű. Ugyanis képzeljünk a kunyhó hosszának két végén (elől és hátul) egy-egy a földbe vert merőlegesen álló póznát, a melyeket fölül egy egész vízszintesen a tetejökre erősített pózna köt össze. Ez utóbbi póznára és pedig egymás mellé sorjában vannak ama póznák oda támasztva, a melyek a kunyhó tetőszerű oldalait képezik, s a mely oldalpóznákat azután kívül-belül fakéreggel burkolnak be. Az ajtón való belépéskor azonnal szembe ötlik a kunyhó közepén lévő négyszögletű tűzhely, a melynek mélyedésében tűz ég, itt sütik fanyárson a halakat, míg magát a jukolát, valamint a halikrát (kaviárt) s a halak beleit póznákon szárítják. Ha egy kunyhóban több család lakik együtt, akkor annyi tűzhely szokott lenni, mint a mennyi család van; a tűzhelyek ilyenkor a kunyhó hosszában egymásután következnek. Az orokok, a mennyire lehet, keresik az ételekben a változatosságot. Korán reggel egy-egy friss keta-fejet költenek el, később azután magát a sült ketát eszik és végre szárított halat (jukolát) fókazsírral fogyasztanak el. Ünnepeleknél delicatessé gyanánt szerepel a halhús növényi részekkel, úgymint gyökerekkel, cédrus-dióval, leginkább pedig bogyós gyümölcsessel (afonyával stb.) körítve. Hogy ezt a delicatesset hogyan szokták elkészíteni, Poljakoff a következőleg beszéli el: «A házi asszony épen abban sürgölődött, hogy jelenlétemben ily ételt készítsen.

Ő egy-egy jókora jukola-darabot a szájába tett s azt jól megrágva, a markába köpte s azután egy nyírfa-kéregből készült edénybe tette. Mikor ő már elégséges mennyiséget jól megrágott volt, akkor az edénybe egy marékkal gyümölcsbogyókat tett hozzá, mire azután az egészet jól összekeverte s ekkor az étel készen volt; kisebb edényekbe tálalva, legelőször is a vendégeket kínálta meg, azután a házi gazdát és végre a többi jelenvoltakat. Erre az ételre következik a téa, ha tudniillik van.» (I. h. 106. o.) — Az orokok közvetlen a lefekvés előtt is esznek, a mikor egyszersmind vígan szoktak elbeszélgetni; ilyenkor ismét a halfejre kerül a sor. — Lefekvéskor az orokok ruhájokat, a mely általában véve ronda és apró férgekben bővelkedik,*) vagy egészen, vagy félig levetik s aránylag igen könnyű takaróval befödve alusznak és pedig összekuczorodott testtel.

Az orokok, a kik csakis halászatból és vadászatból élnek, valóságos nomád-életet visznek, a minnek főoka abban rejlik, hogy házi állatokul rénszarvasokat tartanak, a melyeket télen a szán elé fognak. — Ha tehát a rénszarvasok legelője már elégtelen, akkor az orokok pereputtyostól oly helyre költöznek, a hol jó legelő van; épen így változtatják lakóhelyöket akkor is, ha halászni, fókázni, vagy pedig (medvékre, czobolyokra) vadászni mennek. — Az orokok igen ügyes vadászok és halászok. Kéz-művességben is eléggé ügyesek és Poljakoff említi, hogy ő egy oroknál tartózkodott, a ki azonkívül, hogy ügyes vadász volt, kovács- és lakatosmunkát is végzett, és a ki szigonyokat, kése-

---

*) Poljakoff említi, hogy az orok asszonyok épen úgy, mint a gilják asszonyok egymásnak vagy gyermekeiknek a fejéről az apró férgeket szeretik összefogdosni, a melyeket, hogy kárba ne vesszenek, csemegének mindjárt föl is fálnak; e foglalkozás kedvéért szokták egyik ujjokon a körmöt hosszúra növesztetni. Ez a szokás, úgy szólva általános a vadon élő népségek közt s én Algirban a négereknél, berbereknél, sőt a beduin életű araboknál is láttam e szokást. Ismeretes, hogy hazánkban a cigányoknál szintén gyakorlatban van e szokás, a mit még a havasi oláhoknál (móczoknál) is észleltem. A test tisztán tartásának emez egyik primitív módja azonban nemcsak a művelődés alsó fokán álló népségeknél, hanem még az állatoknál is szakasztott olyaténkép van elterjedve. Nevezetesen a majmok valóságos mesterek e tekintetben s ők míg egyfelől az ember által utol nem érhető ügyességgel tudják elfogni a kis vadat, addig másfelől legalább is épen oly élvezettel költik el a csemegéjüket, mint az ember; mintha már ösztönszerűleg ismernék az arany igazságot, mely az «*omne tulit punctum, qui utile miscuit dulci*» mondásban rejlik.

ket, bárdokat és pedig egészen a praeistoriai minták szerint készített; sőt meg ezüstös tárgyakat, úgymint gyűrűket és fülbevalókat is tudott kijavítani. Ugyan ő ács munkákat is végzett, nevezetesen pedig csónakokat és dereglyéket készített. Poljakoff beszéli, hogy mikor ezt az orokot ács munkájánál megfigyelte, föltűnt neki, hogy a forgácsokat sohasem égette el, hanem a vízbe dobálta, ennek az okát megkérdezvén, azt nyerte válaszul, hogy a forgácsokat a Teikhumnak, a vízi istennek, kell föláldozni. Ugyan ennek az oroknak a kunyhójában Poljakoff egy fából kifaragott bálványt pillantott meg, a mely az orok ágya fölött lógott. Ez a bálvány egy alvó asszonyt és egy alvó fókát mutatott, a melyek egy közös takaróval voltak befödve. Poljakoff, ki az oroknak a szemeit gyógyította — miért is előtte igen nagy becsben és tiszteletben állott — elhatározta, hogy a bálványt magához vegye, miért is övére akasztotta. Erre az orok kérte őt, adná vissza neki a bálványt, mert neki a gyomorfájása ellen van arra szüksége s inkább ajánlkozott egy újabb bálványt az ő számára készíteni. De Poljakoff nem tágitott, azzal állván elő, hogy neki meg a derékfájása ellen van a bálványra szüksége. Nagy izgalom lőn erre és csakhamar egy friss bálvány elkészítésében serénykedett az orok, a ki csakhamar el is készülvén vele, újlag Poljakoffnak ajánlotta azt föl; de Poljakoff állhatatosan a régit tartván meg, az orokot azzal engesztelte ki, hogy egy puska patront adott csere fejében, a mit az orok legott az új fabálvánnyal együtt egy zseb kendőbe takarva, a falra akasztott. Végül az új bálványt egy korty pálinkával, a melyet Poljakofftól kapott, beszentelvén, teljesen megbekült. Poljakoff ezenkívül még tizenöt bálványt vett az orokoktól, a mely bálványok embereket, medvéket és rozmárokat ábrázoltak.

Igen érdekes még, a mit Poljakoff az orokok babonás valására nézve följegyzett. Poljakoff, ki az Amur-giljakok, a Szaghalin-giljakok meg az orokok nyelvi sajátságait vizsgálta és szavaikat jegvezgette; nagy figyelemmel hallgatta az orokok vallásos meséit a nap és a hold megtestesüléséről. Különösen pedig föltűnt neki, hogy az orokok is épen úgy, mint az Amur-giljakok (kikhez ők minden tekintetben hasonlítanak), az ég csillagai között épen a kis medvét vagyis a sarkcsillagot, tudniillik «Csalb-Khosztá»-t vagyis a «Buár-Árin»-t meg tudták különböztetni, s hogy róla azon astronomiai igazságot is ismer-

rik, miszerint változatlan helyzetű. Ez annál inkább föltűnő, mert a velök ugyanazon vidéken vagy szigeten lakó giljások (Szaghalin szigeti giljások) erről a dologról mit sem tudnak. Egyáltalában a medve, mely a mint látni fogjuk az ájnóknál is oly nagy szerepet játszik, az orokoknál a babonás vallású nézeteknek egyik fő kútforrásául szolgál. A «Bujo-endur» (tudniillik a medve) szerintök olyan félisten vagy istenfele. A medve csak nyáron mutatkozik állatias alakban, mert telen ő magának egy kunyhót épít, a hol ő úgy él, mint egy gilják, vagy, mint egy orok, s a hol azokkal az ételekkel táplálkozik, a melyeket álmában lát. A medve az embert a halászatnál védelmezi és az útjában eltévedt embert haza kíséri; de csak azon föltétel mellett, ha az illető férfi azután egy bizonyos ideig házasságában a nemi élvezettől tartózkodik, ellenkező esetben az embert a halál éri utól. Poljakoff még azt is megemlíti, hogy látott az orokoknál fiatal medvéket fölnevelni, a melyeket azután bizonyos ünnepnapokon a ketreczeikből nagy czeremoniával kivették. Az orokok ezenkívül még a «Szül-endur»-t, tudniillik a rókát mint a ravaszság megtestesülését s ekként, mint az embernek kárt okozó szellemet bálványozzák. A róka az erdőben az orok vagy gilják előtt az ő saját feleségek képében jelenik meg, a ki őket el akarja csábítani; a mi ha megtörtént, a vétkező meghal. Poljakoff végül még fölemlíti, hogy akkor, a mikor az orokok közt lakott, látta, hogy a legközelebbi szomszédkunyhó gazdája éjjelenként többször átjött az ő lobogó tűzéhez, kezében egy csomó friss fűvel, a mely csomó az emberi alakot utánózta s a mely csomót ő azután a kunyhójának a bejárata fölött fölakasztott. Ugyanesak ebből a kunyhóból Poljakoff minden éjjel két orok nőt (egy vén és egy fiatal nőt) látott kijönni, a kik azután minden zaj nélkül iparkodtak a Poljakoff tanyájához közeledni, melyet két igen éber kutya őrzött. Ők azután egy csónakon a tengeröböl felé mentek, hogy, a mint Poljakoff véli, az evezőlapátokkal körvonalat húzzanak a japániak halásztelepe körül. Visszajövet, Poljakoff igen gyakran fölsegítette őket a meredek partra, beszédbe eredt velök s egy ízben az ő tűzhelyénél téával meg is vendégelte őket. Így tudta meg tőlük, hogy ők éjjelenként a jövő sorsnak a megtudása végett «sámánkodni» mentek s az említett téa-estély alkalmával mind a két nő Poljakoffnak egy-egy bálványt is ajándékozott, a mely bálványoknak egyike krokodilus formájú vala (i. h. 111. o.).

3. Az ájnók, kik a sziget déli felét (valamivel följebb az éjszaki szélesség 50. fokától, egészen a sziget déli csúcsáig) foglalják el, Venjukoff szerint (i. h. 385—386. o.) mintegy három-ezeren vannak, tehát annyian, mint a giljások. Szerinte a szaghalini ájnók vadászok és halászok, de a japániaktól tökéletes függésben vannak; a mennyiben ezeknek a ruházataért, házi eszközökért és szerekért meg a rizsért minduntalan adósok maradnak. Az 1867-diki szerződés harmadik pontja ezt a tényt constatálván, megengedi, hogy a japániak adós ájnóikat rab-szolgáknak használhassák föl, s őket az adósság fejében kényszer-munkára foghatják. — Egyébiránt politikai tekintetben az ájnók függetlenek és ügyes-bajos dolgaikat a saját főnökeikkel végeztetik el. Minthogy a japániak őket, a hogy csak lehet, kizsarolják s nyomják, folytonos panaszra jelentkeznek az orosz állami hivatalos statióknál, miért is kettős fölügyeletet kell itt reájok tartani. A mennyiben az ájnók finomabb (japáni készítményű) ruhát viselnek s japáni házi eszközöket tartanak és egyébként is a műveltebb japániakkal régóta sokszoros érintkezésben vannak, némely műveltebb viselkedést árulnak el, mint a giljások, a kiknél egyszersmind szelídebb természetűek is. Lényegileg azonban ők sem különbek ezeknél. Életmódjuk, szokásaik, babonás nézeteik, mind a művelődésöknek igen alsó fokáról tesznek tanúságot. Az ájnó falvak is egyáltalában véve csak csekély számú faházakból állanak, a melyek némileg a japáni faházakra emlékeztetnek; minden ház mellett van egy póznákra épített élestár, a mint azt már a giljákoknál is fölemlítem. Némelyik gazdag ájnónak két vagy három háza is van a különböző falvakon, a hol ő a feleségeit tartja, a kiket azután sorjában szokott meglátogatni. — Annak előtte az ájnók magok között gyakran írtó háborút vittek véghez, a mikor egymásnak a falvait mindenestül elpusztították; ilyen elpusztult falu példáulül Porotepusz-kotán, a Tabúcsi tó közelében. Az ájnók száma nemcsak a régebbi háborúskodásuk miatt fogyott meg, hanem még a ragadós és fertőző betegségek (ezek között különösen a himlő és bujakór) következtében is, a mely betegségeket ők a japániaktól vettek át. — Így még régebben az Aniva-öböl partjain nyolcz nagy ájnó falu létezett, most már csak három kicsiny falu van s a Naibucsi völgyben több, most már teljesen elpusztult ájnó falunak a nyomait láthatni.

Az amerikai leírás szerint (*Die Insel Sachalin* i. h. 415.)

a sziget déli részén összesen még 32 ájnó falu van, 2400-nál valamivel több lélekkel, a kik között a férfiak számosabbak, mint a nők. De éppen azért nagyon sajátos és sok mindenféle tekintetben nem természetes a köztök divó soknejűség. A mint az idézett amerikai értesítés említi, az ájnó férfi rókabőrökért és házakért éppen annyi nőt vehet magának, mint a mennyit csak el bír tartani. A házassági czeremonia tánczból és athletikai játékokból áll. Az ájnók a legbárgyúbbak a benszülöttek között, a kiktől külsejük által már első pillanatra megkülönböztethetők, mert hajokat a fejök tetején nyírják, míg két oldalt hosszú bozontos fürtöket viselnek és mert még télen sem viselnek föveget. Az ájnó nők vaskos ajkukat kékre tetoválják, kezeik s lábaik gyöngédebbek, mint az orosz dámákéi. Az ájnók is legnagyobbbész hallal élnek, a melyet áprilistól novemberig frissen esznek, télen pedig szárítva (mint jukolát). A szaghalini ájnók azonban még egyebet is esznek, úgymint: rozmár-, foka- és medvehúst, valamint kagylós állatokat; az általok annyira kedvelt rizst és rizspálínkát (szaké) a japániaktól kapják. Az ájnók igen ügyes hajósok, csak hogy a hajóik a nyílt tengerre nem alkalmasok; télen ők is kutyákat fognak a szán elé. A szaghalini ájnók tűzimádók,*) de ezenkívül tisztelik még a holdat és a medvét. Nekik nincsenek bálványaik, de a fenyőfák előttök szent tiszteletben részesülnek; minden alkalommal ugyanis egy-egy fenyőágot szoktak leszakítani s azt a földbe teszik. Ez az úgynevezett «Ináju», a melyet minden látogatás alkalmával a barátság jeléül föl szoktak állítani. Ők egyáltalában arról híresek, hogy igen vendégszeretőek s a vendégeskedés nekik valóságos léletszükségökké lett.

Minthogy az ájnók anthropologiai és ethnologiai jellemzését utóbb úgy is még külön és tüzetesen fogom előadni s a ró-

---

*) A szaghalini ájnók tűzimádását (a mint erről az amerikai értesítésből i. h. 416. o. tudomást veszünk) nagyon fontosnak találom, a szaghalini ájnók régibb hazája kérdésére nézve. Ugyanis, mint már említém, Szaghalin szigeten működő vulkán nincsen, míg ellenben a japáni szigetvilág többi szigetein igen sok olyan tűzhányó hegy van, a mely most is működik. Nincs kétség benne, hogy a szaghalini ájnók tűzimádó szokása még abból az időből maradt fenn, a mikor ők még vulkanikus területen (Jézó szigeten, Nippon szigeten stb.) laktak. Íme ez az egy szokásuk is arról tanúskodik, hogy ők nem autochthonok a szigeten, hanem hogy ide csak bevándoroltak.

lok imént fölsoroltakat csakis a szaghalini benszülöttek másik két képviselőjével (tudniillik a giljakkokkal és orokokkal) szemben kívántam kiemelni, úgy itt ez alkalommal még csak azt az egy kérdést kívánom röviden szóba hozni, hogy az ájnók vajon honnét juthattak Szaghalin szigetre? Ha, a mint már tudjuk, az ájnók valaha Nippon szigetét bírták, a honnét a japániaktól Jézó szigetre szorítottattak ki, a hol ők még mai napig is, a később bevándorolt japániakon kívül a voltaképeni benszülött lakosságot képezik, s ha továbbá ehhez hozzávesszük, hogy az ájnók, a mint már említém, tűzimádók s hogy ők Szaghalin szigetnek épen azt a felét lakják, a mely Jézó felé néz, úgy már e két körülménynél fogva is mondhatjuk: hogy az ájnók nem tekinthetők Szaghalin autochthon őslakóiúl s inkább bizonyos az, hogy ők az úgy is csak keskeny La Pérouse-szorostól elválasztott Jézó felől vándoroltak ide be. Egyébiránt Poljakoff az ájnók területén is, tudniillik a korzakovi hadi állomás (az Aniva-öböl partján) körül nyomaira akadtt az igazi őslakóknak: a mennyiben præhistoriai konyha-hulladékokban (kjökken-mödding) számos kőkorbeli ereklyét talált.*)

Szaghalin mint orosz fegyencz-gyarmat. Az imént fölsorolt benszülötteken kívül még japáni gyarmatosok, orosz hivatalnokok és oroszországi fegyenczek képezik a sziget lakosságát. Venjukoff említi, hogy 1868-ban az amerikai köszénbányászok a Szertunáji köszénbányákba Hongkongból száz chinait importáltak a szigetre; minthogy azonban ez utóbbiak családjaik nélkül jöttek ide, így ők is mint más idegenek (koreai munkások stb.), tehát csak az ideiglenes lakók közé számíthatók. Venjukoff egyébiránt megemlíti, hogy ő nem tudja, mi lett ezekből a chinaiakból, léteznek-e még, vagy sem?

---

*) Poljakoff ugyanezzel az alkalommal megemlíti, hogy itt régi ájnó-sírokat ásott föl, a melyekből 37 koponyát és három egész csontvázat vett ki. — Kár, hogy ő nem mondja meg, hogy ezek az anthropológiára nézve oly föltötte becses és ritka ereklyék hová kerültek. Kreitner azt mondja, hogy eddigelé csak 2—3 ájnó-koponya került Európába, Virchow szerint pedig 10—12 darab. Én az egész szakirodalomból összesen 46 ájnó-koponyát bírtam kimutatni; ha most ezt a 40 darabot is hozzávesszük, úgy egészben 86 ájnó-koponya jutott eddigelé európai tudósok kezébe, a mely szám még így kiegészítve is, aránylag igen csekély a többi vad emberfajtának az európai múzeumokban összegyűjtött koponyáihoz képest.

A chinaiakon kívül még koreai munkások is jönnek-mennek Szaghalin szigeten. A japáni gyarmatosok mind a sziget déli részében laknak, az ő területök a nyugati oldalon nem megy följebb éjszakra, mint a Kusszunái öböl, a keleti oldalon pedig nem tovább, mint a Terpjesija-öböl. A japáni gyarmatosok zöme, kik főleg halászatból és kereskedésből élnek, mind a sziget nyugati oldalán a Mauka-öböl (éjszaki szélesség 47. fok, 3. percz) körül és Sziranussziban van. Az Aniva-öböl vidékén lakó japániak száma is igen tekintélyes, a fő helyök itt Kusszun-Kotánban van. A hatvanas években, valamint a hetvenes évek kezdetén (tehát közvetlenül a szigetnek az oroszok birtokába való átmenete előtti években) a japáni kormány minden áron azon volt, hogy a japáni gyarmatosok számát a politikai hatalom szempontja végett minél jobban emelje. Így 1869 őszén 500 japáni gyarmatosot küldött az Aniva-öböl vidékére. Csak-hogy ez a kísérlet nem sikerült, a minek fő oka pedig legnagyobbbrészt abban volt, hogy a déli égaljú vidékről jött japániak késő ősszel érkezvén ide, mielőtt magokat kissé szoktathatták volna, legott egy zord telet kellett átélniök. A japáni kormány a hatvanas évektől kezdve aggodalommal nézte, hogy az oroszok lépesről lépésre miként foglalnak tért a szigeten, a miért is ő is lépést kívánt tartani az oroszokkal s ha az oroszok a sziget valamely pontján egy állomást rendeztek be, legott a japáni kormány is iparkodott egyet a maga részére berendezni, úgy, hogy az orosz és japáni kormány «*pari passu*» gyarmatosítottak, mikor azután, mint már említém, 1875-ben a szigetnek az orosz birodalomhoz való csatolásával a verseny is egyszerre megszűnt. A hetvenes évek elején, a mint Venjukoff fölsorolja (i. h. 386. o.), a japánok épen oly nagy számmal voltak a szigeten képviselve, mint az oroszok; szerinte akkoron 3000 japán és 3000 orosz lakott a szigeten. 1875 óta természetesen a japáni gyarmatosításnak vége szakadván, a japániak száma is mindinkább megfogyott, míg az oroszoké mindinkább fölszaporodott.

A Szaghalin szigeten lakó oroszok képviselői vagy katonák és pedig a keletszibériai zászlóaljakból, vagy pedig fegyenczek, végre még főlemlitendők az itt élő csekely számú orosz kereskedők és muzsik-ok (orosz parasztok). Venjukoff (i. h. 381—384. o.) szerint az oroszok a következő állomásokon elnek: Dui-ban, Szertunái-ban, Kusszunái-ban, Korszakoff-

ban, Muravieff-ben, Taraiká-ban, Mánui-ban, továbbá Náíbucsi és Tákui falvakban, végre a Nyj-i kikötőben. A szaghalini orosz kormányzóságnak két fő székhelye van. Az egyik Dui, a hol a fegyenczek vannak összpontosítva és köszénbánya-mívelés van, a másik Muravieff, a hol a zászlóalji parancsnokság van. — A sziget főkormányzója a vladivosztoki tengeri provincia (Amur vidékén) katonai kormányzója alá tartozik. — A hetvenes évek elején, a mikor Venjukoff ott járt, az egész szigeten egy zászlóalj gyalogság feküdt, két hegyi ágyúval. Duin kívül a katonaság a következőleg van elosztva: Muravieffben két század katona és egy ágyú, Korszakoffban, Náíbucsiban, a Mauka öbölben, Kusszunáiban és Mánuiban egy-egy század feküdt. Magok az egyes századok ismét számos kisebb (7—9 katonából álló) szakaszra oszlanak szét s van egy-egy őrállomás, a hol nincs több mint csak két katona. Poljakoff is említi (i. h. 78. o.), hogy mihelyt az egyes szakaszok kissé már távolabbi helyeken vannak, nem sokat buzgólkodnak az állami tekintély ügyében, sőt inkább a Nirvánában (a «nagy semmi»-ben) szeretnek elmélázni. Hadászati szempontból Venjukoff szerint Szaghalin sziget, névszerint pedig a Pogobi fok körüli része, Amur vidékének a kulcsát képezi, miért is a sziget az Amur tengerpart-vidékével összetartozónak tekintendő. Hadászati szempontból azonban nagy hátrányt képez, hogy nincs egyetlenegy valamire való kikötője hadi hajók számára; nevezetesen pedig a nyugati oldalon a Tatár-tenger partján; továbbá, hogy a szigeten tartózkodó katonaságot importált élelemmel kell táplálni, miért is a szigetnek katonai fölügyelete sok pénzti igényel. A szigetnek nagy hossza és keskenysége szinte hátrányos hadászati szempontból, mert az ellenség, a melyik a sziget déli felének valamely pontján befészkelte magát, könnyen elvágja a sziget déli részét az éjszakitól. Szaghalin sziget a támadó háború szempontjából semmiképen sem nyújthat kedvező alapot; a sziget birtoka Oroszországra nézve mindazonáltal igen nagy fontosságú, mert a sziget nem egyéb, mint az Amur vidéknek a véd fala; továbbá még azért is, mert köszénben igen gazdag, jóllehet a köszénbányáknak haszonnal mívelése, a még csak ezután legyőzendő akadályoknál fogva, csak jó későn fog bekövetkezni. Hogy Szaghalin, mint dús köszéntelep előbb-utóbb nevezetes szerepet fog játszani, az bizonyos. A köszénréteg aránylag igen fölületesen fekszik, a mit Schrenck

az ásatag tengeri állatok magas helyzeti előfordulásából akként magyaráz, hogy a sziget talaja vulkanikus hatások alatt mintegy 8—10 lábbal magasabbra emelkedett a tenger színénél. Ha tehát majdan elégséges munkaerő, továbbá könnyű közlekedési eszközök és alkalmas kikötő-helyek fognak rendelkezésre állni, akkor Szaghalin fölötté becses birtokot fog képezni. Venjukoff (i. h. 379. o.) 12 olyan közséntelet sorol föl, a melyek mind a szigetnek csak az egyik, tudniillik a nyugati oldalán vannak. Ezek éjszokról (51. fok, 15. perez, delfelé 46. fok, 28. perczig) a következő helyeken fekszenek: 1. Tonga, 2. Kjuszpái, 3. Minginái, 4. Csurkumnái, (ezek mind a Dui állomástól éjszakra fekszenek), továbbá 5. Dui, 6. Kazakevics (öböl), 7. Vozdvijenije, 8. Szertunái, 9. Lisszofszkij (öböl), 10. Utaku (fok), 11. Usszu (fok), (mindnyájan közel Dui-hoz) és 12. Náyasszi (folyó) körül. Már pedig ezeken kívül közséntelemek a sziget belsejében Kusszunái folyó mentében, valamint a keleti partoldalon (a Náibucsi folyó mentében) is léteznek. Venjukoff szerint egyedül a Dui-i telep 72,500 tonna, azaz 72.500,000 kilogramm mennyiségű kőszént tartalmaz, így tehát csak a helyes kiaknázás hiányzik még. De az is nyilván való, hogy a jelen állami és különösen katonai igazgatás mellett e bányák művelése nem hogy haszonnal nem jár, hanem még nagy költségeket is okoz. Az orosz kormány, hogy a bányászati vállalat terhétől csak valamiképen meneküljön, a Dui-i bányákat haszonbérbe adta egy magán társulatnak. De ez sem boldogulhat s épen ezért az egész bányaművelést csak ímmel-ámmal űzi, a kellő befektetéseket sem teszi meg, a mint az szükséges volna s a tárnákat fölötté rossz karban tartja; hiszen, még a haszonbérrel is minduntalan adós marad a kormánynak. A Dui-i bányaművelés, a mint az jelenleg foly, nem annyira a kőszéntermelés végett, mint inkább a Szaghalin szigetre száműzött fegyenczek büntetése végett történik; mert a szigetre deportált fegyenczekre nézve a büntetés abban áll, hogy mihelyt ide érkeznek, őket azonnal a Dui-i bányákba küldik kényszermunkára s ha itt egy bizonyos ideig már dolgoztak s különösen, ha a hatóságok a javulás jeleit constatálták, akkor az illető fegyenczek a Dui-i konyhakertekben, továbbá a különböző építkezéseknél, utak csinálásánál stb. kapnak foglalkozást. Így tehát, ha igaz is, hogy a Dui-i kőszénbányák haszonbérlelő olcsó munkásokat kapnak, csakhogy «olcsó húsnak híg a leve,» s így tehát

ezek a fegyencz-munkások sem érnek sokat; a kik, ha mindent egybe veszünk, tulajdonképen nem hogy olcsók, hanem az államnak nagyon is sokjába kerülnek. Íme ez az oka annak, hogy a jobban kezelt bányák műveléséhez, a melyek magánosokéi, mint például Sztunáiban (a legelőkelőbb orosz bányabirtokosok itt: Bauroff, Ekimoff, Krouli, Staritzki, Ellisz, As, Godpin) chinai munkásokat voltak kénytelenek hozatni; a mit bizonynyal nem tesznek vala, ha a fegyencz-munkásokkal, kiket a szaghalini kormányzóság szívesen bérbe adott volna nekik, a bányákat kellőleg művelhették volna. A mint tehát kézzel foghatólag meggyőződhetünk, az orosz kormánynak az a terve, miszerint a szaghalini gazdag köszénbányákat olcsó (?) fegyencz-munkásokkal kiaknáztassa, teljesen dugába dőlnek mondandó. De vajon egyéb tekintetben is, az orosz kormány elérte-e azt a célt, a melyet a szaghalini fegyencz-gyarmat alapításával maga ele tűzött?

Hogy erre megfelelhessünk, kérdezzük mindenekeelőtt, vajon mi is volt a voltaképeni indító oka annak, hogy az orosz kormány épen Szaghalint szemelte ki fegyencz-gyarmatnak? — Ez a kérdés pedig szoros kapcsolatban van azzal, hogy az orosz kormány Szibériára nevezve, a melyet annak előtte szintén a deportált fegyenczek gyarmatául használt, igen sajnos tapasztalatokat tett; a melyeket épen az által óhajtott kikerülni, hogy Szibéria helyett Szaghalin szigetet gondolta legcélszerűbbnek a deportált fegyenczek gyarmatául fölhasználhatni.

Minthogy a fegyencz gyarmatok kérdése nem csupán egyszerűen jogi, közigazgatási és politikai szempontból fontos kérdés, hanem első sorban egy általános ember-társadalmi és humanistikai kérdést képez, azért szükséges lesz itt e kérdéssel szintén egy kissé bővebben is foglalkozni; annál inkább pedig, mivel a deportált fegyenczek, épen a szóban forgó ájnók s a velök együtt lakó giljakok és orokok területét vannak hivatva, ezek rovására, elfoglalni, a mi által pedig a tisztán vadászat- és halászatból élő benszülötteknek a léte egyenesen lehetetlenné tétetik.

Európa kiváló jogtudósai, mint például Holtzendorff, a fegyenczeknek a gyarmatokba való deportálását egyáltalában elítélik. — Egyszer ugyanis azért, mert nem alkalmas büntetési mód; másodszor azért, mert, mint a gyarmatosítás eszköze erkölcstelen és végre azért, mert a jog céljaival merő ellentét-

ben áll. Ugyanis az anyaországnak, a honnét a deportálás történik, ez által nem nyújtatik a célzott biztonság, az illető gyarmatokban pedig egyenesen mindennemű biztonság megszűnik; de meg azután az ilyen deportálás aránytalan nagy költségekkel is van egybekötve. Ez utóbbi pontra nézve Anglia, mint classikus példa említhető; ugyanis ma Angliának már nincsen fegyencz-gyarmata és mégis a britt birodalom valamennyi fegyenczeinek az összes költségei nem rúgnak annyira, mint a mennyibe került volt annak előtte a tázmániai fegyencz-gyarmat egymaga.*)

Az európai hírü orosz kriminalista Foinitzki tanár jeles műveben: *Die Deportation, als Strafmittel im Westen und im Osten Europas* (Sz.-Pétervár, 1881.) kimutatta, hogy mennyire el volt hibázva a dolog, a mikor Szibériát deportáltakkal tele-tölték. Ő ugyanis reá mutat arra a tényre, a mely szerint a Szibériába száműzötteknek majdnem a fele, tudniillik 42 százaléka, egyáltalában a gyarmatosítás munkájára testileg és lelkileg egyaránt alkalmatlan; a mi pedig a földművelést illeti, erre a száműzötteknek csak is egy százaléka alkalmas. Hogy az ily elemekkel való benépesítése valamely gyarmatosítandó vidéknek miféle eredményt szülhet, könnyen elképzelhetjük. De világosítsuk föl a dolgot még közelebbről is néhány adattal. — Ugyanis míg a deportatio Szibériába még javában folyt, akkoron évenként körülbelül 15—18,000 fegyenczet küldtek ide. Az ide száműzött fegyenczeket három kategória szerint különböztették meg. Az első csoportba a közigazgatásilag száműzöttek tartoztak, tudniillik mind azon fegyenczek, a kiket a községekől, mint elvetemedett, rossz erkölcsű embereket, tehát olyan «falú rossza» jelleműeket, abból a célból küldöttek Szibériába, hogy az ő eltávolításukkal a községek (városok, falvak)

---

*) Tázmánia (előbbi nevén Van Diemen földje) kitörölhetetlen szennyfoltja Angliának. Az angolok, a mint erről a Földrajzi Társaság 1884-dik évi téli üléseinek egyikén tartott fölovasásomban tüzetesen kifejtém, rövid hatvan év alatt a benszülötteket teljesen kipusztítottak és pedig egy a szó teljes értelmében vett hajtóvadászat által, a mint azt most sajnálkozva az angolok is beismerik. Az utolsó tázmáni ember, a kit William Lanné-nak (vagy becézézetve King Billynek) hívtak, 1869-dik év márczius 2-dikán halt meg. Az igazságnak tartozunk az-zal, ha kiemeljük, hogy az oroszok eddigelé ilyennemű fajírtásra még sem vetemedtek sehol sem, a hol hódítólag léptek föl.

társadalmi biztonsága meg legyen óva és hogy ő velök Szibéria benépesíttessék. Az ebbe a csoportba tartozó fegyenczek száma az összes deportáltaknak mintegy a felét szokta volt kitenni. Az e csoportba tartozó száműzöttek, mind Tobolszk és Tomszk kormányzóság területére küldettek, hogy itt a mezőgazdaságra szoríttassanak. Ez első csoportbeli deportáltakkal az orosz kormány tehát valóságos gyarmatosítást akart létesíteni. De vajon elérhette-e a célt? 1884-ben a tomszki kormányzó ugyanis azt jelenté, hogy a kormányzósága területére száműzött 28,823 fegyencz közül csak 3400 foglalkozik tényleg mezőgazdasággal, a száműzöttek két harmada teljesen szegény és valóságos kétségbe esett helyzetben van; végre jelenté, hogy 9796 száműzött megszökött. — Ugyanis Szibériában a szabad költözhetés teljes mértékben uralkodik. A száműzöttek Szibériában minden akadály nélkül vándorolhatnak ide-oda és bárhol befogadják őket, mert nekik mindenütt vannak összeköttetések. Ily vándorlást sokan arra használnak föl, hogy az Uralon át visszaszökjének Oroszországba, a honnét azután, ha lépre kerültek, újra száműzetnek, még pedig, mint a második, esetleg mint a harmadik csoportba tartozó fegyenczek. — A második, valamint a harmadik csoportba tartozó fegyenczek olyanok, kiket a fenyítő törvényszék ítél el. — Ide tartoznak, egyfelől a politikai vétség miatt száműzöttek és másfelől az igen súlyos gonosztevők, a kik egyszersmind kényszers munkára vannak ítélve. Ez utóbbiakból 2000—3000 fegyenczet Szaghalinba tettek át. Nevezetes az, hogy szigorú fölügyezés alatt csak a politikai bűnösök vannak. A többiek, tehát a deportáltak túlnyomó része keleti Szibéria hiányos közigazgatását fölhasználva, rendszerint csatangoló, tekergő életre adják magokat. A fegyelem általános meglazítására, valamint a teljes erkölcsi elvadulásra még igen sokat közreműködnek itt a magánosok bányái és aranyosó vállalatai; a mennyiben itt a látszólag jól fizetett munkások az elvetemedettségre és a kicsapongó részeges életre mintegy rendszeresen szoktattatnak és pedig azért, hogy azután minél jobban ki lehessen őket zsarolni. A bányabirtokosok nem ritkán meg a kényszers munkára ítélt fegyenczeket is kibérlik, s ezeket zsarolják ki a saját hasznukra. Így állván pedig a dolog, nyilván való, hogy az egész szibériai száműzetési rendszer el van hibázva, mert egyfelől ilyen rendszer mellett évről évre a gyarmatosításra nemcsak alkalmatlan, de egyenesen oly népeleme-

ket kap, a melyek minden igazi gyarmatosítást egyenesen meg-hiusítanak; de meg másfelől magának a bűnfenyítésnek a czélja sem éretik el, mert a száműzöttek itt még jobban elromlanak. — De miként is lehetne sikert várni akkor, mikor a szibériai köz-igazgatás a száműzötteket nemcsak, hogy nem képes a gyarmatosítás munkájára kényszeríteni, de még helyhez kötni sem bírja.

Az orosz kormány, mely a Szibériában tett rossz tapasztalatai ellenére sem akart a száműzetési rendszerről lemondani, kapva kapott az alkalmon, a mikor a száműzetési rendszer némely apológétái Szaghalin szigetét tüntették föl a száműzetés valódi mintahelyéül, a hol majdan az elítélteket igazán lehet száműzetésben tartani, a mennyiben a menekülést erről a helyről lehetetlenné lehet tenni. — Íme tehát ez volt a fő oka annak, hogy az orosz kormány már a hatvanas években (1867-ben), mikor Szaghalin még úgy szólván a «Senki szigete» volt, fegyenczeket szállított ide, a kiket azután a Dui-i közsé-bányában kényszer-munkára fogtak. Az orosz kormány, még mielőtt úgynevezett nemzetközi jog alapján a japániaktól birtokba vette volna a szigetet, elhatározta, hogy ezt fegyenc-gyarmatúl fogja fölhasználni. A terv ugyanis az volt, hogy az ide deportált fegyenczek, a kik büntetésüket már kiállották, azután itt mint földművelő gyarmatosok töltsék el életöknek a még hátra lévő részét; mert, ha már a szigetet többé elhagyniok nem szabad a fegyenczeknek, legalább legyen meg az alkalmok, hogy a büntetés kiállása után, emberhez méltó életet folytathassanak. — Hiszen így elvben mindez nagyon szépen volt kigondolva s papíron a kivitelnek a tervezete is látszólag egészen jól volt megcsinálva. De mind hiába, a látszat még nem a valóság, már pedig ily életbe vágó ügyekben csakis a valóság döntheti el a kérdést.

Azt mondták, hogy Szaghalin már természeti, helyi viszonyai olyanok, hogy onnet a megszökés lehetetlen. A látszat szerint csakugyan így is mutatkozik a dolog. És mégis, dehogy nem lehet a fegyenczeknek innét megszökni! — Tényleg elég sok fegyencz szökött már meg és szökök meg minduntalan Szaghalin szigetről. Nyáron a szökevények ott, a hol a Mámia Rinzo szoros a legkeskenyebb (a Pogobi foknál) valami úton-módon szerzett csónakon kelnek át a tengeren az ázsiai continensre; igaz, hogy a folytonos és heves szelek miatt az ilyen merényle-

tet nagyrészt életökkel fizetik meg az illetők, de egynémelyiknek mégis csak sikerül a merénylet s akkor, mikor a szabadságát akarja visszanyerni az ember, ilyenkor bizony az életét sem sajnálja kockára tenni a netaláni siker reményében. Télen, mikor a tenger be van fagyva, a jégen kelnek át; igaz, hogy a merényletök egy része oda vesz, vagy eltéved, vagy útközben megfagy, de már többnek sikerült a szökés télen is, s azért mindig találkoznak olyanok, a kik a szökést megkísérlik. Mint Petri (i. h. 138.) említi, útasok beszélnek, hogy ilyen szökevények éhség következtében, alkalom adtán, cannibalismusra (anthropophogiára) is vetemednek. De nemcsak a Tatár-tengeren át a continensre, hanem a La Pérouse-szoroson át még a Jézó szigetre is megkísértették már a szökést. A mint ezt nem régen néhány bátor elszántságú fegyencz csakugyan ki is vitte, csak-hogy a japáni hatóság őket elfogta és a szaghalini orosz hatóságnak kiszolgáltatta. Szkalkovszkij: *Ueber den russischen Handel im Stillen Ozean* (Sz.-Pétervár, 1883.) című munkájában említi, hogy 1879-ben hatvanan szöktek meg Szaghalinról; Landsdell pedig előhozza, hogy azon száz fegyencz közül, kik az ő ottani útazása évében megszöktek volt, csak harminczkettőt tudtak újra megfogni. A szabadulás vágyát, mely a száműzött fegyenczeket élteni, semmiféle szigorú eljárás nem képes elfojtani. A legszigorúbb eljárás, melyet az orosz hatóságok Szaghalinban alkalmaznak s a mitől a fegyenczek csakugyan félnek, abban áll: hogy a benszülöttek föl vannak hatalmazva a szökevényekre hajtóvadászatot*) tartani. Ugyanis mindenik benszülött három rubelt (körülbelül öt forintot) kap díjul, ha a szökevényt «elevenen vagy holtan» a hatóságnak beszolgáltatja. A szaghalini fegyencz-gyarmat fölügvelőjének, Szolovjev ezredesnek, előterjesztésére a benszülöttek jó puskákkal es elegendő töltényekkel láttattak el, hogy a hajtóvadászat a szökevényekre minél sikeresebb eredményű lehessen. (Petri, i. h. 139.) Gyakran azonban egészen ártatlanok is esnek ilyen hajtóvadászatnak áldozatául. — Így egyszer az Amur-torkolatnál

---

*) Ez a fölötte barbár eljárás korántsem még olyannyira gaz, mint a milyen volt az angolok eljárása Tazmániában. Az angol hatóságok ugyanis itt nem a fegyenczek ellen, hanem ellenkezőleg a fegyenczekkel intéztettek hajtóvadászatot a védtelen s tűzhelyökön élő ártatlan benszülöttekre.

a giljások a «beguni» («futkosók») vallási szektához tartozó, 12 emberből álló csoportra bukkantak (ezeknek a «begunik»-nak ugyanis a vallása tiltja az egy helyen való állandó életmódot, miért is folytonosan kóborolnak). A giljások az egész «beguni» csapatot leölték és pedig még a szopós gyermekeket is, a kiket az anyák magokkal czipeltek. Mikor az orosz hatóságok erről az embermészárlásról értesültek, vallatás alá fogták az illető benszülötteket; a kik egyszerűen azzal védekeztek, hogy ők a leölt embereket szökevényeknek képzelték s mikor a vizsgáló bíró ama súlyosító körülményt vetette szemökre, hogy hát a szopós gyermekeket miért ölték meg, erre egyszerűen azt felelték, hogy ezt csak azért tettek, nehogy a picziny gyermekek az anyjok után sírjanak. — Többször megtörtént már, hogy a benszülöttek a fegyenczeket orozva megtámadták, csakis azért, hogy őket a meleg bundájoktól és nemez-csizmáiktól megfosz- szák. Azonban mind e constataált kegyetlenségek ellenére sem lehetne azt állítani, mintha a benszülöttek a fegyenczeket gyűlöletből öldösnék, a mit legjobban az is bizonyít, hogy mikor az orosz hatóságok a szökevények megkerítésére kitűzött jutalom- díjat egy ízben visszavonták, a benszülöttek egészen akadály- talanul engedték a fegyenczeket megszökni. A fegyenczek magok is jól tudják egyébiránt, hogy honnét fenyegeti őket a veszély, a miért is, a mikor csak lehet, kerülik a benszülöttekkel való érintkezést, s ha ez már nem lehet, akkor lehetőleg jó viszony- ban iparkodnak velök lenni. Ha a szökevény a legközelebbi ve- szélyeken átesett, tudniillik a szigeten s a túlsó Amur-vidéki partokon szerencsésen már túl van, akkor azután a menekülés már sokkal könnyebben mehet végbe. Érdekes e tekintetben Ka- molosznak, orosz muzsiknak (parasztnak) a szökése, a ki gyl- kosság miatt volt Szaghalinra száműzve. Ő Szaghalinból sze- rencsésen megszökött s minden baj nélkül haza került a távoli nisnij-novgorodi kormányzóság egyik falujába, a hol azonban újlag elfogták. A törvényszék előtt a szökevény azt vallá: «Két egész éven át kóboroltam, átúsztam a tengerszorost, átúsztam folyókat, átharangoltam a szibériai erdőket, pusztákat és hegy- ségeket és semmiféle lény, sem állat, sem ember nem nyílt hozzám s íme itt a szülőföldemen elfogtak és vasra vertek engem.»

A mint tehát láthatjuk, ama remény, miszerint Szagha- lin oly helynek tekinthető, a honnét a deportált fegyenczek

megszökése lehetetlen, teljesen megghiúsúlnak mondható; de ugyanaz áll az orosz kormánynak azon másik tervére nézve is, midőn Szaghalinból gyarmatot akart csinálni. — Igazságtalan volna, ha azt mondanók, hogy az orosz kormányt nem a legjobb szándék vezette volna, s hogy az orosz kormány e tekintetben mulasztásokat követett el. A gyarmatosítás tervének megghiúsulására nézve az okokat, a mint már nagyrészt elősoroltam, másutt kell keresni.

Nézzük ugyanis egy kissé közelebbről a szaghalini fegyencgyarmat berendezését. Szaghalinban, mint már tudjuk, a börtön Dui-ban van s ez a lehetőleg legjobban van berendezve, csakhogy mindig túl van tömve fegyenczekkel. Így például 1881-ben a 600 fegyenczre számított fegyházban 1103 fegyencz volt elzárva, 1882-ben pedig 2230 fegyencz. A túlteltséget nem tekintve, itt a helyi viszonyokhoz képest a lehető legnagyobb kényelemről van gondoskodva. Így a közlekedés könnyebbítése czéljából lóvonatú vasutat hoztak létre, továbbá alagútát építettek, gőzmalmot állítottak föl, van itt kórház a betegek számára stb. Egy szóval az orosz kormány nem sajnált sem költséget sem fáradságot csakhogy czélt érhessen. És mégis mi az eredmény? Az eredmény az, hogy Szaghalinban mindenki, hivatalnok és katona, a szabadon élő és a fegyencz egyaránt elégedetlen. — A hivatalnokok azért tartják tűrhetetlennek állapotukat, mert egyfelől itt minden rendkívül drága, úgy, hogy a különben jó fizetésöket az itteni élet mellett el kell költeni; másfelől pedig túl vannak terhelve munkával s mindehhez hozzá járul még az egyhangú élet. Még rosszabbul vannak a katonák, a kik csekély számuk mellett a szolgálattal túl vannak terhelve; már pedig a szolgálat itt nagyon terhes. Az imént mondott körülmények következtében a katonai és polgári hivatalokban a szolgálati fegyelem hiánya abban az arányban nő, a mely arányban az illető hivatalok a főkormányzattól távolodnak. Dui-ban a látszat szerint még minden elég jól megyen. Ugyanis a Szaghalinba száműzött fegyenczek először Dui-ba szállíttatnak s itt kell nekik a büntetésök próbaidejét kiállaniuk. Ha a hivatalnokok úgy vélik, hogy az illető fegyenczek némi javulást mutatnak, akkor más fegyencz-állomásokra, rendszerint Alexandrovskba küldetnek, vagy pedig Dui-ban, a kert művelésre szoríttatnak. Azon fegyenczek, a kik Dui-ban kibérelt bányákban dolgoznak, azon oknál fogva, hogy a bányák

hasznát nem hoznak s hogy a bérlők ennek következtében lehetőleg minden költséget kerülnek, a mint képzelhetjük, fölötté sanyarú ellátásban részesülnek. De a mint Tahlberg (a *Vesztnyik Jevropij* 1879. májusi számában) a szaghalini fegyencgyarmat tíz évi történetének ismertetésében mondja: «Nem minden fegyenc olyan szerencsétlen, hogy e rettenetes bányákban kénytelen a büntetését kiállani, mert némelyeket egváb munkára alkalmaznak, sőt volt az az eset is, hogy fegyenczeket szolgálat tevésre magánosoknak bérebe is adtak, a mit azonban utóbb az orosz kormány szigorúan megtiltott. De még a nyolczvanas évek elején is előfordultak ilyen visszaélések. A mint a *Strána* nevű orosz újság 1882. január 31-ik számában közli, Dui-ban még mindig található úgynevezett «kegyenczeket» a fegyenczek között. Így a többi közt főlemlíti a *Strána*, hogy a kettős gyilkosság miatt életfogytiglan való börtönre és száműzetésre elítelt orosz tiszt, Landsberg, valamint több vele egy húron pendülő úri gazember, nem a bányák poshadt levegőjében tölti napjait, hanem a tisztviselők irodáiban; mintha nem is fegyenczek, hanem hivatalnokok volnának. A nőfegyenczeknek pedig, a kik az összes fegyenczek számának körülbelül harmadát teszik, egészen sajtászerű sorsuk van. Ugyanis csak egy részök van munkára fogva, mert a melyik csak egy kissé szemre meg helyre való fehérszemély, az bársonyban és czobolyprém-ben öltözködve járhat, minthogy a kereskedelem értelmében a portékának a becse a ritkasággal növekszik. Fegyelemhiány, erkölcstelenség jellemzik tehát a szaghalini gyarmat közigazgatását; jóllehet az orosz kormány, valamint a gyarmat fő kormányzói mind azt megtették, a mi tőlök csak telt. — De mind hiába, ily távoli vidéken, a hol már a természet is oly zord az emberekkel szemben, az írott törvénynek a parancsát sem lehet oly szigorúan venni és mindenki, a ki e szigeten él, legyen az följebb való vagy alattvaló, katona vagy polgári, szabad ember vagy fegyencz, a dolognak könnyebb végét iparkodik megfogni, úgvis elég terhes az élet különben is.

Poljakoff, a ki a szaghalini gyarmatosítási rendszert alapjában egészen elhibázottnak mondja, a sziget jövőjét egyedül a halászatnak és bányászatnak czélszerű és nagy szabásban való kihasználásában látja. Szerinte a földműveléssel itt a szigeten semmire sem lehet menni, a televényréteg ugyanis nemcsak vékony, hanem egyszersmind csak tözegszerű, nem igazi «cserno-

szem» (fekete föld) s itt a talaj javítására még az erdőégések módszerét sem lehetne alkalmazni, a mennyiben a számos mocsár, láp stb. s az erdők mélyedéseiben meggyúlt vizek következtében a fáknak legföljebb csak a felső része égne le; már pedig e vizeknek a kiszáritására az égalji és talaji viszonyoknál fogva még gondolni sem lehet. Poljakoff szerint az oly fegyenczek, a kik büntetésök kiállása után a sziget gyarmatosai lesznek, szerencsétlen helyzetbe jutnak, mert földműveléssel kell foglalkozniok, a mely foglalkozás legnagyobbára kárba vészett munkának tekintendő és bizonyára nagyobb hasznot hozna nekik, ha e helyett halászáttal és vadászattal foglalkoznának. De mert a vad- és halbőségnek is előbb-utóbb vége fog szakadni és pedig annál hamarabb, minél több halász és vadász lesz; úgy ennek a káros visszahatását leghamarabb és legsúlyosabban magok a benszült népségek fogják érezni, a kik primitív műveltségöknél fogva, csakis halászatból és vadászatból élhetnek. Egyébiránt akármilyen foglalkozást is vegyünk tekintetbe, a gyarmatosítás Szaghalinban ugyanazt fogja eredményezni, mint egyebütt, a hol az európai kormányok fegyencz-gyarmatokat alapítottak: tudniillik egyfelől a benszült népségek önállóságának teljes tönkretévesét, és másfelől a gyarmatosokúl letelepedett fegyenczeknek a még megmaradt benszülttekkel való vérkeverődését.

TÖRÖK AURÉL.

BETHLEN GÁBOR UDVARA.*)

Mióta a nagy állami s részben a családi levéltárak a történeti kutatás előtt megnyíltak, hazánk múltjának írott emlékeit egyre tömegesebben hozzák nyilvánosságra. De a kutatás és a közzététel szűk körben mozog és egész a legújabb időkig, sajnosan, egyoldalú maradt. Nem csak a nép nagy tömegeit, a régi társadalom munkás elemeit mellőzte majdnem teljesen, hanem az uralkodó, a kiváltságos osztályok életének is csupán egyes mozzanataira terjedt ki. Kútfő-kiadványaink főleg azt az anyagot ölelik föl, mely a régiek nyilvános szereplésére, köztevékenységére vethet világot. Bennök az ősök vagy mint politikusok, vagy mint katonák lépnek eléink, kik közdolgokon kívül legfőlebb még birtokszerzéssel és pörlekedéssel foglalkoznak. Vagy a zöld asztalnál, vagy a táborban látjuk őket, mintha családi és magánéletet nem is folytattak volna. Egyeniségök, jellemök sok vonzó, épen oly érdekes, mint tanulságos vonása teljesen homályban marad s bármilyen gazdagok forrásműveink katonai vagy politikai actiókra vonatkozó új és lényeges adatokban, a tulajdonképeni művelődés fejlődésének ismeretéhez igen keveset nyújtanak.

Azok sorában, kik a kutatás ez egyoldalúságával szakítottak s az ősök társadalmi és művelődési állapotainak földerítését tűzték ki speciális vizsgálataik céljává, a legelső egyike báró Radvánszky Béla. Sőt e téren őt illeti nálunk az úttörő

---

*) Házi történelmünk emlékei. Első osztály: Udvertartás és számadáskönyvek. Gyűjti báró Radvánszky Béla. Első kötet: *Bethlen Gábor fejedelem udvertartása*. — Kiadja a magyar történelmi társulat, Buda-Pest, 1888.

dicsősége. Tíz évvel ezelőtt megjelent terjedelmes műve: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században* — a főúri és birtokos nemesi osztály különféle socialis viszonyaira, magán- és családi életére több világot vetett, mint addig közkezen forgó összes kútfő-munkáink. Radvánszky teljesen mellőzte a politikát s megmutatta, hogy a régi emberöltők életében van egyéb is, mi az utóvilágot érdekelheti, sőt talán nagyobb mértékben érdekelheti és sokszor több tanulságot nyújthat azon szereplésöknél, mely a nyilvánosság színpadán játszódott le. Emberileg hozta közelebb a jelenhez a rég porladozó nemzedékeket, midőn először nyitott bepillantást magánviszonyaikba. Kutatásai megelevenítették a romban heverő lovagvárakat és uri lakokat s feltűntették, hogy birtokosaik hogyan éltek mint magánemberek, mint férfiak és családatyák, hogyan rendezték háztartásukat, hogyan nősültek s nevelték gyermekeiket, hogyan szórakoztak és lakmároztak, hogyan gyógyították betegeiket, hogyan tettek végrendeletet és temették el halottaikat, hogyan ápolták a szépnek és nemesnek cultusát tűzhelyök szentélyében, mit élveztek az élet kényelméből és örömeiből s hogyan tudták a haladó korszellem, az emberi polgárosodás vívmányait a saját javukra hasznosítani. Föltárta a régi konyha titkait, valamint a külső viselet, a ruházkodás, a toilette és pipere százféle csinyját-binyját, a lakások berendezését és azokat a babonás fogalmakat, azon sajátos nézeteket és érzéseket, melyek a régi ember agyát és szívét megtöltötték. Mindebből egész új világ áradt a múltba s lényegesen elősegítette helyesebb fölfogását.

Az érdemet, melyet báró Radvánszky Béla az ide tartozó rengeteg anyag összeválogatásával és szakavatott közrebocsátásával szerzett, azzal tetézte, hogy maga kezdette meg adatai rendszeres földolgozását. Míg említett művének két utolsó kötete, mint kútfő-gyűjtemény legelől a hivatásszerű történetírónak szól, kinek valóban nélkülözhetetlen segélyeszközt nyújt a régi idők ismeretéhez, addig a bevezető kötet, melynek első fele s két nagy fejezete már megjelent, közvetlenül a művelt közönséghez fordul, hogy színgazdag képekben, vonzó előadásban eléje varázsolja az úri osztály egykori magánéletét annak mindennemű viszonyában. A régi úr és udvari környezete, szokásai és kedvtelései, érintkezései a vele egyenrangúakkal, fényűzése ruhában, ételben és italban és sok egyéb, mi őt mint

embert jellemezheti, élénken és tanúságosan lép eléünk báró Radvánszky e művében. De a magyar gazdaságtörténet s az egész régi cultura ismerete is tetemes gyarapodást nyert általa, sőt meg volt azon üdvös gyakorlati hatása, hogy a történelmi kútfők egy igen becses, de addig alig méltatott csoportjára irányozta a figyelmet. Úri családaink levéltáraiban tömegesen találni régi emlékeket, melyek a magánélet viszonyaira világot vetnek, csakhogy sokáig senki sem gondolt értékesítésökre. Radvánszky báró volt az, ki becsöket fölfogta s nagy arányú közzétételökre példát adott, mely azóta számos követőre talált.

Legújabbban báró Radvánszky még terjedelmesebb kútfő-gyűjtemény kiadását indította meg, mely évek hosszú sorára igénybe veszi tevékenységét s múltunk ismeretéhez a legértékesebb forrásokat fogja nyújtani. Az új vállalat címe: *Házi történelmünk emlékei*. E cím azonban nem eléggé fejezi ki a gyűjtemény igazi tartalmát. Az erdélyi fejedelmek és magyar nádorok s általában a kiválóbb főúri családok udvartartására es magánéletére vonatkozó legkülönbözőbb emlékeket fogja az a XVI. és XVII. századból töméntelen mennyiségben, mert az eddig összegyűjtött kézirat maga valami tizenkét kötetre megy, a történetírás rendelkezésére bocsátani. Az egész régi magyar cultura megelevenedik majdan e gyűjteményben; múltunk leg-hírnevesebb alakjai fognak új világításban a jelen elé lépni a most meginduló rendszeresen összeállított forrásmunkában, mely, ha idővel be lesz fejezve, páratlanul álland irodalmunkban.

A vállalat első kötete már megjelent s Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem nagy neve köré csoportosítja az anyagot. Tíz-tizenöt év óta Bethlen Gábor egyéniségére és korára történetírásunk, első sorban Szilágyi Sándor ernyedetlen kutatásai szertelenül sok és értékes anyagot hoztak fölszínre. És mégis mindaz, mit Radvánszky most megjelent huszonhat ívnyi kötete nyújt, nemcsak új, nemcsak ritka becsű, hanem a maga nemében egyedül is áll, mert ilyen vagy hasonló anyag eddig közzétéve épenséggel nincs. Ez anyag négy csoportba van osztva. A három első közvetlenül Bethlen Gábor udvartartását ismerteti, az utolsó ellenben özvegyére, Brandenburgi Katalin fejedelemasszonyra s a férje után maradt dúsgazdag örökségre vonatkozik. Az erdélyi udvari életet a legjelentékenyebb nemzeti fejedelem alatt, sőt Bethlen Gábor uralkodásának egész

jelentőségét a művelődés és a civilisatio szempontjából a most közzétett okiratok es számadások hosszú sora tömöntelen, néha aprólékos, de mindig tanulságos vonással és részlettel világítja meg. Sok általánosságban reg ismert tény nyer itt újabb bizonyítékot, de még több, eddig ismeretlen és nagyon figyelemre méltó tényről itt nyerünk először hiteles tudomást. A politikus, a katona, a nemzetgazda egyaránt hasznát veheti az itt közzétett okiratoknak, s a ki a régi kereskedelmi érintkezések, árviszonyok, az ipar és gazdaság, a régi családi és művelődési élet, bármilyen mozzanata iránt érdeklődik, egész tárházát találja már az első kötetben a ritka becsű anyagnak.

Radvánszky művében ismerjük meg először Bethlen Gábor pénzügyi segélyforrásait. Hogy a fejedelem jó gazda lehetett, hogy nem csak puskaporát tudta szárazon tartani, hanem kincstárára is kiváló gondot fordított, azt nagy politikai és katonai sikereiből, melyek rendezett pénzügyeket föltételeztek, joggal lehetett következtetni. Számszerű adatokat azonban erre s a jövedelmekre nézve, melyekkel a fejedelem rendelkezett, csak Radvánszky művéből nyerünk, ki azokat a berlini állami levéltárból szerezte. Az adatok annál becsesebbek, mert hazai levéltáraink, a mennyire eddig átkutatvák, Erdély régi pénzügyéről igen kevés tájékozást nyújtanak. Több évi buvárlataim közben a kassai kamara, az akkor a Bethlen uralma alatt álló kelet-éjszaki hét magyar vármegye legfőbb pénzügyi hatóságának számadásán kívül, melyet fontosságához képest Radvánszky most egész terjedelmében közöl, a tulajdonképeni Erdélyre nézve, melybe akkor Bihar és Máramaros formálisan be voltak kebelezve, csupán az 1628-ki rendes adó — rovás — kimutatásaira bírtam akadni. Radvánszky műve azonban két évnek — 1628. és 1629-ki — összes állami bevételeiről nyújt teljes tájékozást s a rövid másfél lapnyi kimutatás, mely az említett két évben tényleg befolyt közjövödelmeket fölsorolja, valódi culturképet tár elénk, s az, a ki majdan Bethlen Gábor uralkodásának történetét megírja, az állami bevételek egész akkori rendszerét rekonstruálhatja belőle.

Noha az egyes bevételi ágak jövedelme a körülményekhez képest nagy hullámszásoknak volt alávetve, a kincstár vagy a fejedelem — akkor a kettő Európaszerte ugyanaz volt, s az uralkodó civillistája az állami közjövödelmekkel teljesen összeolvadt — olyan években, mikor a rendek adót szavaztak meg,

kétszázezer magyar forintnál több jövedelemmel bírt. Ez összeg azonban a pénz mai vásárlási képességéhez, abszolút és relatív értékéhez viszonyítva, jóval magasabb volt s hozzávetőleges számításaim szerint — behatóbb vizsgálatok ez irányban még nem tétettek — legalább hatszor annyira ment, mint napjainkban. Kétszázezer akkori forint tehát minden esetre képviselt olyan értéket, mint ma egy millió kétszázezer forint. Noha a modern kor milliomos budgeteihez képest ez összeg is szerénynek mutatkozik, Bethlen Gábort minden esetre képessé tette, hogy Erdélyt a nemzetközi politikában is számottevő tényezővé avassa, másrészt pedig trónusát e szerephez illő külső fényvel övezze.

Jövedelmeihez a hét magyar vármegye, mely 1622-ben került hatalma alá s haláláig övé maradt, szintén jelentékeny összeggel járult. E vármegyék fölöslege 1628-ban tizenhatezer forintnál többet tett. De valóságos tiszta jövedelmök jóval nagyobb volt, mert a befolyó pénzek nagy része nem az illető vármegyék saját szükségleteire, hanem az állam általános céljaira fordítottatott, melyekről az erdélyi kincstárnak akkor is gondoskodnia kellett volna, ha a hét vármegye nem tartozott volna erdélyi uralom alá. A viszonyokról fölötte érdekes fölvilágosítást ad a kassai kamara 1624-ki zárszámadása, az egyetlen, mely a mohácsi vész utáni időkből igen sok évről fönmaradt kamarai zárszámadások közül eddig közzététetett. A pénzügyi organisatio egész szerkezete, az állami financiaák kezelésének teljes rendszere megismerhető e nagybecsű okiratból. Az 1624. év javára — részben azonban a következő év első hónapjaiban — különböző címeken 114,801 forint 10-és fél dr. folyt be, melyből Kassa helyőrségének fizetésére 20,980 frt 30 dr., Tokaj, Kálló, Ecsed, Szathmár, Ónod, Szendrő helyőrségére együtt véve 15,351 frt 30 dr. ment el, minthogy ez utóbbi várnak nagy jószágai is voltak, melyek jövedelme szintén a katonaság ellátására fordítottatott. Kassa akkori nagy katonai és politikai jelentősége garnisonjának jelentékeny szükségletében is kifejezést nyer. Ő volt a katonai administratio középpontja, ott székelte a főkapitány — a mai hadtest- vagy főhadparancsnok — a hét vármegye honvédelmi ügyének feje. Volt a fejedelemnek ott külön katonai hadmérnöke, az olasz Guiott Ferencz, kit még a király küldött Kassára s ki, mikor a város Bethlené lett, a fejedelem szolgálatába szegődött. Ugyanott

székelt a kamara, a pénzügyi közigazgatás feje, melynek évi szükséglete 2760 forintra rúgott.

A zárszámadás azonban az administratio főbb ágainak állandó évi szükségletein kívül sok más kiadási tételt is tartalmaz, melyekben a kor és történelme élénk közvetlenséggel tükröződik vissza. Az állami nyilvános s az uralkodói magánháztartás még teljesen azonos lévén, a zárszámadásban sok olyan tétel fordul elő, mely modern fogalmaink szerint épen-séggel nem oda való. Akkor azonban azok a kiadások, melyek ma az uralkodó magánpénztárát terhelik, épen úgy a közjöveldelmekből fizették ki, mint bármilyen állami szükséglet. Az ilyen kiadások közt igen sok fölötte tanulságos akad, mert egy-részt híven jellemzi a kort, másrészt Bethlen Gábor emberi és uralkodói egyéniségét. Az 1624-ki zárszámadásokban több ízben szerepel Szenczi Molnár Albert, az érdemes magyar tudós. A tiszteletes úr a nyáron tért Sziléziából vissza Felső-Magyarországba s gyalog szerrel utazgatott. Bethlen fejedelem 48 forintnyi pénzsegélyt adatott neki. Utóbb tisztességesen föl is ruházta s állandó fizetéssel látta el, mely évnegyvedenkint 45 forintot tett. Ugyanez évben a fejedelem az Odera-frankfurti főiskola tanárainak egy tanterem építésére 600 forintot küldött. A tudományok iránti érdeklődésével áll kapcsolatban, hogy az Erdélyben elhunyt Moller nyomdász özvegyenek 10 fit kegydíjat rendelt. A festészet és zene iránt való hajlamainak szintén számos nyomát nyújtja a számadás. Csupán 1624-ben több ízben küldött Bécsbe zenészekért, így egyszer állandó német hegedűsét, Puchinger Mihályt. Volt a fejedelemnek rendes udvari festője, Rubinner Mihály. Ezenkívül dolgoztatott Preckhell Dávid és Spillenberger János kassai festőkkel. Ez utóbbi festette ki a gyulafejevári fejedelmi lak egyes helyiségeit s Erdélyből azon év december havában tért haza. Volt a fejedelemnek állandó orvosa, Sculteti Veikhard, ki nagyhírű ember lehetett, mert excellens vir-nek nevezik s évi 600 forint fizetést húzott. A fejedelem kegyelmében is sokan részesültek, még pedig minden rendű és rangú egyének s mindenféle alkalomból. Így például 50 forint adományt kapott egy német zászló-tartó, ki a fejedelem udvarából — természetesen a szolgaszemélyzet köréből — választotta hitvestársát. Ugyanezt tette Borbély Demeter, kassai szerényebb hivatalnok, de ő már csak tíz forintnyi adományban részesült. A kassai postamester,

Christell György, újévi ajándékra öt forintot, s arra, hogy új naptárt vegyen, külön 50 denárt kapott.

Gábor fejedelem udvartartásának székhelye azonban nem Kassa, hanem Gyula-Fehérvár volt. Az ottani udvari személyzet egy részének létszámáról s évi fizetéséről szintén igen érdekes fölvilágosítást nyújt Radvánszky műve, a berlini titkos állami levéltár egy okirata nyomán. Sem az állami főtisztségek vagy udvari méltóságok viselői, sem a katonai vagy az alsóbb konyhaszemélyzet nincsenek bevéve a lajstromba, ámbár szerepelnek benne ménes- és tehénpásztorok is. A püspök, mint a fejedelem udvari főpapja 300, a fejedelemné prédikatora 150 forint fizetést húzott. Irodalom és tudomány nagyban képviselve a névsorban. Volt a fejedelemnek könyvtárnoka, Barsi Mihály, volt történetírója, Böjti Gáspár, volt építésze, német ötvöse, több olasz ötvöse, két gyógyszerésze, kathedra-aranyozó kepirója. Az udvari személyzet keretébe tartozott a fehérvári főiskolának tanári és tanulói kara. Működött ottan egy főprofessor 500, két más tanár egyenként 350 tallér, egy fő scholamester — a jeles Kereszturi Pál — 150, három más mester egyenként 100 forint fizetéssel. Az intézetben élelmeztetett ő felsége negyven alumnusa, kiknek eltartása évi 800 forintot igényelt; volt a deákoknak külön gazdájok, kinek szolgálójával együtt 40 forint járt egy esztendőre.

De Bethlen Gábor egyéniségét s udvartartását a legelőn-kebben az a terjedelmes számadáskönyv világítja meg, mely Radvánszky becses művének több mint egy harmadát betölti s Erdély egész közművelődési viszonyainak ismeretéhez tömértelen és sokoldalú részletet nyújt. A könyv azon vásárlásokról beérkezett számadásokat tartalmazza, melyek az 1615—1627-iki években Bethlen fejedelem részére belföldön, nagyobbára azonban külföldön eszközöltettek. Az adatok e roppant tömege, noha természetesen nem ölel föl minden vásárlást, mely a fejedelem költségén az említett tizenhárom év folyamán tétetett, a kereskedelem, a műipar, a pénzérték, a külfölddel való érintkezések, a divat és életmód ismeretének egyik legdúsabb kincsbányája s épen oly fontos Bethlen személyére, mint magára Erdélyre. Azon összegekben, melyeket a fejedelem fényűzési és élvezeti czikkekre költött — mert főleg ezekre, drága ruhára, ekszerre, bútorra, külföldi árú- és élelmi czikkekre terjed ki a számadás — hatalmának fokozatos szilárdulása lépésről lépésre

nyomon követhető. Szerényen kezdi uralkodása második évében 1615-ben, mikor a vásárlások kevéssel mennek többre három ezer forintnál. De már a következőben az elköltött összeg hét ezer forintnál nagyobb s azután Bethlen hatalmának öregbedésével folyton növekszik. Ez kétségtelen jele annak, hogy trónja szilárdulásával egyrészt nagyobb külső fényt fejthetett ki s másrészt a közjövödelmek szabályszerűen és dúsan folytak be, különben a fokozódó szükséglet fedezésére a penzeszközök hiányoztak volna. A számadás összesen 385,902 forint 99 denár, 137,593 és fél tallér, 4848 és egy negyed arany értékű vásárlást mutat ki. Ez összeg nagyobbik fele az 1625 és 1626-iki évekre Bethlen völégénységének és második házasságának idejére esik. Ellenben az 1627-ik évre csak 9217 forint 61 denár, 3198 és fél tallér és 391 arany jut, mert ez esztendőnek a kimutatása csonka; a számadás készítője, ki nagy szeretettel írogatta össze, hogy «ő felségének annyi sok szép, egyszersmint való vásároltatása ne veszne el», ez év folyamán vagy meghalt vagy elhagyta hivatalát s utóda nem folytatta művét. Neve a számadáskönyvből nem tűnik ki, de azt hiszem, nem lenne nehéz kideríteni, ha kézírása a Bethlen udvartartásából ránk maradt más iratokkal összehasonlítottatnék.

Erdély szempontjából is fölötte érdekes ez a számadás. Bepillantást nyit anyagi viszonyaiba és főleg kereskedelmi összeköttetéseibe, melyek a polgárosodás szempontjából kötik le a figyelmet. A nemzetek gazdasági érintkezése a szellemi életre, a közerkölcsökre, az általános világnézetre is vissza szokott hatni. Erdély keletről és nyugatról kapta sok mindenféle árucikkét, melyekkel útát talált hozzá nem egy idegen szokás és befolyás, mely épen úgy hatással volt az állam politikai fejlődésére, mint a társadalomra és minden tényezőjére. Ez a kétős befolyás észrevehető a külső viseletben, valamint a gondolkodásban, az iparos tevékenységben, valamint némely szokásokban. Az a számadási könyv, melyet báró Radvánszky Bethlen Gábor vásárlásairól közzé tesz, erre nézve szintén bőven szolgáltatja az adatokat, melyekben egész szemkápráztató pompájában elevenedik meg előttünk az erdélyi udvartartás a legkiválóbb fejedelem korában.

Bethlen Gábor istenes életet élt, habár ellenségei törökösséggel vádolták. De noha mély és benső vallásos érzéséhez, tiszta és erős protestantismusához — valami huszonnyolczszor

olvasta el a bibliát — ma már a gyanúnak árnyéka sem férhet, nagyon távol állott az akkor erős fejlődésnek induló puritanismus komor és világkerülő nézeteitől. A mint vallásosságával össze tudta egyeztetni azt a fenkölt türelmességet, melyre példát akkor legfőleg Hollandban találhatott, úgy a földi élvezetek, az élet vidámabb szórakozásai és örömei iránt is megtartotta fogékonyságát mindenkor. Udvarába nem a könnyelmű Brandenburgi Katalin hozta be az életvidor vonást, a külső fény és mulatságok iránti hajlamot. A fejedelem maga is szerette a pompát s a mint jövedelmei szaporodtak, növeszté az erdélyi udvartartás fényét. Szeretett jól élni s az akkori négy világrész minden élvezeti czikke megfordult asztalán. Ő volt a Hegyalja egyik legnagyobb szőlőbirtokosa s a híres Hétszöllőt, mely utóbb a Rákóczyaké lett, jó áron vásárolta meg Thököly Istvántól. De azért pinczejéből nem hiányzottak a legjobb spanyol és olasz borok sem. Más közleményekből tudjuk, hogy a nagy külföldi kereskedelmi központokon, például Velenczében és Konstantinápolyban voltak állandó ügynökei, kik számára vásárlásokat tettek. E mellett kiküldött emberei az említett két városon kívül gyakran megfordultak Bécsben, Prágában, Linczben, Danczkában, Krakóban, Nándor-Fehérvárt, Bosznaszerajban s a legkülönbözőbb árucikkekkel megrakodva tértek haza.

Épen az ilyen vásárlásokat részletezi az említett számadáskönyv, melyben mint jeleztem 385,902 forint 99 denár, 137,593 és fél tallér és 4848 és egy negyed arany hová fordítása van kimutatva. A tallérokat és aranyokat forintokra számítva át,*) a kiadott összeg valami hatszázezer magyar forintra

---

*) A Bethlen korabeli pénzüemekről és egymáshoz való értékviszonyáról is igen sok becses adat van Radvánszky művében. Menynyire hullámozott az egyes pénznemek értéke, az kitünik a következőkből. A tallér 1617-ben ért egy forint 30 denárt, 1620-ban egycseh tallér 93 drt, 1624-ben egy tallér Bécsben ért egy frt. 20 dr. vagy 88 krajczárt; ugyanazon évben másfél rhénes vagy egy és egynegyed magyar forintot; 1624-ben Konstantinápolyban három, 1625-ben Fehérvárt két forintot, Lengyelországban két frt. 37 drt., 1627-ben Pozsonyban egy frt. 20 drt., 1634-ben Erdélyben egy frt. 80 drt. Kétségtelenül itt különböző veretű tallérok értendők, mert voltak forgalomban Bethlen-féle, császári és oroszlanos — hollandi — tallérok. A hazánkban rendes forgalomban lévő tallérok értéke ez időben ren-

ment, mely mai vásárlási képességét tekintve, körülbelül 3·6 millió forintot tesz. Ez összeg majdnem egészen külföldre vándorolt. Igen kevés az, mi belföldi vásárlásokra fordított s ez szintén igen tanulságos, mert világot vet Erdély gazdasági állapotára s ama függési viszonyra, melyben minden fontosabb ipari és iparművészeti cikkben a külföldhöz állott. Két ízben a fejedelem nem csupán mint vevő, hanem mint eladó is szerepelt ugyan. Egyszer viaszt küldött eladni Bécsbe, egyszer pedig kéneseit és viaszt Velenczébe. De ezért mindössze is csak valami 12,000 forintot (így a Velenczébe küldött 106 mázsa kéneseiért és 50 mázsa viaszért 10,208 forint 28 drt) kapott. A többi mind készpénzben vándorolt ki a külföldre.

A beszerzett árúk közt legnagyobb értéket képviselnek a különböző ötvösmű-iparcikkek, arany- és ezüstnemű, ékszer és drágakő. Ezek vásárlása csak 1617-ben kezdődött, de azután minél nagyobb fölöslegekkel rendelkezett a fejedelem, annál nagyobb arányokat öltött. Bethlen nem csupán megbízottai által vétetett ilyen tárgyakat. Bécsi «jubilirok» lejöttek hozzá — az ő meghívására és költségén — Erdélybe, hogy személyesen válogathassa ki azt, a mit venni óhajtott. 1625 márczius havában Adriano a Briers és Reinprecht Pál bécsi ékszerészek, mindketten nemes emberek, kikkel a fejedelem állandó üzleti összeköttetésben állt. Fogaras várába jöttek le kincseikkel. Ekkor egyedül Brierstől 114,484 forint értékű ékszert vett a fejedelem. A vásárolt tárgyak közt volt egy szép, tiszta gyémánttal rakott arany láncz 34,000, egy szép torokszorító 14,000, egy pár arany

---

desen másfél rhénes frt. vagy magyar pénzben egy frt. 20—30 dr. volt. Ugyanily eltérés mutatkozik az aranyaknál. 1619-ben egy arany két és egynegyed frt., 1620-ban Prágában két forint 77 és fél denár, 1621-ben Bécsben három forint, ugyanakkor Konstantinápolyban 175 ospora vagy két frt. 62 és fél dr., 1622-ben Krakóban 150 garas vagy négy és fél forint, 1624-ben Velenczében két frt. 44 dr., 1625-ben Konstantinápolyban három frt. 33 és egyharmad (egy tallér egyenlő két frt., öt tallér egyenlő három aranyval). — Megemlítem még, hogy a hatvan krajczárból álló rhénes frt. 1619-ben 85 denárban, 1620-ban 90 denárban s azután is rendszeren így számíttatott; egy krajczár = másfél denár. Ugyanennyibe ment 1620-ban Krakóban egy poltúrás vagy lengyel forint. Egy ospora másfél denárt ért. Egy velencei dukat mindig egy frt. 24 denárba, egy velencei lira 20 denárba számíttatott.

perecz 10,000, gyémánttal rakott egy pár fülbevaló 8000, egy szép medál 10,000, egy szép gyémántgyűrű 10,000, egy másik 7000 forint értékben. De nem ez az egyedüli eset, hogy a fejedelem ily nagy értékű ékszereket vagy ötvösműveket vásárolt. Kelyhek, kupák, tálak, álló és függő gyertyatartók, órák s az iparművészet másnemű termékei nemes érczből, kristályból, elefántesontból, ébenfából nagy értékben és mennyiségben szerepelnek a vásárlások közt. Előfordulnak különböző bútordarabok is. Így egy ezüstös kalamáris-láda 125, egy íróasztalocska rézzel metélt és mesterségesen képekkel czifráztatott 160, egy író-láda fekete ébenfából ezüsttel csinált 600, egy gyöngyös tükör 180, egy ostábla hatvan forinton. Fordul elő továbbá számos patikaláda, száнка és kocsi néha igen nagy értékben.

E nagy vásárlásokat nem csupán Bethlen Gábor fényűző hajlamaira kell visszavezetnünk. Azon időben a fejletlen hitelviszonyok mellett általános szokás volt a megtakarított készpénzt, jövedelmi fölösleget arany-, ezüstműbe vagy ékszerbe fektetni. Ezt könnyebben meg lehet őrizni, szükség esetén pedig pénzzé is tenni. Bethlen Gábor maga is vásárolt ékszereket, de előbb szakértőkkel megbecsülte, Iván — moldvai vagy havasalföldi — vajdától, ki kétségtelenül kényszerűségből adta el azokat. Egy más ízben pedig valami ritka értékű gyémántgyűrűt kapott Mogilla Gábor elűzött moldvai vajdától a végből, hogy trónja visszaszerzésében támogassa.

A vásárlások egy másik csoportjába tartoznak a szövetek, ruhaneműek, öltönydarabok s a hozzá való díszítések, aranyos ezüst szalagok, prémekek, gombok s más effélék. A régi világ fényűzése és pompáskodása itt lép igazán elénk, még pedig szemkápráztató színgazdagságban. A drága szövetek, a bársony, a selyem, atlasz, finom posztó színárnyalatának végtelen változatosságával találkozunk s ha hozzá vesszük az aranyat, prémet — ez maga néha ezrekbe került — s végül a sok drágakövet, mely olykor ezernyi számban volt egy-egy öltönydarabra alkalmazva, elképzelhetjük, hogy egy ilyen férfi- vagy női toilette nemcsak dús vagyont képviselt, hanem az a társaság, melynek tagjai így öltözködtek, csodálatra méltóan festői látványt nyújthatott. A régiek fényűzésének jellemzésére csak egy apróbb toilette-árúcikk árviszonyait akarom fölhozni. Vettek egy pár keztyűt 20, asszonynak való gyöngygyel fűztet 60, tödzöttet 40, maga ő felsége — Bethlen — számára egy párt 11 forinton,

aranyval, selyemmel tűzöttet három aranyon, egy pár nyári keztyűt hét forint 44 denáron, aranyval, selyemmel szőtt nyárit nyolcz és egynegyed, egy pár aranyval fűzöttet nyolcz forinton; mások csak két és fél egész hét forintba kerültek. Sőt voltak egészen olcsók is s a vásárlásokban előfordúl egy pár síma 70, szagos ugyanannyi, megkent keztyű ötven denáron. Ezek azonban nem ünnepélyes alkalmakra valók voltak.

Bethlen Gábor gondot fordított fejedelmi lakhelyének megfelelő kidíszítésére is. Sok és drága kárpitok vásároltattak, így egy ízben Norimbergából három kamara — kisebb szoba — felöltöztetésére 2060 és fél tallér értékben. Építkezéseihez külföldi mesterembereket hozatott. Így például 1625-ben Bécsből Cornelius Kaszar képíró, egy mézmenyezet csinálót, tíz kőműves, négy asztalos és hét lakatoslegényt, utóbb egy ötvöslegényt s már 1617-ben egy kertészt; udvari kertészt mindenkor tartott.

Sőt hozatott német szakácsokat is, de csak 1626-ban, kétségtelenül német felesége, Brandenburgi Katalin kedvéért. Előbb a fejedelmi konyhát egészen magyar módra látták el, ámbár megfordúlt a fejedelem asztalán számtalan idegen termék és fogyasztási cikk. Ezek közt legelől áll a sokféle fűszer és déli gyümölcs. A külföldi halak között előfordúl entsoni, utóbb ensoffi vagy inesodi tengeri hal, csiga, osztriga, prickhal, plataiz vagy palataiz és stockfisch-hal, olasz hal, szardella, többféle habarnicza, angolna hordóban és szárítva. Mindez igen gyakran vásároltatott, ellenben száraz halikra csak egyszer szerepel 16 hólyaggal. Egyszer előfordúl a szalámi is, olasz kolbász névvel. Külföldi sajtok közül csak parmezánt említenek, melyet akkor nálunk nagyban fogyasztottak, mert a régi vámtarifákban külön tétel alatt szerepel. Hozatott a fejedelem olasz káposztát, továbbá citromvirágot salátának, faolajat — a vásárolt olaj közt előfordúl oleum philosophorum, mely azonban hihetőleg orvosság volt — fügét, gesztenyét, riskását, mindenféle nádmézet vagyis czukrot. — A külföldi borok közt előfordúl spanyol és muskotály, leginkább azonban a malozsabor, a málvázsiai. Ez utóbbihoz tartoztak a muscatello, liatica, piniola és alcanto vagy vin de Canea. Ezek mellett természetesen a magyar, főleg tokaji borok szolgáltak az igen nagy állandó fogyasztás kielégítésére.

Roppant mennyiségekben vásároltatta a fejedelem az

édességeket, nemcsak a különböző akkor ismert déli gyümölcsöket friss vagy szárított és czukrozott alakban, hanem leginkább a befőtteket, mint nevezték, lictariumot vagy confectumot, melynek számtalan faja egész az indiai lictariumig és szörbetig minduntalan említettik. Ez utóbbi a keleti piaczokról, első sorban Konstantinápolyból került a fejedelmi udvarba. Bethlen gyakran vásároltatott a török fővárosban nemcsak azért, mert követei sokszor kerültek oda, hanem azért is, mert bizonyos keleti czikkeket csak is ott, vagy a legjutányosabban ott kaphatott. A konstantinápolyi vásárlásoknak tehát egész sajátos jellegök van. Itt lovat, türkiszes, skofiumos lószerszámot — egy ilyen 1100 aranyba került, jakupot — egy drága öltönydarab — patyolatot, mindenféle kendőt, szőnyeget, egy öreg — nagy — sátort, mely sok ezer forintba került, abroszt, párduezbőrt, kéziját, tegez, legyezőt s más effelét vásároltak.

A farsangot vígan szerette megülni Gábor fejedelem. Erre mutat az, hogy több ízben vásároltatott álarczot vagy maskara ábrázatot, még pedig mindig jó számmal, egy ízben harminczhatot. Szerette a zenét és éneket is. Udvarában állandóan tartózkodtak külföldi lantosok, zenészek és énekesek. 1620-ban már volt egy lengyel lantosa, de hozatott még egyet Krakóból, honnan később trombitásokat is szerződtetett. István, «ő felsége hegedűse», Bécsből való volt, honnan utóbb is több zenész jutott a fejedelem udvarába. 1625 tavaszán Liszthius Ferencz Németországból hozott holmi lantosokat, muzsikusokat; ugyanazon évben Danczkából jött egy muzsika-lantos, Bécsből pedig Tesselnis karmester egész zenekarral. Igen érdekes ide vonatkozó adatok vannak a fejedelemnek Velenczében járt emberei számadásaiban. Ezek*) rendesen Bécsen s az osztrák tartományokon át útaztak s vagy ez úton vagy pedig Velenczéből hajón Spalatóba, onnan török területen Boszna-Szerajba, onnan Mitroviczába, azután hajón Belgrádba és Pancsovába, onnan Lugoson át Erdélybe tértek haza. Rendesen hoztak Velenczéből hangszert, húrt, de zenészeket is. Így Hatvani István 1622-ben Benedek lantost és György hegedűst hozta magával, kiket előbb ki kellett váltania hitelezőiktől. 1624-ben Zeller Márton, szín-

---

*) Velenczében időzésökről az Óváry által kiadott *Oklevéltár* is sok adatokat nyújt, melyek részben kiegészítik a Radvánszky által közzétett számadásokat.

tén a fejedelem bevásárlója, Velenczéből elútazott Paddába (Padua), hogy ott muzsikusokat keressen. Prospero vocalis discantistát csakugyan elvitte Erdélybe. Már akkor is Olaszország látta el tehát a külföldet énekesekkel.

Mindez aprólékosaknak látszó adatok élénk világot derítenek Bethlen Gábor köz- és magánéletére s egyéniségének megértéséhez sok hasznavehető eszközt kínálnak. Életének nagy politikai eredményeit országa, melyet a virulás és hatalom addig ismeretlen fokára emelt és az egész magyar protestantismus, mely noha már megkezdődött az ellenreformatio, akkor állott hatalmának delelőjén, ellenben roppant mennyiségben fölhalmozott kincseit fiatal özvegye, Brandenburgi Katalin örökölte. Minő óriási volt ez örökség csupán ingókban s minő gyorsan elkallódott a könnyelmű özvegy kezében, azt megtudjuk Radvánszky művének utolsó részéből, mely az ide vonatkozó összeírásokat és másnemű okiratokat tartalmazza. Számtalan jellemző adat van itt ama kor különböző szereplőiről és első sorban I. Rákóczy György fejedelemről, ki csakhamar Bethlen Gábor székébe ült.

Több nagy és százezreket érő uradalmon kívül Katalin férjétől csupán készpénzben 50,000 aranyat, 50,000 talért és 50,000 forintot, összesen valami 250,000 forintot örökölt, mi mai valutában másfél milliót képviselt. Ehhez járultak az ékszer, ötvösmű, bútór, ruhanemű szintén nagy mértékben. A kincsek nagy része s a készpénz Fogaras várában, a fejedelem kincstárában őriztetett s 1629 december havában hivatalosan összeíratott. Az összeírásnak csak német fordítása maradt fenn s ezt közli Radvánszky a berlini titkos állam-levéltárból. Különösen egy tétele kelti föl a figyelmet. Az összeírt kincsek közt előfordúl «des Capitan Lechel sein Horn». Ez a Lehel kürtje s ezzel meg van fejtve, hogyan került az a Rákóczyakhoz, kiknél egy 1688-diki leltár szerint*) találtatott. Mint sok más kincs, az is a Bethlen Gábor dús örökségéből jutott oda. Katalin vagy tanácsadói ismerték e régiség becsét s többször sürgették kiadását. 1631 körül az özvegy ama tárgyak közt, melyeket a maga részére igényel,

---

*) Lehel kürtje sorsával bővebben foglalkozik Thaly Kálmán: *Századok* 1886. I. füzet.

említi: Három régi pajzsok, aranyosak, bársonnyal béleltek. Három kürtök, régi antiquitások. E hat régiséghez érdekes combinatio fűzhető. A három kürt közül az egyik szaruból (Einhorn), a másik elefántesontból való, a harmadik a Lehel kürtje volt. Katalin azt hitte, hogy mikor Erdélyből távozott, ezt a hat régiséget mind magával vitte s Munkácsra hagyta. De tévedett. Két kürt Erdélyben maradt s csak utóbb adatott át neki. A Katalinnak átadott tárgyak 1636-diki kimutatásában ez áll: «Két kürt, egyik az «Atillájé», másik kornéta». A Lehel kürtjéről tehát nincs említés, mert Rákócynál maradt, ki a kürtöket már előbb pénzen akarta magához váltani. De említik az Attila kürtjét, melyet az előbbi okiratok nem ismernek. Minden valószínűség szerint itt a lajstrom készítője két különböző dolgot összekevert. Azon időben volt Erdélyben egy, a hagyomány szerint Attilától származó más régiség, nem kürt, hanem pajzs. Ezt dús hozományával, midőn ifjabb gróf Bethlen István neje lön, Széchy Mária egy másik szintén régi vörös bársonnyal bélelt, kívülről ezüsttel borított tatár pajzsával együtt vitte Erdélybe. Valószínűleg e két pajzs utóbb Bethlen Gábor tulajdonába ment át s azt hiszem, hogy azon három pajzs közül, melyet mint «régí antiquitást» Katalin Rákóczy Györgytől visszakövetelt, az egyik az Attila pajzsa, a másik meg a Széchyektől származó tatár pajzs volt. Ez utóbbinak leírása nagyon egyezik ama pajzsok egyikével, melyek Katalinnak visszaadattak. Vörössel volt bélelve s ezüst volt ez is, és a visszaadott tárgyak leltárában így van leírva: egy ezüst aranyos kék duplét vért. Ez lehetett az, melyet Széchy Mária tatár pajzsának nevez. A másikról csak azt mondja, hogy igen igen régi. Ennek pedig megfelel azon leírás, melyet a Katalin-féle leltár a második pajzsról ad. Azt mondja: másik töredezett, zöld köves vért. Ez lehetett az Attilaé s e gyanút megerősíti az, hogy a leltár készítője hallhatott valamit Attila pajzsáról és Lehel kürtjéről, de összetévesztette e két nevet s azért mondja, hogy Attila kürtjét — pedig ez nem létezett — s nem Lehelét adta át Katalinnak, míg a pajzsoknál természetesen nem említi az Attila nevét. A kérdést alig lehet eldönteni. De ha valami véletlenül előkerülő följegyzés igazolná föltevésemet, legalább tudnók, hogy az Attilának tulajdonított pajzs töredezett, zöld köves vért volt. Egyébiránt mindkét pajzsok utóbb vissza kellett kerülnie a Széchy Mária kezébe, mert mind kettőt 1643-ban második férjétől, rozsályi Kun Ist-

vántól per útján követelte vissza, mit nem tehetett volna, ha 1636 után Katalinnál maradtak volna.

Nem ezek az egyedüli értékes régiségek, melyek a Rákóczi és Katalin közt folytatott tárgyalásokban említetnek. Szerepel ott a híres Pálffy-serleg, mely az 1885-ki ötvösmű-tárlaton látható volt s melynek történetét akkor ismételve elmondották. Említve van még két nagy öreg csésze, a Báthoryak címere rajta, vagy mint más helyen mondják: két igen nagy csésze, Báthory Gábor neve és címere rajta; súlyok 20 márka 36 nehezék. Egy pohár merő aranyos csiga formára csinált, hat márka 18 nehezék súlyu, melyet Sáros vármegye adott a fejedelemnek, egy aranyos sollya (gálya) hét márka öt nehezék súlyban, Kassa város ajándéka; régi selyem szőnyegek, a Báthoryak czímere rajta; két pecsétnyomó arany gyűrű, kövök nincsen, egyik nagy Báthory Istváné volt, ki a Kenyér mezején megverte volt a törököt; nyom 20 aranyat, másik Ziapoliay Jánosé, ebben vagyon arany nyolcz. A két pecsétnyomón kívül — erről nincs említés — a többi mind bebizonyíthatólag átadott Katalinnak; megkapta a drága ház-öltözeteket vagy kárpitokat is, kivéve a Báthory-félét. Közöttük volt két szobára való kárpit, Nagy Sándor historiájával, melyeket Gábor fejedelem tizenegy ezer talléron vásárolt.

A fejedelem ruhatára nagyobb részt szintén Katalin kezébe jutott. Az egyes öltönydarabok közt föl van véve: Egy nagy vörös skarlát, köpenyeg formára csinált mente, szép nyusztal bélelt, melynek kis subája is vagyon német formára, a szegény fejedelem hideg időkben viselte és Balázs deáknak hitta. Egy fekete róka, melyet a muszka császár küldött volt a fejedelemnek, 500 arany ára. Hat galléros mente alá vont bélése, kiket szegény fejedelem maga mentéi alól fejtetett le. Egy új nyuszt-bélés, csauz mente alá való, 2300 firt ára. Három kócsag-toll, egyik ezer arany ára. Ez és az egész roppant vagyon, melyet örökölt, gyorsan elrepült a Katalin kezéből, ki, mikor utóbb végkép elhagyta hazánkat, igen-igen keveset vitt belőle magával. Minő módon adott túl rajta s kik segítettek az örökség elpazarlásában, arra nézve is akad adat bőségesen Radvánszky nagybecsű művében.

A munka nagy gonddal és szakismerettel van sajtó alá rendezve, de egy pár apró hiba is maradt benne. Általánosságban azt hiszem, hogy az ilyen publicatiót több magyarázó jegy-

zettel kellene kísérni, mint Radvánszky tette. A vásárlások könyvében igen sok a régiek által elferdített német vagy olasz szó, melynek helyes értelmezését a jeles tudományú s ama kort alaposan ismerő kiadótól méltán meg lehetett várni. Néhol nagyon bajos meghatározni, hogy a vásárlások sorában szereplő torznév alatt hal, vagy bor, vagy mi más értendő; a maglia, thung, sethio s több ilyen szót is czélszerű lett volna közelebbről megmagyarázni. Egy pár tévedés is fordul elő. Velenczéből nem kellett Spalatón át Zarába utazni s azért Szara vagy Szaraj nem Zára, mint egy jegyzet állítja, hanem Boszna-Szeraj vagyis a mai Szerajevo, a mint az mindjárt ott, hol e név először említették (a 65. lapon, hol meg van említve, hogy Spalatóból, melyben vagy legalább közelében török harminczad volt, Szarajig a szállításért már török pénzzel fizettek) észrevehető, később pedig (126—7. lap) egyenesen ki van emelve. A *Morgengabe* nem reggeli ajándék, hanem hitbér, Edinburg, Eyllenburg, Eydenburg egyszerűen Sopront jelenti s minthogy a három különböző név épen magyarra fordított okiratban fordul elő, czélszerűbb lett volna a város nevét a három német versio helyett egyszerűen magyarul adni. Erdélynek nemcsak 1628, mint az okirat czíme és a tartalomjegyzék mondja, hanem 1629-iki jövedelmei is ki vannak mutatva, sőt az illető okirat 1630-ra is átterjed. A legtöbb fogyatkozás a kassai kamara 1624-diki zárszámadásában van, melynek bevételi részét báró Radvánszky igen helyesen magyar fordításban adja. A városi taxa szót helyesebb lett volna vagy megtartani, vagy egyszerűen városi adónak, s nem váltságpénznek fordítani. Pariz-Pápai szótára így nevezi ugyan, de ez a szó nem fejezi ki a taxa fogalmát. Szepesi harminczad nem volt, hanem volt ily hivatal Szepsiben, Abaujban s valószínűleg a sebesi tisztartó alatt is szepsii értendő. A tricesimator kurimaensis és antiqua villensis a kurimai és óvárii harminczados. A harminczadosok évnegyedenként számolták el a jövedelmet s a számadásban nem részletek, hanem egyes évnegyedek bevételei vannak kimutatva. A processus a dézsmánál sem kerület, hanem járás s a pecunia accidentalis egyszerűen a befolyó keresztyén pénz és census cathedraticus helyett használtatik.

Mindez észrevételeket nem azért teszem, hogy a munka becsét s kiadójának érdemeit bármikép csorbítsam. Oly csekélyek a fogyatkozások, hogy a vállalatnak tudományos

jelentőségét egyáltalában nem érinthetik. Első rangú forrásmű nyílik meg benne a magyar történetírásnak s közzététele nemcsak tudományos, hanem hazafias szempontból is teljes elismerést érdemel. A magyarság egyik legkiválóbb történeti alakját nem ugyan politikai és katonai működésében, hanem, a mi epen oly fontos, magánéletében ismerteti meg az utókorral s megmutatja, hogy a nagy nevű fejedelem mint ember is kiváló volt s egyéniségének megnyerő jellemvonásai nagyban elősegíthették fényes politikai sikereit.

ACSÁDY IGNÁCZ.

PALACKY FERENCZ ÉS A MAGYAROK. *)

Második és utolsó közlemény. **)

II.

Palacky Ferencz nyilvános pályája az 1823-ik évben vette kezdetét, midőn tanulmányai bevégeztével husznöt éves korában Prágába jött, s ott telepedett le. Kis társas körben, mely néhány cseh íróból, és ezeket pártoló egy-két cseh főúrból állott, fogamzott meg nála a cseh-morva nemzet fölébresztésének eszméje, melynek ezentúl minden erejét szentelé. Az irodalom és társas élet mezején elfoglalt minden tért, melyet betöltetlenül talált, és alig nyeré meg egyik-másik alkotásának honfitársai érdeklődését, közre irányzott tevékenységének újabb meg újabb tért keresett.

Az életíró föladata, hogy a nevezetes férfiú munkálkodását részletesen ismertesse. Itt csak annyit kell mondanunk, a mennyi politikai tevékenységének jellemzésére, szükséges, és

---

*) 1. Palacky Ferencz: *Dějiny Národu Českého* (A cseh nemzet története). Prága, 1876. — 2. Dr. Kalousek József: *Nástin životopisu Frantiska Palackého* (P. F. életrajzának vázlata. 1876, Prága.) — 3. Dr. Dudík Beda: *Dějiny Moravy* (Morvaország története). Prága, 1875. — Jireček Konstantin József: *Dějiny Naroda Bulharského* (A bolgár nemzet története). Prága, 1876. — 5. Safárik Pál József: *Slovanské Starožitnosti* (A szlávok régi emlékei). Prága, 1862. Mind az öt mű Tempski B. prágai könyvtáros kiadványa. — 6. *Napíszi Alekszandra Ivanovicsa Koseljevova, 1812—1883* (Koseljev Ivanovics Sándor emlékiratai). Berlin, 1884. Behr B. bizománya. — 7. *Nesztorovja Lyjetopisz* (Nestor krónikája). Moszkva, 1874. Szalajev testvérek kiadványa.

**) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 147. számában.

azzal kezdjük, hogy ő volt a cseh-morva nemzet szellemi életének fölébresztője. Hazájának közművelődési újabbkori története, a nemzeti irány töle vevé kezdetét, ő tűzte ki a nemzeti fejlődés céljait és eszközeit. Honfitársait ő riasztá föl a mély álomból, melybe a monarchia többi népeivel együtt századok óta merültek vala.

Ez első, kezdetben csak Csehország belső állapotai javítására, s a nemzeti előhaladás alapjainak megvetésére szorított munkásság képezi Palacky egész pályájának legdicsebb szakát. Ő ez által Csehország nagy emberévé vált már, mielőtt a cseh nemzet történetét megírta volna, melynek első kötete kevés számú példányban, és német nyelven csak 1836-ban jelent meg.

Palackynak ez első munkálkodása összeesik gróf Széchenyi István hasonnemű, és nálunk szintén korszakot alkotott föllépésével. Mindkettőnek saját népe irányában ugyanaz volt föladata. Az eszközök megválasztásában is legalább kezdetben azonosságot találunk; hova-tovább azonban a hasonlatosság teljesen elvesz.

Ha ugyanis — mint az akadémiai emlékbeszéd szerzője teszi — párhuzamot akarunk vonni gróf Széchenyi István, Deák Ferencz és Palacky között, a hasonlat kétségtelenül áll a részben, hogy ez utóbbi is a cseh nemzet fölébresztésén épen oly buzgón és nem kevesebb eredménnyel fáradozott, mint halhatatlan Széchenyink a magyarokén. Míg azonban az ez által előkészített alapon Deák bölcsességének sikerült Magyarország állami viszonyait az örökös tartományok jogviszonyaival szemben akként rendezni, hogy ezek fölbonthatatlanságán nyugszik nemcsak az osztrák-magyar monarchiának, mint első rendű nagyhatalomnak fönnállása, hanem úgy szólván egész Európának tartós békéje, addig Palacky politikájának eddig nem volt más sikere, mint hogy viszályt és bonyodalmakat hozott a monarchia túlsó felének belügyeibe, melyekből a szerencsés kibontakozást nehéz belátni.

Államférfiaink továbbá, kik a magyar állam regenerációján fáradoztak, egész figyelmöket kizárólag saját honunk közállapotainak rendezésére fordíták. Minden kérdés és cselekvés a reformok terén 1790 óta egész mostanig reánk nézve oly belső ügy volt, mely az egy uralkodó jogara alatt élő többi népek, vagy más államok érdekkörébe nem ütközött. Mi soha sem

avatkoztunk szomszédaink belügyeibe, nem küldtünk hozzájuk emissariusokat és lázítókat: az egész mozgalom az ország határain belül maradt, nem háborgattuk más népek nyugalma, nem okoztunk bajt senkinek, más kárával nem kívántunk boldogulni.

Nem úgy Palacky! Ő saját hona határaival nem érte be, hanem azokon túl messze kezdett csapongni, különösen hazánkba át, melynek felsővidéki lakosaiban, a nyelv rokonságánál fogva, szövetségesekre számított. Hívei a negyvenes évek folyamán sűrűen látogatták volt a Vág és Garam völgyeit, és «ethnographiai tanulmányok» kedvéért be-bejárták fölvidékünket, melynek lutheranus papjai és ezek családjai körében elrokonaikra ismertek. Palacky maga s ekkor keletkezett iskolája a magyar törvényhozás minden cselekvényében, melylyel a magyar nyelv államiságát biztosítani kívánta, a szláv «nemzetiségen» elkövetett sérelmet s erőszakos elnyomást látott és e miatt éktelen zajt csapott világszerte; mert hát e jó urak a magyar fölvidéket Svatozluk birodalmának tekintik most is. 1848-ban jelent meg Palacky története először cseh nyelven és ebben ő, mint láttuk, a magyarok országglását hazánkban a szláv fajon elkövetett bitorlásnak tüntette föl és gyűlöletet és megvetést szórt ellenünk.

Közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy a «szláv» elnevezést, Palacky és társai, különösen Safarik kezdé először használni a német nyelvben. A «szláv» nevet sem a régi krónikások és történetírók sem magok a népek nem ismerték, nem is nevezi magát egy nép sem így, hanem azt mondja, hogy ő cseh, morva, polák, szerb, rusz, szloven vagy szlovák; midőn pedig a népfajt egyetemes nevén említik az írók, a «szlovan» vagy «szlavjan» névvel élnek. Tehát a külföldi nyelvek számára faragták a «szláv» nevet, mely nekik szükséges volt arra, hogy a közös elnevezés az együvé tartozás eszméjét az egymástól mindig elváltan élt néptörzsek közt föléleszsze és ébren tartsa és a külföld is hova-tovább ahhoz szokjék, hogy a «szláv»-ban nyelv- és nemzeti érdekeire nézve csak egy és ugyanazon «nagy» népet lásson. Annak is nézi már a hírlapolvasók legnagyobb része, kik az egyes néptörzsek közt meglévő és örökké marandó különsegeket és ellentéteket nem is kutatják. Pedig ez ellentétek a szláv fajhoz tartozó népek közt épen oly nagyok, mint a minők a germán vagy a román népesaládhoz tartozó vál-

fajok között: oly kevésbé, mint ezek, a «szlávok» sem fognak egységes néppé összeolvadni soha.

Másfelől Palacky és követői azon vannak, hogy a «magyarság» fogalmát a lehető legszűkebb korlátok közé szorítsák. Magyarországot és lakosságát minden külföldi saját nyelvén nevezé eddig: Ungar, hungarian, hongrois, ungherese, ungaro, uher, vengier stb. volt az ország és lakosainak földrajzi, állami és politikai elnevezése. A panszláv írók kitalálták, hogy bennünket a sok külföldi nyelven kiejthetetlen «magyar»-nak kell híni, hogy a specificus magyar fajt a hazánkban élő más ajkú népektől megkülönböztessék, hogy ezeket valahogy magunkkal ne azonosítsuk! Az ötvenes években megejtett népszámlálás szerint, melynél természetesen sok szláv tisztviselő működött közre, mindössze négy millió és néhány ezer magyart találtak. Most tudjuk, hogy a magyar ajkú lakosság jóval meghaladja a hat milliót, és hogy a többi más milliók a magyar állameszmének őszinte hívei. Az osztrák katonai statisticusok talán saját meglepetésükre is azt sütötték ki, hogy az akkor fél millió harczost számlált hadseregben a magyarság összesen csak hetvenezer fővel volt képviselve, végre legújabbán egy orosz publicista ethnographiai helotáknak nevez bennünket. Mit is henczeg ily csekély számú és minden tekintetben aprócska nép az osztrák-magyar monarchiában élő tizenhét milliónyi — egységesnek vett — szlávssággal szemben, melynek háta mögött ott van a hatvan millióra tehető orosz és délszláv! Ilyesmit olvasunk majdnem minden nap.

A nemzeti egység- és érdekközösségnek hangoztatása mellett tehát Palacky ébresztője nemcsak a cseheknek és morváknak szólott, hanem úgy az osztrák tartományokban, mint különösen Magyarországon élő szlávokhoz is volt intézve, sőt határainkon túl is viszhangra talált. Csak a lengyelek és a mitótjaink legnagyobb része nem hajtott reá.

Az 1848-ik évi mozgalom kitörésekor Palacky már eléggé elkészítettnek hitte a talajt arra, hogy egy önálló cseh királyság megalkotását hozza szóba, melyhez történeti és ethnographiai alapon Morvának és Sziléziának hozzácsatolását is kívánta, melyek jogilag — úgymond — különben is oda tartoznak. Hogy az ekkor Prágában ülésezett «nemzeti bizottság» ily irányú fölterjesztéssel járult az uralkodóhoz, hogy az a morvák és sziléziaiak tudtán kívül készült és küldetett föl, kiknél e föllépés

a legnagyobb ellenzéssel találkozott, ennek pedig a két tartomány színe-java legfelsőbb helyre intézett tömeges fölterjesztésekben adott kifejezést, mindezeket s ennél még többet Palackynak a morvákhoz 1848-ik évi május hó elején intézett, a két ország bekebelezése iránt megkérdézésök nélkül tett lépését igazolni akaró leveléből tudjuk meg. Ez «államjogi» okiratok tartalmával bővebben foglalkozni nem kívánunk; a történeti tény megemlítése által csak jelezni akartuk a lejtős utat, melyre Palacky mint politicus azonnal rálépett és élte fogytáig haladt tovább.

- «Die Freiheit, die gleiche Berechtigung für Alle» hangzatos jelszó alatt indította meg e föllépését. A «mindnyája» alatt természetesen csak a szlávokat érté, mivel a többi «nemzetiségek» reájok nézve mind idegenek, sőt ellenfelek. De legott kezdetben már szűknek érzé a működési tért, a melyet választott. Ugyancsak 1848-ik évi május hó elején híttá össze Prágába az «egyetemes szláv congressust», melyre nemcsak az osztrák-magyar monarchiában, de a külföldön is tartózkodó szláv «kitünőségek, mint népeik képviselői» meg voltak híva. Meg is jelentek a helybelieken kívül, mint értesülünk, vagy ötvenen, és az «első egyetemes szláv congressus» elnökévé Palacky választatott. És elkezdtek nagyban tanakodni a teendők sora felől — szónokolt ki-ki a maga nyelvén — de a lelkes szónokok elképedve azon vették magokat észre, hogy egymást nem értik, bár ékes szláv nyelven beszélt mindegyik. Elhatároztatott tehát, hogy német nyelven cseréljék ki nézeteiket.

A tanácskozás tehát németül folyt tovább; miről? és mi ment határozatba? Palacky emlékirataiban arról értesülünk, hogy gróf Thun Leo, a cseh országos kormány akkori feje, 1848-dik évi június 20-dikán kelt elnöki iratával a «congressus» üléseinek jegyzőkönyveit Palackytól hivatalosan követelte volt. A kormány ugyanis arról értesült, hogy a gyűléseken Csehországnak a birodalomtól való elszakadása és több más dolog is szóba jött volna. Palacky a kormányelnök fölhívására adott válaszában kijelenté, hogy jegyzőkönyv nem vezetettett, arra nem is volt szükség, mivel a gyűlés inkább barátságos értekezlet jellegével bírt. A tanácskozások lefolyásáról gyűjtettek ugyan nemi adatok, de mielőtt ezeket összeállítani és földolgozni lehetett volna, Prágában május 12-dikén zendülés tört ki, mely a «szláv congressus» tagjait onnan elűzé. A vádakat, mintha a

«congressus» elszakadási vagy dynastia elleni terveket forralt vagy pártolt volna, emettől el és a «lelkiismeretlen» német sajtóra hárítja, mely — úgymond — a szlávok és különösen a csehek iránt, mindenkor «hazug és rágalmazó» volt.

Nagyot tévednénk, ha azt hinnők, hogy mivel ez első szláv «congressus» — maga is az 1848-dik évi áramlat szüleménye — az egymást rohamosan követte mozgalmak hullámai által elsodortatott — a fölkarolt eszme valóítására nézve eredménytelen maradt.

Ez volt a panszlávismus első nemzetközinek mondható gyűlése. Ekkor jutottak napfényre és jelszavakban fejeztettek ki a panszláv tervek, melyeknek nyilvánítására eddig alkalom nem nyílt és melyekkel békés és rendes viszonyok közt előállani sem mertek volna. «Az osztrák-magyar monarchiában a «szlávok» hegemoniája, a nemzetiségek egyenjogúságának érvényesítése, mindenütt és minden viszonyok között, érdekközösség és küzdelem a németek és magyarok ellen» — ezek valának a «congressuson» hangoztatott jelszavak. A panszláv mozgalom általános megindítása, ebben pedig bizonyos rendszeresség, ez időtől fogva vehető észre. Az irodalom fejlesztése, az ipari és tudományos műveltség előmozdítása a szláv népek között, valóban nem is jött szóba, hanem igenis megbeszélte a közös föllépés programja: egyetemes kötelezettség a közös érdekek megvédésére, és a küzdelem módozatai a fönálló viszonyok és intézmények ellen, a mennyiben a «szláv eszme» valóításának útjában állóknak ismertetnek.

Az 1849-dik év végével beállt fordulat a szláv, vagy jobban mondva a panszláv eszme valóítását szegre akasztá. Palacký munkálkodásának e második szaka, melyben ő a szlávoknak nemcsak irodalmi, hanem politikai vezére gyanánt is szerepelt, ugyanekkor szintén véget ért. Az erőre kapott államhatalom nem tűrt semminemű «nemzetiségi» mozgalmat többé, egységes osztrák birodalmat akart alkotni német alapon; ekkor valóban tabula rasa állott előtte, írhatott reá, mit jónak látott. Palacký és honfitársai megjuhászodtak; nemcsak külsőleg, de bensőleg is meghódoltak a hatalomnak. Hogyan is ne! hisz a beállott politikai fordulat következtében sok ezer cseh és morva ember kapott hivatalt Magyarországon. Palackýnak ekkor a németek szidalmazásán kívül saját honfitársainak hálátlanságát is meg kelle érnie, mely reá nézve lesújtólag abban nyilván-

núlt, hogy midőn a cseh múzeumi választmány megalakítására 1852-ben a szavazatok beadattak, Palacky, a hírneves történet-író, a csehek vezére, a múzeumnak és más tudományos intézetnek megteremtője és eltető lelke, 52 szavazat közül csak kettőt kapott!

Az ezután következett 1850—60-iki évtizeden át a «nemzetiségekre» nem jó idő járt. Az osztrák kormány a közvetlen hatósága alatt állott tartományokban előbb se tűrt semminemű nemzetiségi mozgalmat, vagy épen izgatást; ez a monarchia német birodalmi állásával sem fért volna meg. De az államhatalom akkori kezelői egészen ellenkező politikát követtek Magyarországon. Itten a lakosságnak faji-, nyelvi és vallási különbségeiben kezdettől fogva igen alkalmas és bármikor kézbe vehető eszközt láttak a magyar nemzet államjogi reformtörekvéseinek megfékezésére, melyekben ők meg nem engedhető «túlkapásokat» láttak. Nyúltak is ez eszközök után 1848-ban mindkét kézzel. De ne szóljunk többet ez eseményekről. Tudjuk, hogy mi, és hogyan történt!

A magyarok megfékezésére tehát a «nemzetiségek» fölbujtását jónak gondolták — bár ebben csalódtak, mert e végből az oroszot kellett belívni, de a mint a művelet befejeztetett, a «nemzetiségeknek» kiadták útjokat, azt mondván nekik, mehettek haza, most már csöndesség legyen! — meg se mocczanjatok! És évek hosszú során át meg sem mocczantak, Bach behozta és végre is hajtotta a teljes centralisatiót, kizárólagos német alapon. Ő az osztrák monarchiából német birodalmat akart alkotni. És reánk magyarokra nézve nagy szerencse volt, hogy ezt akarta, mivel, ha akkor a vérszemet kapott nemzetiségek szerint osztják föl az országot, mint ezt Jellachich bán tervezte vala, ki tudja, mi lett volna szegény, sokat sanyargatott hazánkból . . . és Ausztriából!

A protestans patens közrebocsátása 1859-ben, melyet Bach ellenzett, újra összegyűjté a «szláv eszme» híveit: a fölvidéki lutheranus papok zárt csoportokban sorakoztak a világiaknál ellenzesre talált patens körül és több helyütt kivitték annak elfogadását; a magyar intelligentia pedig személyes biztonságának veszélyeztetésével is ellene szegült a protestans egyházi autonomián ejtett sérelem eltűrésének. Különösen a szláv lelkészek, de mások is szívesen látták volna, ha egyházok a patens értelmében szerveztetik, mivel a világi rend beavatkozása és

fölügyelete akadályozta őket a szabad mozgásban, az állami hatóságok ingerentiaja által pedig anyagilag is jobban biztosítva látták magokat.

Az ötvenes évek végehez jutva, a mondottak kiegészítésül meg kell jegyeznünk, hogy az akkori osztrák kormány határozottan germanizáló, összpontosító és minden divergens elem fölszínre jutását erélyesen akadályozó működése ellenére, a szláv propaganda rendszeresen, nemcsak az ágostai és görögkeleti szerb, hanem a római katolika egyház körében is izgatott tovább és nagy tevékenységet fejtett ki. Haulik zágrábi érsek, Strossmayer diakovári és Moyses beszterczebányai püspökök Palacky szellemétől áthatott fanatismusa nem ismert határt. A magyar állameszme teljes negatiója, letiprása minden arra vonatkozó emléknek vagy érzületnek, gyűlölet és megvetés nyilvánítása és terjesztése minden iránt, mi magyar, fektelen rajongás mindenért, mi szláv, ezek jellemzik ez újabbkori szláv apostolok működéseit. Papnövelő és tanítókat képző intézeteik, a panszlávismus fészkei lettek, hol a theologia moralis, a «cura animarum», a paedagogia és módszertan, bár szláv kaptafára ütve csak mellékes, a «szláv» eszméért való rajongás, a magyar hagyományok és hazafias érzület lábbal tiprása pedig fő dolog vala. Az előbbi püspökök korában a beszterczebányai egyházmegyében magyar érzelmű és művelt volt az egész papság, megvetéssel fordult el a lutheranus lelkészek üzelmeitől, kik közül sokan már akkor a vallás ügyét a magyar-ellenes érzület ápolásával és terjesztésével azonosíták. Moyses rossz indulatú, külsőleg is többnyire nyers magaviseletű panszláv papokkal és tanítókkal árasztá el egyházmegyéjét, a régiek nyögtek alatta, és vért izzadtak, ha az új Method akarata előtt — ki azonban épenséggel nem vala szent — meg nem hajoltak. Némely egyháznagyok gyávasága vagy szándékos elnézése miatt másutt szintén keletkeztek ily állapotok. Vajon az ecclesia militans emez újabbkori condottierjei jó szolgálatot tettek-e ezzel az osztrák monarchiának, a dynastiának? Használtak-e az emberiségnek és a gondjokra bízott hívek üdvének, midőn az Üdvözítő parancsolata ellenére a viszály és gyűlölet, egy természetelleni fajharcz magvait, az ártatlan nép szívébe olták? Azt hiszszük, hogy nem!

Palacky teljes elvonúltságban, irodalommal foglalkozva, tölté az ötvenes éveket. Azalatt a birodalom kül- és belviszo-

nyaiban ismét nagy fordulat, sőt rázkódtatás állott be. Az 1860-dik év végével nálunk bekövetkezett változás eseményeit mellőzzük. 1861-dik évben Palackyt — ki, mint említők, egész addig rendőri fölügyelet alatt állott — az újonnan octroyalt Reichsrathban, az «urak házában» látjuk. Első fölszólalásakor, a válaszfölirati vita alkalmával, a javaslat azon része ellen nyilatkozott, mely «örvendetes meglepéssel» vette a magyar országgyűlés fölőszlatását. De ne gondoljuk ám, hogy ezt a magyar «ügy» iránti rokonszenvből tevő! Ő csak kétségbe vonta a Reichsrath illetékességét a részben, hogy e kérdésben érdemleg döntsön. Különben a közjogi nagy jelentőségű 1861-iki magyar fölíratokban ő csak merő negatiót látott, s az akkori magyar politika fölött pálczát törve, hazánkfiait óva inté, hogy a kis államok ideje lejárt, hogy a magyaroknak úgy, mint a cseheknek, csak egy nagyobb «egesz» képező társulásban — szóval a foederatióban — kell üdvöket keresniök, hogy a valódi államférfiú, ne a múltat, hanem a jövőt tartsa szem előtt. A bécsi kormány akkori irányzatában pedig csak centralisatiót látva, mely a germanisatióval egy értelmű, ő e kísérletekhez a nélkül, hogy saját népén öngyilkosságot elkövetne, nem járulhat. «A Reichsrathban — úgymond — nincs az egész birodalom képviselve, ez tehát nem hozhat az egész monarchiára érvényes törvényt, a Reichsrath többsége pedig német.» E szavaknál az elnök részéről megintetvén, hogy a dologhoz szóljon, Palacky duzzogva elhallgatott — és miután később még egyszer, a feudális terhek megváltásánál beszélt — nem akarva — úgymond — idejét az urak házában hiában tölteni, hol mint «cseh nemzeti» ellenzéki magában állt, elhagyta Bécsset, és oda többé vissza sem tért.

E nyilatkozataiban ki ne venné észre az ellentéteket, a következetlenséget? Ő, ki a *Csehek történelmét* azért írta, hogy honfitársai benne, mint egy tükörben, önmagokra ismerjenek és tanúlságot merítsenek belőle annak fölismerésére, mire van szükségök a jövőben? azt javasolja a magyaroknak, hogy feledjék el múltjokat, az ezeréves szép múltat, melyhez hasonlót — tekintve a sok csapást, sanyargatást és küzdelmet, melyet hazánk kezdettől fogva egész a legújabb időkig kiállott — csak kevés nép tud fölmutatni. A történetírótól azt vártuk volna, hogy ismerje el az állami élet történeti és közjogi folytonosságának törvényét, és semmivel sem pótolható jelentőségét. Teszi

is ő ezt, bár nem tényleges alapokon, saját fajrokonaival szemben, s óva inti őket, hogy ezektől ne tágítsanak. De a magyaroktól azt kívánja, hogy ragadtassák ki lábok alól a történeti és törvényes jogalapot, melyen pedig biztosan állottak eddig és lemondva a századok folyamán reájok szállott örökségről, fogadják el jövőjük biztosítékait a hatalom időleges kezelőitől csak amúgy ajándékképen. És ugyanakkor, midőn azt kívánta, hogy a magyarok alkotmányukat — a legdrágábbat, a melylyel bírnak — magok tépjék szét, Csehország számára a legtágabb körű engedmények követelésével állott elő. A jó tanácsot tehát s az igazságot nagyon is egyenetlen mértékkel mérte övéinek és nekünk.

De mi e kirívó ellentétet az ő álláspontjából és egyéniségéből magyarázzuk meg magunknak. Ő mindenek előtt bölcselő nyelvész, azután pedig nemzeti történetíró, jogász pedig és államférfiú épen nem volt. Előtte a *Saud Libušin* (Libusa ítélete) vagy *Kralodvorszky Rukopis* (königinhofi kézirat) a cseh nyelvnek eme legrégebb emlékei — melyek közül az utóbbit hamisítványnak mondják — nagyobb beccsel bírnak, mint az osztrák-magyar monarchia összes alaptörvényei. Történelmében is a nyelvmélekek kutatására nagy gondot fordít, a múltban és jelenben, főleg a »szláv« eszme megvalósítását keresi; állambölcséletének úgy szólván egyedüli irányelve a cseh-szláv nyelv és nemzetiség uralmának megállapítása, mi ellene van, arról vagy hallgat, vagy megtámadja. Hogyan is ismerte volna ő el a magyar Sanctio pragmatica és más alaptörvényeink érvényét, midőn épen ezek fönnállásában látta a szláv uralom terjedésének fő akadályát!

Az ő állambölcsesége és politikai működése tehát kizárólag a panszláv eszmének uralomra juttatásában culminált, 1848-ban úgy, mint 1861-ben, midőn egész világ hallatára — számított is rá, hogy meghallják — azt kiáltá az urak házában: »ti nem vagytok Ausztria képviselői! itt németek vannak többségben, ez pedig bennünket, szlávokat illet meg»!

Mivel pedig az osztrák államférfiak Palackynak eme követeléseire nem hajoltak s nem siettek azonnal az »ész- és népjog«, valamint az »örök igazság« törvénye szerint a népet megillető jogokban az ő fajrokonait részesíteni, a csehek vezére Béccsel, illetőleg az osztrák-német kormány nyal és a németekkel örökre szakított, és párthívei üdvét a birodalmi kapcsolaton

kívül kezdé keresni. Ekkor lépett munkálkodásának utolsó stádiumába: magát és híveit, a panszlávismust, orosz védnökség alá helyezé és erre egész nyíltan adta ki a jelszót, midőn 1863-ban a lengyel fölkelés mellett lelkesülni kezdett honfitársait a lengyeleknek nyújtandó tényleges segélytől azon kijelentéssel tartá vissza, «hogy e rokonszenv árt a csehek ügyének Pétervárott, hogy ő a szlávok üdvét egyedül a cárnál keresi, a lengyelek győzelmét pedig, melyben nem hitt, a csehekre nézve legnagyobb szerencsétlenségnek tartja». Íme a szláv solidaritás és érdekközösség gyönyörű mutatványa! A lengyelek, kiknek igen jó emlékező tehetségek van, meg is jegyezték magoknak a cseh vezér e nyilatkozatát. A lengyelek nagy többsége nem vett részt a fölkelésben, a győzelem reményével nem ámtáta magát, a csehektől nem várt segélyt, ezt ezek nem is nyújthatták, de annak kijelentése, hogy ezek nagyobbra becsülik a czár kegyeit, mint a lengyel nemzet jó indulatát, bántotta őket.

És ugyanekkor a «cseh-szlavjanoknál» föltűnően kezdett nyilvánulni az orosz érzület. A panszláv corypheusok mindenütt dithyrambokat zengtek az «ös», a «dicső», az «igazhitű» és «hatalmas» Oroszországra, a «szlávok anyjára». A szláv műveltség fő kellékének tartatott az orosz nyelv megtanulása; ez-rével vásárolták az orosz nyelvtanokat és könyveket. A nyomdák orosz betűket hozattak és az ifjúság számára könnyebben érthető orosz könyvek jelentek meg Prágában. A napi lapok azt hozták hírül, hogy több család orosz hitre tért, és hogy orosz templomot akarnak építeni Prágában.

A szláv mozgalom ily meglepő elfajulása közben jelent meg 1865-ben Palacky *Ausztria állameszméje* előbb cseh, azután pedig német nyelven is, melyben a birodalom panacéája gyanánt a foederalismust nem annyira ajánlja, mint követeli. Valamivel előbb a hatvanas évek elején, miután az országgyűlés minden eredmény nélkül szétoszlattatott, a közszellem hatalmasan kezdett nyilvánulni Magyarországon. Schmerling hírhedtté vált kijelentésére: «Wir können warten» felelet gyanánt Magyarország lakossága «nemzetiségi» különbség nélkül, Kárpátoktól Adriáig, magyar szabású öltözetet kezdett viselni. Rövid pár hét alatt a főúrtól kezdve a legszegényebb kézművesig, a legmagasb állásban lévők úgy, mint a nyomorúlt fizetése mellett éhező kis tisztviselő, az egész magyar értelmiségnek apraja-nagyja a határszéli utolsó faluban épen úgy, mint

a fővárosban és pedig mindenki és mindenütt kivétel nélkül félre tette előbbi, németnek tartott ruháját és attilát, zekét, zrinyit, budát és magyar nadrágot szabatott magának és abban járt álló hat évig, míg tudniillik az 1867-iki kiegyezés létre nem jött. Nagyszerű és valóban megható tüntetés volt ez: a sértett és kielégítést váró nemzeti érzület hatalmas nyilvánulása! Ekkor Schmerling lovag, akkori belügyminiszter, állami bölcseségének nagy jelét adta. A csupán folyó közigazgatási ügyek elintézésére, kormányzat dolgában pedig merő tétlenségre utalt helytartótanács s a megyei kormányzók azon vették magokat észre, hogy némely főpapok és némely emberek, a magyar hatóságokkal szemben nagyon furesa magatartást tanúsítanak, egyik-másik hadkiegészítő kerületi parancsnok pedig agent provocateur szerepét játssza a fölvidéken; vajon önszántából vagy saját jó kedvéből tevő ezt? Bizonyosan nem! Tehát ismét «nemzetiségi» izgatás készült, az alkotmány visszaállítását szíven hordó magyarság ellen. Mondjuk, hogy készült, mert kitörésre nem került a sor, vagy csak ijesztgetni akartak vele, vagy az annyiszor használt fegyver már élet veszté, vagy végre a közhangulat, a történendők előérzetében és okúlva a múltakon, nem kedvezett a kísérletnek. De e könnyelmű politikusok addig dobálták az égő csóvát a szomszéd házába, míg az övék is lobot vetett. Ők magok rendezni vagy megalkotni nem tudtak semmit, rontani igen, a melyen náluknál hivatottabbak becsületes és buzgó munkálkodással fáradoztak. Körömszakadtig ellenezték a dualismust, és midőn ez nagy nehezen létre jött, megfoghatatlan vaksággal neki rontottak a német hegemoniát képviselő Auersperg-kormánynak s megbuktatták azt. Midőn pedig a mostani kormány, cserben hagyatván a németektől, a csehekkel és lengyelekkel kezdett pactálni, Schmerling éktelen zajt csapott az urak házában, hogy az einheitliches Gesamt-Oesterreich veszélyben forog. Pedig ha úgy van, hát ezt a veszélyt a Schmerling szavára hallgató német centralisták idézték elő.

A Deák Ferencz részéről már 1865-ben elkészített dualisticus tervet természetesen hévvel ellenezte Palacký is, ki ugyanazon évben az *Osztrák állameszméről* írt művében azzal fenyegetőzött, hogy azon nap, melyen a dualismus proclamálni fog, a panszlávismus születésnapja leszen, még pedig a legkedvezőtlenebb kiadásban. Ez egy kis anachronismus; láttuk, hogy Slavia ez elsőszülötte már félszázaddal ezelőtt Pozsonyban

jött napvilágra, meg is keresztelték őt a leghőbb szerencsekívá-
natok kíséretében előbb az ágostai tót egyház, azután pedig az
orosz, görögkeleti szertartás szerint.

Bizonyosan nem véletlenül hította össze a moszkvai szláv
«jótékonyági» választmány a «szlavjanokat» congressusra
Moszkvába, ugyanazon 1867-iki év tavaszára, melyen az osz-
trák-magyar kiegyezés létesült. E célból rendeztek Moszkvá-
ban «ethnographiai szláv kiállítást»; az összejövetel bevallott
célja pedig az volt, «hogy minél jobban előmozdíttassék a
szlavjanok összetartása Russiával». (Voszpolyzovatszja dlja
bolysavo szblizsenyja Szlavjan sz Rosszieju.) A programm vilá-
gos és őszinte. Az oroszok igazi fővárosa mindent elkövetett,
a szlavjan «testvérek» méltó fogadására, Palackyt, a szlavjanok
vezérét, is várták nagy örömmel és készüllettel. Ő meg is jelent
a szlávok élén (Vo glavje Slavjan), a diadalszerű bevonulás
után a moszkvai polgármester üdvözlőjét ő fogadta és a szlav-
janok nevében ő válaszolt. Vejével Rigerrel együtt Koselyjov
Sándor, hírneves szlavophil, előbb magas állású állami tiszt-
viselő vendége volt. Az «ethnographiai kiállítás» nem igen sike-
rült — minek is, hisz ez úgy is csak ürügy vala — hanem an-
nál kedélyesebb volt az ebéd Koselyjovnál és Pogodinnál, hol
egymást érték a lelkes toastok, ebéd után pedig a «szláv ügy»
megbeszélése. A Moszkva város részéről adott díszebéd alkalmá-
val azonban egy kis baj történt, melyet nagynak is lehet mon-
dani. Cserkasszkij herczeg ugyanis jónak látta, hogy «leczket»
adjon az összegyűlt szlavjánoknak arról, hogy mit és hogyan kell-
jen cselekedniök? és azt vitatta, hogy valamennyi szláv törzs-
nek az orthodox hitvallás (pravoslavie) fölvétele által kell egy-
mással — értsd az oroszszal — egyesülnie. Erre a katolikus
Riger, okosan ugyan, de nem elég mérséklettel válaszolt, sőt
nyers kifejezésekre is fakadt. Mindkét fölszólalás pedig a jelen-
voltagekre rossz benyomást tett és kellemetlen következményeket
vont maga után. Így beszéli ezt el emlékirataiban Palacky és
Riger moszkvai gazdája Koselyjov Sándor (*Zapiski Alexandra
Iranovicsa Kóselyjova*. Berlin, 1884.), ki 1864—1866-ban
államtanácsosi, illetőleg főigazgatói minőségben a lengyel
királyság pénzügyei élén állott, és szlavophil létére hivatalos-
kodását azzal kezdé, hogy az akkor meg dívott lengyel nyelvet
mit, úgymond, ő nem értett, az alatta állott hivatalokból kikü-
szöbölte és az orosz nyelv használatát rendelte el. Hivataltársa

a most említett Cserkasszkij herczeg pedig — kivel különben nem állt jó lábon — egyenesen a lengyel birtokos nemesség vesztére tört és «elvből» mindig az uraság jószágait, erdeit és mindenét dúló parasztok pártját fogta, úgy, hogy a lengyel birtokosságnak emez üldözését és kínzását maga Koselyjov is megsokalta. Íme ismét a szlavjan testvéri szeretet, érdekközösség, egymáshoz való tartozás érületének egy szép példája! A testvéri szeretetet az oroszok úgy értik, hogy minden szláv törzs váljék mind nyelvre, mind pedig vallásra nézve oroszszá; ez az orosz birodalomnak alaptörvénye, kivált mióta a moszkvai szláv jótékonysági egyesület «áldásos» működése körébe vonta vagy vonni akarja Európa összes szlávjait. A szegény lengyelek a «fajrokonok» e szeretetével már torkig vannak, a bolgárok is megízlelték már, úgy látszik, hogy többet nem kérnek belőle. És az oroszítás progressív módon halad a rengeteg birodalom minden zugában. Most a balti tartományok németisége az aristocratia és birtokosság, a városok művelt és gazdag polgársága, az ágostai protestans egyház, az egyetem és tanügy, az egész közigazgatás és bíraskodás, mely német vala, az orosz biztosokkal és pópákkal halálharczot vív és rövid idő multán el fog bukni. Mint Lengyelországban, úgy Eszt-, Liv- és Kurlandban is a «lett» és «eszt» parasztságot bujtogatják előbbi uraik és általában a németiség ellen. Az orosz nyelv, melyet eddig ott nem értett senki, már be van hozva minden hivatalban, a községbe s az iskolába; orosz egyházakat építenek, hol egy orosz síncs, hanem fogdossák bele a szegény emberek gyermekeit, a gyávákat s a korhelyeket; kémek hallgatják a lutheranus papok egyházi szónoklatait, rájuk fogják, hogy a czár kormánya ellen izgattak és elviszik Sz.-Pétervárra, onnét esetleg tovább Szibériába. És vajon mit mond mindezekhez a negyvenezer tagot számláló Schulverein? mely pár évvel ezelőtt a németiség elnyomóit a magyaroknál keresé és talán keresi most is? pedig minden oldalról csak azt hallotta, hogy mind abból, mit a Schulvereinnak Szebenből jelentettek, egy szó sem igaz, hogy minálunk a német és magyar egy és ugyanazon érzelmű honpolgár, kiket nemcsak a rokonszenv és hazafiság, hanem százazrekre menő családok vérrokonsági kötelekei fűzik egymáshoz. Hát mi azt hiszszük, hogy az egész művelt világ csak sajnálkozni tud a lengyeleken, a baltokon és mindazon nem-orosz európai népeken, kik az orosz birodalom alattvalói, és azt

hiszszük, hogy nem tekintve némely pártokat, a szlávok lakta területeken sincsen egy nép sem, mely az orosz czár alattvalója szeretne lenni. Csak Palackyék, a cseh szlavjanok, rajongnak erte; nem fogjuk rájuk, hogy közvetlenül az orosz birodalomba szeretnének bele olvadni, de állítjuk azt, hogy úgy a cseh, mint a többi szláv coryphæusok, az «ős», a «szent» Moszkvát tartják a szlavjanok Mekkájának, onnan várják és kapják is ügyök erkölcsi és anyagi támogatását, keresve keresik Pétervár kegyeit, és Oroszország nagy hatalmára sokkal büszkébbek, mint az oroszok. Teljesen ugyanazonosítják magokat az orosz szellemmel és vágyaival. Rigernek nagyon rossz néven vették az «ifjú csehek», hogy a moszkvai díszebédnél kissé elsózta a levest, marakodnak is azóta az ó-csehekkal, kiknek törekvései tulajdonképen egy szállal sem különböznek amazokétól, csak föllépésöknél mérsékeltebbek. A panszlávismus egyetemes fogalmából tehát panrussismus lett, minden politikai szláv mozgalom mögött ott áll az orosz, keresve a «szlavjan testvérek» rokonszenvét és támogatva őket, hogyha szükséges. Ez a panszlávismus az, melyet Palacky a legkedvezőtlenebb kiadásban beállandónak jósolt nem a szlávokra, hanem az osztrák-németekre és mi reánk nézve.

És így eljutottunk volna Palacky panszláv politikájának végső szakához. E politika, melyet utódainak örökül hagyott, minden tekintetben kárhozatos és tévesztett volt. Ő egy tetszetős, de nagyon is expansiv természetű rögeszme rabigájába önkényt és föltétlenül vetette magát, és ebbe akarta a souverain állam egész működését erőszakolni. Az államfenség jogaival ő a nyelvet s az ebben nem is mindig kifejezést nyerő «nemzetiséget» kizárólag akarta fölruházva látni, pedig az állam mindenek előtt és mindenek fölött a közérdekek egyetemének képviselője és föntartója. Az államhatalom gyakorlását nem lehet az egy államban élő nemzetiségek között fölosztani, a nélkül, hogy az állam egysége és működési képessége megbéníttassék; sőt épen talán a legválságosabb időben lehetetlenné ne tétesék. Az állampolgárok egyenjogúsága nem abban áll, hogy az állami functiók végzésében minden néptörzs nyelvének kijusson a maga része, mely esetben a közigazgatás és igazságszolgáltatás minden forumán oly tisztviselőket kellene alkalmazni, kik a különböző nyelveket bírják. Ellenkező esetben az ügyek érdekében nem az osztályfőnök vagy miniszter vagy a bíróság, ha-

nem valamely alattas hivatalnok fogna dönteni, ki az illető nyelvet érti és főlebbvalójának megmagyarázza, hogy miről van szó. Erre volt akárhány példa nálunk, midőn 1861—1864-ben mindenféle nyelvű ügyiratok érkeztek a felsőbb hatóságokhoz, melyeknek csak kísérő levele volt magyar, a többi pedig az előadóra nézve érthetetlen; és szegről-végről kellett embert fogni, ki tartalmukat jól-rosszul megmagyarázta. Ez képtelenség! pedig polyglott államban a nyelvek egyenjogúsítása erre vezetne.

Megvan a nyelvnek a maga jogosultsága az iskolában, a községben, az egyházban, az irodalomban és a társadalom egész körében. De az államnak is megvan a joga követelni, hogy az ügykezelés nyelve, a hivatalos nyelv, csak egy legyen, mert különben képtelenné tétetnék arra, hogy föladatának megfelelhessen. Különben is a legnagyobb tévedés azt hinni, hogy a nyelv behozatala s államivá tetele már magában véve megalapítja és biztosítja az állam fönmaradását; épen oly tévhit ez, mint a minőben a vallásfelekezetek szenvedtek, midőn vallásuknak uralomra juttatása által hazájok jövőjét is biztosítottnak vélték. A vallásnak az állam alakítására és beléletére nagy befolyása van, de államalkotó erővel nem bír; és még kevésbbé bír azzal a nyelv, vagy együttvéve mindkettő. Mindkettőnek az államban oly szerepe van mint a családban; az értelem és észület művelésének szolgál mindegyik, de ha a család tagjaiban nincs meg a hasznos munkálkodás, a kitartó szorgalom, képzettség és takarékoság, ha egyet nem értenek s nem összretartók, végre, ha nem bírnak kellő érzékkel a jólét eszközei megválasztásában és tetterővel a kivitelnél, úgy minden műveltség és vallásos buzgalom mellett, úgy a család, mint az ennek képere alkotott állam tönkre fog menni. A nyelv ennél fogva az állam szervezetében csak eszköz nem pedig cél, legkevésbbé pedig az állami alakítás egyedüli célja, minőnek azt Palacky és követői akarták s akarják tenni. Az egyenjogúság pedig abban áll, hogy minden honpolgár az állam jóteteményeiben és terheiben részesüljön egyenlőképen.

Föllépésében Palacky indulatos, ingerlékeny és türelmetlen volt, az ellenvéleményt ridegen elutasítá, egyszer kimondott nézetétől pedig nem tágitott. Politikusnál megannyi hiba! Ez nemcsak annak tulajdonítandó, hogy a parlamenti életben és politikában gyakorlatlan volt, de főkép annak, hogy cholericus véralkata erőt vett rajta. Valódi cseh létére fokozott mérv-

ben személyesíté magában fajának minden jó és nem jó tulajdonait. Élénk képzelőtehetség, fogékony ész, szorgalom az ismeretek szerzésében és kitartás a munkában, a cseh-morva nép e kiváló tulajdonai Palackynál meg voltak bőven; de mint mondtuk egyúttal indulatos, és úgy saját népe, mint mások iránt elfogúlt vala. Mivel minden gondolkozását és érzéseit a szláv eszme kötötte volt le, az ezen kívül eső állapotok fölismerésére nem volt érzéke. A cseh nép fajilag szintén elzárkózottan szeret élni, s a mennyire tőle függ, kerüli az idegenekkel való érintkezést; csak magának és magáért él. Szomszédjai azt mondják róla, hogy izgága, önző és irigy. Annyi bizonyos, hogy közlekedésében van valami fanyarság és visszatartás; a szomszédnépek rokonszenvét nem keresi, de nem is bírja, a németiséggel pedig Svatopluk korától egész mostanig hadi lábon áll. A németiségnek nemhogy uralmát, de befolyását is elutasítja, pedig magasb fokú képzettségét, ipara és gazdasága fölvirágzását, mely tekintetben legelül áll a szláv népek közt, nemcsak saját ügyességének, de jó részben annak köszöni, hogy a vele közösségben élő és a műveltség nagy fokán álló németektől sokat tanult. Az ezekkel való versenygés, és folyton új táplálékot nyert feltékenység bizonyosan nagy befolyással volt arra, hogy a cseh nép kedélyállapota oly ingerlékeny és izgatott lett, mint a minőnek azt tapasztaljuk. De, hogy az 1848-iki általános mozgalomból Csehországban mindjárt fajharcz lett, hogy a csehek vezetői a németek részéről akkor följánlott megegyezést ridegen visszautasították, és hogy a helyett, hogy a németek jó indulatát megnyerni iparkodtak volna, ezekkel úgy bántak, mint ellenséggel s úgy bánnak most is, mindig új meg új támadást intézve ellenök; mindez a cseh nép természetében, faji elfogultságában és szenvedélyességében leli magyarázatát. A hirtelen föllobbanás és indulatosság különben is a szláv faj sajátosságai közé tartozik; megvan ez nagy mértékben a cseheknél is, de megvan egyúttal a szívósság és makacs ragaszkodás mindannak kivételéhez, mi egyszer agyokban gyökeret vert; ennek következtében a küzdelem elmérgesedik s elfajulásig hajtja az eszmét, melyért fölbuzdult.

Ez történt Palackyval is. A mint nemzetiségi concepcióival a politika sikamlós terére lépett, elveszté lábai alatt a talajt és elveszté uralmát önmaga fölött. Ellentállás nélkül ragadtatta magát fölkapott eszméjének terjeszkedő ereje által s ezt nem

fékezni, hanem növelni iparkodott a végletekig. A mint buzditó szavára honfitársai keblében kigyúlt a honszeretet, nála úgy, mint emezeknél, eleinte ábrándozó rajongássá, csakhamar pedig maró szenvedélylyé változott át, mely vak hévvel rontott mindennek, mit eszményének, a szláv elen fölmagasztalásának útjában állónak vélt. Palacky cseh szlávjai ugyanazon a nyomon járnak, mint táboríta podobojim (utraquisták, az Úr vacsoráját mind két szín alatt vevő) elődeik, kiktől egész elégtlenül és nem minden büszkeség nélkül egyenes ágon származtatják le Palackyt. Amazok vérengző hadak elén «Isten nevében» ölték, raboltak és pusztítottak, hogy a más hiten lévőkkel szemben saját vallásuk kizárólagos uralmát kierőszakolják, emezek pedig a faj és nyelv föltétlen uralmát hirdetik és más ajkúak ellen viszályt és gyűlöletet szítva, a társadalmi és állami rend megbontásától sem riadnak el.

Ausztriában annak ellenére, hogy a kormány a nemzeti-ségeknél messze menő engedményeket tett, a panszláv izgatás napi renden van. A «szlavjanok» mindenütt támadják és sarokba szorítják a németeket, állami túlsúlyra akarják emelni a szláv elemet Ausztriában. Midőn a Reichsrathban nem rég egy szónok a német nyelvet államinak nevezé, egy szloven képviselő ez ellen tiltakozott, mondván, hogy ez epitheton a német nyelvet nem illeti meg, és ez értelmetlen kijelentés sem a kormány, sem pedig az elnökség részéről megfelelő megtorlásban nem részesült. Hát ha Ausztriában az állam nyelve nem német, az egy-másra nézve is érthetetlen szláv nyelvek közül melyik lesz azzá? vagy talán mindegyik? Laibachban a szlavjan ifjúság, Anastasius Grün (gróf Auersperg) költő szobrától a német tornászokat elkergette s éktelen szitkok közt magát a szobrot is bemocskolta, a nélkül, hogy az általános fölháborodást keltett botrányelkövetői ellen a hatóság erélyesen föllépett volna. Krajna Karinthia és Styria szlovenek vagy vendek lakta vidékein, úton, útfélen tüntetnek és izgatnak a németiség ellen, katolikus lelkészek és a főpapok pedig teljes közönnyel nézik, vagy épen nem nézik alárendeltjeik e valóban nem keresztyén üzelmeit. E meglepő jelenség pedig abban leli magyarázatát, hogy míg előbb a jó módú, nagy részben német polgárság fiai lelkészi pályára jelentkeztek elég nagy számmal, most a «fölvilágosodás újabb korában», midőn nagy tudományú gymnasiumi tanárok némelyike az atheismus fitogtatásával is iparkodik mély böl-

cseségeről tanítványait meggyőzni, és midőn a vallásos érzület, «mivel a konyhára úgy sem hoz semmit», a családi életből majdnem kivészett, csak elvétve történik, hogy a művelt osztályhoz tartozó szülők gyermeke lelkeszi pályára adja magát, ennelfogva a papnövelő intézetek szloven parasztok fiaival telnek meg, kikkel aztán évről évre erősödik a szlavjan tábor. Végre a cseh aristocratia, mely míg az egyiptomi húsos fazekak mellett ült, Palackyék törekvéseinek ellene szegült, azóta, hogy az államkormányzat s a hivatalok plebeius miniszterekre mentek át, a jockey-club lélekedző szórakozásai mellett, csupa sportból a szlavjanok ügyét támogatja, így akarván visszaszerezni lent a befolyást, mit fönt elvesztett. Ezek láttára pedig a magát elszigetelve és megtámadva érző németiség nem épen örvendetes érzülettel néz a jövőbe, már is hallani olyan hangokat, melyek az osztrák hazafiságot nagyon is kétséges színben tüntetik elő: azzal vigasztalódnak, hogy, «ha törik szakad» a német birodalom oltalmába adják magokat.

Mindezen komoly jelenségek ellenére mi mégis azt hiszszük, hogy e háborgás csak időleges és hogy a panszlávoknak az orosz «testvérek» minden támogatása mellett sem sikerülend az osztrák-magyar monarchia biztonságát megrendíteni. Várhatják és remélhetik a kitörendőnek vélt háború esetén az oroszok győzelmét és Ausztriának szláv uralom alá jutását, de mi az oroszok betörésétől nem félünk, azok győzelmében nem hiszünk, hanem hiszszük azt, hogy a dynastia iránti hűség és ragaszkodás, az együvé tartozás érzése csonkítatlanul él a népekben, hogy a hadsereg dicsőségesen megállandja helyét a csatatéren. És elég erőseknek érezzük magunkat arra, hogy az orosz támadást, ha csakugyan megtörténik, visszaverjük, ekkor pedig a szláv izgatás önkényt letűnik a napirendről. De le fog az tűnni a nélkül is, önmagától.

Az osztrák kormány a jogosultaknak ismert nemzetiségi igények figyelembevételével elment a méltányosság véghatáráig. Az «eddig és nem tovább» kellő korlátok közé fogja szorítani a szláv pártok törekvéseit és véget vetend a monarchia belbékéjét háborító izgatásoknak. Ekkor a viszonyok által teremtetett állapotba bele fognak törödni az elégtelen németek is, kik leginkább azon aggódnak, hogy a kormány az «osztrák-német érdekek fölállozásával» még tovább fog menni. De mi azt tartjuk, hogy ez érdekek fölállozása a mostani kormánynak

nincs szándékában, hiában is volna, mivel az osztrák német-ség erkölcsi és anyagi túlsúlya nemcsak népességének viszonylagos nagy többsége, de nagy fokú vagyoniassága és műveltsége, továbbá az ugyanazon töről szakadt dynastia és ehhez fűződő nyolcz százados emlékek és hagyomány — tehát az államéletben legfőbb jelentőségű tényezők által annyira van, hogy úgy mondjuk örök időkre biztosítva, hogy ezt semmiféle kormány megingatni nem volna képes. Tehát a történelem az állami és nemzetközi jog, de leginkább tényleges viszonyok követelményeinél fogva Ausztria állami szervezete és jellege mind belső, mind külső berendezésében és nyilvánulásában nem lehet más mint német; ennek helyébe pedig nem léphet sem lengyel, sem cseh, sem szloven, sem dalmát vagy ezekből alakulhatónak vélt bármily szövetség, mivel e néptörzsek múltjokra, jellemökre és nyelvökre nézve annyira különböznek egymástól, és szétszórta élnek, hogy egységes államtestté tömörülhetni nem fognak soha.

Nekünk a monarchia túlsó felének belügyeihez, föltéve, hogy általok a közös ügyek nem érintetnek, természetesen nincs semmi szavunk. De önámítás volna azt hinnünk, hogy, ha oda át a közállapotok rosszra fordulnak, ennek hatását Magyarország meg nem érezné. — Nekünk Ausztriával közös a sorsunk, jóban és rosszban osztozunk vele. Mindenfelé nehéz és nagy munka vár ránk, aggodalomra is van elég okunk. Az ország biztonsága ellen bent a hazában kívülről is támogatott aknamunka foly: a honfoglalás tíz százados évfordulója előestéjén észre kell vennünk, hogy a honalapítás műve annyi idő óta sincs befejezve, létért való küzdelmet vívnunk kell most is, mint azt Árpád vívta ezer év előtt. A szerb omladina, az oláh «irredenta», az erdélyi szászok s a fölvidéki «szlavjanok» a magyar államnak ellenségei; hozzájuk számíthatjuk bátran a horvátokat is. Deák Ferencz a nemzetiségek egyenjogúságáról törvenyt alkottatott, melyben eszményi szívjóóságával tovább ment, mint a hozzá legközelebb állók is jónak látták, és fehér lapot adott a horvátoknak. De az illetők az egyenjogúságot és a fehér lapot úgy értik, hogy hasíttassék ki Magyarországból mindegyikök számára egy-egy darab föld, melyen aztán az illető «nemzet» kénye-kedve szerint elné világát, ha ugyan a konczon önmaga közt össze nem veszne. Mindezeknek pedig a fele sem tréfa: tankönyveik és hírlapjaik meggyőznek bennünket a

valóságról. Mindenek előtt tehát a magyar állam főnhatóságát és uralmát nemcsak névleg, de valósággal helyre kell állítanunk minden irányban és küzdenünk addig, míg azt biztosítva nem látjuk minden időkre.

És van reményünk, hogy e küzdelemben győztesek leszünk. Van Magyarországon egy nagy hatalom, mely föltétlenül uralg a helyzet fölött és a melyet nem vettek számba azok, kik a magyar államrend földülését tüzték ki czélul. Ez a nagy hatalom a közszellem, mely mint levegő a természetet, úgy hatja át a társadalom minden rétegét. Magyarország művelt osztályai nagyban és egészben nem ismernek fajkülönbséget sem a családi, sem a nyilvános életben. Előjoga nincsen senkinek, ugyanazon egy haza gyermekének érzi és vallja magát szegény és gazdag, tudja, hogy mindenkinek meg van adva a megélhetés és boldogulás lehetősége egyenlőképen és az egyéni szabadság élvezetében szeretettel viseltetik a haza iránt a benszülött úgy, mint a jövevény; ez utóbbi is új honában jól érzi magát és jó hazafiakat nevel gyermekeiből. Ebben áll állami intézményeink dicsősége, és biztosítéka jövőnknek. A fajkülönbséget csak a nemzetiségi izgatók hánytorgatják a világ előtt, hangoztatva a különválás szükségét, és a hazudott elnyomás ellen oltalmat keresve a hazán kívül; pedig nemzetiségeket ugyan nem bántja senki. De ez «intransigeant»-ok száma mindössze csekély, társadalmi állásuk jelentéktelen, befolyásuk a népre sem oly nagy, mint ők képzelik, és ezt is ellensúlyozza ama nagy hatalom, a magyar egyetemes értelmiség közérzülete, mely az állami érdekeknek leghívebb őre.

Mindamellott nagyot hibáznánk, ha bé nem ismernők, hogy a nemzetiségi villongásokban hazánkra nézve sok veszély rejlik. Ausztria és Magyarország ellenségei, különösen ez utóbbiak, hasznukra akarják és reménylik fordítani e viszályokat. Ebben ugyan csalódni fognak, de nekünk mégis mindenképen azon kell lennünk, hogy e törekvéseket megghiusítsuk. A társadalom éber figyelemmel kíséri a haza ellen irányzott mozgalmakat, közbelép és cselekszik, a hol tért talál, s hol szükség van rá, de az ő működési határai meg vannak szabva. Ezeken túl kezdődik az államhatalom tevékenysége. A kormány természetesen mindenek előtt jó közigazgatást, a kezdet megvan, csak folytatni kell. Helyes, hogy a főispánok tekintélye és befolyása hatáskörük kiterjesztése által öregbedett; de ám feleljenek is

meg nagy fontosságú hivatásuknak. Ne ériék be az installatiók, a diszlakomák és a repräsentatio üres fényével, sem pedig azal, hogy a közgyűlésen és a közigazgatási bizottságban elnökölnek. Tegyenek megyéjökben koronként egy kis körutat, a másik részét járja be az alispán vagy helyettese; a szolgabíró látogassa meg a községeket; látni és hallani fognak sokat, minnek a hivatalos jelentésekben semmi nyoma, sok bajnak elejét vehetik, sok jót tehetnek a községgel, az emberekkel néhány jó szóval és ennek megfelelő cselekedettel. Oly járásban, hol a szolgabíró helyén van, hol becsületes és tapintatos az ügykezelés, hol a nép érzi, hogy a «vármegye urai» atyailag gondoskodnak az ő jólétéről is, és a hol ugyan e szellemben hivataloskodnak a községi jegyzők is, a közigazgatásnak fő tényezői, ott az a nemzetiségi népboldogító hiában izgat. Szóval a közigazgatás közegei óvják meg a magyar közigazgatás méltóságát és becsületét mindenütt, de főképen a nem-magyar ajkú lakosság között, ez az államellenes mozgalmak ellen a legjobb módszer.

A fölvidéket pedig különösen ajánljuk a kormány gondoskodásába, melyben az eddig nem részesült úgy, mint megérdemelné. A tót nép jó indulatú, egyenes lelkű, értelmes és munkás, de igen szegény, mert rossz a földje. Itt az okszerű jótékony-ságnak nagy tere nyílik; a fölvidék szegény lakóinak áldozattal is módot kell nyújtani a keresetre s a megélhetésre. A munkakeresők számára a vasúti díjakat lehetőleg csekélyre kell szabni, mert a vasutat most nem igen használhatják. A községek nem bírják a nagy terheket, legalább az iskolai költségeket viselje az állam.

Az ágostai egyházi hatóságnak pedig okvetlenül módot kell találnia abban, hogy «Hurbanok» és «Hodzsák» többé ne választathassanak meg lelkészekül a községekbe. Ezek egyházi autonómiaja nem helyezkedhetik az állam s annak legfőbb érdeke, a belnyugalom és biztonság fölé. Egyáltalában az állam ellen irányzott izgatásokat a legnagyobb szigorral kell megtorolni, bárhol s bármily alakban jelentkezzenek. Itt az elnézés, kímélet, vagy gondatlanság, mint azt az egyházi és iskolai hatóságok részéről a znióváraljai tanítóképző intézetnél és a nagy-roczei gymnasiumnál több évtizeden át tapasztaltuk, a legnagyobb bűn volna a haza ellen, olyakkal szemben, kik a haza vesztére törnek. Másfelől a közszolgálatban állókon kívül másokat ne akarjunk a magyar nyelv tanulására készíteni. Itt minden-

kinek saját érdeke és hajlama dönt, a hol ez nincs meg, ott nem használ semmi erőltetés, mely különben sem jogosult. De a nap alatt nincs állandóság. Az emberiséget mozgató szellem is átalakul s idők folytán más irányt veszen. Okvetetlenül megjő az idő, midőn a nyelv uralmáért folyó küzdelem oly alakban, mint azt most látjuk, önkényt megszűnik, és mint mi a vallásfelekezetek gyászos harczeit, a jövő nemzedék épen oly szánsággal fogja nézni a jelen kor tévelygéseit, melyek keserű csalódásai hazánkban vérbe fojtott sok ezer élet és elpusztított nagy vagyon árán vásároltattak meg; melyek úgy Ausztriára, mint Magyarországra nézve vészthozók voltak; és a melyek szerzőit elítéli a történelem.

GÖMÖRI HAVAS SÁNDOR.

AZ ATLASZ - CSALÁD.

Regény.

Második közlemény.*)

HARMADIK FEJEZET.

Boglár Kálmán és leánya.

Atlasz úr rövidebb úton is nyerhetett volna részletes fölvilágosítást Boglár Kálmán viszonyairól, ha a plébánoshoz fordúl, a ki bizonyára jól ismeri, mert ő hozta ide, mindennap találkozik vele, sőt nem lehetetlen, hogy rokona is. Épen azért nem akart Atlasz úr hozzá fordulni, mert részrehajlástól félhetett, s neki teljesen elfogulatlan, sőt a mennyire lehetséges, kedvezőtlen fölvilágosításra volt szüksége. Csak így remélhette, hogy megakadályozza ezt a házasságot, melytől erzelme, gondolkodása, becsvága, egész lénye idegenkedve fordult el.

Minek is hozta ide a balsors ezt a Boglár Kálmánt? Útjaik különben annyira eltértek egymástól, oly különböző tájakon vonultak végig, oly ellentétes célok felé vezettek, hogy rendes körülmények közt soha sem találkoztak volna egymással. Minden bajnak oka az egyházi patrónusság, melyre különben olyan büszke volt. Annak köszönheti ezt a zűrzavart, hogy nagyon is összebarátkozott a papsággal, s nemcsak jótévője volt, hanem tanácsára is hallgatott. Most itt van ni, szép kátyúba vitte a papi barátság. Ha még élne a böles rabbi, milyen kárörömmel hajtogatná a fejét, és mondaná: úgy kell neked, vén Sámuel!

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 147. füzetében.

A dolog így történt: a faluban, Atlasz Samu uradalmának székhelyén és központján, a templom meglehetősen rozszant állapotban volt, és a plébános felszólította Atlasz Sándort, mint a kegyuraság tulajdonosát, hogy a templomot kötelességéhez képest állíttassa helyre. Az uradalomnak az a része, melyhez a kegyuraság tartozott, mint Atlasz úr a keresztelés alkalmával megígérte, Sándor nevére volt írva, és a plébános állhatatos következetességgel figyelmen kívül hagyta, hogy az egész uradalmat még mindig az öreg Atlasz úr vezeti s tulajdonképen ő adja a pénzt neki is, templomának is. Fölterjesztését tehát Sándorhoz intézte, Sándor oda adta apjának és mivel Atlasz úr rendkívül büszke volt arra, hogy egy egész pap az ő pénzéből él és egy egész egyházat az ő pénze tart fön: kijelenté fiának, hogy csak építtessen, javíttasson, festessen mindent, a mi szemének-szájának tetszik, hadd lássa ez a pap, hogy igazi úr az ő patrónusa. Hozzá fogtak hát a munkához s csaknem egészen újra építették a templomot.

A plébános hajdan főúri házaknál nevelősködött, s az előkelő modort és nagyvilági szokásokat, melyeket ott eltanult, a falusi életbe is elhozta magával. Szeretett a divat szerint öltözködni, gyakran tett nagyobb kirándulásokat a fővárosba, ott-hon lovakat tartott és ügyesen tudott hajtani, s részt vett a vadászatokban, melyeket a vidék urai rendeztek. De Atlasz úrral szemben szigorúan föntartotta álláspontját, s miután nem tudta megtéríteni, óvatosan került minden hivatalos érintkezést, mely kegyúri jogainak s így némileg egyházi méltóságának elismerése lett volna. Házát azonban gyakran meglátogatta, eljárt Sándorral vadászni és akárhányszor ebédelt a kastélyban, kivált mikor Atlasz úr vendégei előtt dicsekedni akart, hogy neki is van papja, a ki mintegy udvarához tartozik. A plébános ezt nem tudta s leereszkedő, pártfogó nyájassággal viselte magát Atlasz úr iránt, kitől hivatalos minőségében mereven visszahúzódott s pénzét csak úgy fogadta el, ha Sándor kezén keresztül jutott hozzá. Ezt meg Atlasz úr nem vette észre, s mindkettő azt hitte magáról, hogy a másikat pártfogolja és leereszkedik hozzá, s e kölcsönös pártfogolás és leereszkedés mellett szépen megfértek egymással s mindenki megkapta azt, a mit akart.

A templom szépen fölépült, új tetőt kapott, tornya magasabb lett, Atlasz úr nem győzött dicsekedni ismerősei előtt s

minden vendégét elvitte a faluba és megmutatta neki a hatalmas épületet, részletesen fölszámítva a költséget, melybe került. De falakkal, tetővel, toronynyal a plébános még nem volt megelégedve, s kijelenté Sándornak, hogy mielőtt a templomot fölszentelnék, szükséges lesz egy egészen új képet festetni a főoltárra s a régi apróbb képek is javításra szorúlnak.

— Beszéljen az öreggel — mondá Sándor — bizonyosan szívesen megadja erre is a költséget.

— Semmi közöm hozzá hivatalos minőségemben — felelt a plébános. — E költségek a kegyurat illetik s ezt csak önben ismerem el.

— Jól van, majd beszélek hát én vele — mondá Sándor, s gyorsan célba vett és le is lőtt egy hatalmas nyulat, mely épen akkor futott át a barázdákon, mert e hivatalos értekezés egy reggeli vadászat alkalmával történt.

Atlasz úr nagyon megörült a nyúlpecsenyének, melyet rendkívül szeretett, és semmi kifogása sem volt az ellen, ha a plébános annyi képet festet templomába, a mennyi csak belefér. De szeretné kikötni, hogy a festő ügyesen vinné be Sándor arczképét az angyalok vagy szentek közé. Sándor azt felelte, hogy erre a dicsőségre épen nem vágyik; Atlasz úr hát nem ragaszkodott eszmejéhez, hanem azt mégis kikötötte, hogy a főszentet atlasz ruhában fessék a képre, a mi finom czélzás lenne arra, hogy az Atlasz család penzén készült. Ezt végezze el a festővel — mondá Sándor — ő tudja legjobban, szoktak-e a szentek atlasz ruhában járni; a főkérdés most az, megadja-e a pénzt, melybe a képek kerülnek?

— Akármennyit — felelt Atlasz úr büszkén. — Rendel-jétek meg mindjárt a festőt.

A plébánosnak már volt embere erre a célra. Nem hivatásszerű festő, mint mondá; inkább csak dilettánsnak lehet nevezni, de már számtalan oltárképet festett és nagyon jól eltalálja a vallásos hangulatot, a mi a templomban többet ér minden művészetnél. Aztán abban a helyzetben van, hogy hosszabb időre ide jöhet s helyben végezheti munkáját, a mi sokkal többet ér, mintha a kész képet küldené ide, annál inkább, mert a régi képeket is ki kell javítania; egy szóval, ő legjobbnak tartja, ha Boglár Kálmánt bízzák meg e munkával.

— Boglár Kálmán? — kérde Atlasz úr, minden nagyobb fölindulás nélkül ejtve ki először e nevet, mely később oly vég-

zetesse vált reá nézve. — A főtisztelendő úr meg Boglár Mihály. A festő úr talán testvére főtisztelendő uraságnak?

— Magán kíváncsiságból kérde ezt vagy kegyurasági szempontból? — viszonzá a plébános.

— Kíváncsiságból vagy szempontból? — mondá Atlasz úr csodálkozva s nem értve e jogi megkülönböztetést. — Kérdezem, mert nem tudom. Nagyszerű!

— Boglár nevű ember igen sok van a világon — mondá a plébános Sándorhoz fordulva s ily módon biztosságba helyezve álláspontját — a nélkül, hogy rokonoknak kellene lenniök. Boglár Kálmán csak névrokonom, semmi egyéb. De régi jó ismerősöm. Mikor Dengeleghy grófnál nevelősködtem, mindennapos vendég volt a grófi kastélyban.

— Ha mindennapos vendég volt a grófi kastélyban, az még többet ér, mintha volna a főtisztelendő uraságnak rokona — mondá Atlasz úr mely meggyőződéssel. — Elfogadjuk Boglár Kálmánt templomi festőnek.

Így került Boglár Kálmán Tisza-Végre, Atlasz úr székhelyére.

Nem jött egyedül. Magával hozta leányát is. Atlasz úr nagylelkűleg lakást ajánlott számokra a kastélyban; hadd lássák — mint a plébánosnak mondá — hogy az Atlasz kastélyban is csak úgy pártolják a művészetet, mint a Dengeleghy grófnál; csak írja meg neki a főtisztelendő uraság, hogy egyenesen szálljon a kastélyba; ne féljen, jó szobát, jó élelmet fog kapni és senki sem lesz büszke hozzá. És ha a leányát magával hozza, azt is szívesen látják és külön szobát adnak neki, az apja mellett, a kastély felső emeletén, hol a vendégszobák vannak.

Néhány nap múlva sürgöny érkezett Atlasz úrhoz Boglár Kálmán aláírással, hogy küldje ki hintóját az állomásra, a hol napi déli vonathoz, melyen Boglár Kálmán meg fog jönni leányával.

— A hintómat? Hm! — dörögött Atlasz úr fejét csóválva, mikor elolvasta a sürgönyt. — Úgy látszik, a Dengeleghy grófok nagyon elkényeztették a festő urat. Jól van! Az Atlasz Samu sem kisebb gavallér, mint a Dengeleghy gróf. Kiküldöm eléje a hintómat.

Mikor másnap délben a hintó visszaérkezett a vasúti állomástól, Atlasz úr éppen az udvaron volt. A kíváncsiság tartotta itt, tudván, hogy a kocsinak nemsokára vissza kell jönnie;

meg aztán melleleg és hamarjában egy kis dolga is akadt abból a fajtából, melyet fia tudta nélkül és tilalma ellenére, titokban, saját külön multságára és szórakozására szokott gyakorolni, holmi Cserepes Andrásokkal és birkabőrökkel. Nagyon belemélyedt az alkudozásba, úgy hogy észre sem vette, mikor a hintó behajtott az udvarra; de Cserepes András figyelmesebb volt, oldalba lökte földesurát és félbe szakította az alkudozásokat.

— Menjen no, látja, hogy vendégei gyűttek a hintón. A bőroket megkaphatja, darabját huszonöt garasával.

— Nem adok többet húsz garasnál — kiáltott vissza Atlasz úr, a hintóhoz szaladva, melyből épen akkor lépett ki egy előkelő öreges úr, kezét nyújtva egy fiatal leánynak, hogy kisegítse maga után a hintóból.

Atlasz úr rendes szürke ruhájába volt öltözve s föllépése épen nem tett szemkápráztató vagy megdöbrentő benyomást. Sőt vendégei eleinte észre sem vették. Az előkelő öreges úr előbb a kocsisra nézett, a ki lovait kezdte kifogni; aztán az inast látszott a bakon vagy az udvaron keresni, s miután sehol sem látott ilyenféle alakot, végre a szürke ruhás öreg emberre esett tekintete, ki a hintó közelében állt s épen akkor ugrott félre, hogy a kifogott lovak neki ne menjenek.

— Ugyan, édes barátom — mondá az előkelő öreges úr, a szürke ruhás ember vállára ütve — nem vinné föl szobánkba málháinkat?

Atlasz urat eleinte zavarba hozta e fölhívás; de azután meggondolta magát s összeszedve minden méltóságát, oda kiáltott a nem messze álló Cserepes Andrásnak:

— Mit tátja itt kend a száját? Nem látja, hogy a vendég uraságoknak inasra van szükségök? Miért nem hívja már azt a Jánost, az inasomat? Szaladjon föl a kastélyomba és kiáltson a Jánosra, hogy a nagyságos úr hívatja. Hallja!

— Hallom, hallom, ha nem is kiabál úgy — felelt vissza felvállról Cserepes András. — Ott jön már a János, la!

Az előkelő öreges úr egy kissé meglepettnek látszott, mikor a szürke ruhás ember, kivel málháját föl akarta vitetni, inasáról és kastélyáról beszélt; csodálkozva nézett leányára s a leány hangosan elnevette magát.

— Valóban nem tudom, hogyan kérjek bocsánatot szerencsétlen tévedésemért — kiáltott a vendég, Atlasz úrhoz fordulva.

— Nem tesz semmit — felelt Atlasz úr. — Azért én mégis Atlasz Samu vagyok és ez a kastély az enyém és a zsebem pénzzel van tele, ha inasnak néznek is — tévé hozzá zsebére ütvé.

— A mi sokkal többet ér, mintha az embert úrnak nézik és a zsebe üres — mondá az előkelő öreges úr, a maga zsebére ütvé. — Különben van szerencsém magamat bemutatni, én Boglár Kálmán vagyok, s ez itt leányom, ki szíves engedelmeivel szintén a kastély vendége lesz.

— Szívesen megengedem — felelt Atlasz úr, pártfogó hangon. Egészen visszanyerte méltóságát és önérzetét, mióta vendége célzást tett a saját üres zsebére s ezzel elismerte felsőségét. Még csak azon törte a fejét, kezét nyújtsa-e a festőnek s nem lesz ez részéről túlságos leereszkedés, midőn Boglár úr megragadta mindkét kezét, erősen megrázta, s azután átölelve vállát és barátságosan rá támaszkodva, megindult vele a kastély felé, hová János már fölvitte a mállákat. A leány hallgatva ment atyja mellett.

— Tudod-e, öregem — mondá Boglár úr bizalmasan, a mint beléptek a kastély ajtaján s fölfelé haladtak a széles lépcsőn — tudod-e, hogy ez a kastély valóban jól mutat? Sok főúri residentiában megfordultam már, de mondhatom, első látásra egy sem tett reám ily fejedelmi benyomást.

Atlasz urat rendkívül föllelkesíté e hízeltől elismerés, de rögtön ismét lehüté a folytatás:

— Ugyan nem mondanád meg, hogyan tudtad ezt így összezsugorgatni? Nagyon megköszönném, ha engem is megtanítanál erre a mesterségre. Vagy igaz, születni kell rá, úgy-e? Épen úgy, mint költőnek, vagy festőnek, vagy zenésznek születik az ember. Öreg kópé, te ugyancsak jól megválasztottad, minek szülelessél.

És nevetve megveregette Atlasz úr vállát, kinek vére csaknem megfagyott a megbotrányozástól, de annyira imponált neki vendégének előkelő, fesztelen modora, oly bizalmasan hajolt ez vállára, oly barátságosan, régi ismerős módjára viselte magát, hogy Atlasz úr gyöngének érezte magát minden erélyesebb tiltakozásra s csak ennyit tudott zavartan hebegni:

— Azt tetszik gondolni, hogy uzsorával szereztem a vagyonomat?

— Micsoda «tetszik gondolni?» — kiáltott Boglár úr

leereszkdőleg. — Mire való ez a feszes hang köztünk? Ha én tegezlek téged, magától értetődik, hogy neked is megengedem a tegezést. Már ez így szokás a társaságban, s most már te is oda tartozol, én viszlek be, s ne félj, ha az én karomon lépsz be, senki sem fog kiutasítani.

Atlasz úr tökéletesen le volt fegyverezve s minden további ellenállás nélkül át kellett adnia magát Boglár Kálmán pártfogó barátságának. Megint úgy érezte magát mellette, a mint a kastély szőnyeges folyosóján tovább haladtak, mint hajdan, szerény árendás korában, midőn egyik-másik nagy úr kastélyába félénken beosont, hogy megvegye búzáját vagy gyapját. Akkor is érezte, hogy egy zsebéből ki tudná fizetni az egész nagy urat kastélyostúl, és mégis alázatos meghunyászkodással fogadta leereszkdő vállveregetését és szinte kegyelemnek tartotta, ha nem dobta ki és nem uszította reá a kutyákat. Vendégének viselete annyira visszavitte lelkét a régi időkbe, hogy egy pillanatra elfeledkezett mindenről; elfeledte, hogy ez a kastély az övé, hogy ez ember az ő megfogadott festője, a kit pénzével fog fizetni, a kinek munkájával joga van rendelkezni, elfeledte, hogy most ő az úr, kinek joga van pártfogást gyakorolni. Csaknem alázatosan nyitotta ki vendégei előtt szobájok ajtaját és kicsibe múlt, hogy meg nem köszönte a megtiszteltetést, mikor Boglár Kálmán megkérdezte, hány órákor van az ebéd és remelte, hogy viszontlátják egymást az asztalnál.

Csak akkor tért magához, csak akkor jutott újra lélekzethez, midőn visszatért szobájába és az öreg Rozália asszonyság, ki ablakából látta a vendégek megerkezését, nagy kíváncsisággal kérdezősködni kezdett a festőről és különösen leányáról. Atlasz úr először összeszidta feleségét, mint mindig, mikor valahol kellemetlenség érte s ki kellett valakin töltenie rossz kedvét; azután, mikor az öreg asszonyság sírva fakadt, elreszeltte magát, bocsánatot kért tőle, megveregette vállát és megvallotta, hogy ez a festő tette ilyen haragossá.

— Talán nem tud elég jól festeni? — kérde az öreg asszonyság.

— Hát te azt gondolod, hogy mindjárt neki állt a templom falának és kezdett festeni? — felelt Atlasz úr, ismét föllobbanva. — Azért lettem haragos, mert ez nem is igazi festő, hanem egy vén barázdabillegető. Az igazi festő hosszú hajat hord, alázatosan viseli magát és meghunyászkodik az uraság

előtt, a ki fizeti; ez pedig nekem a hasamra veregetett, öregnek hívott, lett velem per tu és úgy viselte magát, mintha ő volna egy gróf és én egy szenzál.

— De hát a lyánya, a lyánya? — sürgeté az öreg asszonyosság kíváncsian.

— Mi közöm nekem a lányához? Arról csak annyit tudok, hogy kinevetett, mikor az apja inasnak nézett és föl akarta velem vitetni a málhát.

— Inasnak nézett! — kiáltott elszörnyedve az öreg asszonyosság.

— Hát nem hallottad, hogy inasnak nézett? De meg is mondtam neki a magamét.

— Jól tetted. Mit mondtál neki?

— Csak azt! — felelt Atlasz úr, hősies kifejezéssel. — Itt ugyan nem fog grófot játszani, festő uram, és a kit én fizetek, attól megkívánom, hogy meghunyászkodjek előttem, mint a kutya.

— Ezt mondtad neki? — kiáltott az öreg asszonyosság ijedten, de némi büszkeséggel.

— Ezt akartam mondani — felelt Atlasz úr, jelentékenyen leeresztve hangját — de nem jutottam szóhoz. Hanem majd meg fogom még neki mondani!

Úgy látszik azonban, hogy Atlasz úr később sem jutott szóhoz, mert azt, a mit akart, soha sem tudta megmondani festőjének. Akárhogy küzdött, akárhogy igyekezett összeszedni méltóságát, akárhogy hetvenkedett négyszem közt az öreg asszonyosság előtt: abból az álláspontból, melyet Boglár Kálmán első föllépése kijelölt számára, nem tudott többé kiemelkedni.

Tapasztalta ezt mindjárt az első ebéden, melyet együtt ettek meg a kastély kisebbik ebédlőjében. A plébános meghallva Boglárék megérkezését, átjött hozzájuk s Boglár Kálmán rögtön ott tartóztatta ebédre, Atlasz úr füle hallatára, a ki természetesen nem szólhatott ellene, mert a plébános különben is gyakori vendége volt s akár hányszor ebédelt meghívás nélkül a kastélyban. De most mégis úgy ült az asztalhoz, mint Boglár Kálmán meghívott vendége. Sőt maga Atlasz úr is úgy érezte magát, mintha csak vendég volna saját asztalánál, még pedig hivatlan vendég, a kinek adnak ugyan enni, de különben nem sokat törődnek vele. A hangot Boglár Kálmán vitte az

asztalnál s ha valami idegen véletlenül belép a terembe, bizonyára őt nézi a házi úrnak. Boglár úr és a plébános beszélgettek régi emlékeikről, hajdani mulatságaikról, ismerőseikről, a Dengeleglyek kastélyáról, vadászataikról, s Atlasz úr és neje, kik rendes szokásuk szerint egymás mellett ültek az asztal egyik végén, még egymással is alig válthattak egy pár halk megjegyzést, s nem tehettek mást, mint hallgattak és ettek.

És a mi legjobban elkésértette s egyszersmind megfélemlítette Atlasz urat, az volt, hogy mindenki rendesnek, természetesnek, helyén valónak találta ezt a dolgot, nemcsak az inasok, kik azelőtt is félvállról szoktak vele bánni, nemcsak a plébános, a kinek hivatalához tartozott, hogy ne valami nagyra becsülje őt, hanem még Sándor is, a fia, a ki egy csöppet sem látszott megbotránkozni azon, hogy egy semmi ember, egy festő, egy koldus, így játszsza az urat apja kastélyában. Legalább viselkedéséből ezt kell következtetnie. Az első bemutatásra rögtön megbarátkozott Boglár Kálmánnal, úgy fogott vele kezét, mint egészen hozzá hasonló úrral, s az asztalnál némán hallgatta nagyhangú elbeszéléseit a fényes főúri vadászatokról, csak néha-néha szólva közbe, akkor is csak úgy, mint az iskolás fiú mestere előtt, és semmi sem volt benne abból a hegyke, betyáros modorból, melyre Atlasz úr különben oly büszke volt, mint fia valódi földesúri hivatásának legnyilvánvalóbb bizonyágára.

Még a leány iránt is mennyire máskép viselte magát! Atlasz úr gyakran látta fiát a bérlők, gazdatisztek, jegyzők s más effele falusi ismerősök feleségei és leányai közt és mindig nagy meglepődésére szolgált az a kurta gavalléros mód, melylyel velök bánt. De most mintha kieserléték volna! Szólni is alig mert e leányhoz, csak úgy lopva nézett rá féloldalt, a mint mellette ült az asztalnál: szögletesnek és ügyetlennek látszott. A leálynak kellett őt megszólítania, máskép talán beszélni sem mert volna.

Annál inkább mert beszélni a leány. Nem pirúlt el, nem sütötte le a szemét, nem babrált a köténye csücskén, mint a falusi kisasszonyok, mikor a földes úrfi megpödrötte a bajuszát s valami vastag tréfát mondott nekik vagy éppen megcsípte az orcájokat. Az igaz, hogy most semmi ilyesmit nem művelt. Pedig nem lehet mondani, hogy a leány büszke lett volna iránta vagy tartózkodó, vagy hideg. Ellenkezőleg, minduntalan meg-

szólította, kíségette, ha zavarba jött s elállt a lélekzete, beszélt vele lovaglásról és vadászatról, nevetgélt, ingerkedett vele, de mindebben volt valami leereszkedés, valami engedményféle, mintha nem is illelné meg Sándort s csak úgy kegyelemből juttatná neki, és Atlasz úr észrevette ezt és mérgelődött magában, és legjobban azon mérgelődött, hogy Sándor nem veszi észre és egészen rendjén valónak találja.

Hiszen tapasztalt ő máskor is ilyesmit, vejétől is, a ne-
mes Szádváry gróftól, meg másoktól is, de akkor nem érezte;
hanem hogy efféle közönséges festőnépség, a kik nem is gró-
fok, nem is gazdagok, s a kiknek ő ad munkát és kenyeret,
ilyen nagyúri modort éreztessenek vele és családjával, ezt nem
tudta megérteni, ez elkésérítette, s annál jobban elkésérítette,
mert se szólni, se tenni nem tudott ellene. Csak magában gon-
dolta, s ebben keresett némi elégtételt, hogy mihelyt elkészül-
nek a templomi képek, rögtön kifizeti a festőt — alku nélkül,
hadd lássa, hogy igazi úrral van dolga — s azután megszaba-
dúl tőle örökre.

NEGYPEDIK FEJEZET.

Boglár Klára.

Egyelőre azonban nem igen volt kilátása Atlasz úrnak,
hogy büszke elhatározását teljesítse és alku nélkül kifizesse a
festőt. Boglár Kálmánnak eszébe sem jutott a képről beszélni;
még azt sem kérdezte, merre van a templom; úgy ült az asz-
talnál, mintha egyesegyedül azért jött volna, hogy az Atlasz-
kastélyban ebédeljen és szakértő véleményt mondjon borairól.
A fehér érmellékivel és magyarádival meg volt elégedve, de a
vörös bort kissé érdesnek találta s megkérdezte, nincs-e a pin-
cében médoc, mely kedvencz itala?

— Van pezsgő, franczia — morgott Atlasz úr, kiben ez-
úttal győzött a büszkeség abbeli elhatározása fölött, hogy nem
fogja figyelembe venni a festőt.

— Hozasson föl egy pár palaczkkal — mondá a plébános,
egyenesen Sándorhoz fordulva, mintha ez is a patrónusi jogok
közé tartoznék.

Az inas alig várta meg Sándor intését, már futott a pin-

czébe s nem sokára visszajött a kívánt palaczkokkal. Atlasz úrnak végig kellett néznie, hogy az ő kikerülésével mint bontják föl pezsgős palaczkjait, mint iszszák drága pezsgőjét. És nem szólhatott ellene, hiszen Sándor rendelte így és egészen rendjén valónak találta. A palaczkokat Boglár Kálmán kerítette kezére s oly ügyesen ugratta ki a dugókat, hogy nem is pukkantak, a mi új boszúság volt Atlasz úrra nézve, mert a pezsgődugók durrogását mindig nagy büszkeséggel szokta hallgatni s még az öreg asszonyosság is gyermekesen örült neki és előre befogta fülét a kezével. De most hiába fogta be. S nemcsak ez az örömük vészett kárba, hanem még a pezsgő habzásában sem gyönyörködhettek, a vendég úgy töltötte a poharakba, mint a közönséges bort. Atlasz úrnak mindezt néznie kellett s még az az elégtétele sem volt, hogy dícsérjék a pezsgőjét. Megitták, mint akár a vizet, s beszéltek más tárgyakról, mintha a francia pezsgő mindennapi italuk volna. A méltatlankodó háziúr legalább azzal akart könnyíteni lelkén, hogy egymás után több pohár pezsgőt hajtott föl, s feleségéhez fordulva megmondta a firmát, honnan a pezsgőt szerezte, és az árat, melyet érte fizetett; de senki sem hallgatott rá.

Sándor azonban a harmadik palaczknál bátrabb és beszédesebb lett s megkérdezte Klárát, nem volna-e kedve ebéd után kirándulást tenni a pusztára? Az indítványt mindnyájan örömmel fogadták, s a plébános rögtön haza izent, hogy fogjanak be könnyű házi kocsijába és állítsanak be vele a kastély udvarára, mert ő is a kirándulókcal fog tartani, sőt egy helyet föl is ajánl kocsijában.

— Nekem ugyan nem — mondá Klára jókedvűen — mert én lovagolni akarok. Ha ugyan — folytatá Sándorhoz fordulva — van nekem való paripája.

— Van egy jámbor öreg lovam — felelt Sándor — de biztosan jár és nem ijedős.

— Én sem vagyok ijedős — kiáltott Klára nevetve — s a nekem való paripa alatt nem jámbor öreget értek. Ellenkezőleg! Nekem vágató, tánczoló, ágaskodó paripa kell, 'melyet dicsőség megfékezni és ránczba szedni. Csak ilyen hátán élvezet a lovaglás.

— De a lefordulás nem élvezet — mondá Sándor nevetve, mert újra egy pohár pezsgőt ivott és mindinkább megjött a bátorsága.

— Ne féltsd te a leányomat — szólt közbe Boglár Kálmán. — Olyan lovas ez, hogy a circusban is bátran föl-lephetne.

Atlasz úr és az öreg asszonyság titkos borzalommal néztek a fiatal leányra, ki a circusban is képes volna lovagolni; Atlasz úr intett is szemével fiának, hogy hagyja el ezt a lovaglást; de Sándor nem is nézett apjára, fölugrott az asztaltól s kijelenté, hogy szaván fogja a kisasszonyt, Villámot nyergelteti meg számára s majd meglátja, tud-e versenyt vágatni vele. Ezzel kisietett a szobából.

— Én pedig szaladok, fölveszem lovagló ruhámat — mondá Klára, szinten fölemelkedve. — Ne féljenek, nálam nem tart oly soká a toilette, mint más asszonyoknál.

Kifutott az ebédlőből. A plébánosnak is eszébe jutott, hogy jobb lesz személyesen néznie kocsija után. Boglár Kálmán egyedül maradt az asztalnál az öreg házaspárral.

Fölkelt helyéről, az asztal végére ment és Atlasz úr mellé ült.

— No öreg — mondá barátságosan megkopogtatva Atlasz úr hátát — magunkra maradtunk. Kocziantsunk egyet, ha a nagyságos asszony megengedi.

Udvariasan meghajolt az öreg asszonyság előtt, kit e figyelem annyira kiengesztelt, hogy maga is kocziintott nyájas vendégökkel s föl is akarta hajtani a pohár tartalmát; de szeme találkozott férje szigorú szemével s a pezsgő a cigányútra szaladt.

Atlasz urat nem engesztelte ki a «nagyságos asszony» cím, melylyel Boglár Kálmán megtisztelte az öreg asszonyságot, mert azt sokkal alázatosabban és a bizalmasság minden jele nélkül kellett volna mondani, a mint egy ilyen szegény emberhez illenék. De ez az ember ugyanakkor megkopogtatta az ő hátát és öregnek szólította.

Idején valónak tartá végre valódi helyzetére figyelmeztetni az elbizakodott embert.

— Míg a kisasszonyt lovagolni viszi a Sándor fiam, mi az alatt elmehetünk a templomba és én megmutatom ott a reparálni való képeket.

De Boglár Kálmánt épen nem sújtotta le e figyelmeztetés.

— Ki gondolna ma a képekkel! — kiáltott nevetve. — Ma mulatni akarok, a pap kocsiján én is kihajtok a pusztára.

Hanem jó, hogy eszembe juttattad a képeket öregem; egy kéresem van hozzád, adj ötszáz forint előleget.

— Előleget! — mondá elszörnyedve Atlasz úr. — Előleget, ötszáz forintban! Hát mennyibe fog kerülni az egész munka?

— Azt csak a munka végén mondhatom meg, de az ötszáz forintra azonnal szükségem van. Egy pár kiabáló adósságom van, azoknak a száját akarnám betömni.

— Adósság? Mi az az adósság? Én soha sem tudtam, mi az az adósság — kiáltott Atlasz úr büszkén, azt remélve, hogy most végre valódi helyére utasítja vissza ez embert.

— Azt elhiszem, öregem — felelt Boglár Kálmán, cseppet sem pironkodva. — Az emberiség két táborból áll, a nagyobbikban vannak az adósságesinálók, a kisebbikben a pénzkölcsönzők. Én annak a nagy tábornak a katonája vagyok; mióta eszemet tudom, mindig adósságból éltem, új adóssággal fizettem ki a régit és menekültem a hitelezők elől. Te sokkal okosabb pályát választottál és ahhoz a kisebbik táborhoz csatlakoztál. Kövesse mindenik a maga végzetét: én csinálók adósságot, te csinálj adósokat.

— Azt akarod mondani, hogy uzsorával szereztem a pénzemet?

— Ha uzsorásnak tartanálak — felelt megnyugtatólag Boglár Kálmán — akkor nem barátkoznám veled és nem nyújtanék neked kezet.

Atlasz úr megint le volt fegyverezve; most már úgy állt a dolog, hogy szinte örülnie kellett Boglár Kálmán barátságának, és csaknem megtisztelésnek vehette, hogy elfogadja tőle az előleget. Mennyit is mondott? Ötszáz forintot? Meg fogja kapni az ötszáz forintot, csak írja meg róla az elismervényt. Mi az egy Atlasz Samunak, a zsebébe nyúlni és kifizetni ötszáz forintot? Akár föl se keljen az asztaltól.

— Nem olyan sürgös, öregem — mondá Boglár Kálmán csillapítólag. — Holnap is elvégezhetjük. Most sokkal kellemesebb dolgunk van. Nézd, itt jönnek a fiatalok; a fiad szeméből látom, hogy a lovak már nyergelten állnak az ajtó előtt. Az igazi sportsman szeme mindig keresztsben áll, ha a lovak közül jó. Íme a leányom! Valódi amazon, mi? Hjah! a vér, a race! Rajta gyerekek, rajta!

— A lovak föl vannak nyergelve — kiáltott Sándor,

kipirult arczczal, s egészen elveszítve előbbi szögletességét, mi-helyt lóról volt szó. — Villám nagyon türelmetlen és a földet kaparja lábával. Nem fél a kisasszony?

— Nyújtsa kezét és vezessen — felelt Klára, vidáman suhintva lovagló ostorával.

— A pap is most hajt be az udvarra — kiáltott Boglár Kálmán, kihajolva az ablakon. — Én már csak vele tartok. Előre, gyerekek!

Mind a hárman kisiettek a szobából. Atlasz úr egyedül maradt feleségével.

— Hát te nem méggy velök? kérdé az öreg asszonyság félénken.

— Menjek velök, mikor nem hívtak? — felelt Atlasz úr keserűen. — Vagy talán üljek én is egy tüzes paripára és törjem ki a nyakamat?

— Befogathatsz a mi hintónkba — sürgeté az öreg asszonyság.

— Talán sántuljanak meg a lovaim és törjék el a hintóm kereke a rossz mezei úton? — felelt boszúsan Atlasz úr. — Ha akarták volna, hogy velök menjek, a pap ültethetett volna az ő kocsijába, úgyis ő hajtja a lovakat. De nem mert hívni — tevé hozzá önmagát vigasztalva — akárhogy barátkozik evvel a festővel, mégis érezte, hogy méltóságomon alúl volna egy kocsi-ban ülni az én fizetett festőmmel, a ki előleget kért tőlem. Okos ember a mi papunk; nem mutatja ugyan, de egész ügyesen és símán igyekszik megóvni földesurának méltóságát.

Ezzel a fordulattal Atlasz úr egészen megvigasztalja az öreg asszonyságot, s még önmagát is lecsillapítja egy kissé. Félszemmel kipillant az ablakon és látja, hogyan segíti Sándor lovára az amazont, mint vágatnak ki a kapun a tüzes paripák s mint hagyja el mindjárt az első indulásnál Sándort, a páratlan lovas-t, a festő leánya. Ez is jobban tenné, ha főzni tanulna, dörög Atlasz úr, elfordulva az ablaktól. Az öreg asszonyság fejcsóválva ad igazat férjének s hozzá teszi, hogy ha e leány megtanulna jól számolni, állást is kaphatna valami comptoir-ban s később nagy segítségére lehetne férjének. Atlasz úr gúnyosan kaczag e szóra. Férjének! Ugyan ki venné el ezt a leányt? No, annak a sorsát sem irigyli. Szegény leány, nagyúri passziókkal, hogy fér ez össze? Ha az ő leánya, az Eveline, a grófné, lovagol és fátyolos cylindert tesz a fejére és hetvenkedik,

annak az jól áll, mert joga van hozzá, mert grófné és sok pénze van az apjának; de egy ilyen semmi leány, a kinek az apja koldus és templomi képek festésével keresi a kenyerét, és még ez mer hetvenkedni. Bah!

Az öreg asszonyság mindenben igazat ad férjének, csodálja bölcsességét és éles ítéletét, s nagyokat nevet gúnyos megjegyzésein. Ez az elégtétel egészen megkönnyíti Atlasz úr lelkét és diadalmas büszkeséggel tölti el. Jó kedvvel megy a gazdasági udvarba és új alkudozásba bocsátkozik Cserepes Andrással, a kit tökéletesen lever a lábáról. Neki is megvan a maga mulatsága és jobban érzi magát mellette, mint azok, a kik üres zsebbel henczegnek más lován, más kocsiján. Vajon merre járnak most? Az az ördögös Sándor bizonyosan meghurczolja őket árkon-bokron. Jól teszi. Hadd lássák, milyen az igazi lovas, a ki a saját paripáján, saját földjén lovagol. Milyen jól nevetne, ha estére azt hallaná, hogy ez a hetvenkedő kisasszony lefordult a lóról.

De ezen nem volt alkalma nevetni. A kirándulók késő este széles jó kedvvel érkeztek haza s a vacsoránál nem győzték eléggé dicsérni a mai élvezetes napot. Atlasz úr, ki egyedül ült az asztal végén, mert az öreg asszonyság már lefeküdt, hiába leste, hogy a kisasszony lefordulására kerüljön a szó. Ellenkezőleg, Sándor nagy elismeréssel beszélt ügyes lovaglásáról és már sokkal bátrabban és bizalmasabban szólt hozzá, mint délbén. A leány meg olyan fesztelenül viselte magát irányában, mintha régi ismerősök volnának. Milyen rossz nevelése van, gondolá magában Atlasz úr. Megint nagyon rossz kedvű volt, s még azt sem mondta meg vendégeinek, hány holdból áll a puszta, melyet ma belovagoltak, és mennyibe kerültek a paripák, melyeken nyargaltak. Érdemes is ily emberekkel komolyan beszélni!

Másnap vadászni mentek, mindnyájan, még a festő és leánya is. Sőt a leány, Atlasz úr nagy megbotrátkozására, olyan könnyedén bánt a puskával, mintha ő is kiszolgált volna az egyévi önkénytességet, mint Sándor, kinek egyévi önkénytessége Debreczenben épen négyezer forintjába került az apjának. Boglár Kálmánnak eszébe sem jutott a templom után kérdezősködni. Az előleget fölvette ugyan, de azt nem mondta, mikor akar a munkához fogni. Atlasz úr figyelmezteté e hanyagságra a plébánost, megjegyezvén, hogy így majd el sem készül a kép

a fölszentelés idejére. A plébános azt felelte, hogy ez patronátusi kérdés, mely egyedül Sándorhoz tartozik; különben ő is nyugodt lehet, mert jól áll róla, hogy a kép készen lesz a maga idején. Rég ismeri Boglár Kálmánt és tudja, hogy a mit elvállalt, azt el is végzi. Addig pedig ne irigyelje a szegény emberek mulatságát; látja, hogy a fia milyen jól érzi magát közöttük.

Hiszen épen ez volt a baj! Ez volt, a mi elbenította Atlasz úr haragját és megkötötte nyelvét. A fia jól érezte magát közöttük! A fiának tetszettek ez emberek, mulatságát találta velök. Ha ez nem lett volna . . . ! De a mi a fiának tetszett, az ellen neki sem lehetett kifogása s csak zsebében szoríthatta össze az öklét és legfőlebb csak négy szem közt, feleségének mondhatta el nagy merészen, hogy hiába tetszenek fiának ezek az emberek: neki nem tetszenek és soha sem fognak tetszeni, mert könnyelműek, adósságcsinálók, henczegők és koldusok, és alig várja, hogy elkészüljön valahára az a tempom és örökre megszabaduljon tőlök.

Hát még ha azt tudta volna, a mi háta mögött történt!

Ha tudta volna, hogy Sándor fülig szerelmes ebbe a hetvenkedő koldus leányba!

De honnan tudhatta volna, mikor Sándor maga sem tudta? Legalább ha hirtelen a vallató bíró elé állítják, hogy adjon számot érzelméről, melylyel Boglár Klára iránt viseltetik, nem tudott volna megfelelő nevet találni számára a szótárban.

Eleinte feszesen érezte magát mellette, csaknem félt tőle s meg sem merte szólítani. A leány könnyed modora, fesztelen bizalmassága, melyet, mintha régi ismerősök volnának, kezdettől fogva tanúsított iránta, lassanként megszüntette e könnyelmetlen érzését, bátrabbá tette és önbizalmat öntött lelkébe. Eddig nem igen fordult meg női társaságban; többre becsülte lovait, kopóit, puskáját és jó pajtásait, kikkel reggelig is elmulatott, eltivornyázott. Igazi ripók falusi gavallér volt, mint szomszédjai, kikkel gyermekkorától együtt nevelkedett, együtt önkényteskedett, együtt mulatott, együtt érzett és gondolkodott. Nem volt köztük semmi különbség, s legalább az ő példája azt bizonyította, hogy az ember fejlődése nem fajától, nem veleszületett faji tulajdonságaitól, hanem környezetétől függ.

A nőket is úgy vette, mint pajtásai. Vakmerő volt, a hol bátorítást nyert; esetlen és ügyetlen, a hol nem lehetett vak-

merő. A nő csak szeretni való, mondták a pajtások poharazás közben, és a hol nem lehet szeretkezni, ott fölösleges a nővel foglalkozni, több élvezetet ad a kártya vagy a puska. A mit a nőből eddig megismert, az nem igen változtatott nézetén. Vagy fülíg pirulnak és mindjárt oda vannak, ha a gazdag földes úrfi egy szót szól hozzájuk; vagy kiabálva beszélnek, kaczagnak, bizalmaskodnak vele, csaknem provokálják a vakmerőségre és szinte a nyakába dobják magokat; vagy begyesek, finnyások, kimértek, a kiknek olyan jól esik hátat fordítani, és mindnyájan ízléstelenek, czifrálkodók, követelők, s mindjárt a házasságra gondolnak, ha leányok, az udvarlásra, ha asszonyok.

Boglár Klára egyikhez sem hasonlított ezek közül. Szemérmes volt, de nem pironkodott, fesztelen volt, de nem bizalmaskodott, önérzetes volt, de nem finnyáskodott. Sándor csodálkozott magán, hogy jól érzi magát mellette, ámbár nem mondanak kétértelmű szavakat a szerelemről, sőt nem is beszélnek róla, s még jobban csodálkozott, hogy minden másról tud vele beszélni, a nélkül, hogy nagyon megerőltetné magát. Hogy a leány lovagolt, vadászott vele, hogy órákig egyedül maradt társaságában, mindez oly természetesnek látszott, hogy nem is gondolkozott róla. Úgy érezte, mintha mindig így lett volna, mintha gyermek koruktól fogva együtt nevelkedtek volna, és üresnek, léhának, hiábavalónak tűnt föl előtte minden, a miben eddig élvezetét találta, s még a lovaglás és vadászat is csak azért nyert kegyelmet szemében, mert megoszthatta e leánynyal.

Boglár Kálmán, Atlasz úr megnyugvására végre belefogott a munkába. Eleinte kevesebbet, azután többet dolgozott, de mindig talált időt arra is, hogy mulasson, kikocsizzék a pappal, vadászni menjen a fiatalokkal, hosszan elüldögéljen ebéd és vacsora után az asztalnál, egy szóval, Atlasz úr kifejezése szerint, játsza az urat az ő költségén és fölforgassa a házat. Hanem azt nem tagadhatta, hogy dolgozik és halad a munkában. Atlasz úr mindennap elment megnézni a nagy oltárképet és bámulta a sok szentet és az apró szárnyas angyalokat, melyek egymásután támadtak rajta. A plébános is többnyire ott volt és megmagyarázta Atlasz úrnak a kép jelentését és a hangulatot, melyet a nézőben támasztania kell. Atlasz úr semmi kifogást sem tehetett a kép ellen, az ő műigényeit teljesen kielégítette s a rikító vörös és sárga szövetek, melyekbe a szen-

tek öltöztetve voltak, egészen megfelelték ízlésének; de a hangulat, melyet lelkében támasztott, inkább gyakorlati természetű volt, mint vallásos, s abban a meggyőződésben nyert kifejezést, hogy Boglár Kálmán azért fest oly nagy tömeg szentet, mert minél tovább akar a kastélyban elősködni, mely meggyőzésében megerősítheté az a körülmény, hogy Boglár úr már több rendbeli előleget vett föl tőle és munkája mellett olyan vígan élt, olyan otthonossá tette magát a kastélyban, mintha soha sem volna szándéka innen tovább állni.

De a nagy kép végre mégis elkészült, s most már csak az apróbb falfestmények s a mellékoltárok régi képeinek kijavítása volt hátra. Boglár Kálmán ezeken a templomban dolgozott, mikor kedve volt dolgozni, s Atlasz úr ide is mindennap eljárt, ellenőrizni a munka haladását. Néha Klára is segített atyjának, s ilyenkor Sándor is nagy érdeklődést mutatott a templom díszé iránt, mely az ő patrónusi nevét fogja megörökíteni. Mikor aztán Klára megunt a munkát s eldobta az ecsetet, lóra ültek és kinyargaltak a puszta.

— Nem veszed észre — mondá a plébános, midőn egy ízben csak ketten voltak a templomban és Boglár Kálmán épen vörösre festette a pokol elkopott lángjait — nem veszed észre, hogy Klára olyan hódítást tett, melyért megirigyelheti húsz mérföldnyi kerületben minden eladó leány?

— Micsoda hódítást — kérde Boglár Kálmán, kiegészítve egy fiatal ördög letört szarvát.

— Nagyon el lehetsz merülve a pokol reparatiójába — mondá nevetve a plébános — különben magyarázat nélkül is megértetted volna célzásomat.

— Vagy úgy? Értelek — felelt Boglár könnyedén. — Ez a hódítás nem veszedelmes.

— Kire nem veszedelmes?

— Ki másra, mint leányomra? Az ő szíve nem egykönnyen fog tüzet, sőt azt hiszem, örökre meghalt a szerelemre nézve.

— Hogyan? Még most sem feledte el azt a haszontalan embert?

— Lehet az ilyent feledni?

— De hiszen örülség volna, ha még mindig szeretné.

— Ki mondja, hogy szereti?

— Nem te mondtad, hogy nem tudja elfeledni?

— Nemcsak a szerelemnek van jó emlékező tehetsége, hanem a gyűlöletnek is.

— De hát érdemes ez az ember gyűlöletre? Érdemes-e másra, mint megvetésre?

— A leányok nem ítélnek mindig a mi szemünkkel. Különben meglehet, hogy Klára is így érez már iránta. Nem tudom, soha sem beszélek vele e kérdésről.

— Pedig jó volna, ha a gyűlölet a megvetésnek adna helyet. Ha a gyűlölet jó emlékező tehetséggel bír, a megvetés könnyen feled. S én most azt szeretném, ha Klára szívéből minden régi emléket ki lehetne törölni.

— Miért? — kérde Boglár Kálmán, ismét a pokol lángjai közé merülve.

— Hogy hely legyen benne új érzelmek számára.

— Csak nem gondolod, hogy bele szerethetne ebbe az Atlasz-gyerekbe? — kérde Boglár, letéve ecsetjét s igazi bámulattal fordúlva barátja felé.

— Sőt megvallom, hogy ez a remény vezetett, midőn téged hivatallak ide e templomi képek elkészítésére. Reményem felig már teljesedésbe ment: Sándor szerelmes lett leányodba s most csak ettől függ, hogy a tiszavégi uradalom úrnője legyen.

— Megbolondultál? — kérde a festő egyházi barátját.

— A bolond az, a ki eldobja a kínálkozó szerencsét — felelt nyugodtan a plébános. — Itt van egy gazdag, fiatal földbirtokos, a ki csinos fiú is, szereti is a leányodat, a ki boldog lenne keze által, a ki föltétlen úrnővé tenné őt maga és vagyona fölött, a ki végre téged is biztos, nyugalmas révbe vihetne annyi hányatás után — én megmutatom neked ezt a jó alkalmat, ezt a szerencsét, ezt az utolsó reményt, mely számodra még fönmaradt, s te azt kérded tőlem: megbolondultam-e? Vajon ki közülünk a nagyobb bolond?

— Mindenesetre én — felelt nevetve Boglár Kálmán. — Mindig én voltam a nagyobb bolond. Most is bolond vagyok, nem tagadom; mert mikor megmutatod nekem ezt a nagy szerencsét, ezt a gazdag vőlegényt, én, a koldus, az ingyenélő, elfintorítom orromat, és azt mondom, hogy nem akarok leereszteni a ghejtőba.

— Eh! badar beszéd! — kiáltott a plébános elpirulva. — Sándor már keresztyén, az egész család, kivéve az öregeket,

keresztyén, és a mi Szádváry grófnak nem derogált, azt Boglár Kálmán sem tarthatja szégyennek.

— Hiszen igazad van, igazad van — mondá Boglár, orrát dörzsölve az ecset nyelével. — Én csak úgy hamarjában, az első benyomás hatása alatt nyilatkoztam, de még soha sem gondolkoztam a dologról a te szempontodból. Ki is hitte volna, hogy ez még komolyan kérdésbe jöhet?

— Nagyon is komolyan. Reátok nézve ez a menekvés egyetlen révpártja; rám nézve pedig igen fontos, hogy e nagy birtok, e falu, e kegyuraság oly kezekre szálljon idővel, melyekben megnyugodhatom. Itt most nincs más kérdés, mint hogy akar-e Klára?

— Hm! ez pedig nagyon is kérdéses kérdés — mondá Boglár elgondolkozva.

— Nagyon szívesen együtt van a fiúval, mulat, enyeleg vele, látszik, hogy jól érzi magát társaságában.

— Ez Kláránál nem sokat jelent. Mindenkivel nyájas, barátságos, fesztelen, a mit már sokszor félre is magyaráztak nála, s mélyebb vonzalomnak tulajdonították, a mi csak természetes modor volt. De merjen valaki csak egy lépéssel közelebb menni hozzá, mint a hogy ő megengedi, úgy megjárna, mint a hogy már sokan megjárták vele. Félek, ez lenne sorsa az Atlasz-gyerekek is.

— Nem volna jó, ha tapogatóznál?

— Isten mentsen! Mihelyt észrevenné, hogy komolyabb szándékunk van vele és az Atlasz-gyerekekkel, rögtön hátat fordítana neki.

— Hagyjuk hát reájok a dolgot. Különben is azt hiszem, hogy a szerelemben csak ártanak a közbenjárók.

— Már ott, a hol. Te pap levén, úgy is csak elméletből beszélhetsz. De Kláránál így áll a dolog. Legjobb lesz, ha egészen magára hagyjuk.

— De neked már nincs semmi kifogásod a fiú ellen?

— Isten neki! — mondá Boglár Kálmán oly sóhajjal, mintha valami nagy és nehéz engedményt tenne. — Mások is kötöttek már mésalliance-ot. Lépünk hát sógorságba az öreg Atlasz bácsival.

Ha ezt Atlasz úr hallotta volna!

De nem hallotta. Csak azt látta nagy meglepéssel, mikor nemsokára elnézett a templomba, hogy már a pokol is

elkészült, lángjai rikitó vörös fénynyel lobognak, az ördögök egészen megifjodtak és az elkárhozott lelkek úgy csikorgatják fogaikat, hogy gyönyörűség látni a becsületes embernek. Annál nagyobb gyönyörűség, mert a pokollal be van fejezve minden munka s a festőnek nincs többé semmi dolga a templomban, sem a kastélyban. Atlasz úr előkelő nagylelkűséggel föl is szólítja, hogy nyújtsa be számláját, de rögtön újabb vereséget szenved, mert a jelenlevő plébános kijelenti, hogy ez patronátusi dolog, melyet csak Sándornak van joga elintézni. Be kell hát várnia azt a formalitást, hogy a számlát Sándor vegye át s olvasatlanul oda adja neki. Atlasz úr most már fizethet. Fizet is, nagyúri bőkezűséggel, nem alkudozva, csak az előlegeket vonva le az utolsó krajczárig, és előkelő könnyedséggel, nyugtatványt sem kívánva, csak arra ügyelve, hogy a fizetés a plébános és az egész család jelenlétében történjék s esetleg legyen kire hivatkozni, ha a festő el akarná tagadni a pénz fölvételét. Az öreg asszonyosság egészen el van ragadtatva férje nagyúri modorától, Boglár Kálmán olvasatlanul zsebébe gyűri a pénzt és nem is felel Atlasz úr ismételt kérdésére, hogy melyik vonathoz kívánja befogatni a kocsit. Atlasz úr meg van ijedve, hogy a festő még tovább is itt akar maradni, s titkon fölteszi magában, hogy még egy napig vár, aztán erélyesen fog föllépni.

De az erélyes föllépésre nincs szükség. Boglár Kálmán komolyan gondolkozik az elútazásról s róla beszél, mikor karonfogva a falu felé halad a plébánossal, a nyárfáktól szegélyezett úton, mely a kastélyból a faluba vezet.

— Nem tudom, mi lesz jobb ügyünkre nézve — teszi hozzá. — Azóta gondolkoztam tervedről s étvágyam egészen megjött evés közben. Valóban nem tudnék helyzetünkben szerencsésebb megoldást képzelni, mint ha Klára ez Atlasz-gyerek neijévé lenne.

— Mit gondolsz, nyilatkozott már a fiú?

— Nem. Klára bizonyosan szolt volna nekem, akár elfogadja, akár visszautasítja.

— Akkor mégis jobb lesz, ha egy időre eltávoztok. Hogy szerelmes leányodba, az kétségtelen, de vagy nincs bátorsága nyilatkozni, vagy magának sincs világos öntudata szerelméről. A távolság mind a kettőt megadhatja, s a ti visszajövedeleitekre elég jó ürügy lesz a templomszentelés napja.

Az én vendégeim lesztek, s akkorra, reménylem, érett lesz a dolog.

— Nem rossz terv, kivált ha tekintetbe vesszük, hogy csak elméletből ismered a szerelmet. Hát az öregek mit mondanak majd hozzá?

— Az öregeket mi nem szoktuk számba venni; nekik azt kell tenniök, a mit Sándor akar. Nincs itt más nehézség, mint Klára akarata.

— Reméljük, hogy neki is megjön az esze.

— Én nemcsak eszében bízom, hanem szívében is. Ki tudja, hátha a távolság azt is megszólalásra bírja?

— El nem tudom képzelni, hogy Klára szerelmes legyen egy ilyen Atlasz gyerekbe. De utoljára, ki tudja kiszámítani a női szívet? Ez az egyetlen, a hol még mindig lehet csodákban bízni; reméljük, hogy itt is meg fog történni a csoda.

Soha olyan gyönyörűséggel nem adott még rendeletet Atlasz úr a lovak befogására, mint a mikor Boglárékat kellett a vasúthoz vinni. Nagy örömeben még azt sem vette észre, hogy Sándor mily sápadt, és olyan kábult, mintha föbe ütötték volna. Annyira viszi a szíveességet, hogy maga is elmegy a vasúthoz, a plébánossal és Sándorral együtt. Sándor a kocsis mellé jut, mert a hintóban nincs hely a számára; az állomáson sincs alkalma hosszasan beszélni Klarával, mert a vonat csakhamar megérkezik, és Atlasz úr nagyon sürgeti vendégeit a beülésre, nehogy lemaradjanak s nagy buzgalmában maga viszi utánok a táskákat.

Végre fölhangzik a megváltó fütty, a kocsiaablakból Boglár Kálmán zsebkendője lebeg, a vonat elrobog, már csak füstje látszik a távolból, nem sokára az is eloszlik, és Sándor csodálkozva veszi észre, milyen üres körülötte a világ.

Ezt a végtelen ürességet találja mindenütt. A kastélyban, a kertben, a mezőn, czimboráinak társaságában, kikhez ismét ellátogat, s kiket csakhamar undorral hagy ott. Megnyergelteti lovát s hebarangolja a pusztát, de fáradtan és kielégítetlenül tér vissza, mintha valamit keresett volna, a mit sehol sem tudott megtalálni. Vállára akasztja fegyverét s vadászatra indul, de gyorsan visszatér és riadtan dobja el puskáját, mert olyan különös vágyat kezdett érezni, hogy az ártatlan nyulak helyett saját homlokának fordítsa csövét. Nem tudja, mi lelte;

unalmas, hideg, utálatos minden, a mi körülötte van, a miben azelőtt kedvét találta. Gondolkozni kezd önmaga fölött, megvizsgálja lelkét, megkérdezi szívét, és mialatt benn jár a székvárosban s mialatt visszahajt otthonába, mely azelőtt oly meleg, mosolygó, vidám volt s most szinte visszaíjeszti rideg komorságával: tisztába jön magával s azzal az elhatározással lép apja elé, hogy Boglár Klára lesz a neje és senki más a világon.

CSIKY GERGELY.

KÉSŐN ÉRKEZETT.

Rajz.

Másodikat csöngetnek. «Tessék beszállani! — Gyorsan, gyorsan!»

— Feri, a táskám! Hol az esernyőm? Ilka, ne feledd az almát idejekorán leszedetni; adjátok a kosaramat. A paradicsomot úgy tedd el, a hogy én szoktam, tudod már, úgy-e? Aztán, Laczika — jaj mit is akartam csak mondani? — Igen, Laczi fiam, a mogyorót ne törd a fogaddal.

— Kérem, édes anyám, szálljon be. Nézze, itt a jegy, ezt tegye jól el; ha a kalauz kéri, akkor annak oda adja, hogy lebélyegezze, másnak nem. A podgyászszal nem lesz semmi dolga, azt föladtam előre, majd Földvártt Béla kiváltja. Átszállnia nem kell sehol sem, de holnap ha reggelizni akar, Segesvártt leszállhat. Érti ugy-e? Aztán kérem, csak bátran, ne féljen semmitől.

— Dehogy fiam, dehogy felek! Jézus, Mária, a táskám hol van? Igen, itt a kezemben? Hát a kis kanári? Add ide. És a jegyet — jaj hová is tegyem! — Csak el ne lopják! Isten veled, Ilka! Isten veled, fiam! Laczika, viseld jól magad!

Az öreg asszony tökéletes zavarban van, ide-oda fordul, s már harmadikat csengetnek, midőn fia egy kalauz segélyével hirtelen föltuszkolja a már induló vonatra.

Táskájával, kalapdobozával, esernyőjével s néhány apróbb csomaggal kezében megfélemedve hull a kocsí egyik szögletébe, de egy meglehetősen gyöngédtelen lökés hirtelen fölriasztja.

— Bocsnát, nem láttam, nem vettem észre — mond

ijedten, s egy másik szögletbe vonul, de előbb óvatosan körül-néz, nehogy ismét valakinek az ölébe üljön.

A jó asszonynak tökeletes úti láza van. Ő, ki máskor oly jó kedélyű és beszédes, most csendesen, zavartan ül ott, s félén-ken tekintget körül. Még soha sem utazott egyedül. Egyáltalá-ban egész életében még csak egyszer utazott (az «édes jó uram-mal»), de az már régen volt nagyon.

A sok csomag az ölében igen kényelmetlen, s a nagy kalapskatulya, tetején egy kis üveg födelfű dobozzal, melyben a kanári madár csipog, minduntalan leeséssel fenyeget.

Tulajdonkép úgy határozták el otthon, hogy minden kézi podgyász nélkül utazzék; de Isten tudja, hogy történt, néhány csomagot kifelejtettek, a kalapskatulya nem fért el, a kanárit meg csak nem lehetett a málhába zárni?

Darabig türelmesen szorongatta karjaival csomagjait, de aztán látva, hogy a többi útasok is mindent elhelyeztek fönt a hálóban, szintén meg akar szabadulni. A kalapdobozt szeren-csésen fölteszi, a többi apróságot is melléje, de a mint a kaná-rira kerül a sor, az üveg födél kissé megmozdul, s huss, a kis madár egy percz alatt kirepül!

— Szent Isten, a Pista! A Pista! A Rózsika Pistája! Fog-ják meg, kérem fogják meg! — kiáltozza ijedten.

Az útasok boszankodva tekintenek a vén asszonyra és a repdeső kanárra; egy szép szőke nő gyorsan befödi piros ró-zsás kalapját, nehogy valami baja történjék, s egy tréfás fiatal ember, kifogástalan nyakkendővel, elrebbenti kezéből a mada-rat, a mint feléje száll.

Végre egy úr könyörül, ráteríti zsebkendőjét a madárra, s egy percz alatt fogva van a kis szőkevény.

— Oh, köszönöm uram, köszönöm — rebegi az öreg asz-szony. — Az Isten áldja meg érte! Már azt hittem soh'sem látom! Ez a Rózsika kedvencz kanárijja — most elviszem neki. Tavaly, mikor férjhez ment, nem vihette magával. Ró-zsika az én leányom, tetszik tudni; egy éve, hogy férjhez ment az árkosfalvi paphoz. Olyan derék, jó ember, Dálnoki Bélának hívják. Ismeri, kérem? Nem? Most hozzájok utazom, mert —

Kissé sértődve hallgat el, észrevéve, hogy senki sem figyel rá, s a barátságos úr, ki kanáriját megfogta, újságot kezd olvasni. Megfoghatatlan, milyen közönyös némely ember!

— Kérem a jegyet — szól be a kalauz.

Az útasok rendre odaadják, s az öreg asszony is kinyitja vörös bőrtáskáját, hogy elővegye a féltve őrizett jegyet. Ejnye, ugyancsak jól eltette a sok holmi közé. Keresgéli, keresgéli, majd fölrázza a táska rejtélyes tartalmát; de csak nem kerül elő.

— A jegyet kérem — szól türelmetlenül a kalauz.

— Hiszen azt keresem — felel jólelkű buzgalommal az öreg asszony s egyenként kezdi kirakni a táska tartalmát. Előkerül egy olló, egy darab pecsétviasz, egy fél zsemle, egy gyűszű, egy kis zacskó levendulával, két kötötű, egy pár reczelt keztyű — egyszerre egyet zökken a kocsí, a jó asszony előre szédül, s a feneketlennek látszó táska egész tartalma a szemben ülő szép szőke hölgy ölébe zúdul.

— Ejh, minő piszkos ószer! — kiált haraggal a szőke szépség s gyorsan ráz le magáról mindent.

— Engedelmet kérek — szól az öreg asszony — igazán, nem tehetek róla! — Különben nem piszkos semmi, meglehet nem ér sokat, de nem piszkos — teszi hozzá komoly pillanással.

Sietve szedi föl a földről a kötötűket, gombokat, fél zsemlet s levendulás zacskót, miközben a tréfás fiatal ember titkon lábával tovább gurít egy pamutgombolyagot.

— A jegyet kérem — kiált most már haragosan a kalauz.

— Oh Istenem, én nem tudom, hiszen itt kell lennie. Bizonyosan tudom, hogy a kezemben volt, és ide tettem — rebeg az öreg asszony, izgatottságtól s felelemtől izzadó homlokát kezével törülgetve. — Kérem, segítsenek keresni, én már nem látok jól.

A kalauz, jó borra való reményében, lehajol, hogy keresni segítsen. A nyugalomban megzavart útitársak boszankodnak, a vörös bőrtáska egész tartalma ismét közszemlére kerül, az öreg asszony könyökig elmerül zsebébe, kifordítja, befordítja — hasztalan; a jegy csak nem kerül elő.

— Nincs egyéb hátra — szól a kalauz — mint ismét megfizetni. Alkalmasint nem is tetszett váltani.

— Ejnye, adta németje! — pattan föl az öreg asszony. — Már hogy én nem váltottam volna jegyet? Láthatta, ha van szeme, hogy a Feri fiam váltott, s ide adta a kezembe. És én el is tettem, de hogy hová lett, nem tudom!

— Nincs időm a beszélgetésre — kiált boszúsan a kalauz, ki már átlátta, hogy itt semmi kilátás sincs borraivalóra, ha akár egy óráig segít is keresgélni. — Meddig tetszik utazni? Földvárig? Itt van egy jegy, tessék kifizetni. Tizenkét forint, és ötven krajczár büntetés. Gyorsan, gyorsan!

— Büntetés? — hebegi megrettenve az öreg asszony azt hiszi azért, mert összeszidta ezt az urat.

Többet egy szót sem mer szólani, ijedten halászsza ki pénztárczáját zsebéből, kifizeti az összeget, aztán a jegyet gondosan bekötözi zsebkendője sarkába, a zsebkendőt a vörös bőrtáska mélyébe rejti, a táskát bezárja, a kulcsot pénztárczájába, a pénztárczáát zsebébe teszi, s aztán nagyot sóhajtva ül le.

Milyen rosszúl kezdődik ez az ő útazása! Valóban nem hiába félt tőle előre, s halasztgatta egyre — pedig már ezelőtt egy héttel el kellett volna mennie, Rózsika írta, hogy siessen. De mind várta, talán akad valaki ismerőse útitársnak, mert ő oly járatlan az ilyesmiben, s ez a sok idegen ember!

Hirtelen ijedten ugrik föl. Szánalmas csipogás és szárnyverdesés üti meg füleit. Szent Isten, a Pista! Vajon mi történt a Pistával?

Gyorsan veszi le a kis dobozt, melynek födele ismét félrecsúszott, de igen kevésbé arra, semhogy egészen kifért volna rajta a kis kanári madár; csak fejét dughatta ki, s most szárnyaival vergődve, keserves csipogást vitt véghez.

— Oh te Pista, Pista! — korholja az öreg asszony gyönged mosolylyal, kiszabadítván fejét. — Lásd, milyen nyügösködő vagy! Most épen úgy jártál, mint a Laczika, mikor feje a rács közé szorúlt! De légy nyugton már! Oh Istenem — szégyenke még agyonveri magát — sopánkodik, mert a megijedt madár folyton vergődött.

— Jó lesz szorosabban lekötözni azt a dobozt, s az üveg födelet valamivel besötétíteni — szólal meg végre az előbbeni úr, türelmét veszelve tekintve föl az újságból.

— Csakugyan, igaza van! Hogy is nem jutott nekem is eszembe? Ha lenne oly szíves meg is csinálni, nagyon megköszönném.

Az úr kellenlenül veszi át a kis dobozt, leszakít egy darabot az újságból, s be akarja fűdni vele az üveget.

— Asszonyom — szól egyszerre, figyelmesen tekintve oda — hiszen itt a jegye a dobozban?

Az öreg asszony bámulattól elképpedve hajol közelébb. Csakugyan ott a jegy, szörnyen siralmas állapotban ugyan, de ott van.

Az úr óvatosan benyúl két újjával, kihalászsa, s az öreg asszony diadalmasan veszi át.

— Lássák, kérem — szól ragyogó arczczal fordúlva rendre mindenikhez — itt van, íme itt van! No te hunczfut talián, most gyere csak, hadd mutassam meg neked! Mondod-e még, hogy Feri nem váltott neked jegyet? Önök a bizonyságaim, kérem. Hol van az az ember, hadd beszéljek vele! Meg a pénzem is, hogy adja vissza. Hol találom meg? Megyek, hogy beszéljek vele!

— Ugyan kérem, maradjon nyugton. A kalauzzal csak akkor beszélhet, ha az idejön, a pénzét meg most úgy sem kaphatja vissza; azért folyamodni kell az üzletvezetőséghez.

— Folyamodni? Na azt én nem értem. Azt majd eligazítja Béla. De hogy kerülhetett oda az a jegy? Bizonyosan, mikor a madár kirepült, ijedtemben oda tettem! Te kis haszontalan, mennyi bajt is csinálsz! Köszönöm uram, így most már igazán jól van. Hiszen csak ne szeretné úgy Rózsika, higye meg kérem, nem vinném magammal. De ugyebár, mégis csak különös, hogy épen oda került az a jegy? Kinek jutott volna eszébe ott keresni?

A jó asszony élénk szükségét érzi részletesen tárgyalni valakivel ezt a kérdést, különféle találgatásokba bocsátkozni, s résztvevő kérdezősködést és csodálkozó fölkiáltásokat hallani. De szörnyűség, hogy mily közönyösek ezek az emberek! Senki sem érdeklődik a jegy dolga iránt.

Természetesen legelőbb a nyájas úrhoz fordul, ki kétszer is segített rajta, s ki a fontos fölfedezést tette. De a nyájas úr már ismét újságolvasásba merült. A kifogástalan nyakkendő fiatal ember lábait a szemben lévő ülésre helyezve, kényelmesen aludt, a piros rózsás szőke szépség pedig a mellette ülő tengerésztiszthez fordulva megjegyzi, hogy maholnap az ember már kénytelen lesz még a legrövidebb útát is első osztályban megtenni, ha nem akar olyan népséggel együtt lenni, ki a harmadik osztályba való, s mégis a másodikon utazik.

Az öreg asszony ugyan távolról sem képzei, hogy ez rá vonatkozik, mindazonáltal elhallgat, s visszatartja bizalmas közlékenységét.

Az éjtszaka mind előbbre halad; az útasok rendre álmosodni kezdenek, s valaki lefüggönyzi a lámpát.

A nyájas uraság kezéből kihull az újság, a szőke szépség s a tengerésztiszt mind ritkábban váltanak szót egymással s az öreg asszony mind sűrűbben s mind nagyobbakat ásít.

De ő nem akar elaludni. Igen fél, hogy valami történik. Mindennap lehet hallani vasúti szerencsétlenségekről; vagy valami rossz emberek jöhetnek be, tolvajok, rablók vagy a Pistával lesz megint baj.

És neki olyan mély, egészséges álma van, még utoljára Segesvárt is elaludná, pedig ott le akar szállni reggelizni. Mindjárt meg is kéri útitársait, hogyha mégis eltalálna aludni, őt ott okvetetlenül keltsék föl; ő mindig hat órákor szokott reggelizni, máskülönben megfájul a feje.

Pedig most nem szabad, hogy fájjon; most szüksége lesz a fejére, az erejére. Mennyi dolga is lesz neki. Csak az Isten szerencsét adjon. Az a drága kis Rózsika . . . az Isten . . . a jó Isten . . .

Halkan motyog még egy-két szót magában, feje lehangylik, s kezeit öntudatlanul összekulcsolja, mintha egy drága, szeretett lény feje fölött kulcsolná áldólag össze.

A vonat sebesen halad előre a sötét éjtszakában; a megvilágított állomások és őrházak egymásután maradoznak el; a hol hosszasabban állanak meg, ott fölhatol a nyüzsgő zaj és élet szibaja benn a lefüggönyözött kocsikban alvó, kifáradt útasok közé.

A fehér füstfelhő ott húzódik az ablakok mellett, mint egy láthatatlan szellem uszálya, s a szikrák tánczolnak, repkednek a szétfoszló felhőben, mintha az ég csillagai futottak volna alá.

Az öreg asszony épen azt álmodja, hogy már járni tanítja az unokáját; a kicsike hangosan sikoltoz, nevet, lármáz, sőt egyszerre beszélni is kezd, s haragosan kiáltja:

— Hol az állomásfőnök? Én panaszt teszek! Usatoljanak még egy kocsit a vonathoz, ha nincs hely. Én utazni akarok, nekem hely kell!

Az öreg asszony csodálkozva emeli föl fejét. Lehetetlen, hogy az ő kis unokája lármázzon így?

Egyszerre föltáruul az ajtó, s egy szürke esőköpenyeg, az izgalom hevében félrecsúszott kalap s alatta egy haragtól kigyúlt ábrázat jelen meg.

— Lám, hogy itt van hely! Csak öten ülnek itt, pedig nyolcznak van helye! Hordár, ide hozza a podgyászt. Klári, Zsófi, Peti, ide jöjjetek! Ezért panaszt fogok tenni. Itt kényelmesen heverésznek, mikor annyi az útas, hogy nem lehet férni!

Az öreg asszonynak homályos sejtelve támad, hogy ez rá vonatkozik, gyorsan fölegyeneseedik s összébb húzódik, hogy helyet csináljon.

Még mindig mintegy félálomban látja bevonulni az ingerült esőköpenyeges hölgyet, három hasonló esőköpenyeges apróságot tolvá maga előtt, kiket oly fölhevült módon telepít le az ülésekre, mintha csak egy-egy köteg ruha volnának.

— Klári, Zsófi, Peti ne bögjetek — kiált, esernyőjét mint egy karmesteri pálczát emelve föl. — Engedelmet kérek, hogy így berontottam — fordul aztán általában mindenkihez — de nem lehetett másként. Itt Tövisnél mindig ilyen torlódás van, s még sem gondoskodnak elegendő kocsikról. De most panaszt fogok tenni. Oh bocsánat, remélem nem sérült meg? Klári, Zsófi, Peti, segítetek hát; ne bömböljetek!

A katonás hölgy beszéde közben levetette volt esőköpenyegét s fölakasztotta, de esernyőjével hadonászva, ismét leverte s az épen az öreg asszonyra esett, egészen elborítva őt.

— Remélem, nincs semmi baja, asszonyom? Kérem engedje, igazítsam meg a kalapját, kissé benyomult a teteje. Így — nini, vajon jól látok-e? Valóban, maga az, kedves Székelyné?

Az öreg asszony valahogy kibontakozott az esőköpenyegből, kalapját, mely orrára esett, kiegyengette, s aztán csodálkozva tekintett a katonás hölgyre.

— Igen, én vagyok, és — és — csakugyan — hiszen ez Gergelyné! Oh kedves Gergelyné! Mennyire örülök!

A két vén asszony, útitársaik nagy épülésére, összeölelkezik, s az öröendezésnek s kölcsönös kérdezősködésnek vége, hossza nincs. Tíz éve, hogy nem látták egymást! Tíz éve! Uram Isten, hiszen mintha csak tegnap lett volna, hogy a Gergelyné ezredét, illetőleg azt az ezredet, melyben Gergely uram volt a nagy dobos, áthelyezték.

Gergelyné nemsokára értesülve van mindenről, mi tíz év óta történt; megtudja, hová megy Székelyné; miért megy, meddig marad; viszont Székelyné is megtudja a tíz év óta Gergelynével történt dolgokat.

Istenem, milyen jól is esik amúgy igazában elbeszélgetni mindenről; az útitársak ásítognak, boszúsan morognak, a jó öreg asszonynak pedig csak úgy ragyog az arca.

Elbeszéli a sok kellemetlenséget is, a mi érte, s a jegy dolgát; Gergelyné résztvevőn hallgatja. Oh, vele ilyesmi soha sem történik meg. Neki már nagy jártassága van; gyakran utazik Tövistől Medgyesig, a gyermekek nagynénjéhez; ismerik is már ezen a vonalon, s ugyan félnek tőle, mert mindig veszekedik, de hát másképp nem lehet boldogulni.

Székelyné szinte tűnni érzi minden félelmét és aggodalmait e nagy bátorság láttára. Valóban — tulajdonképp miért is volt ő olyan elfogúlt és félénk? Milyen kár, hogy Gergelyné csak Medgyesig utazik!

Ekközben megvirrad. A tánczoló tűzcsillagok a fehér füstfelhőben már nem látszanak. Reggel öt óra, s közelednek Segesvár felé. Kedvetlen, ásító és álmos arcok bukkannak elő a keskeny folyosón; félrecsúszott nyakkendők, rendetlen toilették s borzas frizurák láthatók; a napfélkelte a vasúton épen nem költői, s kiméletlen őszinteséggel viseltetik az útasok iránt.

Székelyné ismét előfoggják aggodalmai. Szeretne reggelizni, de fél, hogy lemarad a vonatról. Gergelyné kineveti. Hiszen majdnem egy negyedórát várnak, azalatt tíz pohár kávé is meg lehet inni. Utóvégre föl is hozathatja a kocsiba, de hát minek? Egy kis mozgás még jót fog tenni. Valóban, Székelyné érzi is, hogy jót fog tenni. Ő — Gergelyné — nagyon sajnálja, de nem mehet vele; négy pohár kávé igen sokba kerül. Ők kifelé fognak reggelizni, már úgy szokták. De Székelyné csak menjen bátran, ne féljen semmitől, s csak kiáltson rá a pinczérekre, mindjárt hoznak, a mi kell.

A vonat megáll, s az öreg asszony pár percznyi habozás után végre is rászánja magát a leszállásra. Rendbe hozza ruháját, megigazítja kalapját, s Gergelyné biztató pillantásaitól kísérve lekászolódik a meredek hágcsón.

Pénztárczáját már jó előre kezébe vette, hogy a nagy sietésben nehogy elmaradjon a fizetéssel, s gyorsan megy ő is arra, merre másokat lát menni.

De véletlenül épen olyanok után indul, kik itt maradnak s így szerencsésen keresztül megy a várótermen, s egyszerre csak künn találja magát a pályaház másik felén, az úton, egy csomó szaladgáló, kiabáló hordár és koci között.

— Kérem, hol lehet itt reggelizni? — szólít meg egy embert.

— Az étteremben — felel az kurtán s tovább megy.

— De hol az étterem? Kérem szépen, mutassa meg, hol az étterem?

— Tessék a várótermen keresztül menni, s a perronon mindjárt a második ajtó jobbra — szól az vissza s elsiet.

Mindenki siet és senkinek sincs ideje megmutatni neki, hogy merre menjen. Ide-oda fut, öt-hat ajtón is benyit, végre — Isten tudná megmondani miként — egy kicsiny szobába jut, hol egy üvegfal mögött fiatal ember ül, aranyos szárnyaskerékkel a gallérján.

— Kérem, mutassa meg, merre van az étterem? Nem talállok oda — kiált majdnem sírva.

A fiatal ember készséggel föláll, kinyit egy ajtót, keresztül vezet egy keskeny folyosón, s az öreg asszony egyszerre ott találja magát az étteremben.

Olyan izgatott, hogy el is felejtí megköszönni a fiatal ember szívességét, de eszébe jut a Gergelyné utasítása, s hangosan rákiált egy emberre, kit ő pincérnek gondol:

— Hozzon egy pohár kávé!

Az csodálkozva tekint rá, aztán elfordul s tovább megy. Véletlenül épen az állomásfőnök volt, ki ott ment keresztül.

E pillanatban éles csengetés hallatszik; az étterem egy másodperc alatt kiürül, s mire a lihegő, kifáradt öreg asszony kifut, a vonat füttyölve s tüszkölve halad el az orra előtt.

Dermedten, mintegy sóbálvánnyá meredve áll ott; ez lehetetlenség; hiszen még öt percze sincs, hogy ő leszállt. Itt valami tévedés történt! Talán egy más vonat indult el? Nem, nem, ott állt az ablaknál Gergelyné, kiáltozva, s kézzel-lábbal integetve neki, s ott állt a piros rózsás szőke szépség is, gúnyos mosolylyal tekintve rá.

— Oh Istenem, a vonat — kiált magánkívül, szembe-szaladva az előbbeni fiatal emberrel, ki egy csomó irással kezében halad el mellette — uram, a vonattal mi történt?

— Az bizony elment!

— De — hát — miért?

— Valószínűleg, mert úgy szokott — felel az nevetve.

Valóban lehet is nevetni az öreg asszonyon, fél fülére csúszott kalapjával, az ide-oda futkosástól rendetlenségbe jutott

ruhájával, kék pamut esernyőjével, kopott pénztárczájával kezében, s kétségbeesett, ránczos arczával.

— De hát én most mit tegyek? — tördeli, s könnyek homályosítják el szemeit, e becsületes, öreg szemeket, melyeken a fekete keretű pápaszem viselése sok nehéz munkáról, s gondban átvirrasztott éjtszakáról tett tanúságot.

A fiatal ember fölhagy a nevetéssel, mintha kissé megszegyelte volna magát.

Talán neki is volt öreg édes anyja otthon, ki szerette és imádkozott érte, s kinek könnyeit fájt volna látnia.

— Nagyon sietős az útja? — kérdi részvétellel.

— Nagyon — int Székelyné csüggedten. — Nagyon. És most lemaradtam. A vöm vár reám kocsijával Földvártt, honnan négy óra alatt Árkosfalván vagyunk. Mit fog gondolni, ha nem jövök? . . . És Rózsika . . . oh Istenem . . . hogy meg fognak ijedni . . . És a kanári, a Pista . . . mi lesz vele? . . . Istenem, mit tegyek, mit tegyek?

— Nincs egyéb hátra, mint megvárni a legközelebbi vonatot. Földvárra sürgönyözni fogunk, hogy minden aggodalomnak elejét vegyük, és sürgönyzünk a legközelebbi állomásra is a kanári és a podgyász végett. Ne féljen kérem, nem lesz semmi baj — csak egy kissé megkésik!

— Oh édes fiam, az Isten fizesse meg, hogy olyan szíves egy vén asszonyhoz! Milyen jó ember! Milyen öröme telhetik benne az édes anyjának!

— Szót sem érdemel, néni! Most pedig menjünk be a váróterembe, itt még megfázik. Legokosabb lesz, ha egy vendéglőbe száll; szívesen följáranám az én lakásomat, de csak egy szobám van, az is majdnem üres. A legközebbi vonat délután négy óra, tizenhét perczkor lesz itt, de azzal este kilencz órakor lenne Földvártt, s ott aligha talál kocsit. Helyesebb lesz, ha a holnap reggeli személyvonatot várja meg, azzal Brassóba megy, ott mindenesetre kap kocsit, s Árkosfalva onnan sem sokkal távolabb — jó lovakkal öt óra — és így ma helyett holnap délben lesz ott. Jó lesz-e így?

— Jól van, fiam; már én egészen úgy teszek, a hogy mondja. Én járatlan vagyok az ilyes dologban s most még jobban félek. Hát itt maradok, ha meg kell lenni holnapig.

A fiatal ember még készséggel elkíséri egy közeli kis ven-

deglőbe is, meghagyja, hogy holnap reggel korán legyen kinn, s aztán elsiet, mert ma egész nap szolgálatban van.

De milyen hosszú ez az egy nap, uram Isten, milyen hosszú! Székelyné azt hiszi, soha sem lesz már este, s a kis, piszkos vendéglő homályos szobácskájában ülve, azt sem tudja unalmában már, mit tegyen.

Eszébe sem jut, hogy a városban körülsetáljon, öreg asszonyok nem szeretik a sétát. Tevékeny, dolgos kezeit tétlenül egymásra kulcsolva, türelmetlenül tekintget ki az ablakon, majd ide-oda tipeg a szobában s rendezgetni, rakosgatni kezd.

A fakó, barna fakeretű tükör homályos, foltos, azt megtisztogatja; a király és a királyné olajnyomatú képe a falon poros, azt mégtörülgeti, s még a pókhálókat is megkeresi a szögletekben.

Este már het órakor lefekszik, s meghagyja a szolgáloknak, hogy korán hajnalban költse föl. De nincs is szüksége a költésre, mert a nagy izgatottságban, hogy el ne késsék, el sem tud aludni, s még egészen sötét van, midőn fölkel.

Az egyik szolgálot, néhány hatos segélyével nagy nehezen fölkelti, s az ásítózva kíséri ki a pályaházhoz, hol még egy lélek sem látható.

Majdnem két óra hosszat kell meg várnia. Türelmesen leül a váróterem egyik szögletében, azzal a szándékkal, hogy csak egy kicsit pihen; hátrahajtja fejét s nyomban elalszik.

Lassanként a pályaudvar kezd élénkülni; az emberek jönnek-mennek. A kik észreveszik az alvó öreg asszonyt, vagy ügyet sem vetnek reá, vagy önkénytelenül is meghalkítják beszédjüket és lépteiket.

Megszólal a villamos csengettyű is, mely a vonat elindulását jelzi a legközelebbi állomásról; Székelyné még mindig édesdeden szunyókál.

Most berobog a vonat a pályaház elé, a tegnapi sürgés-forgás, tolongás, jöves-menés ismétlődik ugyanúgy, miként naponként szokott; még csak néhány percz, s Székelyné ismét szerencsésen lemaradna, midőn egyszerre erős rázás ébreszti föl.

— Neni, neni, ébredjen föl! Gyorsan, mert mindjárt elkésik!

Székelyné hirtelen fölüti fejét, s a tegnapi fiatal embert látja maga előtt állani, gallérján az aranyos szárnyaskerékkel, s ajkain szíves mosolylyal.

— Úgy hiszem, kissé elaludtam — dűnnyög, még mindig álmosan, szemeit dörzsölve.

— Igen néni, de nem baj, csak most szálljon föl, mert itt van már a vonat. Van-e jegye?

— Van fiam, kettő is — szól, elégületen mutatva elé a gondosan megőrizett két jegyet.

— Jaj néni, hiszen ez egyik sem érvényes már! Mást kell váltani Brassóig.

— Mást? Hát én három jeggyel utazzam! Nem lehetne ezt a kettőt becserélni?

— Nem bizony. De jöjjön csak, szálljon előbb föl, majd eligazítom aztán a jegyet. Földvára sürgönyöztem még tegnap reggel, valamint a kézi podgyászért is; Brassóban megkapja. Remélem a kis kanári még életben lesz. Kocsiról a kalauz gondoskodni fog; már megmondtam neki.

Székelyné nem győzi a hálálkodást, s midőn a fiatal ember a hágsón állva átadja a jegyet is, s a kalauznak ismételtelen különösen figyelmébe ajánlja — búcsúzóul oly szeretetteljesen öleli meg, mintha csak az édes anyja volna.

— Kedves fiam, az ég áldja meg a szívességeért. Majd ha haza megyek, küldök egy kosár jóféle ponyik-almát. Szereti? Meg paradicsomot befőzni. Van-e felesége?

— Nincs még — felel mosolyogva a fiatal ember, s könnyedén elpirúl, mint egy leány. — De lesz már mához egy évre, ha az Isten segít!

— Megsegíti s meg is áldja bizonyára — mond az öreg asszony, s a mint a vonat elindul, a míg csak láthatja, folyton ott áll az ablaknál, s szívesen mosolyogva integetnek egymásnak, mint valami régi jó ismerősök.

Aztán megkönnyebbült mosolylyal ül le. Valóban úgy látszik, mintha viszontagságai véget értek volna. Podgyásza nincs, s így nincs mivel bajlódnia és háboríttatlanul gyönyörködhetik a szép vidékben.

Körülbelül öt órai út után méltóságteljesen robog be a vonat a határvidék szép városába. Ott a távol láthatáron komoran emelkednek föl a Czenk, a Schuller, a Bucest magas ormai, sötétlő erdőkkel s elvonúlt viharok emlékeivel.

A kalauz pártfogói arczezal segíti le az öreg asszonyt, ki ismét fejét készül veszteni a nagy zajban, sürgés-forgásban; aztán valamit szól egy embernek, az ismét egy másiknak, az

elmegy, visszajön, s pár percz múlva Székelyné már ott tartja kezében a tartalmas bőrtáskát, a kalapskatulyát, az apróbb csomagokat, és a Pistát, igen a Pista, élve és jó egészségben; egy könnyörületes lélek friss vízben megáztatta szivacsát, s még egy darabka czukrot is tett melléje.

— Ha koci kell a tekintetes asszonynak — szól a kalauz, bizalmas hunyorgással — hát van nekem egy jó emberem itt, az majd elviszi, a hová akarja — s egy jó képű szász fuvarosra mutat, ki mellettök áll.

Az öreg asszony örvendezve int; a «Herr Vetter»-rel hamar megvan az alku, s pár percz múlva összes podgyászával fönn ül a kis bricskában, a széna közé elhelyezett ülésen.

Míg a városon keresztül döcögnek, kíváncsian tekintget szerte, olvasgatja az ilyenforma czégfőiratokat: «Peter Nagy», «Andreas Kovács», «Michael Szabó» stb. aztán, úti viszontagságait majdnem feledve, büszkén gondol reá, mint fogja ő majd elmesélni, hogy még «Brassót» is megjárta.

Künn az országúton a nap hevesen süt. A vastag, fehér por mint egy felhő száll föl előttök és mögöttök, s kíséri őket hűsége sen végig az egész úton.

Az öreg asszony tisztos fekete ruhája nemsokára úgy néz ki, mintha liszttel lenne behintve, s a kinyitott kék pamutesernyő kevés védelmet nyújt a nap perzselő sugarai ellen.

Az ülés nincs jól megerősítve, görbén áll, s ő lassan-lassan egészen lecsúszik róla. Visszahelyezkedik, de egy negyed óra múlva összes dobozaival s esernyőjével együtt ismét a széna között ül.

Egyszerre egyet zökken a szekér, az ülés leborúl, s a kiáltozásra visszatekintő fuvaros álmélkodva fedezi föl az öreg asszonyt a széna között, úgy ülve az ülés alatt, mint borító alatt a csirke.

Megállítja a lovakat, rendbehozza az ülést, és Székelyné, szerencsére sértetlenül, de összetört esernyővel, belapított kalappal, s csodálatosan megváltozott külsővel helyezkedik ismét el.

Már kezdi türelmét veszíteni. Fáradt, poros és éhes; szíve mélyéből óhajtja már, hogy célnál legyen.

— Messze vagyunk még, Herr Vetter? — kérdi az atyafit.

— Noch vier Stunden — felel az németül, miből a jó asszony semmit sem ért.

Minthogy a fuvarossal nem bocsátkozhatik beszélgetésbe, összes figyelmét a Pistára fordítja, s örömmel szemléli, hogy mily vígan csipegeti a kis kanári a kendermagot.

Hogy is meg fog Rózsika örülni neki; szép zöld kalitkába helyezik majd, hadd énekeljen ott vígan, úgy mint otthon szokott, s köszöntse dallal azt a kis jövevényt, kit a jó Isten fog küldeni.

Az öreg asszony édesdeden mosolyog, s a kifordult esernyő és behorpadt kalap alatt ránczos, poros arcza sugárzik a szeretettől, s várakozásteljes, edes örömmel gondol a találkozásra azokkal, kik szívének drágák és kedvesek voltak.

Félelme és viszontagságai a vasúton, a hosszú, unalmas nap és álmatlanul átvirrasztott éjszaka a piszkos vendéglőben, a háromszorosan megfizetett út, s végre a fárasztó kocsizás a poros országúton, a déli nap perzselő hevében, minden, minden feledve lesz mindjárt.

Ott a távolban már látszik is a kis falu; az atyafi valahogy megérti, hogy a pap háza előtt álljon meg. Most beérkeznek; még néhány fordulat, s végre ott állanak a barátságos, szép kis papi lak előtt.

A piros cserépfödél, a fehérre meszelt falak, a virágok a kerítésen belül, minden mosolyog a napfényben, s oly vidámnak, derültnek, boldognak látszik minden.

Az öreg asszony hevesen dobogó szívvel száll le. Mindent ott hagy a szekérben, csak a kis kanárit viszi magával.

Mégis különös, hogy senki sem siet eléje. Bizonyára nem hallották a szekérsörgést. Most — most lesz mindjárt a boldog meglepetés. Hogy fogja karjaiba zárni, s mennyit fognak nevetni az ő kalandos útazásán.

Reszkető kézzel nyitja ki az ajtót s belép.

Egy férfi jön vele szemközt, oly különös arczezal, hogy alig tud ráismerni, hogy az Béla, az ő veje.

— Anyám — tördeli tompa hangon — későn érkezett!

Megfogja kezét, kinyit egy ajtót, s az öreg asszony némán, kábultan áll meg a küszöbön.

Csak mint egy ködfátyolon keresztül látja ott bent a fehér ágyat, benne egy halvány arcú nőt, ki összekulesolt karjaival keblén egy alvó kisdedet tart.

Mint az Isten anyja képe a templomban, karján a gyermekkel, de mindketten fehéren, hidegen, élettelenül.

Az ágy fejénél két szál gyertya ég, s a takarón elhintve a kert mosolygó virágai.

Az öreg asszony reszkető kezéből kihull a kis doboz, melyet egész úton oly féltve őrizett; az üveg-fedél csörömpölve törik szét, s a kis kanári kirepül a nyitott ajtón át, szembe az akáczfára, s a fehér fürtös virágok között vígan dalol, dalol, szabadságról, életről és boldogságról, és oda künt minden boldog és vidám, és mosolyog a meleg nyári napsugárban.

TUTSEK ANNA.

A TÖPRENGŐ.

Nem te vagy az oka, ha foly szivem vére :
Ne búsulj miatta, nem vádollar érte,
Számomra az égben ez a sors volt írva,
Hasztalan vergődöm súlya alatt sírva.

Nem tehetsz te arról, hogy elmúlt időnek
Emlékei hozzád látogatni jönnek,
És úgy elmerengesz s eltűnődöl rajtok !
Mig melletted én ép' e miatt sohajtok.

Fáj nekem az a mult, mely emlékedben él,
Melyben szemet egykor másokra vetettél ;
Fáj, hogy nem én bírtam minden percz-idődet,
Jeleneddel együtt multadat, jövődet.

Mind, mind azt a lángot, mind, mind azt az álmot,
Mely szivedben másért valaha csillámlott, —
Érzelmek egész kincses birodalmát,
És szerelmed egész mennyei hatalmát.

Oh ! ne mondd, hogy foltot keresek a napban ;
Meghalnék én érted minden pillanatban,
Tűzni és szenvedni volna erő bennem,
De szíveden mással osztakozni : nem ! nem !

Ez a rém kísértget engem néha-néha,
Ezért szemem borús s ajkam olykor néma,
A lelkemre szakad, mint egy nehéz álom,
S porba omlik tőle fényes ideálom.

Ám azért ne szenvedj te is lelki harczot,
 Bánatomért bánat ne borítsa arcod :
 Ragyogjon rám szemed s nem tévedek én el,
 Új frigyét kötök az ingatag reménynyel.

Jóságos szerelmed egy-egy pillanatja
 Nekem a világot ismét visszaadja,
 S szívemet, ha híven s örökké szeretsz te,
 Meggyógyítja végkép, a ki megsebezte.

LÉVAY JÓZSEF.

MAD RIVER,*) A FEHÉR HEGYEK KÖZT.

A VÁNDOR.

Miért zajongsz oly vad-riongva
 Örült patak, Örült patak ?
 De, hát, már sohasem pihensz meg
 Borítani habjával vizednek
 E mélybe tört sziklás falat ?

Kebled' mi bőszt titok emészti ?
 Miért e düh s tajtékozás ?
 Tudod, hol annyi kín, futás van,
 Mi jó e nyugtalan világban ?
 A nyugovás csak, semmi más !

A PATAK.

De, mit keressz im' e hegyek közt,
 Te várost lakó idegen ?
 Talán az ötlött furt eszedbe,
 Hogy, szavaim' rímekbe szedve,
 Valami új versed legyen ?

---

*) Örült patak.

A VÁNDOR.

Bizony; és dalod' eltanulom,
El folyó, csörgő ütemét;
Hogy, naphosszan, miként te, olyan
Erős, üde hangon daloljam
S álmomban is halljam zenéd'.

A PATAK.

Kis ér, név nélkül, ismeretlen
Indultam elején tova,
Mint kis gyermek, ki egymagára
Merészkedik lépcsők fokára,
Remegve száll le s tétova.

Aztán, csodás ábrándok csaltak
A nagy világba, odatúl;
Az erdők éjétől riadtan
A nyílt mezőkön átszaladtam,
Mint, a kit üldöznek vadul.

Hogyan hánykódtam, hogy' daloltam,
Ujjongó szavam, mint rivallt,
Együtt a felhő dörgésével,
Erdők jajával, bugó szellel
S zuhogó zápor hangival.

Hallám, mint hív a messzi tenger
Hitető szóval, én pedig
E szikla-falról, mit se' késve,
Zuhantam le s vizem esése
Viszonzá hő üdvözetit.

És most örökkön küzdve, víva,
Sok baj között foly életem;
Vinnem kell e sok hegyi szálfát,
A nyughatatlan malmok várják
Ott len, a mélyebb téreken.

De munkám terhe, mégis, olykor,
Édes vigasztalást arat,
Mert a tanyák szomjas göbolyje
Vizemre jár ki delelőre
S szomszédaim a madarak.

Örültnék hív az ember — s mért ne?
Ha bőszt hullámom földagad:
Habjaim partom' szétszakítják
És ugy elsöpröm rossz fahídját,
Mint a reves nádszálakat.

S most menj és írd meg gyarló versed',
Hivén, hogy magad alkotád;
Nézd, meghaladta már a halmot
A nap, sietnem kell: a malmok
Nem győznek várni már tovább.

LONGFELLOW után, angolból

SZÁSZ BÉLA A

KAZINCZY FERENCZ HAMLET-FORDÍTÁSA.

Kazinczy Ferencz Hamlet-fordítása első kiválóbb irodalmi terméke az 1790-ben megindult játékszíni mozgalomnak. A magyar játékszín létesítésének az egész nemzetet közelről érdeklő fontos eszméje az irodalomból indult ki. Az az érdek, mely hozzá fűződött, rövid idő múltával lázas tevékenységre serkentette a magyar társadalomnak még nyugalmasabb elemeit is. Az «opium-álmából» ébredező nemzetnek pedig ifjabb nemzedékét — mely minden korokban legfogékonyabb szokott lenni az új eszmékkel szemben — annyira magával ragadta, hogy a fölállítandó játékszín érdekében készült dráma-fordítások, legalább számra nézve, minden egyéb irodalmi munkásságot háttérbe szorítottak. Akadt ugyan még a lelkesek közt is olyan, ki, mint Decsy Sámuel, nem mert hinni e hamar föllobbanó szalmatűz tartós lángjában és éltető melegében.*) De ki hallgatott volna akkor a pessimista sértő kételyeire, midőn az ábrándok, a hazafias lelkesedés kora vette kezdetét?! Maga Kazinczy adta ki a jelszót *Orpheus*ának februári füzetében arra nézve, hogy mi légyen a magyar íróvilág teendője. «Alig lehet valamit — írja — inkább óhajtani, mint azt, hogy a béállandó országgyűlése alatt Magyar Játzó Színünk legyen; mely végre kellene igyekezni, hogy a játszók mindig új és mindig jó darabokat játszhassanak.» Ő maga nem pusztán a lelkesítő szere-

---

*) *Kazinczy Ferencz Kül-Földi Játzó-Színje*. Első kötet. *Hamlet*. — *Sztella*. — *Missz Szara Szampszon*. Kassán Ellinger János kir. priv. Könyv-nyomtatónál 1790. 8-adr. 125 lap és tizennégy lapnyi Ajánlással. — Decsy Sámuel *Pannoniái Fénksz, avagy a hamvból föltámadott Magyar Nyelv*. Bécs, 1790; a 142—143. lapon.

pét vállalta magára. Ugyanezen alkalommal azt is tudatta, hogy már nyomtatás alá adta *Külföldi Játárszínjét* s ennek I. kötetében *Clavigót* Goethe, *Miss Sara Sampson*t Lessing után és *Hamletet*.*)

Ez utóbbiról később csak annyit jegyez meg, hogy «Shakespeare munkája, úgy, a mint az a mi Játárszínjeinkre léphet». Egy tekintet a játszó személyekre és tisztában lehetünk azzal, hogy nem az eredetinek fordításával van dolgunk. Régi ismerősök a dán király és neje, továbbá Hamlet, Ophelia és fivére Laërtes. Polonius itt Oldenholm, Francisco Franzow, Bernardo Elrich, Horatio Gusztáv és Marcellus Bernfield. Rosenkranz nem fordul elő az itt is szerepet vivő Gildenstern társaságában.

Érdeemes dolog kutatni azt: vajon mi indította Kazinczyt arra, hogy a kezdő magyar színészet számára a shakespearei darabok közül elsőnek éppen Hamletet fordítsa le? Nem tekintve, hogy a kötött formában nyilvánuló nehézségeket mindenesetre eloszlatja a prózában adott szöveg, mégis lehetetlennek kell tartanunk, hogy Kazinczy — ki gróf Rádayval gyakrabban megfordult a bécsi színházakban is — ne ismerte volna azon nehézségeket, melyekkel Hamlet jellemének kellő kidomborítása járt és, a mely a prózai szövegben inkább csak külső nehézségektől szabadította meg az előadókat. Brockmann, a nagynevű Hamlet-ábrázoló híre bizonyára Kazinczyig is elhatolt; **) egy shakespearei dráma előadásainak nehézségéről fogalmat alkotott magának abból is, hogy a németországi színpadokon a ritkaságok közé tartoztak a shakespearei előadások. Ő még sem riadt attól vissza, hogy Hamletet úgy adja, a mint az játszószíneinkre léphet, tekintet nélkül arra, vajon lesz-e, ki méltóan adhassa a szerelmében csalódott szelíd lelkű Ophelia tébolyát, Oldenholm-Poloniust, a nevetséges, de szájalomra méltó udvaronczt, a bűnös királyt, a megtévelyedett királynét és a tépelődő királyfit, Hamletet.

Belé kell képzelni magunkat ebbe az ábrándokkal teli

---

*) *Orpheusz*. Egy Hónapos Írás. I. kötet Kassán 1790. Literatortudósítások alatt.

**) Brockmann 1778-tól szerződött tagja volt a bécsi Burg-színháznak, l. Wlassak, *Chronologie des k. k. Hof-Burgtheaters*. Wien, 1876, 47. lap. — Lásd Kazinczy F.: *Pályám emlékezete*-ben (Buda-Pest, 1879.) 58, 85—87., 307. lapokon.

korba, midőn azt hitte mindenki, hogy a haza hozott korona nemcsak jelképe a visszanyert alkotmányos szabadságnak, hanem maradandó biztosíték a jövőben arra nézve, hogy a nemzet előtt egy új kor nyílt meg. Kazinczy Ferencz ott írja *Hamlet*jéhez az előszót, azon szobában, melyben mint Abaujvármegye küldöttje ad hoc a koronaőrzői szolgálatot teljesíti. Lehet-e képzelnünk, hogy ily lelkesítő helyzetben bárki is ne képzelte volna maga előtt a legragyogóbb színekkel kifestett jövődöt?*) Aztán mi minden történt magában az ország fővárosában alig egy évi időköz óta? Mennyi új remény csíráját képezte ez? «Édes álom-e vagy valóság — kiált föl Kazinczy — a mit látok?» Varázsütésre változott meg egyszerre minden. Tavaly még ős Buda utcáin levont süveggel, föltornyozott hajjal s tarka strimfliben, elpuhult elasszonyosodott nép tolongott «nap-pajzsok» alatt. Mindenütt csak német szó hangzott, «mely iránt hamlicari idegenséget igyekeztek belénk önteni hanyatlásunkat előre látott Atyáink». Egy év alatt a kép teljesen megváltozott. Lódobogás zaja veri föl az utcák csöndjét. A levont süvegek helyett lobogó kalpagokat látni sugár kócsagtollal. A német szabású hosszú tóga helyét katonás sagum váltja föl. Széles pengéjű kardokon törik meg a napsugár s az oldalon lógó tarsolyon ott ragyog a visszanyert korona képe vagy az ör-bagoly. A tárogató-síp rég hallott mélabús hangja elmúlt idők halványuló emléket varázsolja vissza. Kardcsörtetés és lovak nyerítése egy készülöben lévő harc előízét látszik nyújtani. Pedig nincs úgy. E hirtelen, e nem remélt változást a haldokló fenség vég-határozata idézte elő. Most, hogy üresen maradt székere utódja került s a rég nem tartott országgyűlés pedig biztos kilátása lön az eljövendő napoknak, ez idézte elő e csodás változást. Százados mulasztást napok alatt akartak helyrehozni. Azt hitte mindenki, ha lehetséges volt elvetni az annyira megszokott idegen öltözeteket és helyébe a magyart helyezni régi jogaiba; ha lehetséges volt azt, a mit a megromlott ízlés kedvesebbnek tartott, a «dörögő zordon nyelvet, mely semmire sem alkalmasabb a despotai parancsnál», ily rövid idő alatt száműzni; vajon ho-

---

*) A *Hadi és más nevezetes Történetek*. 1790. évfolyama 259—71; 282—290; 308—323; 335—36; 601—603; 651—53; 772., 806—809; 812—16. lapokon a korona diadalútjáról szóló tudósításokat és Kazinczy i. m. 136—141. lap.

gyan lehessen az elragadtatás eme lázas napjaiban a legtúlzottabb remények elé is gátat vetni a higgadt megfontolás fagyos szavának?*)

A győzelem első mámora volt ez, melyet egy győzelmeiktől elszokott nemzet érezett. A múlt beszédes szemrehányásként jelent meg előtte. Szerencse, hogy hosszú megaláztatása nem enerválta őt teljesen. Ez általános lelkesedés csak jele volt annak, hogy erejét pihentette egy kényszerű, lerázhatatlan kormányrendszer nyűgében. Most, hogy váratlanul visszaadták önönmagának, pazar bőkezűséggel használta erejét s egyszerre akarta mindazt elérni, a minek lassú munkával, kevesebb erő-pazarlással, eszélyesen folytatva az elhagyott munkát a jövő érdekében, bizonyára nagyobb maradandóságot biztosíthatott volna. A «kegyes Titus» koronázására volt a nemzet Budán öszszeseregrendő. Most kezdé igazán érezni azon reménye éledését, hogy a magyar nyelvet végre közdolgokban is használni fogják Bihar és más megyék példájára, főleg pedig, mivel tervbe vették az országgyűlés alatt «Melpomenének és Thaliának templomot emelni».

E nagy remények útját csak az a kétség szegte, vajon játszószínre való-e a magyar nyelv? E kétkedés eloszlott a reménynyel teltek lelkeiben. Igaz, hogy Kazinczy is csak olyan főrangúakra tekinthetett vissza, kik a német vagy olasz színészetet pártfogolták — de hitte, hogy az Eszterházyak, Grassalkovichok, Csákyak, Koháryak után, «kik magyar darabok hijában voltak kénytelenek német játszókat venni védelmek alá», a Zichy és Beleznay grófok özvegyei, továbbá egy Orczy, egy Podmanitzky «késznek lesznek mindent tenni». Abban egy pillanatig sem mert kételkedni, hogy nyelvünk akkori állapotában alkalmas lesz-e a játszószínre; sőt szerinte minden ellenkező vélemény «nem megezáfolást, hanem egy szomorú nema sóhaj-tást érdemel».

---

*) Lásd a *Hamlethez írt Ajánlatot*. Lásd *A Magyar az ő Köntöseben* és a következő hosszú című verseket: *Magok okozzák a Magyar Urak és Asszonyjagok, hogy sokan rossz vélekedéssel vagnak a kúrta Magyar öltözetről* (*Magyar Kurir* 1791. évf. 6. és 90-ik számában) a «Kúrta Magyar ruhát ez előtt két esztendővel pajkosnak mondottuk — írja a *Kurir* — már most pedig szép — betsületes — Nemzeti» (1791. évf. 77. szám 1223. lap.)

Színjátszóink is lesznek, főleg, ha társadalmi úton is oda törekszünk, hogy legyenek. Ezt az ügyekezetet nemcsak erszény-nyel, de javallásokkal is kellene élesztgetni. Miért ne kevélykedhetnék az a magyar nő, ki Opheliát fogná adni, maradékai előtt azzal, hogy közvélekedés ellenére tisztán hazafiúi érzésből ő mert először példát adni; Hamlet előadójának példája pedig a nyelv kedvességét éreztetné «mind magyarjainkkal, mind a külföldi nézőkkel és ki tudja (kérdi bátortalanul) nem-é fejedelemünkkel is»?

Az elmondottak nyomán könnyű megtalálni a feleletet azon kérdésünkre, vajon miért fordította le Kazinczy épen *Hamletet* legelőbb a shakespearei darabok közül?*) Kazinczy a magyar színészetet nem a színművészet szempontjából vette. Ő benne csak eszközt keresett a nyelv terjesztése és megkedveltetése érdekében. Előtte nem az a színészet lebegett, mely százados hagyományokkal bír s a melyet salakjaitól kell megtisztítani. Ő egy oly magyar színészetet kívánt, mely egyelőre tisztán irodalmi érdekek kedveert létesüljön. — Színpadot óhajtott a magyarság ügyének szolgálatában. Az irodalom nem rendelkezett ugyan kiválóbb fordítások nagyobb számával, mind a mellett sietett fölhívni a figyelmet a meglévőkre; Pétzeli nem rég adta ki *Alzirt*, *Merópot*, *Tancredet*; Göből elkészült *Bruttussal és Caesarral*; Ivánkay Vitéz *Clavigóval*; Fejér György *Britannicust* ígérte. Aztán *Zairt* és *Czidet* nem lesz nehéz prózába önteni; a Zechenter fordításait könnyű lesz «eredeti bűneiből kimosdatni». Ő maga *Hamletet* nyújtja, nemsokára *Miss Saraht*, *Galotti Emiliát*; továbbá Gotttertől *Medeát* és Bürger nyomán Shakspeare *Macbethjét*. Lelkesítő szózatját buzdításul vette az ifjabb nemzedék és nem sokkal *Hamletje* megjelenése után nagy örömmel emlegette *Orpheusában*, hogy *Fieszko zendülését* Kovács Ferencz fordítja; Darvas János elkészült a Schiller *Tolrajaival*; Bárány János «egy ifjú, de érett Litterator», *Don Carlost* vette munkába. Fejér György pedig Racine minden darabját fordítja stb.**)

*) A szín fődarabjának *Hamlet* tartatik — írja a *Pályám eml.* 85. lapján 1786-diki bécsi útja alkalmával. Lange «testében, lelkében megrázta őt».

**) *Orpheus* 1790. I. k. febr. füzet *Litteratori Tudósítások* alatt és II. k. a ki nem nyomtatott munkák alatt. (A *Külföldi Játsszósín* II.

Ily műsort szánt ő a magyar színészetnek. Lehet-e egy pillanatig is kételkedni abban, hogy tisztán irodalmi czélok lebegtek szemei előtt? A művek benső értéke és nem az előadók művészete által kívánt hatni — ellenkező esetben azt kellene hinnünk, hogy például *Hamlet* és *Macbeth* színpadi nehézségei felől nem bírt kellő tudomással. Megelégedett azzal, ha mindjárt középszerű előadók ajkairól is (többet egyelőre úgy sem lehetett várni), de legalább irodalmi becsű művek fognak a magyar színpadról a hallgatóság közé hangzani. Kazinczy helyes úton járt, csak hogy két tényezővel nem számolt: egy oly színészettel, mely vagyoniilag biztosítva nincs és egy oly közönséggel, melynek romlott ízléséhez alkalmazkodni kell a magára hagyott színészetnek.

Külföldi Játzószínét szent érzéssel teljesen Prónaynak ajánlja, Ósanádmegye főispánjának. E szent érzés forrása ott fakad, hol a hazája és annak nyelve körüli nemes buzgalomé. Váratlan események forrongó áradatában a jövőt a jelen méltó folytatásának képzei. Nem érte őt még elég csalódás arra nézve, hogy ez általános fölbuzdulás ellenére is kételkedni merjen. De miben is kételkedjék, midőn rövid idő alatt oly meglepő fordulat állott be, minőt a legjobb hazafi még álmában sem mert elképzelni? Az elragadtatás e szent napjai, a mint megteremtették az irodalmi munkást — ő legalább így hitte — azonképen ki fogják fejleszteni idővel az előadó művészt is. Hasson egyelőre maga az író a színpadról. A kezdő színészt emelni fogja az előadott mű irodalmi becsé s aztán elő fog állani a művész, mihelyt a pártolás könnyíteni fog munkáján, az előítélet megszűnik s a színészi pályát a legnemesb is bátran fogja életpályául választani. Az ő szempontját tekintve, *Hamlet*-nél jobb választás nem is képzelhető. Kazinczy nagyon helyes irányt jelölt ki a magyar színészet számára. És vajon szemrehányásként hozhatjuk-e föl, hogy a mánor eme szédületes pillanataiban maga is elhitte, hogy tényleg létesülni fog «Melpomene és Thalia temploma»; hogy főuraink remélt bőkezűsége s az előítélet megszűnése meg fogja könnyíteni a kezdet nehézségeinek leküzdését; hogy az irodalmi beccsel bíró drámai termékeknek épen oly kelendőségek lesz a közönség

---

kötetbe *Clavigo*, *Medea* és *Galotti Emilia*, a 3-dikba pedig a *Genuai zenülés* és *Macbeth* volt tervezve. L. u. o.)

előtt, a mint azt ő, az irodalmi ízléssel bíró fordító, el tudta képzelni?

A *Hamlet*-fordítás nagyon jellemzi a kort vérmes reményeivel és nagy csalódásaival; nemes célzataival, melyek kezdetben már nagy eredmény reményével kecsegtettek, és megbocsáthatatlan közönyével, mely rövid időn veszendőbe hagyta menni az alig múlt idő első nyereségeit is.

Mily föltűnő különbség van a *Hamlethez* írott ajánlat hazafias áradozása és azon satirikus megjegyzések között, melyeket a *Pályám emlékezetében* használ Kazinczy vagy a *Magyar Kurír* azon időszak jellemzésére, mely az első lelkesedés szalmatűzét követte?*)

De ne jöjjünk ki e melodicus hangulatból, mert különben aligha fogjuk élvezhetni azt a módot, a mely szerint elképzelte Kazinczy — ismételve említjük: az akkori viszonyokhoz képest helyesen — hogy Shakespeare *Hamletje* miként állhatja meg helyét a magyar színen.

Kazinczy nem az eredetiből fordította *Hamletet*. Egy századnegyeddal később is még azt írja Dessewffynek, hogy nem tud angolul.***) Neki, mint a német irodalom alapos ismerőjének, annál bővebb alkalmá nyílt a németországi Shakespeare-cultussal megismerkedni s így nem egy ok bírhatta arra, hogy ne a Wieland- vagy Eschenburg-féle fordításokat vegye munkája alapjául, hanem a Wieland nyomán készült azon színpadi átdolgozást, mely Németország akkoriban első színpadján, a hamburgin is műsoron volt. Shakespeare műveinek fordításait még Németországban sem merték akkor színpadra hozni, a shakespearei jelenetezések szerint. De nem tekintve a scenicus nehézségeket, magával a verses szöveggel sem igen mert az akkori német színészet kísérletet tenni.***) Átdolgozóknak nem

---

*) Lásd i. m. 139—140. lap. A *Magyar Kurír* is azt írta már 1791-ben . . . «ha a most közelebb el-múlt arany időkben kevesebbet varrtunk volna nadrágainkra és annak tsak egy részét tettük volna le a Haza amaz arany oltárán, melynek neve Köz-jó! használatossabbak lettünk volna.» (35. sz. 549. lap.)

**) Dessewffy *Irodalmi Hagyományai*, I. k. 321. lap.

***) *Hamlet* volt a shakespearei darabok legnépszerűbbike, de a közönség legnagyobb része csak a többé-kevésbbé jó átdolgozásokból ismerte meg azt. L. R. Genée: *Gesch. d. sh. Dramen in Deutschland*, Leipzig, 1870. a 153—54. lapon. Maga Schiller is kénytelen volt *Don*

volt hiány. A *Hamlet*-átldolgozók közül Schröder Fr. L. első helyen áll, ki a nagyon jól ismert színi viszonyokra tekintettel, *Hamletet* úgy adta prózában, a mint az akkor a lehető leghatásosabban állhatott meg a németországi színpadokon.

Hamletnek az egykorú német színházi viszonyokhoz alkalmazott legrégebb német átdolgozása Heufeld Frigyesről van 1773-ból, ugyanattól, ki *Romeo és Juliát* is átdolgozta, tragicus kifejlés nélkül! Ebben az átdolgozásban látta először Schröder *Hamletet* a prágai színpadon. Ő aztán részben a Heufeld-, részben az ennek alapjául szolgáló Wieland-féle fordítás felhasználásával készítte el a maga *Hamletjét* a hamburgi színpad számára.*) Kazinczy e Schröder-féle átdolgozást tartotta a magyar színpadra legalkalmasabbnak.

Különösnek fog föltűnni az, hogy *Külföldi Játékszínjében* nem nevezte meg a forrást, a melyből fordított. Talán egy Goethe, egy Lessing társaságában nem találta elég előkelőnek Schrödert? De hiszen egész Németország 1777 óta jobbára a Schröder-féle átdolgozás szerint gyönyörködött *Hamletben*, melynek népszerűségét nagyban emelte Brockmann művészete is? Vajon miért nem vallhatta volna be Kazinczy, hogy ő éppen ezt a legdivatosabb fordítást azért adja a magyar színészet kezébe, mert az vele a célja, hogy nálunk is oly hatással adhasák *Hamletet*, minővel Németországban? Kazinczyban volt egy jó adag hiúság, de távol állt bizonyára attól, hogy idegen tollakkal kérkedjék és egy oly téren — habár csak mint átdolgozó is — eredetiséget követeljen magának, melyen hosszas tapasztalatai, alapos gyakorlati ismeretei nem voltak. *Hamletjét* «Shakespeare munkájának» nevezi; azt nem mondhatta, hogy angol-

---

Carlota jambusait prózába tennei, hogy azt 1788-ban a berlini színpadon előadhassák. Midőn *Wallensteinjét* írta, barátja Humboldt azt tanácsolja neki, hogy prózába készítse, mert a jambus nem emeli a színi hatást s gyakran akadályozza annak, a mit ki akarunk fejezni. L. Devrient: *Gesch. d. deutschen Schauspielkunst*. Leipzig, 1848. III k. 78., 89. és 284—85. lapon.

*) *Hamlet Prinz von Dänemark*. Ein Trauerspiel in sechs Aufzügen. Zum Behuf des Hamburgischen Theaters 1777. Hamburg. L. Genée i. m. 137. és 237—38. l. Devrient i. m. II. k. 237. lapon. Megjegyzendő, hogy nem tekintjük *Hamletnek* az 1680—1700 közti időre eső, de nyomtatásban teljesen először csak 1781-ben megjelent átdolgozását. (Genée i. m. 196—197. és 415—428. lap.)

ból fordította, azt meg nem akarta mondani, hogy német átdolgozás alapján készítette. A dologban van egy kis irodalmi hiúság, de ez menthető azzal, hogy amaz általános kifejezést valószínűleg azért használta, hogy *Hamlet* magyar fordítása ne annak német átdolgozója, hanem eredeti írójának tekintélye által jusson hírnévhez hazánkban. De menti őt az is, hogy e kiadványa előszavában már nyíltan bevallja, hogy Shakespeare *Macbeth*-jét Bürger után fordítja magyarra. *) Kazinczy tehát első ízben a Shakespeare névvel akart hatni; azt helyezte előtérbe; Schröder neve említésével annak hatását nem akarta megzavarni!

Az eredetivel való összehasonlításból**) meggyőződhetni,

*) Lásd az Ajánlatot. Megjegyzendőnek tartjuk, hogy még *Pályája emlékeztető*-ben sem említi Schröder nevét. Lásd a 156. és a 304—305. lapot.

**) Kazinczy Ferencz az ő *Hamlet*-fordításában megtartotta a Schröder-féle fölosztást 6 fölvonásra. Shakespeare eredetije és e fordítás között (az Arany János-félet véve az összehasonlítás alapjául) a következő különbségek vannak: Az I. föl. (összesen 11 ki-jövetellel) az eredeti I. föl. II. színjével nyer befejezést. A III. színtől kezdődik a II. fölvonás, mely 9. ki-jövetellel ott végződik, hol az eredetinek I. fölvonása. A III. fölvonás (az eredeti II. fölvonása) az eredetinek II. színjével kezdődik, kihagyva abból a Polonius és Rajnáld, a Polonius és Ophélia közti jelenetek, valamint a 2-dik színből Rozenkranz szerepe, ki a Schröder-féle átdolgozásban nem fordul elő. A 2-dik színből csak a Gölldenstern távozásáig terjedő rész vétetett föl. Polonius valamint Voltimand és Cornelius jelenetei színtén ki vannak hagyva. A megjelenő Poloniust itt így fogadja a király: «Mi ujságot hozol Polonius» . . . mire Oldenholm-Polonius «levéljelenete» jön. Ezt követi a Hamlet és Polonius-Oldenholm közti, továbbá a Hamlet és Gölldenstern közti hosszú párbeszéd. Polonius jelenete (58. lap), valamint a színészek híres jelenete e helyütt nem fordul elő, egészen a Rosenkranz és Gölldenstern eltávozásáig eső részzel (58—64.). Hamlet monológja, mely az eredetinek 2. fölvonását rekeszti be, itt csak röviden van meg — a színészekre való minden vonatkozás nélkül.

Az eredeti III. föl. I. színe itt a III. föl. 6-dik ki-jövetelében van meg Rosenkranz szerepe nélkül. Az eredetinek első színe apró jelenetekre darabolva (6—11-dik ki-jövetel) megvan; a II. szín teljesen kimaradt, valamint a III. szín egész addig, hol a király monológja kezdődik . . . tehát a legfontosabb jelenetek. (75—92.) Az átdolgozás 3-dik fölvonását a király monológja és Hamlet gyilkossági kísérlete fejezi be.

A 4-dik fölvonás 1. kijövele a III. föl. kihagyott részeit adja: a Hamlet és a színészek közti jelenetet Gonzago tragédiájával

hogy Shakespeare eme prózai átdolgozása csak lényeges részeiben adja vissza az eredetit, a költőiség zománcza és a tragikai hatás mélysége nélkül. Nem zárkozhatik el azonban az olvasó az elől sem, hogy Schröder a színpad és közönsége műveltségéhez való alkalmazkodás kényszere következtében nem adhatta másként *Hamletet*, mint a melynek kellő megértéséhez eléggé művelt közönség, helyes fölfogásához és kifogástalan eljátszásához eléggé kifejtett színészet nem létezett akkor Németországban. Kazinczy tehát közelébb állott a valósághoz, midőn a Schröder-féle átdolgozás szerint fordított a föllábitandó magyar játékszín számára, mintha az eredeti nyomán kötött formában, a shakespearei jelenetezés szerint fordítja le *Hamletet*. Ez utóbbi esetben határozottan kétséssé teszi előadatását. Előtte a magyar játékszín érdekei lebegtek. Ennek a missióját akarja hatásos daraboknak irodalmi színvonalon álló jó magyar fordításai által megkönnyíteni. A *Külföldi Játékszín* három darabja közül,

---

egész addig: «Világot... világot». Hamlet és Gusztáv-Horatio párbeszéde ott kezdődik, hol Arany fordításában e szavak állanak: «Oh édes Horatióm...» Megvan a Göldestern és Hamlet, továbbá a Hamlet és Polonius rövid párbeszédök; kimaradt ellenben Hamlet rövid monológjából: «Most van az éjnek...» (egész addig) «reszkette nézne reám». A többi itt is föl van véve. Az eredeti III. színének egy része kimaradt (91—92. l.), a királyjelenet pedig előbbre tétetett. A királyné és Hamlet párbeszéde képezi az átdolgozás 4-dik föl. 10. ki-jövetelét. Az eredetinek III. fölvonása fejezi be itt a 4-iket, kihagyva abból az elútasásra való minden vonatkozást. (104. l.)

Az 5-dik fölvonást a király és királyné párbeszéde nyitja meg és az eredetitől abban tér el, «hogy e dolgot elhallgatni nem lehet». A király aludni küldi nejét: «Aludj, aludj? (feleli) s alhatom-e még csak egyszer is ez életben? De magadban akarsz maradni; engedek». A király aztán G.-nel beszél: «Ez a Hamlet vérembe mártja tüzes fegyverét. Menni kell neki Angliába...» G. azt tanácsolja, hogy úgy kell vele elbánni, mint gyilkossal; ha Laertes megtudja atyja megöletését, a király ellen fog lázadni. A király aztán megnyugszik abban, hogy a dolog titokban marad. (Ezekről Shakespeare *Hamletje* mitsem tud.) Épen így, componálva van a Hamlet és Gusztáv közti jelenet, melynek veleje: minek késni a boszúval, «mikor atyám megölve, Anyám gyalázatra ragadva van». Ekkor jön Göldestern, hogy Oldenholm holttestét kérje Hamlettől (az eredetiben II. szín). A III. színből kimaradt a király bevezető beszéde és Rosenkranz jelenete. A király egyenesen azt kérli: «Hol van Oldenholm?» Az átdolgozás e jelenetében Gusztáv-Horatio is szerepel, a miről az eredeti mitsem tud. «Egy angyal látok, a ki ezt a legtitkosabb részig látja (Gusztávhoz): «Ne

akár a darab tartalmasságát, akár annak színi hatását tekintsük, *Hamlet* sokkal momentuózusabb akár *Stelliénál*, akár *Miss Sarahénál*.

Kazinczy nemes buzgalmában mégis túllőtt a célon. Nem gondolt arra, hogy míg a németországi színészet százados fejlődés után ért odáig, hogy a shakespearei tragédiákat, egy Fleck, egy Brockmann, egy Lange, egy Schröder genialitása segélyével merte csak állandóbban műsorába fölvenni, addig a hagyományokkal nem rendelkező magyar színészet épenséggel a kezdet legkezdetén állott. Látszik ebből is, hogy nála az irodalmi érdek volt túlsúlyban. Klasszikus műsorral akarta egyszerre nagyra nevelni azt a magyar színészetet, mely elé nemzeti missiót tűztek ki, de a mely még teljesen meg sem alakult és legföljebb egyes dilettáns productiókban kezdte eddigelé szárnyait próbálgatni.

A *Hamlet*-fordítást mégis irodalmi eseménynek tekinteték. A Shakespeare név varázsa — Kazinczy tehát jól számí-

késsünk G.; fogjunk megölt atyám megboszulásához... Isten hozzád, édes Anyám»... A király monológiáján is több a változtatás. A Fortinbras jelenete (IV. szín) teljesen kimaradt és a föntebbiek után a király, királyné és Bernfield párbeszéde következik, e szerint tehát Horatio helyett Marcellus szerepel! Ophelia örülési jelenete megvan. Az ezt követő szín Nemese helyett Güldenstern szerepel. Laertes megjelen barátaival. Az Ophelia jelenete nincs kihagyva, míg Horatio és a szolgáké igen. A király és Laertes közti párbeszédhez sok van hozzácomponálva... részben az eredeti megrövidítve. Ezzel végződik az 5-dik fölvonás.

A 6-dik fölvonás a sírásók jelenetével kezdődik. A sírásó dala egészen más, mint a Shakespeareé. A befejezés is teljesen önkényes. Jön Güldenstern és tudatja Hamlettel, hogy atyja hivatja a palotába és Laertessel ki akarja békíteni. Hamlet nem akar boszú nélkül távozni és elfogadja a meghívást. Erre még négy jelenet játszódik le a palotában. A király most akarja Hamletet Angliába küldeni és búcsúzásul borból kínálja meg. A királyné ezalatt szándékosan iszik a mérgezett borból. Hamlet bevallja Laertesnek, hogy a szemére hányt tettet «elmenyavalyájában» követte el. Laertes mint testvér és fiú megbocsát erre Hamletnek, de mint lovag elégtételt kér. Míg ők egymással vitáznak, a királynénál a mérég hatni kezd — mire Hamlet leszúrja a királyt. A királyné bevallja a saját részességét a gyilkolásban. Villámlik, mennydörög. Tehát az ég is igazolja szavait. A királyné meghal. Laertes kibékül Hamlettel és mindketten életben maradnak. — (Greguss a *Shakespeare pályája* című művében 371. l.) tévesen állítja, hogy a Schröder-féle átdolgozás a «haldokló Hamlet szavaival végződik».

tott — nagy hatást gyakorolt. E nevet hihetőleg csak kevés ember ismerte akkor hazánkban, de ez a néhány annál lelke-
sebben karolta föl a könyvpiaczon megjelent *Hamletet*. A *Hadi és más nevezetes Történetekben* a következő érdekes sorokat találjuk följegyezve:*) «*Hamlet* egy igen nevezetes szomorú játéka, ama halhatatlan Shakespearnak, az anglus nép bálványának, kinek születése napját úgy üli, az nemzet mint innepet, és a kinek tetemei a királyok tetemei közt nyugosznak . . . Ezen tiszteletet Shakespearnak nem a származás, hanem az ész szerzette . . . Nincs az más nemzetek kirekesztésével csupán az anglus nemzetnek meg-igérve, hogy ő belőle származhatnak Shakspearok. Származhatnak a magyarbol is tsak serkentés és jutalom kívántatik.» — Ez utóbbi megjegyzés a «Komáromi Tudós Társak» pályázati hirdetményére vonatkozott, mely szerint húsz aranyat tűznek ki egy színdarabra, «melly oly velős és hathatós ékesen szóllással légyen ki-dolgozva, hogy az idegen nyelvekre lejendő fordításában semmi szépségét el ne veszítse». A jutalomdíj kiadását azon föltételhez kötötték, ha ezt a színdarabot «tapsolásokkal» fogják eljátszani — — — a Bétsi Theatrumban németül!!**) — Nem hiszszük — még az *Orpheus* és a *Hadi és más nevezetes Történetek* magasztalásai ellenére sem — hogy ez volt volna a módja magyar Shakespeareket előteremteni. De hát ez a fölfogás nagyon beillett ebbe a korba, mely egyszerre akart kiváló magyar színészeket, valamint minden természetes fejlődés nélkül oly tragikusokat, mint Shakespeare!

Már sokkal helyesebb út-at-módot választott a hazának azon «nagytekintetű fíja», ki, mint Kassáról írták, «jól érezvén melly igen fogja segíteni anyai nyelvünknek elterjedését s gyarapodását», ha a színdarabokat nemcsak olvassák, hanem el is játsszák, «nevezetes jutalmat rendelt azon Játszó seregnek, a melly Kazintzy F. úrnak *Hamletjét* illendően elkészülvén, Budán el fogja játszani. Az pedig — így folytatja tovább a cikkíró — kire ezen rendelés teljesítése bízattatott, oly igyekezettel legyen, hogy a *Hamlet* játsszására összveszerzendő Sereg azután

---

*) I. m. 1790. II. sz. 120. lap.

**) *Mindenes Gyűjtemény*, 1789, II. negyed és *Orpheus*, Kassa, 1790, I. k. januári füzetében a *Litteratori Tudósítások* alatt a 87-dik lapon.

Alzirt, Meropot, Tancredet játsza s így végtére egy magyar játszószeregünk legyen, a melly, míg kíváncsatni fog, Budán és Pesten, azután pedig Székesfejervárott, Nagy-Szombatban, Pozsonyban, Győrben, Esztergomban, Debreczenben, Nagyváradon, Kassán, Miskolczon, Kolosvárt és Nagy-Szebenben mulasson.»*) A kassai levelező egészen Kazinczy eszméinek behatása alatt állott. Csak azzal töltötte meg annak tervét, hogy egyetlen központi színészetet óhajtott (mint félszázaddal utóbb Széchenyi), mely innen indulván ki, meghatározott helyeken folytatná a megkezdett nyelvi és irodalmi missiót. Egy ilyen kellően kiképzett törzsgárda (természetesen nemcsak négy színdarabbal a műsorában) alkalmas középpontját képezhetne volna azon színészetnek, mely ennek nyomában hivatva volt missiót teljesíteni a vidéken is, az «anyai nyelv elterjedése, gyarapodása és kipallérozódása» érdekében.

A *Hadi és más nevezetes Történetek* szerkesztője fölkarolta ez eszmét és fölhívást intézett a közönséghez, hogy a reflectálók jelentkezzenek Strohmayer könyvtárusnál, «hol *Hamletek* elegendő számmal vagynak letéve». Ott majd részletes információkat fognak kapni. A födolog az, hogy a jelentkezők «tiszta magyar accentussal szóljanak és beszédeken idegen íz ne érezzessék». A fölszólítás hatás nélkül maradt; vagy helyesebben szólván, a nemzeti játékszín kérdését egy egészen más mederbe tereltek a beállott események. Azt hisszük, nem épen a magyaros accentus hiányán múlt, hogy nem jelentkezett a remélt játszószereg — *Hamlet* eljátszására. Még annak sem akadtunk nyomára, hogy 1792—1796-ig a nemzeti színjátszó társaság csak egyszer is előadta volna *Hamletet* a fővárosban.**)

E szerint az első magyar *Hamlet*-előadásnak a kolozsvárit kell tartanunk 1794 Boldogasszony-hava 27-dikéről a következő szereposztással:

*) *Hadi és más nevezetes Történetek*. 1790-dik év 3. szám, 285—286. lap.

**) Bécsben *Hamletet* először 1773 január 13-dikán adták (lásd Wlassak Dr. E.: *Chronik des kaiserlich königlichen Hofburgtheaters, Wien*. 1876. — a 47. lap jegyzetében). Bécsben a Heufeld-féle fordítást használták 1780-ig, midőn Schröder a saját fordítását hozta be. (Lásd Genée i. m. 276. l.)

Dán király	Öri úr
A királyné	Theresia kisassz.
Hamlet, a királynak mostoha fia és a királynénak édes gyermeke	Kótsi úr,
A megholt királynak a Lelke	Verestói úr,
Oldenholm, Belső Tanácsos	Kontz úr,
Laertes, Oldenholm Fija	Sáska úr,
Ophelia, " Leánya	Anna Mária k. a.,
Güldenstern, Udvarnok	Fejér János úr,
Gusztáv	Jantsó úr,
Bernfield	Fejér István úr. *)

Erdély színészete (helyesebben a kolozsvári), mely párhuzamosan indult fejlődésnek a magyarorszáigival, ebben tehát megelőzte az anyaország színészetét. Amott a múlt század végével is már több ízben a műsoron találjuk s például egy 1799-diki jövedelem-kimutatásból ítélve *Hamlet* a cassa-darabok közé tartozott, mert az abban kimutatott 39 darab közül csupán négynek volt *Hamlet*nél nagyobb tiszta jövedelme, a költségek leszámításával.**) Debreczenben 1799 július 6-dikán adják először. Ez a legrégibb nyoma az anyaországban történt előadásának.

Hamlet pesti első előadásának 1810 márczius 29-dikénél regibb nyomára nem akadtunk. Hogy a darab tetszhetett, bizonyítja az, hogy Pesten 1810-ben még kétszer, 1812-ben egy-

---

*) Közölve a *Vasárnapi Ujság* 1868. évi 45. számában. Hogy Kazinczy fordítása szerint adták volna elő, az nincs említve a közölt színlapon, bár a jelenetezésből és fölosztásból ítélve, valószínű annál is inkább, mert más nyomtatott *Hamlet*-fordítás akkor nem létezett. Csak annyiban férhet némi kétség a dologhoz, a mennyiben Pest-megye *Játékszíni Könyvtára* című jegyzékben *Hamlet* fordítójának Bartsai László van megnevezve. Megtörtént az időt, hogy Magyarországon és Erdélyben egyszerre ketten is lefordították és kinyomatták ugyanazon darabot, mint például Schiller *Rablóit* Darvas és Bartsai László, vagy a *Formenterei Remetét* Verseggy Ferencz és Boer Sándor. Megtörtént az is, hogy Hatvany István lefordította báró Geblernek *Klementináját*, pedig ez régebben megvolt (bár ki nem adva) báró Ráday Gedeon fordításában. Ezért óhajtott Kazinczy is nyilvánosságra hozni azt, hogy ki mit fordít (*Orpheus*, 1790. év, II. k.). Nem lehetetlen tehát, hogy Erdélyben a Kazinczyén kívül más fordítás is létezhetett. Csak az bizonyos, hogy az is (a személyek után ítélve Schröder nyomán készült.

**) Szilágyi Ferencz: *Id. báró Wesselényi Miklós*. Buda-Pest 1876; 67., 68. lap.

szer es 1814-ben ismét kétszer adják. Dériné, ki első színpadi próbáját éppen *Hamlet*ben állotta ki, csak annyit jegyez föl naplójában,*) hogy a királynét Sáskáné adta, a ki királynői megvetéssel nézett le reá a nagy sleppben úszó kis frücsökre. Az 1815-ben Pestről eltávozott magyar színészet híven megőrizte tradícióit és dícséretére legyen mondva, hogy a vándorlás keserű napjaiban, midőn Kotzebue, Toepfer, Ziegler, Haßner, Holbein stb. drámai termékeivel kellett a közönség pártolását kiérdemelnie, nem feledkezett meg az irodalmi színvonalon álló jobb fordításokról és ezek közt kiváltképen a Kazinczy-fele *Hamletről* sem. Ott találjuk a magyar színészet műsorán Kassától, Miskolczon, Nagyváradon, Debreczenen át Kolozsvárig és Hódmezővásárhelyen, Szegeden, Pesten, Budán, Székesfejerváron, Rév-Komáromon át Győrig. A budai színészek 1834 és 1836-ban 1—1-szer és 1835-ben kétszer adják elő. Ez a társaság, melynél a magyar színészet újabb generációja legjobb erői találkoztak, hosszabb-rövidebb időre egymással még a legközelebb állott egy oly színjátszó társasághoz, a melyről 1790-ben idő előtt ábrándozott Kazinczy Ferencz. Az akadémia szellemi fölügyelete alatt lassan kibontakozni kezdett a műsorát botrányosan ellepő hibákból.

Kazinczy utóbb már nem volt megelégedve *Hamlet* prózai fordításával. Azzal a gondolattal tépelődött, vajon a Goethe *Iphigénia*ja és a Schiller *Don Carlosa* s *Orleansi leánya* mik volnának prózában? Dessewffyhez 1814-ben írt leveleiben azt közli: «Most jambusokban fordítom *Hamletet* a Schlegel igen hív német fordításából, minthogy én angolul semmit nem értek s a Schlegel fordítása felől azt tartják, hogy az tükörképe Shakespeare-nak. Az első fölvonással holnap készen leszek». «Igaza volt a görögöknek — folytatja — s igaza van a francziának, hogy a szomorújáték vers nélkül nem felel meg a saru gravisságának.» — A jó barát udvarias válaszában egy hónapra reá azt írja vissza: «*Hamleted* prózája oly szép, hogy elfejteti az emberrel a görögök és francziák reguláját . . . azonban a fölséges a kötött beszédben meg fölségesebb».**) Dessewffy finom ízléssel bíró olvasott főúr volt, kinek ítéletére sokat lehet adni. A jelen esetben, midőn *Hamlet* prózai fordításáról ily magasz-

*) I. kötet, 70. lap.

**) Dessewffy *Irodalmi Hagyományai*. I. 231. és köv.

talólag szól, a jó barát rovására kell írni a különben szigorú kritikus elismerő ítéletét. Kazinczy *Hamlet*-fordítása az 1790-es évek irodalmának színvonalán kiváló helyet foglalt el. Az is tény, hogy az akadémia dráma-corrigáló bizottságának nem volt volna 1834-ben oly rengeteg munkája,*) ha főleg színész-fordítóink a Kazinczy nyelvét tanulmányozzák. Ma már — mint másodkézből jövő munka is — irodalomtörténeti beccsel bír csak.**)

A magyar színészetnek azonban kiváló hasznót hajtott.

*) V. ö. A magyar tudományos akadémia eddig és ezután (*Új Magyar Múzeum* IX. évf. 1859. I. f.). A *Rajzolatok* kritikáiban többszörösen megemlékeznek Kazinczy fordítása túlhaladott álláspontjáról s már 1835-ben kifejezésre jut azon óhaj, bárha Shakespearehez méltó módon bírná drámáit a magyar irodalom. (1835. I. 30., 35. szám. II. 37. sz.)

**) Álljon itt mutatványúl Hamlet monológja a 3-dik fölvonás végéről: «Lenni? nem lenni? ez tehát a kérdés. Annak é nemesebb Lelke, a ki a meg-mérge sedett tsillagzatok tsapkodásait békével el-tűri, vagy annak, a ki az inség seregei ellen fel-fegyverkezik s ellenke zve ér véget? — Meghalni — el-alunni — semmivel sem több; s ezzel az el-alvással Lelkünk gyötrelmeinek s az élet megszá m íthatatlan nyomorúságának határt vetni. Oly vég ez, melyet buzgóan kellene óhajt anunk. — Meghalni — el-alunni. — El-alunni? — talán álmodni is! Ez ám a göts! Mert mitsoda álmok jöhetnek majd reánk halál-álmunkban, minekutánna már a gázolásból kivergödtünk, ez az, a mi bennünket tartóztat. Ez az az elmélkedés, a mely reá bír, hogy magunkat egy ily hosszú élet nyomorúságainak alája vetjük. Mert ki állaná-ki különben az ujjabb ujjabb ostoroztatást, az üldözök fenéségét, a bosszantását a kevélyeknek, a meg-vetett szerelem aggódásait, a késedelmes igasságot, a negédségeket a Nagyoknak s azokat a döféseket, a melyeket a tűrő-jámbor érdem az esztelenségtől szenved, ha egy kis hegyes vassal azt viheti véghez, hogy a halotti harangot megkondítsák? ki akarna inkább egy ily sanyarú élet terhe alatt pihegni, tikkadni? De a titkos sejdítése annak a halált követő valaminek, (egy útazó sem tért-vissza még azon esmeretlen Tartományból!) elré m íti a Lelket s arra veszi, hogy inkább szenvedjünk kinokat, melyek már rajtunk fekszenek, mintsem ujjaknak siessünk elékbe, melyeket még nem esmérünk. Így tesz a lelki esméret bennünket gyávákká; így oszlik szé llyel az el-töké llett végezés eleven színe az elmélkedés halavány fényje előtt, s föl-tételeink, melyek nagyok és nemesek, meg-fordítják folyamatjokat, s meg-szűnnek hatni. Tsendesítsd magadat — — A szép Ophelia? Nympa emlékezz meg minden bűneimről esedezésedben!

Ophelia: Kegyelmes Herczeg! mint vagy te?

Elseje azon színpadi termékeknek, melyek hivatva voltak a magyar színészet műsorának színvonalát emelni, de arra is módot nyújtott, hogy a magyar színész kiválóbb művészi feladatok megoldását tűzhette ki célul. Belőle tanulhatta meg a színpadi művészi hatás titkait, midőn *Hamlet*nek a színészekhez intézett tanácsait kellett elmondani s bizonyára tanulmányozása közeget éreznie kellett azt a különbséget is, mely tartalmasság dolgában Hamlet és Ophelia — meg Maynau és Eulália közt volt.

BAYER JÓZSEF.

É R T E S I T Ő.

Az elrált asszony. Regény két kötetben Írta Csiky Gergely. Buda-Pest, 1888. Singer és Wolfner kiadása.

A könyv sikere sohasem lehet oly föltűnő és zajos, mint a színdarabé; a tetszés, mely fogadja, nem nyilatkozik tapsokban és riadó üdvözlésekben, legföljebb a kiadások számaiban. De a siker külső jelenségének ez a különböző volta éppen nem jelenti az arányt, mely egyfelől a könyvnek, másfelől a színműnek valódi hatása és irodalmi jelentősége között mutatkozik. Csiky Gergely nevéhez az utolsó évtized legtöbb és legnagyobb színpadi sikere fűződik, kitűnő adományain kívül tanúságaúl annak, hogy kezét ha nem is korunk szellemének, de legalább napjaink ízlésének ütőerén tartja s tisztán érzi verését. Talán ezen érezte meg azt is, hogy kitűnő tehetségét sikerrel és haszonnal érvényesíthetné egy oly műfőmában is, melyet kiválóan modernnek szokás nevezni: a regényben. Érezte, hogy ezen a téren hatásosan fejtheti ki tehetségének egy olyan elemét, mely nemcsak az ő saját regényeinek ígér a közönség tág köreiben sikert, hanem általában üdvösen hathat regényirodalmunk fejlesztésére, vagy egyelőre csak — lábra állítására. És rövid időközökben megírt három regényt: *Arnoldot*, az *Elrált asszonyt* s az *Atlasz-családot*, melyet ép most közöl e folyóirat.

Prózai elbeszélő költésünk legutóbbi időszakának, általános-ságban tekintve, van egy igen sajátos vonása. Az, hogy nem szeret elbeszélni, vagy nem igen van neki mit elbeszélni. Képelete mintha egy-egy, többé-kevésbé érdekes helyzet föltalálásában s ennek a helyzetnek rögtöni, tragikus, komikus vagy sentimentalis megoldásában kimerülne. Egy alakot, viszonyt, helyzetet ügyesen, találóan, sokszor meghatóan ír le és színez ki; az alak sorsát, a

viszony előzményeit és következéseit, szóval a tulajdonképeni történeti, elbeszélni való mozzanatokot, már legföljebb csak megvázolja. A költőben ható erők közül úgy szólván csak a megfigyelés és a hangulat érvényesülnek, a föltaláló tehetség egészen háttérben marad. Így az elbeszélő költészet jóformán töredékeire bomlik szét: képekre, rajzokra, vázlatokra, melyeket nagyobb egészszé fűzni, közös gondolat tolmácsaivá avatni, a röpké megilletésen túl érdekessé s egész lelki világunkat foglalkoztatóvá tenni: ez lenne az elbeszélő költésnek voltaképeni föladata. A finom lélektani megfigyelésnek s a megfigyelés költői értékesítésének nem egy kiváló példáját szolgáltatják elbeszélő irodalmunk töredékes apróságai. De e megfigyelések és költői diagnózisok az emberi léleknek rendesen csak egy-egy oldalára, állapotainak egy-egy mozzanatára vonatkoznak. Az elbeszélő költészetnek pedig nemcsak legmagasabb, hanem igazi föladata: alakulását, fejlődését, önmaga s a viszonyok által kovácsolt sorsát mutatni föl. Mai elbeszélő költésünk csak egy, újonnan fejlődő regény-költészet iskolájának látszik, mely a tehetséget bizonyos, fokozott jelentőségre emelkedett irányokban gyakorolja és fejleszti. Hogy az ily módon szerzett elemekből a begyakorolt tehetségekkel magasabb föladatokra törekvő, nagyobb alkotásokkal foglalkozó regényírás fejlődjék: szükség van még egy tehetségre, melyre mai iskolánk, úgy látszik, nem sokat ad, de a melyet a régiek első rangú föltételnek tekintettek. Ez pedig a meseszöví, cselekvény-alkotó, föltaláló képesség.

Csiky Gergely, mikor a regényhez fordúlt, épen ezt hozta magával, még pedig nem közönséges mértékben. Ezért örülünk vállalkozásának, melynek sikere jelentősen hozzájárulhat, hogy irodalmunk egy nevezetes műüga kiemelkedjék töredékességéből, egyoldalúságából, félszegségéből, mely az illető műágnak természetével ellenkezik. A regény és dráma szerkezetének, határainak, sőt anyagának különféleségéből következik, hogy a drámához forduló elbeszélő költőnek föltalálása, érdekesség és gazdagság szempontjából, nem mindig elég és megfelelő a színpad számára. Ugyanezen az alapon mondhatjuk, hogy ha igazi, még el nem lanyhúlt képzeletű drámaíró próbálkozik a regényben, fogyatékán lehet az elbeszélő költő egyéb külön képességeinek, de elbeszélni valót bizonyára hoz magával s az érdekkeltés, fentartás, fokozás, vezetés, kielégítés mozzanatait nem hagyja figyelmen kívül. Hogy Csiky föltaláló ereje, leleménye mesék kigondolásában, fejlesztésében és megoldásában eleven és elég bő: regényei is bizonytságot tesznek róla. A mese érde-

kes szövését, bonyolítását, lehetőleg hatásos összeszerkesztését, az érdeklődésnek az elrendezés által való fokozását, néha talán nagyon is mesterkéltnél is, de mindenesetre sikerrel viszi át a drámából a regénybe. Cselekvénye tisztán körvonalozott helyzetekből indul, gyorsan folyik s még epizodikus megszakításaival is nem egyszer nyer új érdeket, a fordulatok egymást követik s a határozott vonásokkal vázolt képek az elbeszélő részek kapcsolatával mindig valami igazi cselekvényt tárnak föl.

Így az *Elrúgt asszonyban* is. A mese szakasztott úgy indul, mint egy drámai expositio előkészítő jelenetei. Egy csomó mellékalak ismerteti meg, beszélgetés közben, a fő személyekkel és helyzetekkel. Egy alsó-magyarországi gyógyító intézet tulajdonosának, Petri Gábor orvosnak fiatal felesége hirtelen eltűnik. Az intézet vendégeinek pletykájából tudjuk meg, hogy Hermin beleszeretett Varsányi Miklósba, egy fiatal, léha gavallérba, ki szintén üdülés végett időzött az intézetben. A szenvedélytől elragadott, de nemes érzésű asszony nem akarta megcsalni derék férjét, ki jóltevője és atyai barátja volt; nyíltan bevallotta neki szenvedélyét s szándékát, hogy el fog tőle válni, de míg egészen szabad nem lesz, kedvesét sem fogja látni. Ezzel elutazott s az orvos, kétségbeesésében, meg akarta mérgezni magát. Megakadályozták benne s ő intézetét bezáratva, megtörtén Pestre költözött. A mesének másik ága a Varsányi-családból, egy hiú, bukás szélére jutott, adósságokból és összeköttetésekéből élő gentry-nemzetségből indul ki. Egy zsugori vén bátyjokat meggyilkolva találják egy nap pesti lakásán. A hagyatéki tárgyaláson kiderül, hogy az öregnek egy fiatal leánygyermek maradt. A titkos házasságnak és fölbomlásának, Veronka születésének és ismeretlenül maradásának ügye valódi drámai «rövid útú» eljárással van elintézve. A könyv több időt enged a gondolkodásra, mint a színi események torlatában elröppenő szó, s ennél fogva a körülményesebb, meggyőzőbb előadást nemcsak megengedi, hanem meg is követeli. Fejünket rázva, bajosan megyünk be valami illúzióba. Elég az hozzá, hogy Veronka, mintegy az égből, belecseppen a mesébe s a két milliós örökségbe, míg a csalódott Varsányi Balázs úr és házanépe továbbra is hitelezőinek körme között marad. A düledező ház egyetlen reménye, hogy Miklós valami jó házassággal segít rajta. Természetesen Veronkára vetik ki a hálót, kinek Petri Gábor, az épen Miklós által elkábított asszony férje, lesz gyámjává. A háló szálai és kötése, melyben Balázs úr és leányai, mind Miklóst, mind Veronkát meg akarnák fogni, ez az egész intrika és fogásai kissé szintén a

színpadi optikára vannak számítva. A boldogtalan, bujdokló asszony ezernyi megaláztatás és nélkülözés között folytatja perét. Kerüli ugyan Miklóst, de ez oly türelmetlenül keresi, hogy végre is rátalál; ez lesz szerencsétlenségökké, mert a léha úrfi hamar meg is ünja áldozatának nemesebb szenvedélyeskedését. Egy képviselőválasztáson megbukik s Veronka hozománya már csakugyan utolsó menedéknek látszik az egész családra nézve. Miklós eljegyzi milliomos húgát s aljasan utasítja el magától a végre szabaddá lett Hermint. A szerencsétlen belátja, hogy nemcsak válópöre, hanem élete is be van fejezve. Az árulást fölfedezi Veronkának s az ártatlan leányt egy régi hívének karjai közé vezeti. Mikor azután miatta nagylelkű férjét is veszély fenyegeti, lelövi csábítóját is, magát is.

Ime az elvált asszony vége, a boldogság szenvedélyes hajszájának kimenetele, az utolsó lépés egy végzetes úton, a kötelességtől való távozás útján. Csiky modern színműveiben is sokat foglalkozott a válás kérdésével. A *Proletárokb*an találkozunk a válással, mint piszkos üzlettel; a *Czifra nyomorúságban* mint nemes lemondással, az elérzékenyítés eszközével; a *Stomfay-családban* mint tragikai tévedéssel, a gőg és jellemgyöngeség példájával; a *Czeccil házasságában* mint a félreértésekben küzködő szívek tudatra ébresztőjével. A ki ismeri e darabokat s bennök a válás indítékának sajátzerű alkalmazását, tudni fogja, hogy a kérdés fölfogásában mindenütt nyilatkozik valami eredetiség. Még pedig nyilatkozik épen azzal a drámai iránynyal szemben, mely Csiky modernizálódására a legnagyobb befolyással volt. A francziák nagyon messze szakadtak Corneilletől, kinek költészete a kötelességek győzelmeit dicsőítette. Mai utódai inkább azon törekszenek, hogy a szenvedélyek jogának határköveit tolják mind beljebb és beljebb a kötelességek területére. E drámai határigazító pörökben természetesen nagy szerepet játszik a válás. Csiky fölfogása e tekintetben nem egy úton jár velök. A válást sohasem tudja a boldogulás eszközének nézni, hanem csak a végzet csábjának, melynél fogva megragadja áldozatait. Nem kényelmetlen helyzetek megoldásaül mutatja, hanem lehetetleneknek teremtetőjéül, melyekből valami úton menekülni kell. A megoldás lehet vagy az elváltaknak újra egyesülése vagy elpusztulása. Boldogsághoz a kötelesség tagadása nem vezethet, nem még nyugalomhoz sem. A hirtelen határozás: hosszú megbánás; a szenvedély zsilipjének megnyitása: elmerülés áradatában; a szabadulás: megtagadása a válásnak. A modern élet egyik legnevezetesebb problémájának

ilyen értelmű példázása: ez Csiky költészetének talán legszembetűnőbb és jellemzőbb ethikai vonása. Az *Elvált asszony*ban egyenesen alapvető s uralkodó gondolattá lesz e fölfogás, melyből a bonyodalom tragikái megoldása, az adott föltételek mellett, önként és természetesen következik.

A regény színdarab módján kezdődik és színdarab módján végződik. Említettük, miféle előnyök azok, melyeket a drámaíró Csiky a regényben is sikerrel érvényesít: egy változatosan fejlődő cselekvény, folytonosan haladó drámai menet és érdekes bonyolítás. Nem mondunk sokat azzal az állítással, hogy érdekesség szempontjából, még pedig az érdekességet magasabb, irodalmi értelmében fogva föl, az *Elvált asszony* bátran kiállja a versenyt számos divatos francia regénnyel, például Ohnet könyveivel mindenestre. De drámaírói gyakorlatából Csiky nemcsak előnyöket húzott. Jellemzése híján marad a finomabb elemzésnek, az egyénítő erőnek. Ez pedig regényben, a hol a színésznek sokszor pótló, kiegészítő, színező egyénisége az írónak nem jó segítségére, föltünőbb mint a színpadon. Miklós egyszerűen léha csábító; de eszközei, melyekkel Hermint elkábítja, nem egészen vannak találóan válogatva a sport köréből. Az egyszerű vidéki asszonyt célba löni és lovagolni tanítja s ezzel hódítja meg. Úgy látszik, e módot Csiky egy epigramma kedvéért választotta. Mikor Hermin lelövi hűtelen kedvesét, a leroskadó Miklós ezt nyögi: «Jól céloztál»; a felbőszült asszony odakiáltja neki: «Tőled tanultam». E szavak kitörő hatással kecsegtetnének színpadon; de a regényben sajnáljuk az áldozatot, melyet annak idején, a fejlődő viszony rajzában, a jellemzés valószínűségétől ez a csattanó követelt. Veronka is igazi színpadi naiva, ki két kötetten keresztül keresi a szívét s végre is mások találják meg számára egy gyermekkori barátjánál. A többi alakon is, kivétel nélkül, maradt egy kis színpadi festék, mely távolabbi hatásra van számítva s a természetes incarnatio finomabb, egyénibb, változatosabb árnyékait eltakarja.

De hagyjuk a részleteket. Egy-egy műágnak teljességében való fejlődésére nemcsak a lángelmék hatnak tehetségeik egyetemességével, hanem különböző oldalokról különböző irányú tehetségeknek együttes munkássága is. Mindegyik hoz valamit a magáéból, s mellé tanál valamit a máséból: így kerekedik ki, a mi félszeg és egyoldalú. Csiky Gergely föltaláló, meseszövő és szerkesztő tehetségére pedig mai, már-már egyoldalúságba vesző elbeszélő irodalmunknak nagy szüksége van.

Újkori alkotmányok. Irta Concha Győző. Kiadja a magyar tudományos akadémia könyvkiadó-vállalata. I. kötet. Buda-Pest, 1885.

II. kötet. Buda-Pest, 1888.

Aristoteles óta a politika komoly tanulmányozása mindig össze volt kötve a különböző nemzetek alkotmányainak egybehasonlításával. Századunkban pedig, melyben az alkotmányok terén való törvényhozási intézkedések oly nagy arányokat öltöttek, az érdeklődés az idegen alkotmányok iránt nem csak tudományos, hanem gyakorlati szempontokból is nagy mértékben növekedik.

Körülbelül százhusz esztendeje, hogy a mélyreható alkotmányos reformok, továbbá ezeken túlterjeszkedve új, a nemzetek jogait biztosító alkotmányok megteremtése ismét foglalkoztatja a művelt emberiséget; s ezen idő alatt a politika iránti érdeklődés lassanként oly széles körökig szivárgott le, a milyenekbe azelőtt soha sem hatolt.

Kivált a mióta legújabbban Európa s Amerika népei oly gyakran tapasztalhatták, hogy sorsuk válhatlan kapcsolatban áll, a mióta a nemzetközi összeköttetések annyira megszorodtak, hogy csaknem minden intézménynek hatása a honi körön túl terjeng, másrészt pedig a folytonos forgalom következtében az emberek élénkebb tudatával bírnak a külföldi állapotoknak, de a sajtó is mindennap közli az összes világ törvényhozásainak főintézkedéseit, fokozott mértékben szükséges a keletkező sejtelmeket, a töredékes benyomásokat, a képzelet-torzítottá egyes emlékezeteket rendszeresebben kiegészíteni, helyesbíteni, a törvényeket és hatásukat szervezett kapcsolatukban feltűntetni.

A múlt században még a törvényhozók is megelégedtek az angol alkotmány fővonásainak, elveinek olyszerű ismeretével, mint a minőt Locke, Montesquieu és Blackstone fejtegetései nyomán szerzhettek, mintegy általános benyomásokkal, a melyeket követve hitték, hogy állandó s a szabadságot megőrző művet fognak létesíthetni.

A huszas és harminczas években már kissé tüzetesebb, De Lolme, Bentham és Dumont műveiből merített fogalmakat képez-

tek magoknak, s az angol alkotmány jogi határozmányainak, formai biztosítékainak utánzását tartották czélra vezetőnek.

A hatvanas évektől fogva a hetvenes évek közepéig, a harmadik nagy alkotmányozó korszakban e század folyamán, már sokkal mélyebb előtanulmányokat tettek s az egyáltalán nem, vagy csak félig sikerült kísérletekből is okulva, az élet, a tapasztalat közvetlen igényeit szintén figyelemben részesítették és sok helyütt önálló fölfogást tanúsítva új nyomokon indultak, már a mennyiben ez a politikai életben lehetséges.

Karöltve a szellemek e mozgalmával fejlődött az irodalom is, a mely ma már sehol sem elégszik meg egyes alkotmányok elveinek fejtegetésével, de tételeit nem csak bő összehasonlításra, hanem az intézményeknek történeti fejlődéséből merített magyarázatára és értelmezésére is alapítja, s bármely fölmerülő kérdés megbeszélésénél sem kerülheti el a különböző nagy és kis államok azzal kapcsolatos állapotainak tanulmányozását és átértését. Sőt gyakran, különösen oly helyütt, a hol az alkotmányos élet egy időre félbeszakadt, túlságokra is vezetett e természetes törekvés, az idegen intézmények bálványozására, a külföld utánzására vagy az ítéletére való hivatkozásra ott, a hol helyesebb lett volna első sorban a hazai szempontokat mérlegelni.

Hazánkban is foglalkoztak eleget az utolsó két évtized folyamán angol, német, belga és francia alkotmányokkal és politikai elméletekkel egyaránt, de e tanulmányok többnyire alkalmiak és töredékesek voltak; valódi szükség maradt még mindig az újkori idegen alkotmányok bővebb és átfoglalóbb előadása. Helyes tapintattal vett tehát tervbe a magyar tudományos akadémia könyvkiadó bizottsága e kíváncsolomnak megfelelő munkát és szerencsés választást tanúsított, midőn Concha Győző kolozsvári egyetemi tanárt bízta meg ennek megírásával.

Ismételve fölhangzott ugyan újabban sajtónkban a vád, hogy az akadémia a közönség ízlését és igényeit ritkán veszi tekintetbe, még ritkábban tudja kielégíteni. Nem is kell ezen megütközni. Fölhangzik az mindenütt, a hol népszerű működést igényelnek az akadémiaától, vagy, a mi eredményére nézve ezzel egy, tevékenységét a népszerűség mértékével törekszenek megbírálni.

A napi sajtó féltékeny, mint minden hatalom; más természetű hatalomban vetélytársát, korlátozóját látja, a melyet minél inkább magával szeretne egyenlősíteni, hogy fölötte uralomra tehessen szert.

A reclame mindenütt azt az eljárást követi, hogy, a minek hitelt akar szerezni, azt másnak, jobbnak, felsőbbrendűnek hirdeti, mint a milyen, összehasonlítani, azonosítani törekszik az emberek fölfogásában azzal, a mivel párhuzamba helyesen nem vonható ; s különösen elsajátította azon fogást, hogy, míg saját terjesztőit függetleneknek, önállóknak és szerényeknek állítja, addig saját eljárásának valódi színében akarja föltüntetni azokat, a kik vele különben minél kevesebbet gondolnak, s a kik nem is álmodják, hogy tevékenységöket üzleti gyanánt fogják ócsárolni azon üzletemberek, a kik saját tőkéjüket oly jól tudják magán hasznukra a közérdek köntösében jövedelmeztetni.

Nem állítjuk ugyan, hogy az akadémiánkban fölolvasott értekezések, hogy a czége alatt megjelenő könyvek mind mintaszerűek, hogy az akadémia körében, az akadémia kiadványai közt ne csillámlana elő néhol a hiúság, ne volna fölfedezhető imitt-amott a napi benyomásra szánt selejtesebb termék ; hanem annyi kétségtelen, hogy igen kevés kivétellel e kötetekben találhatni a hazai tudományos munkásság legjobb termékeit, s hogy, ha utána járunk azon állítólagos példákknak, a melyeket az ellenkező bizonyítására szoktak fölhozni, vagy valamely hivatalos megbízásról s egyéni, nem testületi munkáról van szó, vagy a választásoknál előforduló mellőzések alkalmával, oly különleges eset körülményei lappangnak a háttérben, melyek az illetőknek s munkáiknak az akadémia körétől távol tartását teljesen igazolják.

Ha egyéb hibát nem találunk is, hiányzik ez esetekben mindig némi tartózkodás, bizonyos, hogy úgy mondjuk, szellemi gyöngédség, a mely, mint az értelmi erő legbecsesebb kiegészítése, kivétel nélkül azt tanúsítja, hogy az illető a legalaposabb tudomány, a leggyakorlottabb irány mellett is érzi a korlátokat, melyek az ismereteket s azok legszebb kifejtését vagy előadását is múlhatatlanul kísérik.

S épen e tulajdonság díszíti nagy mérvben Concha művét is. Minden lapján meglátszik a nagy olvasottság, a tüzetes jártasság, a teljes tájékozottság a tárgy irodalmában, az önállóvá jegeczesedett meggyőződés, mely soha sem űz az idézetekkel hivalkodást, soha sem akar az olvasóra nézetet rátukmálni vagy állítólagos szellemes, vagy paradox conceptiókat hirdetni, a melyek nem a tárgyalt tételből magokból keletkeznek természetesen. A tudományos jó könyv kellékei után törekszik minden tekintetben ; a kimerítő fejtegetés,

a következetes beosztás, az önként kínálkozó következtetések fűzése kellemes összbenyomást idéznek elő, a mely minden erőszakolás nélkül hangulatot teremt a könyv tanúságai számára, s a szó nemes értelmében akadémikus választékosság jellegét viseli magán.

A három alkotmány közül, a melyet tárgyal, viszonylag a leg-szárazabban, bár elég kimerítően s gondos hűséggel ismerteti a belgát, melylyel művét megnyitja.

Valaha Európában általában, hazánkban kivált a hatvanas években nagy jelentőséget tulajdonítottak a belga alkotmánynak. Tulajdonképen ez az egyetlen, mely tisztán a szenvedélytelen ész műve. Kis állam körében, a külföld támogatása mellett, sőt védelme alatt jött létre oly korban, a mikor a mérsékelt liberalismus tanait remélte kizárólag üdvhozóknak a közönség túlnyomó része. Bevallottan ellentétes nézetek közti kiegyezés eredménye volt, érdekes, mivel számos, eddigelé meg nem oldott kérdésre hittek benne kielégítő feleletet találni.

De az ötven és néhány év, a mely megalkotása óta lefolyt, kiábrándította a közvéleményt vélt sikerei tekintetében. Kitűnt, hogy az alkotmány merő formai mozzanatainak gondos meglátolása is elégtelen a békés fejlődés és megoldások teljes biztosítására; kitűnt, hogy a pusztán alkalmi s helyi jellegű érdekek megóvásán túl menő nagyobb elvi jelentőséggel e mű föl nem ruházható. Se a nemzetiségi kérdés veszélyei, se az állam és az egyház összeüt-köző igényei kiegyeztetésének nehézségei, se a szabad iskola és az általános népnevelés érdekeinek összeférhetlenségei, se az önkormányzat határai megjelölésének föladatai, se a lassú, de folytonos alkotmány fejlődés és jogterjesztés akadályai, legkevésbbé pedig a tőke és a munka, a különböző gazdasági osztályok összekocczanásának válságait nem hárították el azon intézmények, a melyektől épen ez eredményt várták; sőt mind e tekintetekben Belgiumban ma közvetlenebbül s fenyegetőbbben mutatkozik a veszély, mint Európa bármely más államában, s bátran állíthatni, hogy Belgiumban a belbékét is csak azon remegő tudat tartja fönn ideig-óráig, a melynek e nemzetközileg semlegesített állam léte fönmaradását egyedül köszönheti: hogy tudniillik Európa nagyhatalmainak egyensúlya megköveteli, hogy a kis ország nyugodtan fönnálljon s egyik szomszédja által se kebeleztessék be. Belgium alkotmánya ép oly kevésbé önálló, fentartása épen oly kevésbé függ saját határozmányaitól, mint

az ország függetlensége egyáltalán. A kedvező külkörülményeknek köszöni életét; inkább gyöngesége védi meg, mint ereje, inkább mások kegyelme, mint saját polgárainak elszánt akarata.

A második alkotmány, a melyet Concha vázol, az éjszakamerikai szövetséges államoké. Láthatólag nagyobb érdeklődéssel oldotta meg e föladatát és igen helyesen utal ismételve azon két alapnézetre, a melynek combinatiója szolgált az amerikai alkotmány elméleti alapjául: a Rousseau-féle népfelségi elméletre egyrésről, az angol jognézetekre és alkotmányos hagyományra más oldalról. Rá is mutat több helyütt azon kiegyenlítetlen ellentétekre, a melyek ennek következtében egyes határozmányok s azoknak magyarázata és az életben való alkalmazása közt fölmerülnek.

Szerencsésen érinti a másik két nagy nehézséget is, a melylyel Éjszakamerikának meg kellett küzdenie: a rabszolgaságot és a központi hatalom és az egyes államok különállásának és jogainak nehezen megoldható kérdését.

De a mellett mégis épen az amerikai alkotmány ismertetése alighanem kevésbbé sikerült, mint a belgáé vagy az angolé. Ennek részben bizonyosan az is oka, hogy az egyes államok alkotmányait tüzetesen nem ismertethette, részben pedig az, hogy előbb tárgyalta az amerikai alkotmányt, mielőtt az angollal foglalkozott volna, pedig lényegileg az egész amerikai jogélet mégis csak egy önálló irányban haladó, némi különleges eszmék módosítása alatt álló fejlődése és folytatása az angol nézeteknek és jogéletnek.

S még egy természetes ok működik közre, hogy talán nem egészen elfogulatlan szemekkel tekinti az amerikai alkotmány fejlődését. Ez az, hogy minden elméleti politikai író, ha lelkiismeretes, benyomásainak nagy részét szükségképen azon fejtegetésekből meríti, a melyeket az illető nemzet közjogi írói magok bocsátottak közre. Már pedig épen az amerikai közjogi művek nagy része a nagy polgárháború előtt, illetőleg azon évekből kelt, a mikor gondosan iparkodtak az Éjszak és a Dél közt az állami kormányok önállóságára s az unió egységére nézve kiélesedő, meg-megújuló vitákat elmagyarázni, elsimítani.

Egyébiránt nehéz is igazságosaknak lennünk egy az amerikai alkotmányról 1885-ben megjelent mű iránt, midőn azóta e tárgyról egy oly mesteri s oly számos egészen új szempontokat földerítő munka jelent meg, mint a minő a Sir Henry Maine-től épen az amerikai kormányzatról írt könyv, mely különben a *Budapesti*

Szemlében tüzetesen ismertetve volt. Szinte kinyilatkoztatásszerű erővel domborúlnak ki ennek lapjain az amerikai alkotmánynak épen azon vonásai, a melyek legnagyobb méltatásra érdemesek s a melyeket addig még magok az amerikaiak sem fogtak föl eléggé nem csak pusztán nemzeti, hanem általános politikai jelentőségekben: az alkotmány állandóságának biztosítékai, a minden változtatása elé öntudatosan gördített nagy akadályok; ennek következtében úgy az unió, valamint az egyes államok törvényhozási tevékenységének viszonylagos jelentéktelensége s a congressus aránylag alárendelt szerepe, ezzel szemben a magasabb rendű kormányzatnak — értve ez alatt a nemzet cselekvősége irányítását, ellentétben a szintén alárendelt jellegű szoros közigazgatással — túlnyomó fontossága, ennek záloga gyanánt a nagy elnöki jogkör, s azon kiváló hatalmi állás, mely Amerikában a művelt világ ama kétségtől legjelentékenyebb, legnagyobb nyomatókú s legtekintélyesebb tanácskozó testületének, a senatusnak a gyakorlati életben tényleg jut.

Merész is volt kissé egy kötetben törekedni az Éjszakamerikai Egyesült Államok alkotmányának magyarázatára; a mit Concha nyújt, magában mind igaz, de a tárgy sokkal többoldalú, s rövid vázlata maga a kíváncsiságot sokkal több irányban költi fel, semhogy az olvasóban azon kielégítettség érzetét kelthetné az, a mit e kötetben talál, a melyre magát önkénytelenül is jogosítva véli. Legújában épen e sorok nyomtatás alá bocsátásakor vesszük Bryce három kötetes nagy művét Amerikáról s alkotmányáról, a mely mintájául szolgálhat ezentúl az ily jellegű fejtegetéseknek, de a melynek épen terjedelme utal a rövidebb tárgyalás nehézségeire.

Ha minden elismerés mellett a munka nehézségei iránt ekként az amerikai alkotmány ismertetése némi kifogásnak enged helyet, a második kötetről, mely egyedül Angliával foglalkozik, csak tartaléktalan dicsérettel nyilatkozhatunk. Látszik, hogy a szerző itt egész lélekkel csüggött tárgyán, hogy nem csak e célra irányult pusztan szaktanulmánynak, hanem hosszú évek általános előkészületeinek eredménye, a mit itt nyújt. A történeti, a jogi, a politikai szempontok hosszú sora, a melyek nemcsak az angol alkotmány tételes szabványainak kifejtésére, hanem sokkal bővebb keretben az élet irányzatainak átértésére szükségesek, mind kellő figyelemben részesült, úgy előadva, hogy az olvasót arra képesíti, hogy az intézményeknek a gyakorlatban való érvényesülését is fölfoghassa és áttekint-

hesse. Az ethikai és a jogi elemeknek azon benső átszövődése, a mely az angol történetnek oly nehezen magyarázható rejtélye, ügyes kézzel van e kötetben fölfejtve; ezenkívül még önálló eredetiséggel tárgyalja szerző a parlament föltétlenségének eszméjét s nagy ügyességet tanúsít azon történelmileg teljesen föl nem deríthető kérdés megoldásánál, a melyet a parlament csak maga által korlátozható hatáskörének tekinteteivel kapcsolatba hoz, hogy az utasítás nélküli képviselőt megelőzte-e valaha oly rendszer, a mely szerint a képviselők utasítással lettek volna ellátva, a mely kérdésre nézetünk szerint is helyesen nemmel felel; s ha nem tagadhatni is, hogy az angol alkotmányra nézve sokkal több az előmunkálat és irodalmi segédszer, mint a művelt világ bármely más alkotmányára nézve, mindig elvitathatlan érdeme marad Conchának, hogy ezeket föl tudta használni s az eredményeket önálló fölfogással egységes képben mutatta föl.

V. K.

Mährchen und Sagen des Ehstnischen Volkes. Uebersetzt und mit Anmerkungen versehen von Harry Janssen. Zweite Lieferung. Riga. Verlag von N. Kymmell. 1888. Leipzig. C. F. Fleischer. 1888.

Mint az észti nép sajátos lelki világának tükre, s az összehasonlító mythologia és néprajz szempontjából is a legnagyobb figyelemre méltó az a könyv, melyről ezúttal röviden számot kívánok adni.

A szerző, H. Janssen, az észti népmeséknek már egy előbbi gyűjteményéből ismeretes, mely nyolcz évvel ezelőtt szintén németül jelent meg és nemcsak a szakkörök elismerésével találkozott, hanem csakhamar el is kelt. A mostani közlés fokozott mértékben dicsekedhetik mindazon jelességekkel, melyek az elsőt kitüntették. Kiváló tapintat a fölvevett mesék megválasztásában, hű követése az eredetinek és e mellett a népies zománczú költői nyelv: ezek a tulajdonságok avatják Harry Janssent népe, az észti nép meséinek német nyelven, tehát a nagy közönség számára, hivatott tolmácsává s emelik őt a meseközlők és -fordítók ama rendes színvonala fölé, mely kivált a magyar irodalom hasonló termékeit nagyobbára jellemzi.

H. Janssen jelen műve mint olvasmány is igen érdekes. Föl-találjuk benne a mély kedélyű észt nép gondolkozásmódjának sokféle, többnyire komoly, nem egyszer humoros nyilatkozatait: gazdag, mythos-, monda-, és regeköltésének számos örökbecsű maradványait és természetcultusának tömérdek jellemző vonását.

De a szakember is haszonnal fog ebben a könyvben lapoz-gatni. A kötet végéhez csatolt magyarázó jegyzetek, a szerző sok évi alapos tanulmányának gyümölcsei, nagyban hozzájárulnak a tartalom bővebb méltatásához és megértéséhez s igen becses adatokat szolgáltatnak az észt mythológiához, melyen a szerző — mint elő-szavában írja — évek óta dolgozik. Az ősi pogány észt vallás főistenei, valamint a nekik alárendelt kisebb természet-istenségek főbb kör-vonalaikban — restaurálva mintegy, a hol kellett, a keresztyén ve-gyülés nyomaitól — már itt elénkbe domborodnak és méltán föl-keltik a várakozást a teljes észt mythologia iránt. Ennek kétség kívül legszebb gyöngye s egyáltalán a mythosi költés egyik remeke a Szür-kület, Hajnal és Alkonyat mythosa. (Widewik, Kojt és Ámarik.) Ez a kötet első darabja nemcsak helyre, hanem értékre nézve is; azért méltó, hogy ízelítőül bemutassam itt az eredeti után készült magyar fordítását, mely így hangzik:

Volt az öreg Atyának három hű cselédje: két fürge, szép és jóerkölcsű leánya, Widewik és Ámarik, meg egy karsú fia, Kojt. Ők látták el az öreg Atyának ügyes-bajos dolgait és egész háztartá-sát. Egyszer Widewik, a legidősb, napszállatkor hazafelé tartott ökreivel az ugarról, a hol szántáson volt, s ökreit a folyóhoz hajtá, hogy megitassa. De a mint már a leányfélének mindenütt legfőbb gondja van a maga síma képére, szintúgy megvolt ez a gyöngéje a gyönyörű Widewiknek is. Nem törődött az ökrökkel tovább, oda lépett a folyóhoz és beletekintett. S íme a folyócska vizének ezüstös tükréből olyan kedvesen ragyogott vissza barna szeme s piros két orczája, hogy repesett a szíve örömeiben. A hold, kinek éppen ekkor az öreg Atya parancsolata szerint a nyugvóra tért nap helyett a föld-et kellett volna bevilágítania, megfeledkezve kötelessége teljesítésé-ről, égő szerelemmel sietett le a földre ama folyócskába. Száj a szájon, ajak az ajakon, így időzött a hold Widewiknél.

Csakhogyan közben a hold minden tisztét elmulasztotta, fénye kialudt és sűrű sötétség borult a földre, míg ő Widewik szíven idő-zött. Akkor aztán iszonyú szerencsétlenség történt. Az a dühös erdei vadállat, a farkas, ki ezalatt egészen a maga kényére volt bízva,

mert nem látta senki, — rárohant Widewiknek egyik ökrére, s azt széjjelmarczangolta. Szólt ugyan a fülemile, csattogott csengő füttye keresztül az erdőn be az éji sötétségbe, hogy «lusta lány! lusta lány! öreg éjjel, öreg éjjel, cifra csíny, barázdába, barázdába, végy korbácsot, végy korbácsot, üsd, üsd, üsd!» De Widewik nem hallotta ezt. Mindent elfelejtett ő, szerelmén kívül.

Korán reggel, mikor Kojt talpra szökött fektéből, végre Widewik is fölébredt szerelmes álmából. Mihelyt észrevette a farkas gáz tettét, keservesen elfakadt sírva. De az ő ártatlan könnyeseppjei nem voltak rejtekben az öreg Atya előtt. Leszállott az égből, hogy megbüntesse a gonosztévőt és törvényt lásson a parancsolata ellen vétők fölött. A farkast szigorúan meglakoltatta s oda kötözte igába föl az égre a bika mellé,*) hogy ott az éjszaki csillag vas vesszeje alatt örökké vizet hordozzon. Widewikhez pedig így szólt: «Mivel téged a hold bájolt meg az ő szépsége fényével és nőül is akar venni, megbocsátok neked, és ha te szívedből szereted őt, nem akarlak benneteket gátolni, legyetek férj és feleség. Hanem tetőled, Widewik, azt kívánom: híven figyelj és örködjél, hogy a hold idejében megkezdje pályafutását, nehogy a sötétség újra erőt vegyen a földön s a gonoszok kedvökre garázdálkodhassanak. Ti ketten örködjétek az éj fölött és legyen gondotok arra, hogy áldott béke lakozzék ölében!»

Így hát a hold feleségül kapta Widewiket. Még mai nap is mosolyog reánk barátságos arcza s néz alá a folyó tükrére, hol mennyasszonya szerelmét először ízlelte.

Az öreg Atya ezután Kojtot és Ámarikot hívatta maga eleibe s mondá nekik: «Hogy ezentúl semmi gondatlanság ne történjék az égi világossággal, és a sötétség ne kerekedjék újra felül, két uralkodót rendelek, hogy utasításuk szerint menjen végbe minden. A hold és Widewik fogják a magok idejében az éjszakát bevilágítani fényökkel. Kojt és Ámarik! A ti rendelkezésekre s kormányotokra bízom a nappali fényt az egész mennyég alatt. Neked, Ámarik leányom, a lemenő napot adom gondviselésed alá. Vedd át minden este az ég szélén, s oltsd ki óvást minden tűz-szikráját, hogy semmi kár ne essék, és kísérjed őt leszálltában. Neked pedig, Kojt fiam,

---

*) Régi törvénye az öreg Atyának, hogy a farkas nem támadhat meg olyan állatot, mely a rúdhoz van kötve.

tisztod leszen átvenni Ámarik kezéből az útjára induló napot, hogy a világosságban soha ne legyen hiány.»

A kedves napnak mind a két szolgálja buzgón teljesítette hivatását, úgy hogy a nap egyszer sem hiányzott a mennyég alatt. Akkor kezdődtek azok a rövid nyári éjszakák, mikor Kojt és Ámarik, kéz a kézben, szívöket fölemelik s ajkokat csókra nyújtják egymásnak, mikor a madárlúk, kiki a maga nyelvén, az erdőben hangos dalokat zengenek, mikor a virágok nyílnak, a fák vidáman nőnek és az egész világ új boldogságot érez. Ebben az időben alájött a földre aranyos trónjáról az öreg Atya, hogy megülje a Lijon örömnépét. Minden dolgot és intézkedést jó rendin talált, nagy öröme telt a maga alkotásában s így szólt Kojthoz és Ámarikhoz: «Meg vagyok elégedve a ti magatokviselésével is, azért nektek szintén állandó boldogságot akarok adni. Legyetek hát mostantól fogva ti is férj és feleség!» Hanem erre mind a ketten szinte egy szájjal kiáltották: «Hadd meg atyánk a mi boldogságunkat változatlanúl! Mi elégedettek vagyunk mostani állapotunkkal s meg akarunk maradni menyasszornynak és vőlegénynek, mert ebben az állapotban olyan élvezetet találunk, mely mindig ifjú és örök marad!»

Az öreg Atya tetszésökre hagyta a dolgot és visszatért aranyos egébe. —

Kojt és Ámarik a 7. számú darabban is előfordúl és ugyanazt a functiót teljesíti, mint itt. A mythosnak első följegyzésében, melyet Fählmann észtt orvos eszközölt a nép ajkáról s az észtt tudós társaság adott ki (*Verhandlungen der ehstnischen gelehrten Gesellschaft zu Dorpat* 1840. 3. füz.), valamint az ennek nyomán indúlt későbbi kiadásokban (így Ahlquist *Suomalainen Murtaiskirja*. Helsinki. 1869.) szintén csak Kojt és Ámarik szerepel. Widewik, a nap megjelenésének ama két formájával: a hajnallal és alkonyattal szemben az Uko fényisten birodalmán kívül eső átmenetnek: a napos nappal meg a hold és csillag világította éjjel közti sötét időnek személyesítője, a mythosnak csupán egy újabb fölfedezésű alakjában jelenik meg, melyet Rennesk András észtt paraszt elbeszélése szerint Lagos J. jegyzett föl s az észttek jeles költőjének, néhai dr. Krentzwaldnak adott át. Így került az Schiefnerhez, a kitünő tudóshoz, a *Kalevala* első német fordítójához, ki először tette közzé. (*Mélanges russes*. Tome II. 4-ème livraison. S. Pétersbourg. 1855.) Közltek utána mások is, még pedig különféle helyekről való s a Rennesk-félétől többé-kevésbé eltérő följegyzések szerint; legutóbb pedig Eisen észtt ev. lelkész és

költő adta ki *Endise polve pärandus* (ösrégi örökség) című könyvében. (Dorpat, 1883.)

Így hát a mythos eredetisége minden gyanún fölül áll. Jansen kitér a darabhoz írt jegyzetben ama sokszor ízetlen vitára, mely a 40-es évek óta egész a Schott Vilmos föllépéséig egyes túlbuzgó indo-german nyelvészek részéről e tárgy körül folyt. Az összehasonlító mythologia mai világításában úgy áll előttünk e gyönyörű mythos, mint az észti nép ösköltészetének eredeti hagyománya. Igaz, hogy a többi ugor vagy altáji népeknél, sőt az észtekkel szoros dialektusi rokonságban levő finneknél is a Widewik, Kojt és Ämarik mythos nyomai teljesen hiányzanak. De az észti mythológiát épen az különbözteti meg a vele egy töről szakadt rokon népektől, hogy igen sok olyan vonást őrzött meg és fejtett ki, mely az utóbbiak tradíciójában már nem él, vagy soha nem is élt. Így például a *Kaleri-poegr*ról szóló nagy mondakör jórésze; így a főisten nevei (Taara, Kou = menydörgő, Piker = villámló, Jumal = isten és Wana isa = öreg atya) s különböző nyilvánulásainak számos mondája; így a dalistenről, az éjszaki fényről, a főisten fiáról, a tejútról, a holdról, a forgószélről, az ördögről, a kincshordóról, az alvilágról, a ház isteneiről, a tizenkét leánytestvérről, a halálról, az állatokról, tavakról, templomokról szóló stb. — habár itt-ott localis jellegű, de többnyire mythosi vonatkozású — mondák, melyeket a jelen kötet magában foglal.

Egyáltalán a fordító azon volt, hogy a mesekedvelő nagy közönség számára lehetőleg új anyagot hordjon össze könyvében. Azért válogatta ki az eredeti észti mesék dús gyűjteményéből épen azokat; melyek a specíficus észti népköltés termékeinek látszanak. A három lánytestvérről s az ördög fiának házasságáról szóló mesék, hol a german-szláv *Hamupipőke* észti párja és *Frau Holle*, ámbár sok eredeti és érdekes vonással fölruházva, lépnek előnkbe, meg a hold befestőinek mondája, melynek mását egyéb ugor népek mondaköréből ismerjük, teszik az érintett szabály alól a főbb kivételeket.

A közlött mondák és mesék egyikében-másikában a részletekre nézve igenis több helyt föltűnő az egyezés rokon és nem rokon népek hagyományaival, s elég alkalom kínálkozik a hasonlításra. Nem egy monda kezünkbe adja megfejtését olyan jelenségeknek, a melyek másutt töredékül maradvá s elvesztve magok alól a pszichológiai alapot, eddigelé nem voltak biztosan magyarázhatók és megérthetők. Ilyen a természetcultus némely vonása nálunk. A fecskék

tisztelete például általános mint babona; de alapját és értelmét csak az észet mondából ismerjük meg, hol a fecske a gyermekét sirató anya jelképe, ki abban a pillanatban, mikor dühöngő férje, fiának gyilkosa, őt is meg akarja ölni, az öreg istentől fecskévé változtatva, menekül meg, de a farka vége áldozatul esik a férj késének; öltözte azóta is ugyanaz, mint akkor volt: fekete kendő a fején, veres kendő a nyakán, csinos fehér ing a mellén és rajta fekete kabát. Szintígy közös az észet és a magyar néphagyományban a denevér üldözése; csakhogy nálunk ez is érthetetlen babonává törpült; amott pedig az ősi természetcultusnak világos hagyományán alapszik, mely a denevért elváltozott boszorkánynak tartja. Hasonló közös alapja van a forgószéltől való félelemnek itt és ott. A régebbi észet fölfogás, úgy mint a hellén mythos, a hullámozó levegőt számos külön istenség fogalmával azonosítja, míg a mai szintén csak boszorkányt vagy varázslót vél benne; a magyar babonából pedig, mely az utóbbinak felel meg, minden ősvallási alap kiveszett a «boszorkánytáncz» néven kívül, mely Dunán túl divatozik.

A magyarázatok közt érdekes adatokat találunk följegyezve a nagy kiterjedésű észet kígyó-cultust illetőleg. Bizonyos, hogy e cultusnak, mely mindenütt nagyban dívott, valaha nálunk is általános kelete volt. Ma már csak fölötte gyéren akadunk nyomaira. Mint ilyent fölhozom gyermekkori emlékeimből, hogy a mi házuk körül sohasem hiányzott a kígyó, melyet anyáinkkal egyetértőleg észet módra naponként a pinczében vagy kertben tejjel tartottunk és a lehető legnagyobb tisztelettel bántunk vele.

Hogy a sok száz évi rabszolgaság és sanyarú helyzet következtében oly kiválóan komoly észet gondolkodás a humortól sem idegen, arra bizonyosság a farkas teremtéséről, a kutya és macska meg a macska és egér viszonyáról szóló mulatságos mondák és az ördögről szólók java része. S ezek naiv hangját a fordító legjobban eltalálta. Föltétlen elismerés illeti meg őt azonkívül az itt-ott előforduló verses részletek művészi s e mellett az eredetihez teljesen hű fordításáért.

Szóval a naiv és fönséges népköltés barátjai sok élvezetet, a mythologia és mesetudomány művelői pedig nagy hasznot fognak a H. Janssen könyvéből meríteni.

I. B.

A francia pair-kamara vitái az elsőszülöttségi jogról és helyettesítésről 1826-ban. A francia parlament hivatalos irataiból fordította és bevezetéssel ellátta dr. Neumann Károly. Buda-Pest. 1889. Révai testvérek kiadása.

A francia pair-kamarának 1826-iki nagy vitája az elsőszülöttségi jogról legkimerítőbb törvényhozási tárgyalása e fontos kérdésnek és azért lefordítása, és ismertetése nem időszerűtlen nálunk ma, midőn nem ugyan a hitbizományok, de a helyettesítés kérdése gyakorlati jelentőségű, tekintettel a legközelebbi országgyűlési tárgyalás alá kerülő örökösödési törvényjavaslatra. A puszta fordításon kívül azonban dr. Neumann Károly, kit folyóiratokban megjelent kisebb jogtörténeti és közgazdasági dolgozatairól már előnyösen ismer közönségünk, más szolgálatot is tett a bevezető értekezésben, a melyben a hitbizományok jogtörténeti alakulását, bár vázlatosan, de számos, eddig irodalmunkban alig érintett, adat fölhasználásával és új szempontokból tárgyalja.

A spanyol és francia jogfejlődés története csak nagyon közvetve hatott ugyan intézményeinkre és oly tanulságokkal nem szolgál, a milyenekkel az angol bővelkedik, mely azonban hazai jogfejlődésünkkel még kevésbbé van kapcsolatban; mindazonáltal a jogi eszmék tisztázására kétséghívül közrehat még az ily messzebb eső alakulásoknak is helyesen megrajzolt képe és figyelmet érdemel még a fölmerülő vitakérdésekre való tekintet nélkül is. Általában örvendetes, hogy jogászaink fiatalabb nemzedéke szélesebb látkörre igyekszik szert tenni és nem elégszik meg pusztán a német jogtörténeti iskola által nyújtott anyaggal, hanem a gyakorlatilag rendkívül becses és gyakran történeti kérdésekben is a helyes szempontokat eltaláló angol és francia írók művei alapján iparkodik meggyőződést alkotni. A mi különösen az elsőszülöttségi jog eredetére vonatkozó tanokat illeti, kétségtelen, hogy azon alakulási mozzanatok, melyeket a francia magánjogra nézve Neumann kiemel, a fejlődés egyik folyamára vonatkozólag teljes magyarázatot nyújtanak; de mint sok egyéb intézménynél, úgy ennél is, a különböző országokban bekövetkezett fejlődés igen különböző előzmények és tényezők közrehatása mellett mégis hasonló eredményekre vezethetett.

A jogi és politikai intézmények történeteépen azért tűntet föl sok nehézséget, mert minél mélyebben bocsátkozunk vizsgálatába, annál bonyolultabbaknak és többszörös okokból származóknak mutatkoznak az eredmények, a melyek ma már gyakorta számos hasonló intézménynek egy intézménynyé összeforrásában és így általánosságban szemlélhetők. Az elsőszülöttségi jog közjogi elméletét ma is kétségkívül olyannak kell tekintenünk, mint a mely helyesen jelöli meg a tényezőket, melyek legalább legtöbb helyütt döntők voltak az intézmény létrehozásában és jellegének meghatározásában. Ez elmélet mintegy a senioratusból való természeti kiválasztás útján keletkezettnek tünteti föl az elsőszülöttségi jog intézményét, a mely mikor egyszer megszületett, magához vonzotta és a maga mintájára átalakította azon egyéb rokon jogképződményeket, a melyek eredetileg más eszmék behatása alatt keletkeztek.

P. Á.

A HUSZONKETTEDIK ARTICULUS.

A ki Magyarország újabbkori történelmével foglalkozott, tudni fogja, hogy e huszonkettedik articulus alatt az 1604. évi XXII. törvényczikket értem.*)

Azt a törvényczikket, a melylyel az országgyűlésnek és a király teljhatalmú képviselőjének közös egyetértéséből létrejött és huszonegy czikkből álló 1604-diki törvénykönyvet Rudolf királyunk a magyar alkotmánynak már akkor is érvényben volt alapelvei ellenére önhatalmúlág megtoldotta. Azt a törvényczikket, a melyben a király a magyarországi protestánsok legelső közös, nyilvános országgyűlési föllépésére, mikor hitők szabad gyakorlása végett alázatos kéréssel járúltak a trón zsámolyához, fenyegető szóval válaszolt és a kor legégetőbb ügyének, a vallásbéke, a lelkiismereti szabadság kérdésének országgyűlésen való tárgyalását egyszer mindenkorra eltiltotta.

Szembeszökően mutatja e két momentum, hogy egyrészt alkotmányjogi, másrészt pedig politikai s egyháztörténeti tekintetben egyaránt nagy fontosságú nyilatkozata e czikk a királyi akaratnak.

Megtámadta vele a király a magyar alkotmány amaz alapelvét, hogy törvényt csak a király és nemzet közös, egyetértő

---

*) A *Magyar Országgyűlési Emlékek* X. kötete rövidnap megjelenik és közölni fogja tőlem többi közt az 1604-ik évi országgyűlés történetét. Jelen értekezés mintegy mutatóványául szolgálhatna a kötet történeti bevezetéseinek, ha a nem-vallástügyi országgyűlési tárgyalások kihagyása, némely a kötetben nem használt új adat értékesítése s az anyag más csoportosítása stb. által nem volna teljesen átdolgozottnak mondható.

akarata szabhat. Megtámadta pedig nem a modern alkotmány-jogi fogalmak szempontjából, hanem abból az állásból tekintve is, a melyre az egykorú magyar helyezkedett volt; meg alkotmányunk XVI—XVII. századbéli fejlődése színvonaláról nézve is, a mit azért hangsúlyozok, mert jól tudom, hogy a történet-író akkor téved legnagyobbat, mikor saját korának szemüvegével nézi s ítéli elmúlt idők intézményeit.

Még nagyobb súlyú e törvényczikk politikai s egyház-történeti szempontból. Vele tűzte ki a királyi hatalom Magyarországon az ellenreformatio hivatalos zászlaját; ez volt az égő csóva, melylyel könnyelmű kéz a magyar állam omladozó házának tatarozott födelét fölgýújtá; ez volt az a csatakiáltás, melylyel a protestánsok elleni hosszas küzdelmek megkezdődtek — és e küzdelmek véres tragédiájából ez a cikk hirdette elv hangzik ki, mint a hogy egy-egy hatalmas wagneri dalmű vezérmotivumát harsány kürtök érezszava hangoztatja . . .

Kimondja e cikkben a király, hogy elődei «peldáját követve, a szentséges római katolikus hitet vallja egész őszinteséggel s azt Magyarországbán uralkodó vallásnak akarja látni, minden eretnekségtől megtisztítani s uralkodói tiszténél fogva védelmezni».*) Megerősíti s följújtja e cikkben az eretnekek ellen hozott összes törvényeket és a bennök foglalt szigorú büntetések végrehajtásával fenyegeti mind azokat, a kik a királyi tilalom ellen a vallás ügyét az országgyűléseken szóba merik hozni.

E cikkekre — tudjuk — Boeskey támadása volt a felelet. S mikor a hatalmas vihar által fölkorbácsolt hullámok a bécsi békekötés medrében már csendesen lefolytak volt, midőn az izgatott kedélyek megnyugodtak már: a protestánsok e törvényczikket, mely a béke kedvéért, a király iránti udvarias tapintatból a törvénytár fegyverei között hagyatott, még mindig nem tudták elfelejteni.

Azt kérdezte a protestáns közvélemény, azt kereste: ki ennek a törvényczikknek értelmi szerzője, ki a bűnös? És válasz gyanánt rámutatott arra a férfúra, a kinek mint udvari cancellárnak neve az 1604-dik évi törvénykönyv alatt áll; a ki mint az ellenreformatio buzgó bajnoka, mint a remete császár-

---

*) Zsilinszky Mihály fordítása szerint, *A magy. orsz. gyűlések valósággyi tárgyalásai*. I. kötet. Buda-Pest, 1881. 253. lap.

király s a népszerű Mátyás közötti küzdelmekben a nemzeti aspirációk ellenlábasa, a protestánsok gyűlöletének képezé tárgyát. Rámutatott Forgács Ferenczre, az ország új primására.

Egy politikai röpirat, mely akkor közkezen forgott s mely e címet viselé: *Bizonynos okai, miért nem akarják az regnicolák Forgács Ferenczet pro archiepiscopo Strigoniensi agnosculni* — e fontos két vádat hozza föl ellene:

«Első, mert anno 1603. Kassára jöven, ezt a templomot az várostul hatalmasúl elvevé; ki minden háborúságnak oka lön.»

«Második, mert anno 1604. akkor cancellarius levén, az ország végezése és akaratja ellen oly articulust irt volt az több articulusok után, ki az egész országban hadakozásnak, vérontásnak és pusztaságnak oka lön.»*)

És ez a súlyos vád rajta ragadt Forgács Ferencz nem épen rokonszenves alakjának emléken. A hagyomány tovább adta a vádat s a hagyománytól vették át a történetírók, s közöttök az, a ki közéletünk e nevezetes mozzanatával legelőször foglalkozott mélyebben, behatóan. A nagynevű Ipolyi átvette a protestánsok e vádját**) es e vád, a hagyomány alapján hirdeti Forgács Ferenczet az ellenreformatio megindítójának; e hagyományos vád alapján teszi e mozgalom elbeszélésében Forgács személyét annyira középponttá, mintha a hit e fölkent bajnoka nélkül nem is támadt volna ellenreformatio. Ipolyi szerint Forgács intézte a kassai nagy templom elfoglalását; a protestánsok — szerinte — az 1604-diki országgyűlésen követeléseiket azért nem vihették keresztül, mert Forgács ellenezte, mert Forgács tagadtatá meg a királylyal a követelés elfogadását. Ipolyi szerint Forgács fölhasználta a kínálkozó alkalmat egy ellenkező törvényczikk törvénybe iktatására, melyet saját maga fogalmazott volt és Ipolyi szerint ebből az 1604. XXII. törvényczikkből baj sohasem támad, ha nincs Forgács, a ki képes volt a törvényt erélylyel foganatosítani, a holt betűbe életet lehelni.***)

És a buzgó főpapi történetíró éles dialectikával bon-

*) Bártfa városa levéltárában *Acta diaetalia 1605—1618.* című codexben.

**) *Veresmarti Mihály élete és munkái.* Korrajz a hitújítás idejéből. Buda-Pest, 1875.

***) I. h. 44—46. lapok.

czolja az okokat, melyek Forgács Ferenczet a végzetes lépésre bírhatták. Pártatlanul elismeri, hogy mai szempontból ítélve a tény — a XXII. törvényczikk betoldása — államesiny, alkotmányellenes merénylet; de mint psycholog eszünkbe juttatja, hogy Forgács a maga elvei szerint nem követett el általa alkotmány sértést. Mentheti az érseket — mondja — némileg az is, hogy «az akkori még ki nem fejlett alkotmányos formák hiányában nem határozható meg biztosan, mennyire ütközött ez eljárás s mennyire nem a törvényhozási gyakorlatba»; meg az, hogy mindeddig kétséges, vajon e XXII. törvényczikk országgyűlésen kívül igtattatott-e be? — A katholicismus szempontjából hibája az érseknek nem a törvényczikkben nyilatkozó bátor terv az ellenreformatio megkezdésére, hanem a rohamos támadás volna, mely idő előtti volt s a mely miatt Forgács cselekvése politikátlan. Mind a mellett, mert Forgács a középpont a forrongásban; ő a buzgó, az elhatározott, a merész előharczos a kezdődő küzdelemben, «az ő személyisége súlyosbítja a helyzetet»: hát az ő kezébe nyomja a szellemes főpapi író azt a zászlót, melyet a nagy Pázmány oly diadalmasan lobogtatott.

Ipolyi szép okoskodásainak, psychologiai megfigyelésének azonban csak a hagyomány az alapja. Ingó alap, melyen hypothesisnél egyéb nem épülhet s melyből a történetet megismerni nem tanuljuk.

Az általa megoldatlan hagyott kérdést megoldani, az általa fölvetett kételyeket eloszlatni, szep hypothesis értéket megítélni, lesz részben a következő sorok föladata. Mert a mellett, hogy eddigelé ismeretlen adatok alapján a magyar protestánsok első szövetekezésének történetét fogják elmondani, egy súlyos vádat és nehéz felelősséget is le fognak Forgács emlékére venni, ha szinte kisebbé válik is ezzel az érsek nagyított alakja. Meglátjuk: hol és hogyan született az a hírhedt huszonkettedik articulus? és választ kapunk arra a kérdésre, melyet immár közel háromszáz esztendeje hangoztattak először: ki a bűnös?

*

*

*

Tizenharmadik esztendeje folyt már a török ellen Magyarország az a háború, melyet történetírásunk a «hosszú háború» nével jelöl meg s mely befejezését 1606-ban a zsitva-

toroki békével nyerte. Bármily romlással járt is ez a folytonos hadakozás s bármennyire igaz az, hogy Németország a 30 éves háború pusztításai alatt bizonyára nem szenvedett annyit, mint hazánk, népünk és nemzetünk e kínos 15 év alatt: egy hasznót, egy erkölcsi hasznót mégis merített a nemzet e küzdelmekből. Mivel majd minden esztendeje valami csekély előnnyel végződött a háborúnak: a remény szikráját ápolá és szította az ország integritásának helyreállítására.

A hosszú háború ez évei közt 1603 azért nevezetes, mert a magyar király helyzete ekkor volt legkedvezőbb. Nádasdy Ferencz őszi győzelme Buda mellett és Hatvannak, Eger e kulcsának, visszafoglalása a szorosb értelemben vett Magyarországon erősíték meg a király posztóját; míg Erdély, Székely Mózes teljes tönkretétele után, ismét a magyar király elvitázhatatlan birtokába került s vele együtt nemcsak itt, de Havasalföldén is e pillanatban megszűnt volt a török főnhatósága. A miért három emberöltővel azelőtt az ország nagy része az utolsó nemzeti király ellenében a Habsburg-ház keleti ágát kínálta meg a koronával, hogy tudniillik az árként hömpölygő ozmán hatalom ellen idegen segélylyel támogatassa és régi erejébe visszaállítsa a dűledező magyar királyságot: e felé a cél felé biztos úton látszott lenni a király 1603 végével. A végzet szeszélye, a körülmények csodálatos összejátszása egy pillanatra tagadhatatlanul kedvező kilátásokat nyújtott annak a királynak, a ki Sz.-István koronája összes hordozói közül királyi tisztére legkevesébbé volt méltó s legkevesébbé volt alkalmas.

Hű képe ennek a kedvező helyzetnek az a statisztika, melyet az 1604. évi február hó 3-dikára Pozsonyba hirdetett országgyűlésre meghívott rendek száma nyújt. Magyarországból negyvenhárom megye kapott királyi meghívót. Ezenkívül Horvát-Szlavonország és Erdély rendjeinek követei, aztán tíz főpap, hét zászlós úr, 39 mágán, nyolcz káptalan képviselője, hét előkelőbb nemes, 17 szabad királyi és mezőváros s a hét bányaváros követi oly tekintélyes gyülekezetet voltak képezendők, mely egy jobb jövőnek lehet vala záloga.

«Inter arma silent musæ.» — Azt az elvet, mely e régi közmondásban rejlik, bátran lehet alkalmazni e korbeli országgyűléseink tárgyalásaira. Mind, a mi culturmomentum képzelhető egy nemzet életében: vallás, közművelődés, közigazgatás, igazságszolgáltatás és közgazdaság ügye, a törökkel folytatott

életalál-harcz óta csaknem teljesen háttérbe szorult törvényhozásunkban s különösen a hosszú háború óta országgyűléseink más kérdést, mint a honvédelemét, épenséggel nem ismernek. A kormány által előterjesztett törvényjavaslatok, rendi országgyűléseink műkifejezése szerint, királyi propositiók, csak ezzel vannak teli. A rendek összehívának s egybegyűlnek, hogy a vér- és pénz-adót megszavazzák; azután szétoszolnak s folyik a harc a következő országgyűlésig.

Természetes hát, ha az 1604-diki országgyűlésre készült királyi előterjesztések is csaknem kizárólag a honvédelem s a vele kapcsolatos adóügy kérdésével foglalkoznak s pedig a szokásos schema szerint.

De nem; nem a szokásos schema szerint.

Van bennök egy pont, mely arra volt hivatva, hogy az 1604-diki országgyűlést korszakot alkotóvá tegye nemzetünk életében; egy indítvány, mely roppant fontosságú nemzeti intézménynek, az állandó magyar hadseregnek, vetette volna meg alapjait.

Szokásban volt ez időtájt, hogy a kormány részéről előterjesztett törvényjavaslatok megszerkesztése előtt a király az udvari és a magyar kamaráktól, a hadi és a titkos tanácstól s azon magyar uraktól, a kiket királyi tanácsosi ranggal tüntetett ki, az e propositiókban indítványozandó kérdések felől véleményt, tanácsot kérjen. Az 1604-diki országgyűlésre való előkészületek alkalmából a honvédelem kérdésénél egy igen illetékes királyi tanácsos, Thurzó György a dunáninnyi kerület országos főkapitánya s későbbi híres nádor a maga véleményes jelentésében mint legsürgősebb szükséglet, az állandó magyar mezei hadsereg szervezésének eszméjét pendíté meg s bőven is indokolta.

Tudni kell, hogy ebben az időben a Magyarországból harczoló keresztény hadak öt különféle elemből állottak. Az első azon idegen zsoldosok tömege, a kik császári parancsnokok alatt a magyar végvárak egy részének állandó őrseget képeztek. A második elem a szintén idegen császári mezei vagy tábori had zsoldosaiból állott, a kiket tavasz elején toborzottak össze künt a flamand, német vagy olasz földön, aztán bevezették Magyarországra s itt a hadjárat befejezte után késő ősszel, ha pénze volt a hadi kormánynak, a mi vajmi nagy ritkán esett meg, kifizetve hazabocsátottak; ha pedig nem volt miből fizetni

zsoldjokat, akkor ittben teli szállásra osztottak szét. *) A török ellen harczoló hadak harmadik eleme, a magyar országos fő- és várkapitányok parancsai alatt, a végvárok magyar őrsége vala, mely állandó zsoldot húzott (ha fizették) s kötelezve volt egy év leforgása előtt szolgálatát el nem hagyni. A negyedik elemet a magyar mezei zsoldos sereg, az úgynevezett dica-beli katonaság képezé, melyet az országgyűlési rendek által megajánlott adón vagyis subsidiumon: más néven dicán toborzottak minden év tavaszán s elbocsátottak minden év őszén. Ötödik eleme végre a keresztyén hadi népnek Magyarországon azon csapatokból állott, melyeket a földesurak részint a személyes fölkelés megváltása, részint az általános vagy részleges fölkelések jutalékai fejében küldöttek egy havi időtartamra a megye zászlaja alatt a királyi táborhoz. **)

Thurzó György arra a körülményre mutatott, hogy állandó mezei had a magyar honvédelem szervezetében hiányzik s a mi ezt pótolni hivatva volna, a dicabeli zsoldos, nem áll föladata magaslatán. Okát e jelenségnek a practicus vezér abban a tényben találta, hogy a dicán fogadott zsoldost csak a nyári évszakra, 5—6 hóra szokás szerződtetni s ebből az következik, hogy zsoldot csak olyanok vállalnak, a kik a kikötött 5—6 hó után haza vágynak polgári foglalkozás után vagy beállanak szabad hajdúnak, csavargó pusztítónak; míg a fegyelmezett jó katona, az egész katona, kénytelen idegen zsoldba állani s miután ezt az évenként megújított törvények szigorúan tilalmazzák, ez a jó katonafaj apránként kipusztúl. Azt indítványozta hát Thurzó, hogy a rosszabb elem félévi szolgálatának elejtésével jó és gyakorolt katonát kell, de egész esztendőre szerződtetni — a mi a mezei hadsereg állandósításával egyértelmű. ***)

*) Ez a téli beszállásolás, az az idő, míg a semmittevő, uratlan, féktelen zsoldosok zsoldjok kifizetésére vártak, volt a magyar nép megölője. Hogy éhen ne haljon a fizetetlen zsoldos, hát rabolt és dúlt. S mikor 2—3 évi zsoldhátralékát hosszas alku után 25—50 százaléknyi levonással kifizették neki s nagyobb csapatokban haza indúlt: a 25—50 százaléknyi levonásért tízszeresen kárpótolta magát útközben a leghihetlenebb zsarolásokkal. A várbeli katona, akár német, akár magyar, ennyire még sem pusztított.

**) A szabad zsákmánylók, a szabad hajdúk categoriáját, itt melőznöm kell.

***) Thurzó jelentése 1603. december 11. Bécsi áll. levéltár.

A dunáninneni magyar főkapitány egészséges eszméje a haditanácsnál visszhangra talált és így belekerült a királyi propositiókba, mint a kormány előterjesztésének legfőbb, leglényegesebb pontja. Fölötte volt hivatva dönteni a pozsonyi országgyűlés, mely közbejött események, s különösen az alsó-ausztriai tartománygyűlés viharos ülései miatt, csak márczius hó utolsó harmadában nyílt meg.

A király már évtizedek óta távol tartá magát az alattvalóival való érintkezéstől s királyi személyét a magyar országgyűléseken rendesen valamelyik öcsese, leginkább Mátyás főherczeg, a későbbi császár-király szokta volt képviselni, a kit a király szabályszerűen kiállított s teljhatalmat adó megbízó levéllel szokott ellátni a magyar rendekkel való tárgyalásra és végzésre.*) Most is, 1604-ben, Mátyás főherczeg volt a király személyének képviselője s mint ilyen vonúlt be József napján, márczius 19-dikén, Pozsony városába.

A propositiókat másnapra olvastatá föl a főherczeg az egybegyűlt rendek előtt; de azok a Thurzó eszméjével együtt hideg fogadtatásra találtak.

Bármi csodálatosnak tűnjék is föl e körülmény előttünk: egy pillantás az ország képviselőinek kedélyhangulatára, kimagyarázza azt. Az elkeseredés az egész országban már a legnagyobb, eddig nem észlelt fokra hágott volt a politikai sérelmek miatt, a melyeket a kormány annyi sürgetés után sem volt képes orvosolni. A forrongó közélet ama gazdag változatosságánál fogva, mely az Erdély szomszédságában fekvő keleti és éjszakkeleti Magyarországon új meg új viszonyokat szült, legnagyobb és leghamarabb észlelhető volt az elégedetlenség az ország most említett vidékein — s mint ez elégedetlenség kezzelfogható jelére, egy különös körülményre már 1603 végén fölhívta az ottani királyi pénzügyi hatóság, tudniillik a szepesi kamara, a kormány figyelmét.

Az a magyar nemzet ugyanis, mely erős közjogi érzékénél s a nyilvános, közéletet kedvelő természeténél fogva a gyűlésezések iránt oly nagy előszeretettel viselteték, az utolsó évtizedek tapasztalatai szerint minél kevesebb számmal jelent meg az országgyűléseken. E jelenségnek egyik oka ugyan abban

---

*) A király teljhatalmat adó megbízó levelét 1604-re, 1604-február 2. a *Magyar Országgyűlési Emlékek* X. kötete egészen közli.

állott, hogy az éjszakkéleti s keleti megyék követei csak nagy kerülők s gyakran életveszélyes kalandok közt juthattak el Pozsonyba s így az ez időtájt csaknem évenként tartott országgyűlések miatt eltöket, vagyonukat kockáztatni immár megunták. De a másik és tulajdonképeni oka e jelenségnek az a tapasztalat vala, hogy a király és az országgyűlés az ország bajain segíteni nem tud vagy nem akar és így többet használ magának, vidékének és hazájának az, a ki otthon marad, a magáét és az övéit török-tatár meg rabló keresztyén zsoldos ellen védelmezendő, mint az, a ki országgyűlésre siet. És elkezdtek a felsőmagyarországi rendek a meghívó királyi mandatumokat tisztelettel félretenni, elkezdtek — makacskodásból, mondja a szepesi kamara — az országgyűlésekről el nem fogadható, törvénytelen ürügyek alatt ki-kimaradozni. Méltán utal a szepesi kamara az elmaradozások különféle hátrányaira s különösen arra, hogy az országgyűlésen jelen nem volt s nem képviselt rendek a végzéseket nemcsak kijátszszák, de meg is támadják s megszokják kötelezőknek el nem ismerni.*)

Az 1604-diki országgyűlésre ugyan kivételkép tekintelyes számban jelentek meg a keleti részek követei is; de csak azért, hogy mindjárt a propositiók előterjesztése után kitörjön belőlök az elfojtott keserűség.

Három dolog nyomta különösen a rendek szívét. Az elsőt, a legkisebbet de most acut értékűt, a török béke kérdése képezte. Az a nézet volt általánosan elterjedve, hogy a török az épen folyó béketárgyalásokkal a kormányt orránál fogva vezeti. Széltében beszéltek már nemcsak az országban, hanem a külföldön is — így tudósít bennünket Velenczének a német császári udvarnál Prágában székelő követe — hogy a hosszas, haszontalan békealkudozások ürügye és ideje alatt a töröknek sikerült összes várait minden szükségességekkel a lehető legjobban ellátni s a keresztyén haderőt ez által a Dunától, e kényelmes szállító-úttól, elvágni.***) A zúgolódó közvélemény nyomása alatt a magyar királyi tanács tagjai meg a főurak bővebben foglalkoztak a békealkudozások ügyével s az országgyűlési tár-

*) A szepesi kamara jelentése, 1603 decz. 5-én. Bécsi áll. ltár.

**) A kassai meg löcsei követek ered. jelentései 1604 febr. 14 és 19. (Kassa és Lőcse levéltára); továbbá *Dispacci di Germania*, 1604 április 5. (bécsi állami levéltár).

gyalásoktól teljesen függetlenül jónak látták Mátyás főherceghez benyújtott emlékiratukban őszintén s leplezetlenül fejezni ki az országnak ez irányban táplált aggodalmait. *)

A második sérelmet a katonai kihágások és egyéb törvénytelen zaklatások chronicus nyavalyája képezte. Régi baj, régi betegség. Tele vannak vele már tizedek óta s tele lesznek vele még egy jó századig a magyar országgyűlések hivatalos irományai. Annak, a ki most kényelmes karszékében ülve nyugalommal lapozgatja ez idők történetének lapjait, unalmas, kicsinyes és politikátlan lehet a magyar rendek örökös sérelme, örökös gravamene. Régi, elkopott nóta a gravamenes politika, mely ekkoriban még új volt. Rablás, pusztítás, szalmatetejű viskók és szépen kerített nemesi curiák fölgyújtása, nők és templomok megfertőztetése, sírrablás és gyilkosság megszakadás nélkül, folyton előlkezdő. Erről szólnak az egyhangú énekek. Unalmas ügy-e? a miut unalmas társalgó az, a ki örökösen főfájásról panaszkodik. De ha józan észszel nem ítéltetjük el azt, a ki baját orvosoltatni törekszik, úgy nem szabad elkárhoztatnunk a magyar rendeket sem, ha mindig és mindenütt hangoztatták jajjait a képtelen nyomor miatt, melylyel őket az idegen zsoldos, a haragvó Isten e rettentő ostora, oly irtózatosan sújtotta.

A nemzet panaszait e második pontban már nemcsak a tanácsosok és főurak, hanem az összes rendek országúl terjeszték elő és pedig a propositiókra való válasz helyett. Ünnepelesen kijelenték, hogy ha a nyomor orvoslásáról nem biztosítja őket a főherceg, a királyi előterjesztésekre semmit nem fognak megajánlani, a zsoldosok kihágásait pedig tovább nemcsak nem tűrik, hanem fegyvert fognak ellenök. **) — Fegyvert fognak azok ellen, a kik védeni voltak hivatva az országot! Nem megkapó-e ez a kegyetlen ironia?

... S az elégedetlenség okait nem mind számlálta el ez a határozott hangú fölírat. Egy új, egy harmadik ok is merült még föl, hirtelen, váratlanúl, de oly végtelen elemi erővel, a friss sértés oly megrázó erejével, hogy egy pillanatra képes volt minden mást háttérbe szorítani.

Ez az új ok a vallás, a lelkiismereti szabadság ügye volt.

*) 1604, márczius 28. Bécsi állami levéltár.

**) 1604, márczius 25. Bécsi állami levéltár. *Mon. Com. Hung.* X. kötete fogja hozni, XVII. sz. a.

Már a szepesi kamara figyelmezteté 1603 deczember 5-diki jelentésében Mátyás főherczeget arra, hogy az ország éjszakkeleti megyéiben a vallás ügyében valami mozgalom észlelhető; hogy némelyek a katholikus papság elleni gyűlöletből a papi tizedek meg a szentszékek eltörlésének szándékát forgatják elméjökben s összeesküdve a czélból, hogy e szándékot az 1604-diki országgyűlésen keresztül is vihessék, a főurak és nemesek közt erősen izgatnak.*)

Lehetséges, hogy az általános nyomor és szegénység közepett, mikor a török, tatár és más idegen meg hazai fizetetlen zsoldos rablásai elől szétfutott jobbágyság a szántóföldeket pusztán, míveletlenül hagyta; mikor a munkás kéz abszolút hiánya miatt a földesurak birtokai alig jövedelmeztek valamit; mikor egy hatalmas főúr, a kinek notapör volt nyakába akasztva s fölszólítást kapott a kamarától, hogy elejtik pörét, ha a többek között ezer köből gabonát fizet a hadak élelmezésére, ezt a «hallatlan» kívánságot azzal a mondhatnám akasztófa-humorrall utasítá vissza, hogy szeretné ő tudni, honnan vegyen ennyi gabonát,**) — mikor a földesúri kilenczed alig lóditott valamit a köznemesség vagyoni viszonyain, lehetséges, mondom, hogy e szegénység közepett akadt akárhány olyan, a ki azt mondá: inkább miénk legyen a tized, mint a papoké, hiszen mi nem vagyunk a katholikus vallás hívei s ha a ruthén, az oláh, a rác azért, a miért nem katholikus, tizedet nem fizet, minek fizessünk mi? Lehet, hogy volt olyan akárhány, a ki így gondolkozott és ezt főnhangon gondolta. Mivel azonban nagyon jól tudta minden nemes ember, minden értelmes polgár és paraszt, hogy a püspöki tizedek nagy részét a király, az állam jutányos áron árendálta ki s hogy aztán a tizedben fizetett terményekből a király a végvári katonát táplálja, a végvárakat segízezi, a melyek védelme alatt óriási területek népe foly-

---

*) «Decimarum ac sedis spiritualis antiquam et acceptam consuetudinem et exinde religionis negotium quosdam harum partium coniuratos in futura diaeta odiose velle proponere decimasque ipsas tollere, sed et magnates reliquos cum tota nobilitate ad turbandum ecclesiasticum statum et internam quietem non sine seditioso exitio concitare.»

**) Ez Petheő Ferencz volt. A rá vonatkozó iratok a bécsi udv. kamara levéltárában, 1604 február 10. alatt.

tatja békés polgári foglalkozását: hát nem valószínű, hogy a tized-
ügy okozta volna azt a mozgalmat ott Felső-Magyarországon.

Más oka volt annak.

Felső és keleti Magyarország nemessége és polgársága s
(a «*cujus regio, illius religio*» hallgatag elismert, érvényben
volt elvénél fogva) magyar, német és tót jobbágysága a protes-
táns vallás tanait követte, úgy, hogy újjain számlálhatta volna
el az ember azokat, a kik őseik regi hitéhez, a katolikus val-
láshoz, hívek maradtak. Az a jó akarat, melyet Miksa királyunk
a protestáns tanok iránt táplált, közel félszázados és csaknem
háborítatlan nyugalmat biztosított a hitújítás hirdetőknek s e
négy tized év alatt a protestantismus megizmosult. Ez a pro-
testantismus Magyarországon a maga föllépésekor és elterje-
dése alatt nem volt követelő; nem úgy, mint a külföldön.
Minálunk a hitújítás bizonyos kereten belül mozgott, melyet
érinteni nem is mert, nem is akart. Ezt a keretet pedig a főpap-
ság hatalmas közjogi és birtokjogi állása képezé. A főpap
Magyarországon a legelső rend vala, a koronás király tanácsosa,
az ország oszlopa, a nemzet szószólója, törvényhozója, törve-
nyei magyarázója, jogai védelmezője. És annak a csaknem kivét-
el nélkül protestáns nemességnek, mely az óriási egri dicece-
sisben lakott, soha még álmában sem jutott eszébe a nyáj
nelküli főpásztor e közjogi állása felől kételyeket támasztani;
a mint fejet hajtott a bujdosó pécsi vagy váradi püspökök előtt,
kik ott Kassán éltek s akol és nyáj és legelő nélkül szükölködő
pásztorok valának. Mert a püspök főúr, országos dignitás, az
ország közjogának gerince vala. De földesúr is volt a katholi-
kus főpap, épen olyan, mint a protestáns nemes és pedig nem-
csak a beneficiumát képező javakon, hanem a püspöki megye
összes területén; mert semmivel sem volt különb az a jog,
melylyel a földesúr a maga jobbágyaitól a kilenczedet beszedte,
mint az a jog, melylyel a püspök megyéje minden jobbágyától
a tizedet szedette. S nem is jutott eszébe — hogy csak egy pél-
dát említsek — a felsőmagyarországi öt város egyikének sem,
noha polgárai közt talán lámpással keresve sem lehetett volna
találni egy katolikust, azt a szép árendát, melyet a városi
jóságok püspöki tizede fejében fizetett, csak egy pillanatra is
megtagadni.*)

*) Maga a váradi püspök — a szepesi kamara elnöke — dicséri

A katolikus főpapság előkelő közjogi állásának föltétlen elismerése akkor, midőn a főpapok közül alig egy mondhatta, hogy megyéje lakói között vallásának számosb híve van, midőn diöcesiseiket vagy protestánsok lakták vagy épen a török tartotta elfoglalva, nagyban hozzájárult ahhoz a békés vallási állapothoz, mely a XVI. század végső tizedeit jellemzi, s mely tetőpontját abban a jelenségben éri el, hogy a király meg protestáns vallású tanácsosát is megkérdezi a püspöki székek betöltése tárgyában s ez a protestáns vallású királyi tanácsos a jelöltek közül azt ajánlja, a kit papi, egyházi tulajdonságaiért tart a legérdemesebbnek.*)

S még egy más tényező is közreműködött abban, hogy a XVI. század végéig még béke volt, még nem tört ki harcz a hitújítás követői ellen. Ez a tényező a főpapság magatartásában keresendő. Egykorú és igen illetékes egyéniség, a vercellii püspök, a pápának a császári udvarnál székelő nunciusa a szent atyához intézett egy hosszú emlékiratban**) kegyetlen szigorúsággal mondja el a magyar főpapokról a legsúlyosabb vádat, azt, hogy világi czélok miatt az egyház javát, a katolikus vallás érdekeit soha egy pillanatig sem haboztak volna föláldozni. A politikai hatalom ingere: ez volt volna, a mi őket elcsábítá s hogy az országos főhivatalokat markokban tarthassák, hogy a kormánypolezon békén maradhassanak, behúnyták szemeiket a protestantismus terjedése előtt s a hitújítás híveit ez által pártjokra vonták, lekötölezték. Így nem volt, a ki opponált volna a kormány rúdját ambitionáló főpapi államférfiak ellen; de a katolikus vallás látta kárát ennek a viszás állapotnak, mikor seminariumok és jól készült, hittérítő papság helyett pártokat állítottak és párthíveket neveltek magoknak a magyar főpapok. «Igen — panaszkodik ugyancsak ez a nuncius Bástához intézett egyik bizalmas levelében — ennek az állapotnak kárát a vallás

őket épen ez időben, hogy az árendát pontos lelkiismeretességgel fizetik, emberemlékezetet meghaladó idő óta. Jelentése 1604, márcz. 14. (Bécsi udv. kam. levéltár.)

*) Ez Illésházy volt, a ki Szuhaynak, mint váczai püspöknek ajánlja 1596-ban a szentmártoni apátságot conferáltatni s a ki 1597. az egri püspöki székre ismét Szuhayt ajánlja (ki is nevezték). Lásd: *Illésházy I. hűtlenségjé pöre* című művem 33. lapját.

**) «De lo stato presente eclesiastico et politico in Ungaria» A Borghese hercegi család római levéltárában.

látja, melytől nem lehet kívánni, hogy valami csuda útján töltödjék az emberek lelkébe, hanem a melyet ápolni, tanítani kell».*)

A mit a katolikus egyház e buzgó püspökével lelkének elkeseredése mondat, azt én egy nem kevésbé buzgó s e mellett bizonyára nagyobb szellemű katolikus egyháznagy mondasával állítom szembe s ez utóbbinak adok igazat. Azokat a magyar főpapokat, kik a XVI. század második felében, mint királyi helytartók, mint cancellárok, mint kamarai elnökök és alelnökök s mint a királyi tanács activ s leginkább igénybe vett tagjai «annyi bölcseséggel viselték a két részre szakadt szerencsétlen nemzet kormányát», ezeket a főpapokat — azt hiszem találóan mondja Ipolyi**) — mérsékelt szellem és tapintat vezette magoktartásában, midőn, ha nem is mindig, de sokszor szemet húntak a vallásos forrongás előtt, mely az ő szemeikben törvénytelen, de még alaktalan, nem aggressiv mozgalom volt s mintegy átmeneti állapot gyanánt tűnhetett föl.

Megváltoztak azonban a viszonyok, midőn a hitújítás gyors elterjedése a katolikus egyházat alapjaiban kezdé fenyegetni; midőn a protestáns lelkészek teljesen függetleníték magokat a püspöki hatalomtól, espereseik megerősítését nem kérték többé a püspököktől; midőn a hitújítás tanai a főpapok székhelyébe — mint Telegdy püspök keservesen panaszoja — behatoltak; midőn a Lónyayak, a Homonnayak és mások nagyobb mérvű túlkapásai ellen királyi parancs és katonai karhatalom is alig volt képes a főpapokat védeni, midőn egy-egy protestáns lakosságú város a mise szolgáltatását nem tűrte meg túlbuzgóságában falai közt, a mint például a királynak brachiumot kellett Tokaj városa ellen kirendelni, hogy cserneki Bornemissza Lőkös Miklós özvegyének nemesi curiájában udvari káplánja katolikus isteni tiszteletét ne akadályozza.***)

---

*) «... la quale (tudniillik religione) non bisogna aspettare che venga infusa per miracolo negli huomini, ma bisogna insegnarla et aiutarla»... 1605, február. (A Borghese hercegi család római levéltárában.)

**) I. h. 43. lap.

***) E királyi parancsok Belgiojosohoz, Lónyay János és Homonnay Bálint ellen 1603, szeptember 7., aztán Belgiojosohoz és Rueberhez Tokaj városa ellen 1603, szeptember 23. (Udv. kam. levéltár; az utóbbiak *Minutae Pragenses* című gyűjteményben.)

Mint a hogy most mi magyarok ijedve tapasztaljuk, miként szorítja Erdélyben az oláhság mind szűkebb körre a magyarságot: úgy riadt föl a kormány s a katolikus főpapság is a XVI. és XVII. század fordulóján, mikor tudatára ébredt annak, hogy a hosszú vallásos béke alatt zajtalanul elterjedt protestantismussal szemben immár közel van ahhoz, hogy a talajt lábai alól elveszítse. Itt cselekedni kellett. A mi van, azt megmenteni; a mi elveszett, azt a tért, ha lehet, visszahódítani. Az impulsust a cselekvésre, a ki megadta, az alvókat a ki álmukból fölköltötte, a harczolni vágyóknak kezébe a ki kardot nyomott, egy fiatal, alig fölserdült fejedelem, a későbbi császár s király, II. Ferdinánd volt. Ez a hitbuzgó, meggyőződéssel és rajongással tele uralkodó, kit, ha a középkorban él, a katolikus egyház régen legelőbbkelő szentjei közt tisztel vala.

Alig vette kezébe a 18 esztendő s Ferdinánd Stájerország kormányát, alig tért vissza Olaszországból a pápa látogatásából, a «sanctorum apostolorum liminum visitatio»-ból, midőn 1598 őszén kiadta híres három rendeletét, melyekkel a stájer városok protestáns papjait és tanítóit az országból távozásra kényszeríté. E rendszabályt 1599-ben és 1600-ban ama bizottság fölllítása és körútra indítása követte, melynek föladata volt Stájerország, Karinthia és Krajna egyházaiból a protestáns tanokat szép szerével vagy erőszakkal kiírtani.

A merész példa ragadós volt és követésre is talált az ifjú fejedelem unokabátyja, a Prágában remetéskedő Rudolf kormányánál. Azok közül a Stájerországból kiüldözött protestáns lelkészek közül egy-kettőt Thurzó György, a dunáninneni főkapitány, részben saját birtokain helyezett el, részben a parancsnoksága alatt álló Érsekújvárban, a németnyelvű protestáns helyőrség között engedett megtelepülni. Prágából kemény parancscsal fordultak a protestáns főúrhoz s szigorú feddével követelték tőle ismételt ízben is e lelkészek elűzését, «a kik szent vallásunkat — mondja a királyi parancs — mosdatlan szájjal szidalmazták».* — Majd fölmerült az a gondolat, hogy a királyi hivatalok, a tisztségek betöltésénél ezután csak katho-

---

*) Királyi parancsok Thurzóhoz 1603, szeptember 14., október 8. Bécsi udv. kam. levéltár. (. . in sanctam religionem nostram catholicam perverso more suo plenis buttis illotisue faucibus impune invehantur . . .)

likusokat kell alkalmazni s midőn a hűtlenség miatt pörbe vont Joó Jánostól elveszik a királyi személynoki pecsétet, az új personalis keresésénél az a főkéllék, hogy «jó katolikus» legyen. — Végre nyíltan kitűzi a kormány az ellenreformatio zászlaját azon királyi parancsokban, melyekben Pethe Márton kalocsai érseket, Szuhay egri püspököt és Migazzi váradi püspököt meg a sellyei jezsuitákat fölszólítja, hogy magyar és német nyelven értő, buzgó és tanult katolikus papokat küldjenek az erdélyi császári biztosok mellé, mert a király el van tökélve a hatalma alá került Erdélyben a katolikus vallást régi fényébe visszaállítani s «az istentelen eretnekségeket kiírtani.»*)

A kormány ez intézkedései programmot tartalmaztak. Erdély után Magyarország következik vala, a hol a vaskezü Szuhay, a nagyúri merészségű Forgács s a hitbuzgó Zalatnokynemcsak készséggel vártak a harc megkezdésére, de tüzelték is arra a királyt.

Forgácsnak kedvező helyzetet teremtett az a körülmény, hogy talán az ő egyházmegyéjében volt mégis a legtöbb katolikus s különösen az, hogy előkelő származásánál, nagyúri rokonságánál és összeköttetéseinél fogva ő léphetett föl a legkéimeletlenebbül a protestáns nemesség ellen; neki lehetett a legkevesebb tekintettel lennie a protestáns főnemességre. Miként kezdte s miként folytatta működését, megírták mások.**)

Zalatnok Györgynek, a bujdosó pécsi püspöknek a XVII. század e Roskoványijának — a kiről közelebbről keveset tudunk s a kit e sorok is segítsenek kiemelni a méltatlan feledés homályából — erőt és kedvet a küzdelemhez jelleme absolut tisztasága, feddhetetlen askéta élete s az a rajongó idealismus kölcsönzött, melylyel az egyetemes, katolikus egyház hivatása iránt úgy el volt töltve, mint kevés főpap előtte és utána. Az az egyháznagy, a ki az ifjú gróf Erdődy szerémi püspökjelöltségét az udvarral szemben azzal utasítja vissza, hogy tanulja meg előbb az ifjú gróf, mi a munka, mi a türelem, mi az alázatosság, mit tesz a világi esábok elleni harc s ha majd megtanulta

---

*) A királyi parancsok 1603, deczember 28. (Bécsi udv. kamarai levéltárban) «... Nihil prius aut magis habeamus in votis, quam ut redacta ad obedientiam . . . ipsa Transsylvania . . . impias exilla hæreses extirpare . . . possimus.»

**) Ipolyi többször idézett műve.

ezeket az erényeket, a melyekre a püspöki szent hivatás szerint másokat fog oktatnia kelleni: majd akkor aspiráljon a püspökségre; ennek a főpapnak, a ki a nepotismus e virágkorában a kötelességtudáson ily szent rajongással csüng, mondom, ennek a főpapnak legalább a jog látszatát megadta mély hite s meggyőződése azt tanácsolnia 1603-ban a királynak, hogy akkor, mikor alig volt katolikus főúr az egész országban, a tridenti zsinat végzései szerint csak olyanokat nevezzen országos tisztségekre, a kik katolikus hitök felől ünnepélyes vallomást tőnek és hogy ezt a tridenti czikket tegye országos törvényvé!*)

És Szuhay István! Mit mondjak a vasakarát s féktelen ambitio e férfiaról, a ki abban a körben, a hol működött, az első akart s csak az első tudott lenni, a ki, ha valamire ráadta fejét, a legmerevebb hajthatatlansággal haladt kitűzött célja felé; a ki hát ha egyszer ostort vőn kezébe, hogy megkorbácsolja vele az istentagadó eretnekeket, nem is tette le az ostort addig, míg nyele kezébe nem szakadt.**) Se Zalatnokynak, se Szuhaynak nem állított még méltó emléket a katolikus egyház magyar irodalma! Szuhay tanácsára, Szuhay sugalmazására rendelte el a király 1603 őszén azt a vizsgálatot, melynek bevallott s részben valódi célja a városok administrációjának s pénzügyi viszonyainak ellenőrzése volt, de a mely első sorban oda irányult, hogy a protestantismust e tömör fészkeiből kivesse. Már 1603 december havában tiltakozott ez ellen az inquisitio ellen a felsőmagyarországi szövetséges öt város, tudniillik Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse és Kis-Szeben,***) a szepesi kamarához benyújtott kérvényével.

*) Zalatnoky egy votuma 1603, december 8. az országgyűlési propositiók ügyében. A *Mon. Com. Hung.* X. kötete VII. sz. a. fogja hozni ez érdekes votumot.

**) Szuhayról lásd bővebben *Illésházy István hűtlenségi pöre* című művemet.

***) Az erre vonatkozó iratok a bécsi udv. kam. levéltárában. Az «inquisitio» célját a szepesi kamara 1604. márczius 17-diki jelentése árulja el (u. o. 1604, április 19 alatt); de tudósít bennünket erről Clementis Mihály, lőcsei jegyző, is, midőn 1604, február 6-dikán jelenti Pozsonyból, hogy itt az inquisitio a protestáns papok elűzésével vette kezdetét s hogy a város e miatt 16 tagból álló deputatiót küldje Bécsbe Mátyás főherczeghez; de Szuhay annál jobban urgeálja az inquisitio kíméletlen folytatását. «Aber es wird Gott ihn (Szuhayt) wol zu stürzen wissen» — kívánja neki Clementis nagy jámborúl (Lőcse levéltára.)

S ha e szándéknak Felső-Magyarországon híre ment; ha a Thurzóhoz intézett parancsokról boldog-boldogtalan beszélt; ha Forgács kíméletlen föllépése ország-világnak tudtára esett s ha végre, mert nem titkolták, neszét vették annak, a mit a király Erdélyben akar: csoda-e, kérdem, hogy 1603 végével vallási mozgalmakat észlelt az éjszakkeleti s keleti megyékben a szepesi kamara?

És hogy nem ok nélkül, nem hiába nyugtalankodtak e részek protestánsai: megmutatták mihamar a következmények, megmutatta különösen a kassai nagy templom ügye.

Mikor az egri püspök és káptalan székhelyét, Eger várát, a török elfoglalta, a hajléktalanná lett káptalannak az 1597 : 38. törvényczikk Kassa városának beleegyezésével Kassa városát jelölte ki ideiglenes székhelyül. A katolikus vendégek a protestáns város kebelében szerény helyet foglaltak el. Minden templom, köztök a gyönyörű góth egyház, az új hit követőinek kezében vala s a káptalan tagjai kénytelenek voltak isteni tiszteletre egy kicsiny, szűk és jelentéktelen kápolnácskával megelégedni. Szuhayt, az egri püspököt — noha ő maga mint kamarai elnök Pozsonyban székelt — végtelen bántotta ez a körülmény. Erősen sértette saját fölfogása szerinti jogérzetét az, hogy Istennek ama fölséges háza, melyet buzgó katolikus királyok és királynék a katolikus vallás fényére, dicsőségére emeltek, szentelt falai között a gyűlölt eretnek tanokat hangoztassa vissza. Megmozdított minden követ, hogy jó szerével visszaszerezze e templomot káptalanjának a város polgáraitól s midőn törekvéseit az óhajtott siker nem koronázta, 1603 derekán az utolsó menedékhez: a katolikus apostoli királyhoz fordúlt s könyörögve esdett néki, hogy ő adassa vissza királyi hatalomszavával a szép egyházat az elárvult egri káptalannak. És Rudolf a kérés teljesítését megígérte; egyedül azt a föltételt kötötte ki, hogy addig, míg Kassára császári generalis lesz kinevezve — a ki a királyi parancsot szükség esetén brachiummal is végrehajthassa — Szuhay türelemmel várjon;*) — kevés hetek

---

*) «Laudamus quidem — írja Szuhaynak a király — et amamus pium Devotionis Tuæ zelum . . . neque officio deesse nostro velimus, quin restitutionem dictæ ecclesiæ serio iniungamus. Cum vero nullus hoc tempore illis in partibus præfectus aut generalis capitaneus adsit, qui mandata nostra fideliter et cum auctoritate exequatur: exiguum Devotio Tua moram donec generalis eo capitaneus, quem

múlva pedig Mátyás főhercegtől a magyar tanács véleményét kívánta be arra nézve, hogy miután alapos okból lehet tartani ez erőszak következményeként beállható zavaroktól, vajon a kassai templom elvétele az 1604-diki országgyűlés előtt vagy csak utána történjék-e meg?*)

Mit tanácsolt a magyar tanács és Mátyás főherczeg: nem tudom. Bizonyos csak az, hogy Szuhay, mint mindig, keresztül vitte a maga akaratát; mert Rudolf 1603 november 8-diki parancsával az időközben Kassára császári generalis-kapitánynak kinevezett Belgiojosai Barbiano Jakabot megbízta, hogy a váradi és pécsi püspökök (Migazzi és Zalatnok) társaságában a kassai bírót és tanácsot a székesegyház átadására szólítsa föl, s ha a fölszólításnak sikere nem lenne, a templomot katonai karhatalommal vegye el. «Élj a kezeid közt levő hatalommal illendőképén, helyezd be a káptalant fegyveres erővel a templom birtokába, ez által Istennek tetsző dolgot mívelvén.» A magyar kancellária pedig a titkos tanács november 7-diki fölszólítására november 19-dikén állított ki hasontartalmú parancsot Kassa városához.***) Sőt, hogy a kassai tanács minél hamarabb engedelmeskedjék, a király megbízta a cancellárt, Forgács Ferencz nyitrai püspököt, a ki — mint a hozzá intézett királyi parancs mondja — ép ez időben magánügyekben Kassa táján tartózkodott, hogy a templom átvételénél képviselje az egri püspök Szuhay személyet, mint a kit kamarai hivatalos ügyek épen ekkor nem engedtek volt Pozsonyból távozni.***) Így került csak véletlenül Forgács Ferencz Kassára, a hol Belgiojoso 1604 január 7-dikén késő estve, miután a piacra vontatott ágyúkkal a városházánál ez ügy felől reggel óta tanácskozó s az erő-

---

iam designavimus, advenerit, patienter feret.» . . . Ered. 1603. július 9. Prága. (Bécsi udv. kam. levéltár.)

*) Rudolf írja Mátyásnak 1603 szeptember 19. . . . A pio et iusto nihil alienum dictus episcopus (Szuhay) Agriensis petit et nos quam maxime cuperemus ut religioni catholice eiusque incrementis in illis partibus regni nostri Hungariæ superioribus . . . optime esset prospectum; . . . tamen veremur in hisce belli notibus ne huiusmodi improvisæ mutationes aliquas turbas forte moveant, quæ non facile portea sedari queant . . . (Ered. bécsi udv. kam. levéltár.)

**) A parancsok és a titkos tanács fölszólítása a bécsi udv. kam. levéltárban.

***) A királyi parancs a magyar cancellárhoz 1603 december 26. U. o.

szakos generálissal alkudozni akaró városatyákra jól ráíjesztett, a megrémült bírótól és senatoroktól átvette a kassai nagy templom kulcsait. A templomot magát másnap szentelték föl, mely alkalommal a szent misét ugyancsak Szuhay helyett Forgács mondotta.

És ettől a naptól fogva üldözöttek, bujdosók lőnek a protestáns tanítók és lelkészek abban a városban, a mely addig a hitújítás legerősb vára volt. Mert a hitbuzgó Belgiojoso — Szuhay, Zalatnok és az Erdély történeteiből jól ismert Carillo Alfons jezsuita provincialis tanácsán indulva — minden templomot elvett a protestánsoktól, az isteni tiszteletet nekik még magánházakban sem engedé meg, eltiltá papjaiknak a keresztelest, esketést és a temetést s reversalist csikart ki tőlök, hogy hat hét alatt a városhól pusztulni fognak.*)

Egyidejűleg e tényekkel, részben Szuhaynak, részben magának Belgiojosonak ösztönzésére királyi parancs ment Pethe Márton kalocsa érsekhez és királyi helytartóhoz, mint a szepesi prépostság adományosához, hogy e prépostság területéről az evangélikus lelkészeket elűzze s a templomokat a kathólikus vallás czéljaira lefoglalja.**)

A felsőmagyarországi szövetséges öt város: Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse és Kis-Szeben haladektalanul követeket küldött Prágába a királyhoz, a kormányt e rendszabályok visszavételére bírándó. Hosszú, alázatos folyamodásukban hivatkoztak arra, hogy a lelkiismereti szabadság ilyen elnyomása okvetetlen a városok anyagi pusztulását vonja maga után, a mi aztán a fölségnek, az országnak is csak kárára válhatik. Hivatkoztak arra, hogy Ferdinánd és Miksa királyok minden nehézség nélkül megengedték nekik a (a magyar protestáns egyház történetéből jól ismert) confessio pentapolitana alapján a szabad vallásgyakorlatot — s épen ezért az öt város most is jónak látta ezt a confessiót («Confessio christianæ doctrinæ fideique quinque coniunctarum civitatum Cassoviæ, Leutschoviæ, Barthphæ, Eperies et Cibinii») Rudolf elé benyújtani. A mi pedig a kassai

---

*) Belgiojosonak a kassai nagy templom elvételéről s vele kapcsolatban álló eseményekről szóló rendkívül érdekes eredeti jelentéseit a jeles történetbuvár Fiedler József udvari tanácsos a maga nagybecsű Bocskayana collectiója számára mind lemásoltatta.

**) 1604 január 3. (Lőcse város levéltára.)

nagy templomot illeti, hivatkoztak arra, hogy a város a templomnak eleitől kezdve békés birtokában volt, patronatusi jogát soha senki nem vonta kétségbe s hogy háromszori tűz után mint saját tulajdonát háromszor építtette föl a nagy székesegyházat a rajta csüggő város. A kassaiak különösen az 1597. évi 38. törvényczikk záradékára hivatkoztak. E czikk — mint említém — a város beleegyezésével a bujdosó egri káptalannak Kassát jelöli ki ideiglenes székhelyül s mivel a káptalan tagjai a városban csak vendégek, csak zsellérek, záradékában világosan mondja, hogy: *salvis libertatibus ipsius civitatis permanentibus*, a mi ebben a kapcsolatban a város mindennemű, tehát vallásszabadságát s a nagy templom birtokát is biztosítja a káptalan Kassán való tartózkodása esetére is, a mi ellen hét esztendőn keresztül nem is történt semmi merénylet.

Mit ért azonban mindez a buzgó Zalatnoky, Belgiojoso és különösen Szuhay ellen-argumentumaival szemben? — „*Nunc paulo majora canamus*” — mondá a vas fejű Szuhay, a ki el volt tökéelve egész diöcesise alapos megtisztítására, clerusa teljes reformálására,*) sőt a nála megszokott következetességgel a legvégsőig ment. Fejére ütött a szegnek, nem sokat tétozva s a kalvinisták sárospataki főiskolájára vetette szemét. Ennek elvételel ajánlotta buzgósága teljes hevével a király helyett kormányzó Mátyás főherczegnek, azzal indokolván ajánlatát, hogy ezt az iskolát a sárospataki uradalom előbbi zálogbirtokosai — a kik, mondja, csak zálogbirtokosok s nem is tulajdonosok voltak — a hozzátartozó katholikus kolostorok és egyházak birtokainak jövedelmeiből alapították és hogy ezért helyébe a katholikus vallás tanait terjesztő katholikus főiskolát kell állítani.**)

Attól tartottak mind a mellett Zalatnoky, Belgiojoso és Szuhay, hogy az öt város polgárságának sikerülni fog azon hat

*) Beadványa ez értelemben Mátyás főherczeghez, 1604 február 13. előtt. Bécsi udv. kam. levéltár.

**) „*Nec sane pretereundum est* — mondja most említett beadványában — *divinitus data occasio suis Maiestatibus, illud etiam calvinisticum seminarium Patakiense, ex proventibus monasteriorum et aliorum ecclesiarum contra divinum numen et auctoritatem cæs. Maiestatis per priores possesores dicte civitatis Patakiensis solummodo inscriptitios et pignoratitios seu feudatarios erectum; cuius loco facile celebre aliquod collegium fundari possit in medio quasi et umbilico totius superioris Hungariæ loco et amoeno et oportuno*” . . .

heti idő alatt, melyre Belgiojoso a méltányosság látszata végett a kassai protestáns papok és tanítók elkergetését elhalasztá, az udvarnál valami kedvező határozatot eszközölni ki. El voltak azért tökéelve, ennek az eshetőségnek is útját állani. Belgiojoso a királynak, Szuhay pedig Mátyás főhercegnek azt tanácsolta, hogy a hat hét elteltéig az udvar egyáltalában semminemű választ se adjon a városi követeknek, hogy így a kitűzött határidő lefolyván, a prédikátorokat akadály nélkül ki lehessen üznie Belgiojosónak a városból, s hogy ekként a fölség szárnyai alatt megkezdett szent ügy erélyes befejezést nyerhessen.*)

Ezt a tanácsot pedig Prágában megfogadták és így nem csoda, ha a városi követek kérése semmit nem használt, ha még kihallgatást sem nyerhettek az elzárkózott uralkodótól; noha még sok hónapokon át maradtak Prágában s kéréssel és ígéretekkel, pénzzel**) és ajándékokkal igyekeztek a megvesztegethető tanácsosoktól kedvező végzést vagy legalább audientíát kieszközölni, s noha itt-ott egyik-másik német tanácsos, sőt a magyar cancellária nagy befolyású titkára is jó eredménnyel biztatta őket. Azon titkos jóakaróknak volt igaza, a kik mind a bécsi, mind a prágai udvarnál arra figyelmezteték a városok küldötteit, hogy hiába minden költségök, minden fáradságuk: bajaikon csak és csupán a magyar országgyűlés, a magyar rendek összetartása, egyetértő eljárása segíthet.***)

---

*) «Pro desiderio igitur dicti domini capitanei — mondja Szuhay — et necessitate quoque id ipsum requirante istis nunciis Cassoviensibus nullum plane tamdiu dandum est responsum, sed solummodo res proroganda tamdiu donec constitutus terminus elabatur et prædicatores iuxta obligamina sua et sub poena capitis per se ipsos sibi inflictæ eiiciantur aut sponte exeant. Postmodum quoque nihil concedendum est, sed res cœpta et auctoritate Suarum Majestatum sancte inchoata fortiter et strenue proseguenda atque manutenenda» . . .

**) A titkos tanács legbefolyásosabb tagja, Coraduzzi, németbirodalmi vice cancellár, a kassai bírótól 400 aranyat kapott ajándékba. A prágai nuntius jelentése 1605 február 7. (Róma, Borghese herczegek levéltára.)

***) Clementis Mihály löcsei jegyző és küldött jelenti 1604 márczius 6-dikáról: «Est ist im Augenschein, dass uns Ihrer Majestät geheime Rätthe mit allem Fleiss und studio aufziehen» . . . Csak a magyar országgyűlés segíthet s ha ez se tudna semmit elérni, «so würde es geschehen sein nicht allein um die armen Städte, sondern auch um das ganze Land». (Lőcse város levéltára, a hol különösen Clementis tollából több érdekes jelentés van ez ügyben Prágából.)

Tehát a magyar országgyűléshez, a megyei, nemesi rendek országos egyeteméhez forduljanak a városok segélyért, támogatásért? — Igen nagyon keserű pilula volt ez a jó tanács épen most, mikor egy pénzügyi kérdés miatt városok és nemes urak ellenséges lábon álltak egymással, sőt, a mi több, a városi sorompók előtt naponként tényleg folyt az ökölharcz a két elem között. Okvetetlen szükség egy pillantást vetnünk arra az okra, mely a városi és nemesi elem között e válságos pillanatban ezt az ellenséges viszonyt szülte.

Ez az ok az árúmegállításnak vagy mint Kassa 1601. évi országgyűlési követe, Herczeg István uram egykorú magyar jelentésében jó magyar műszóval mondja: «letétel-helyeknek» (*loca depositionum*) joga volt. E jog, tulajdonkép szabadsalom lényege, tudjuk, abból állott, hogy az ország bizonyos területén, a melynek középpontját az illető privilegiummal bíró város képezé — bármi áruval átvonulni, ezen a területen át a külföldre bármi árút kivinni s a külföldről e területen vagy vidéken át bármi árút behozni csak úgy volt szabad, ha az idegen kereskedő a transito vagy behozott árút az illető város polgárának adja el s a kiviendő árút az illető város polgárától veszi meg. Az efféle szabadsalmak czélja, tudjuk, a kereskedelem irányítása, bizonyos vidékek kereskedelmi forgalmának egy helyen való összpontosítása s a városi elem erősítése volt.

Nálunk Magyarországon a Lengyelországgal folyt kereskedésben a már többször nevezett felsőmagyarországi öt város bírt az árúmegállítás jogával, mely szabadsalmat azonban a XVI. század végén a lengyel kereskedők nem akartak respectálni, hanem mindennemű árút s különösen hordós bort, ott, a hol találtak, összevásárolván, az öt város kikerülésével szép egyenest vittek ki Lengyelországba. Az öt város polgársága e mind inkább elharapózó visszaélések, érdekeinek ez érzékeny sértése ellen az 1599-diki országgyűlésen panaszt emelt*) s a rendek többsége igazat adván a városoknak, meghozta az 1599: 33. törvénycikket, mely elrendeli, hogy a lengyel kereskedők kötelesek a letét-helyekhez alkalmazkodni.

Ezt a törvénycikket azonban a keleti Felső-Magyarország nemessége, melynek borait lengyel kereskedők nagy mennyiségben vásárolták össze, másképp magyarázta, mint a vá-

*) *Monumenta Comititalia Regni Hungariæ* IX. k. 202. lap.

rosok. Elismerte a nemes ember, hogy árúit, a hordós borokat, a letét-helyek joga szerint a városokba kell behoznia eladás végett, de úgy okoskodott, hogy aztán benn a városban annak adja el, a kinek akarja. Eladta pedig egyenest a lengyel kereskedőnek, a ki neki valamivel jobb árat adott érte, mint a városi polgár adott volna s a ki mégis jobb vásárt csinált a nemesi eladóval, mint csinált volna a városi polgárral; mert hiszen a polgár a közvetítő kereskedelemből sok hasznót húzott, a mely haszon akkor, mikor a lengyel kereskedő egyenest a nemesi termelőtől vette meg a borokat, vevő és eladó közt oszlott meg. Természetes hát, ha lépten-nyomon torzsalkodások fordultak elő a városi polgárok s a bort áruló nemesek közt s mind a két részről sűrűn mentek a panaszok a magyar és az udvari kamarákhoz. Nem érdektelen, hogy a kamarák a szabad-kereskedés mellett nyilatkoztak, mert abból a fiscusnak több hasznát remelték és így a nemesek törvénymagyarázatát pártolták, a királyi városok szabadalma, a szabadalom nyilvánvaló lényege ellen.**) Ha magok a kamarák így okoskodtak, nincs mit csodálkoznunk rajta, hogy az éjszakkeleti megyéknek az 1603-dik évi országgyűlésen sikerült a rendeket az említett törvénymagyarázat helyessége felől meggyőzni s kivinni azt, hogy a királyi propositiókra adott válaszbba egy ide vonatkozó pont lőn besúrva, a mely szerint «a letét-helyek observáltassanak» ugyan, de ezekbe «mindenki szabadon vihesse be eladás végett árúit s ott azokat szabad legyen a lehető legelőnyösebben eladnia».**)

Ha e pontot a király személyét képviselő főherczeg elfogadja s így végzéssé válik: világos, hogy vége van a városi polgárok kereskedelmének. A közös veszély tudata szoros összetartásra serkenté valamennyi város követeit, hogy a legközelebbi ülésen közösen tiltakozzanak e törvénymagyarázat, szabadalmaik e confiscatioja ellen. Egyidejűleg a főherczeghez is kérvényt nyújtottak be s bőven fejtegették benne privilegiumaikat s a romlást, melyet e fontos szabadalom törvénytelen elvételével a városi polgárság ki nem kerülhet. Okaik úgy a főherczegnél,

*) A pozsonyi kamara egy jelentése 1603 január 24-ről s ezen az udv. kamara hátírata. Bécsi udv. kam. levéltár.

**) A rendek válasza a királyi propositiókra, 1603 márczius 20. Bécsi állami levéltár.

mint a pozsonyi és udvari kamaráknál győztek, de a rendeket nem bírták meglágyítani; a minek eredményeként a kormány és a rendek között egy hihetetlen fogalmazású törvénycikk jött compromissum következtében létre, egy monstrum, egy non-sens, melynek egyik fele a városok szabadalmait megerősíti s így arczul csapja a cikk másik felét, mely azt mondja ki, a mit a rendek óhajtottak, hogy tudniillik ki-ki szabadon viheti be a letét-helyekbe árúit és ott szabadon adhatja el.

Világos dolog, hogy ez az absurdum, ez a szörny-cikk a városokat meg nem nyugtathatta. Az országgyűlés berekesztésekor ünnepélyes óvást emeltek is ellene a nádori tiszttel tartója, Istvánffy előtt s fölírtak azonkívül Prágába a királyhoz. Lépesők nem is maradt siker nélkül: szentesítés alkalmával a király a végzések kérdéses cikkét egy olyan záradékkal látta el, mely annak hatályát teljesen megsemmisíté.*) — Mind a mellett még ezzel nem volt segítve a bajon, mert a cikkhez ragasztott záradék nem oldotta meg az ügyet, csak függőben hagyá. Nem volt sehol kimondva, hogy a nemesek törvénymagyarázata helytelen s a városok álláspontja helyes — s így egy olyan bizonytalan állapot jött létre, melyet mind a két fél saját hasznára magyarázott s mely alatt az ellentétes érdekek tusája a gyakorlatban vad gyűlöletté fajult el. A városi polgárok makacs ellentállást fejtének ki s szabadság-leveleikre támaszkodva, városaik sorompóinál a boraikkal jövő nemeseket föltartóztatták. Verekedések, véres összeütközések napi renden voltak s míg a megyék egy tapodtat sem tágitottak törvénymagyarázásuk mellől: az udvari hatóságok és Mátyás főherczeg határozottan a városok pártjára állottak s a magyar cancellária titkáranak tanácsa szerint előre tervbe vették, hogy ha netalán az 1604-diki országgyűlésen a rendek ismét törvénycikket hoznak a városok szabadsága ellen, azt a cikket is, mint az 1603-dikit, egy hozzá ragasztandó záradék által elodázzák vagyis mint a királyi titkár mondá: «tiszteletes késedelmeskedéssel» fogják meghiusítani.**)

*) Azon okiratokat, melyek az itt elmondottakat igazolják, részben idézi tört. bevezetésem az 1603. évi országgyűléshez, részben olvashatja az érdeklődő az országgyűlési okiratok közt a *Mon. Com. Hung.* most megjelenendő X. kötetében.

**) Mátyás főherczeg jelentése 1604 január 28. és a magyar can-

... Ahhoz az országgyűléshez folyamodjék hát vallási szorongattatási között az öt város, a melynek legfőbb, mérvadó elemei a megyei nemességet képviselik? Ahhoz a nemességhez, a mely ellen a letét-helyek joga miatt most folytatja épen a legelkeseredettebb harczt? És folyamodjék a király, a kormány, a városok e protectora ellen a megyékhez, a városok ez ellenségeihez?

S még egy másik körülmény is visszariasztotta az öt város polgárságát attól, hogy az országgyűlésben keressen épen vallási ügy miatt támaszt. A nagyobbbrészt lutheránus városi polgárság a maga ágostai hitvallása abszolút fönségének és tisztaságának tudatában a nagyrészt kálvinista rendeket, mint rajongókat legalább is sajnálta, ha meg nem vetette. S mikor a vallási szorongattatás e nehéz napjaiban még Kassa is, melynek pedig magyar ajkú polgársága Kálvin követői közé tartozott, lelki vígasztalásért Leyser Polykarpához, a drezdai udvar híres kálvinista-írtó papjához fordult; mikor az öt város a királyhoz beadott s föntebb már említett folyamodványában a confessio pentapolitanára támaszkodva ünnepélyesen kinyilatkoztatta, hogy nekik a «sacramentariusokhoz», «arianusokhoz», a «kálvinistákhoz», e hitben tévelygő szerencsétlenekhez semmi közük nincs: akkor forduljanak épen ez elkárhoztatott követőihez a hitújításnak támogatásért?

Bizony nagy lelki harczt állottak ki az egy Kassa kivételével, a hol lutheránusok és kálvinisták jó egyetértésben éltek egymás mellett, mindegyik városban a jámbor polgárok, az érdemes városatyák. De végre is fejet hajtának a kényszerítő szükség parancsa előtt s nagy vontatva bár és csak apródonként, azonban mégis oda utasíták országgyűlésre menő vagy már Pozsonyban levő követeket, hogy a megyék jóakarátát a vallás ügyében, segélyöket és támogatásukat a kassai templom s az ellenreformatio dolgában kérjék ki.

És a városi követek ezt meg is cselekedték, még az országgyűlés megnyitása előtt.

Nevezetes forduló pont ez a reformatio történetében Magyarországon, mert e pillanattól fogva mind végig szorosan

---

cellária véleménye 1604 (márczius?). Mindkét iratot idézem az 1604. o. gy. bevezetésében s egészben is adom az Irományok közt XII. és XVI. sz. a.

tartott össze századok véres harcán és szenvedésein keresztül a protestánsok két felekezete. S nevezetes forduló pont ez még a nemzet életében is, mert az addig teljesen idegen városi polgár e pillanattól kezdve testvére és honfitársa lesz a magyarnak.

A megyei rendek támogatásukat megígérték*) s még a bányavárosok követei is ujjongtak ezen való örömükben. «In die sem Landtag — írja Beszterczebánya követe — wird man wunderlich Ding hören und ich hoffe, man wird es mit der Verfolgung wol bleiben lassen und nicht also fortschreiten, wie man's zu Kaschau angefangen.» A kérdés csak az volt, hogy e támogatás mily fokú legyen, ha majd az országgyűlés megnyitására kerül a dolog? A városok azt szerették volna, ha az ország a városok mellett kérelmez, hogy a rendek kérelme mintegy pendantja legyen a városok folyamodásának. S ha a megyei rendeket a vallás ügye mélyebben és közelebbről nem érdekli vala, bizonyosan megnyugodtak volna a támogatás e módjában. Igen, de a protestáns megyei s nemesi rendek magok is érdekelve voltak a kérdésben, mert a mi tegnap a királyi városokkal történt, az holnap a megyékkel ismétlődhetik. És épen ezért radicalis szerhez óhajtottak nyúlni.

Kimondották az értekezleteken, hogy egy csapással kettévágják a csomót; a városokat nemcsak támogatni fogják, hanem a fölolvassandó királyi propositiók tárgyalásához mindaddig hozzá sem kezdenek, míg a király személyét képviselő főherczeg őket a teljes vallásszabadságról kellőképen nem biztosítja s ha a főherczeg ezt nem akarná megtenni, egyszerűen oda fogják hagyni az országgyűlést.***) A megyei rendek nem is cselekedhettek máskép, mert küldöiktől nyert utasításaikban világosan ki volt mondva, hogy a vallás ügye az országgyűlésen minden más ügy előtt tárgyalandó és biztosítandó. Természetes hát, mikor a városoknak támogatást ígérték, egyszersmind azt kíván-

*) Beszterczebánya, Kassa és Lőcse követeinek jelentései 1604 február és márczius haváról az illető városi levéltárakban.

**) A kassai követek márczius 4-dikéről írják: ... «die Spannschaften haben (a városoknak) vermeldt, dass sie ehe zu nichts greifen wollen, sie haben denn von Ihrer Majestät ein Bescheid wegen der Religion.» Ugyan e napról ugyanígy a bártfai követek: «Denn sie (a megyék) haben es des gestrigen Tages (márcz. 3.) beschlossen: so er (a főherczeg) es nicht thun wird: so wollen sich aufmachen und darvon ...» (Kassa, resp. Bártfa levéltára.)

ták tőlük, hogy ha szavazásra kerül a dolog, szavazataikkal a protestáns megyei rendek követeléséhez hozzájáruljanak s mindvégig velök tartsanak.

A kormány ellen való opponáláshoz nem szokott, mindig engedelmes városok követeinek egy része megíjedt e kívánságtól. Szavazni a király ellen! Névszerint! A personalis úr által fölszólítva! Még gondolatnak is borzasztó! És pedig annál borzasztóbb, mert a jó városok azt hitték, hogy csak a megyei követekre bízhatják magokat; a protestáns főurakban az egy Kassa kivételével — mely sokat fáradott a főurak megnyerésében is — a többi város nem igen bízott, sőt Bártfa követei például egyetlen egy főurat sem kértek föl a városok ügye támogatására.*) «Nem illik az mitőlünk — mondák Bártfa követei — hogy ő felsége ellen berzenkedjünk . . . és erőszakkal akarjuk tőle kicsikarni, a mitérésünkre nem ád meg . . . Nehéz és veszedelmes dolog ez minekünk, városiaknak. Mert a megyék lármázhatnak, nem rója föl nekik senki; de mi reánk nagyon figyelnek. Nem daczolni a mi hivatásunk, hanem kérni, könyörögni, nehogy még nagyobb kárba, még nagyobb veszedelembé döntsük a városokat.»**)

*) A kassai és a bártfai követek jelentései márczius 15-dikéről.

**) «Ihr (a megyék) Rath ist gar gefährlich; denn sie haben uns zugesagt: sie wollen neben uns halten; aber wollen haben, dass wenn es per voces wird gehen, so sollen wir auch neben ihnen zugleich respondiren . . . Nie will es sich uns nicht gebühren, dass wir uns dergleichen wider Ihre Majestät auflehnen sollen; denn wie will sich das schicken: wir ersuchen Ihre Majestät mit vielfältigen Flehen und grossen Uncosten, hier aber sollen wir auch Ihre Durchlaucht (a főhercezet) mit einer Supplication ersuchen und was wir nicht können durch gracia erhalten, sollen oder wollen es mit Gewalt haben? Dünkt uns gar seltsam und wundersam.» Márczius 4. És márczius 15-dikről írják ugyancsak a bártfai követek: «Hätten wir . . . gewusst, dass sie (a megyék) solches in ihren Instructionibus haben, so hätten wir uns mit ihnen nicht dürfen so weit einlassen. Denn sie wollen haben, wir sollen . . . mit ihnen zugleich unser Stimme gehen lassen. Dasselbig ist uns beschwerlich und sehr gefährlich; denn es wissen Eure Würden (a városi senatorok) was sie (a megyék) für Geschrei auch haben, wer gibt auf sie so Achtung, als man auf die Städte Acht gibt? Unser Vornehmen ist nicht trotzen, noch auf- und dahin fahren, sondern bitten und suppliciren . . . denn wir müssen bedenken, dass wir gemeine Stadt nicht in grössere Noth und Gefahr und Schaden brächten . . .» (Bártfa levéltára.)

Volt nagy tanácskozás a városok követei között. Bártfa tétovázott, Lőcse egy pillanatig azt vélte, hogy talán jobb leszzen a vallás ügyét az országgyűlésen inkább elő sem hozni — s a városi követek újabb utasításokért küldöttek haza. A tanács azonban se Bártfán, se Lőcsén nem volt oly kishitű, mint circumspectus követeik Pozsonyban s különösen Lőcse város atyáira mély benyomást tőnek a városi jegyzőnek, a város prágai küldöttei egyikének Prágából sűrűn menesztett jelentései. Clementis Mihály — ez a derék városi jegyző neve — attól, a mit Prágában néhány hét alatt átélt, megcsömörlött. Láttá mint ránczizgálják őket orruknál fogva a királyi udvarban a tanácsosok, az udvaroncok, mint biztatják, mint hitegetik, mint bolondítják. Hűségesen és bőven megírta mindezt küldöinek haza Lőcsére s Istenre kérte őket, ne engedjék országgyűlési követeiket a megyei rendektől akárki tanácsára is elszakadni. A ki az elszakadást akarja, csaló az — írta — és rosszakaró, mert a városoknak csak veszedelmökre válhatnak. «Die Glock ist nun gegossen über alle Städt, ja über das ganze Land. Nekünk is itt (Prágában) előbb szépen füttyültek . . . de most ellenkezőjét tapasztaljuk annak. Azért ne engedjék az urak némely tányérnyaló édes mézbeszéde, síma, hízelt szava által magokat behálózni; mert sok abban a csalárdság, a hamisság» és a városok későbbben nagyon keservesen fogják megbánni, «ha ez alkalommal a megyei követek mellett késedelmeseknek, resteknek és gyáváknak bizonyúlnak.*)

A derék Clementis tanácsa hatott; a városatyák politikai érzéke a félelmen fölülkerekedett s miután különösen Kassa ösztönzésére a lőcsei követek hamar belátták tévedésöket, sikerült a remegő Bártfát is megnyugtatni. A városok egyértelemmel elhatározták, hogy a vallás dolgában szorosán a megyei rendekkel fognak tartani. És így találta a királyi előterjesztések fölolvassása után Mátyás főherczeg magát a lutheránusok és kálvinisták, a városok és megyék legelső uniójával, legelső szövetekezésével szemben.

Ípen tavaszra fordúlt — márczius 21-dikén — az idő,

---

*) «Denn es werden die Städte neben dem Land jetzund in diesem Vorhaben säumlich, träg und feig erfunden werden, alsdann hernacher wird es viel zu spät sein . . .» Clementis jelentése 1604 márczius 8. Prágából. (Lőcse levéltára)

midőn a városokkal történt megállapodás szerint a megyék s a városi követek a királyi előterjesztések fölolvassása után a ferencziek klastromában összejöttek s országúl elhatározták, hogy a propositiók tárgyalásába addig bele nem kezdenek, míg a főherczeg őket vallásuk békés gyakorlásáról nem biztosítja. Az ülés rövid volt s midőn másnap ismét összeült az országgyűlés, illetőleg azon elemek egyeteme, melyek az alsó táblát alkoták, az új királyi személynök, a katholikus Lippay János, azt kérdezte tőlök, hogy megmaradnak-e tegnapi határozatuk mellett s névszerinti szavazásra szólítá föl a rendeket. A szavazásnál a katholikus papság pártja elkülöníté magát a többiektől, a többséget képező protestáns rendek pedig nemcsak megmaradtak a tegnapi határozat mellett, hanem a szavazás után kimondották azt is, hogy ugyan ily értelemben folyamodást fognak benyújtani a főherczeghez.*)

Ez a folyamodás a következő napon elkészült s minek-utána márczius 24-dikén a felsőmagyarországi öt város egy külön folyamodást is adott át a főherczegnek, ismét összejöttek a rendek s teljes ülésben átvették a kassaiaknak az országgyűléshez ügyök pártolása végett intézett folyamodását.**)

Mennyire absorbeálta a vallásügy az összes rendeket, mennyire kizárólag vette igénybe minden figyelmöket s mennyire eltörpült e napokban előttük minden más kérdés: ezt a következő körülmény bizonyítja. Ugyanezen az ülésen nyújtatott be Illésházy István és Joó János kérvénye is az ország rendeihez, fölségsértési ügyök országúl való pártolása végett. Általánosan tudott dolog, mily óriási port vert föl az akkori idők e két «cause célèbre»-je s mily hatalmas hullámmzásba hozta Pozsonytól a Királyhágóntúlig a kedélyeket. S íme mégis, midőn a két úr

---

*) «Da hat Herr Personalis des andern Tags (márczius 22-én) einen jeden insonderheit per voces befragt: wollen sie in ihrem Proposito fortfahren oder nicht? Da haben sich die Pfaffen und ihr Anhang abgesondert; der mehrer Theil aber hat sich zur augsburgischen (!) Confession lassen schreiben, wie denn sie neben den Städten heftig halten und bis auf dato das Ihrige gethan haben . . .» Bártfa követi jelentése márczius 26. (Bártfa levéltára.)

**) U. o. — A kassaiak folyamodását rövid kivonatban közli Zsilinszky id. m. 245. lapján a debreczeni főiskola levéltárában levő példány után, melynek másolatához én — fájdalom — hiába igyekeztem hozzájutni.

kérvényei benyújtatnak: azokat most a rendek nem fogadják el. Összezsugorodik a nemesi szabadságon, az élet- és vagyonbiztosságon ejtett eclatáns sérelem a lelkiismereti szabadság ügye mellett.

A kormány hívei mindent elkövettek, hogy a megyei követeket kiengeszteljék, határozatuktól eltántorítsák. Heves viták folytak ezen az este tartott ülesen, de a protestánsok nem tági-tottak. Megválasztották a küldöttséget, melynek főadata volt a rendek immár elkészült országos kérvényét a vallás- és lelkiismereti szabadság kérdésében a főurakkal közölni s Mátyás főherczegnek élőszóval is tolmácsolva átnyújtani. *)

És csakugyan át is nyújtották ezt a folyamodást — az elsőt e nemben — a protestáns rendek márczius 25-dikén, egyidejűleg azzal a sérelmi fölirattal, melyben a katonaság kihágásai fekezését követelték. Az országot ért számtalan csapás között — mondják a folyamodók — leginkább az keseríti el őket és az sebzi legmélyebben lelkiismeretüket, hogy «némelyek tanácsából» abban a vallásban, melynek szabad gyakorlatát a fölség atyja és nagyatyja s még eddigelé maga a fölség is soha nem gátolá, most háborgatást kénytelenek szenvedni. Templomaikat elfoglalják, papjaikat elűzik s helyökbe olyanokat tukmálnak reájok, a kik lelkiismeretüket terhelik. Miután mindez csak gyűlölséget, benső viszályt szül épen akkor, mikor a török ellen a legnagyobb egyetértésre van szükség: mint a rendek túlnyomó nagy többsége alázatosan kéri a főherczeget, hogy járjon érettek a királynál közbe s a királytól nyert teljhatalmánál fogva egyúttal biztosítsa őket a jövőre vallásuk szabad gyakorlata felől. Alá volt pedig írva a folyamodás a következőkép: «*Ordinum et Statuum regni Hungariae pars potior*». **)

---

*) A lőcsei követek írják márczius 24-dikéről: «Heunt umb 6 Uhr ist die Landschaft sambt den Städten alsbalt zusammenkommen ins Kloster. Es sind Supplicationen fürkommen wegen Joó Janusch und Eliasházi, ist aber vom Land keine angenommen worden; allein die Religionssachen sammt der Kaschauer Supplication. Ist ein gross Geschrei gewest, denn viel Widerpart is; allein sie durchaus zu den Artikeln nicht schreiten wollen, sie sind derwegen der Religion etwa versichert. Haben auch alsbald einen Ausschuss gemacht, für die Barones und Ihre Durchleichtigkeit dasselbe mündlich fürzubringen...»

**) Ered. a bécsi áll. levéltárban. Hozni fogja in extenso a *Magyar Országgy. Eml. X. kötete*. (Irományok XIX. sz. a.)

Szerényebb, alázatosabb hangon, minden zavaró indulat-kitörés gondosabb elkerülésével nem írhattak volna a rendek még akkor se, ha a kérvény benyújtását nem heves, szenvedélyes viták, hanem síma discussiók előzik meg. Mind a mellett a főherczeg nem-tetszése, sőt haragja világos, épen nem titkolt jeleivel fogadta azt a rendi küldöttségtől. *) A főherczeg ideges volt s ez nem is csoda, hiszen Pozsonyba érkezése előtt Bécsben az alsó-ausztriai tartománygyűlésen kellett hosszú és elkeseredett harczot vívnia az ottani protestáns rendekkel, kik épen úgy, mint most a magyar rendek, vallási sérelmek miatt mitsem akartak tudni a fejedelmi előterjesztések és kívánságok megszavazásáról. **) Hogy azonban az eddig elvesztegetett időt lehetőleg pótolja: mind a sérelmi fölíratra, mind a protestánsok folyamodására lehető gyorsan igyekezett határozni — s márczius 26-án, tehát a következő napon, meg is felelt mind a két íratra.

A protestánsok kérvényére adott főherczegi válasz minden egyébre alkalmas lehetett, csak a kedélyek megnyugtására nem. Arról, hogy ő maga, a főherczeg, mint a király személyének teljhatalommal ellátott képviselője biztosítja a rendeket vallásuk szabad gyakorlata felől, arról ugyan egy hang, egy betű sem volt a válaszban. Hogy az ügyet a király elé be fogja terjeszteni: azt, igaz, megígérte Mátyás: de ez az ígélet oly föltételhez volt kötve, mely az ügy elodázására meg arra látszott czélozni, hogy finom ironiájával zavarba hozza a folyamodókat. Azt kívánta tőlök a főherczeg, hogy sorolják elő, mely templomaikat vették el tőlök, hogy a folyamodás alá nevöket egyenként aláírják s mondják meg: mifele vallásúak? — Mifele vallásúak? Hiszen, ha azt mondják, hogy keresztyének: akkor katolikusok s nincs okuk a katolikus papok ellen panaszkodniok. A protestáns elnevezés még nem dívott abban az időben a mai értelmében Magyarországon. Azt írják, hogy: lutheránusok, kálvinisták? — de akkor embert állítanak Krisztus ellenébe s nyilvánvaló, hogy csak eretnekek, szakadárok. ***)

---

*) "... Welche (die Supplication) Ihre Durchlaucht mit betrübtem zornigem Gemüth hat vernommen ..." írják a bártfai követek márczius 26-dikáról.

**) Mátyás egy jelentése Rudolffhoz, 1604 márczius 13., a bécsi állami levéltárban. (*Hung. Comititalia.*)

***) A főherczeg válaszirata a bécsi állami levéltárban. Közlöm a *Mon. Com. Hung.* megjelenendő X. kötetében XXII. sz. a.

Ismétlem, ez a főhercegi válasz mindenre alkalmas lehetett, csak a kedélyek megnyugtatóására nem. S bizonyára nem merte volna Mátyás a rendek daczolását e leíratával kihívni, ha nem bízott volna oly nagyon egy másik eszközben, mely csakugyan meg is tette hatását. Az országgyűlés másik sérelmi íratára ugyanis határozottan megígérte a rendeknek, hogy egyes fölhozott esetekben mindig szigorú vizsgálatot fog indíttatni a bűnösök ellen s az a meleg részvétről tanúskodó, igaz jóakaró hang, melylyel a főherceg az ország szenvedéseiről és nyomoráról szólott, ha talán nem győzte volna is meg az ország rendeit, bizonyosan hathatott reájok amaz útonálló rabló vallon ezredes és tiszttársai büntetése, kiket kihágásaik miatt a hadi törvényszék Nagy-Szombatban lefejeztetett; valamint a szóbeli értekezleteken a velök közlött adatok alapján kénytelenek voltak a rendek azt is elismerni, hogy a király legalább a legújabb időben tehetsége szerint igyekszik a fizetetlen zsoldosok kielégítése által a borzasztó kihágásoknak elejét venni.*) S midőn azért Mátyás melegen apostrophálta a rendeket s kérve kérte őket, hogy gondoljanak arra, mily későn kezdődött meg az országgyűlés, hogy a hadjárat megindítása a török ellen immár küszöbön áll, hogy álljanak el föltett szándékuktól s fogjanak bele a propositiók tárgyalásába:**) a rendekre a kérés mely behatással vala. A protestánsok még két napig daczoltak, a mi nagy idő e rövid két-három hetes országgyűlések életében s e két nap alatt a főurak, a császári és a kamarai tanácsosok, meg a királyi személynök nem mulaszták el a rendeket minden jóval biztatni s nem is siker nélkül. A békülékenység szelleme győzött; a protestánsok — becsületökre legyen mondva — végre is meghajoltak a hazafiság kívánczalmi előtt s beleegyeztek a propositiók elővételébe. «A vett sebek daczára is ég bennünk a honfi-erény és a jó akarat — így indokolták elhatározásukat későbbi íratukban — s noha utasításainkban az áll, hogy a vallás ügyét minden más ügy előtt végezzük el: mind a mellett hozzáláttunk az előterjesztett propositiók tárgyalásához,

*) Clementis jelentése febr. 6. A velencei követ tudósítása a király igyekezeteiről január 5. és márcz. 22. (*Dispacci di Germania*. Bécsi áll. levéltár.)

**) A főherceg válaszát a politikai gravamenre szintén hozza az *Országgy. Eml. X. kötete XXI. sz. L. még Zsilinszky id. m. 248.*

nem ketelkedven azon, hogy a vallás ügyében óhajtott s az ország érdekeire való tekintettel is hasznos és szükséges királyi határozatot fogunk nyerni ő fölségétől.»*)

Nem lehet föladatunk e sorokban az 1604-diki országgyűlés tárgyalásait figyelemmel kísérni — s ha főntebb a királyi előterjesztések egy pontjára bővebben reflectáltunk, azt tettük azért, mert ki kellett emelnünk, hogy a vallás ügye még ezt a fontos pontot — a honvédelem kérdésénél — is megakasztá. Most, hogy a protestánsok első uniója történetét előadtuk, az országgyűlés történetéből számunkra csak az van hátra, a mi még a protestáns rendekre vonatkozik. S a legnagyobb magasztalással kell rólok kiemelnünk, hogy a békülékenység szelleme a mint egyszer fölülkerekedett kedélyeikben, többé nem is hagyta el őket. Űgyesen és találóan, de békülékeny hangon s méltósággal feleltek Mátyás ironicus válaszára. Hivatkoztak engedelkenységökre, szemben azon ellenkező utasításokkal, melyeket, mint főntebb mondták, küldöiktől nyertek s azt állíták — a mi igaz is — hogy a főherczeg kifogásai a dolog érdemére nem tartoznak. Nevöket egyenként aláírni süükségtelen, mert minden megye beleegyezett a folyamodásba. Vallásukat megnevezni nem pirúlnak, de erre sincs süükség; tudja az egész ország, hogy vallásuk Krisztus és az apostolok tanításával ugyanaz. És nem is keresnek, nem is kérnek ök más templomokat, mint azokat, a melyeknek a Habsburg-ház magyarországi uralmának kezdete óta békés birtokában valának.**)

A protestáns rendek méltósággal teli fölíratához méltó volt magoktartása is. Noha a főherczeg még mindig késett öket vallásuk szabad gyakorlatáról biztosítani, mind a mellett nemcsak nem vetének akadályt az országgyűlési tárgyalások menete elé, hanem a főherczeg kívánságához képest, tehetségök

*) Selmezbánya követének ápril 8-diki jelentése szerint a megyei követeket azzal is biztatták, hogy «sie sollen derentwegen (a válástügy) unbekümmert sein, denn Ihr Majestät nit sie, sondern die Städt würde visitieren und reformiren lassen». Ez nagyon találó, mert a király a városok földesurának tekinté magát. De hogy ez az érv a megyei rendeknél nem hatott, azt Selmezb követé is elismeri. (Selmezb levéltára.)

**) A protestánsok e második fölíratát ápril 8-dikáról szintén hozni fogja az eredeti után a *Monumenta Com. Hung.* X. kötete (XXX. szám alatt). Mindkét fölíratról szól Zsilinszky id. m. 247. s köv.

szerint előmozdították azt. Loyalis magoktartása azonban hiába való volt. Az országgyűlési végezések a király személyét teljhatalommal képviselő főherczeg és a türelmes rendek közös egyetértéséből elkészültek, föl is olvasták őket s április 8-dikán be is zárta a főherczeg az országgyűlést: de az utolsó pillanatig váró protestánsok kérelmekre se tagadó, se helyeslő, sőt még olyan se-hideg-se-meleg választ se kaptak többé. Csak egy remedium volt számokra az ország törvényei s szokása szerint: az ünnepélyes óvás. A csalatkozott evangélikus rendek ehhez az eszközhöz nyúltak. Lélekemelő lehetett az a jelenet, midőn a protestáns követek április 8-dikán a nádori tiszt helytartója, a történetíró Istvánffy Miklós előtt valamennyien egytől-egyig megjelentek s óvást tettek, hogy mivel mind eddig nem kaptak megnyugtató s vallásuk szabad gyakorlatát biztosító végzést a főherczegtől, noha világos utasításaik ellenére csakis e föltétel alatt fogtak hozzá az országgyűlési tárgyalásokhoz és miután ezért abbeli félelmök, hogy a vallás dolgában a jövő országgyűlésig zavarok állhatnak be, nagyon is alaposnak mondható: ők e zavarok okai, okozói nem lesznek, de jogaikkal minden vallás-háborgatás, minden templomfoglalás ellenében élni fognak.*)

Ez ünnepélyes óvás komor nyitánya volt annak a tragédiának, melyet Bocskay támadása név alatt ismer történetünk.

Utána a protestáns rendek eloszlottak: mi pedig tegyünk egy kis utat Prágába, mert még ott a főherczeg és a rendek közös országgyűlési végzésével valami történt.

*

*

*

Abból a körülményből, hogy Rudolf királyunk a magyar országgyűlésre személyesen el nem jött, hanem másokkal képviseltette királyi személyét, apródonként egy igen különös dolog fejlődött ki törvényhozásunk terén. Az tudniillik, hogy az országgyűlési végzéseket a király nem erősíté meg úgy, a hogy képviselője azokat eléje terjeszté, hanem — ha jónak látta — az udvari hatóságok ajánlatára egyben-másban módosított rajtok. Ez az eljárás az addig követett gyakorlatban,**) a magyar alkot-

*) Ezt az óvást Szilágyi Sándor in extenso közölte a *Tört. Társ.* 1878-ik évi folyam 700. lapján.

**) Téved Ipolyi, mikor az 1563 : 34. törvényezikre utal. Vessd össze *Magyar Országgy. Eml.* IV. 437—38. lapokat.

mány addig fejlődött szellemében nem bírta alapját s csak arra a hibás elméletre vezethető talán vissza, hogy mivel nem maga a király, hanem csupán megbízottja végzett a rendekkel, hát illik, hogy a megbízást adó a végzéseket superrevideálja. Pedig mennyire hibás, helyesebben mondva, mennyire abszolút jogtalan ez az elmélet, azt azon megbízó levelek mutatják, a melyekkel Rudolf az ő királyi személye képviselőjének teljhatalmat ad a tárgyalásokra s végezésekre s ünnepélyesen ígéri az ekként létre jövő végzések megerősítését, szentesítését.*)

Ez alkotmányserő modificatiók kapcsolatos sorozatát az 1597 : 27. törvénycikkhez ragasztott záradék nyitja meg. A cikk elrendeli, hogy a fiscus szűnjék meg azon javak erőszakos (nem törvényes úton való) elfoglalásától, a melyekre háramlás czímén igényt tart. A király a cikket benhagyta, de megerőtleníté azzal a záradékkal, hogy meg fogja fontolni s magyar tanácsosai meghallgatása után tartalmáról határozni. Az 1598. évi törvényekkel már több, habár kisebb jelentőségű modificatio történt, a miért a rendek 1599-ben vehemens módon meg is támadták Mátyás főherczeget, a király teljhatalmú képviselőjét. Mind a mellett a király nem habozott jó alappal bírónak vélt jogát épen ez 1599-diki törvényeknél még nagyobb mértékben igénybe venni, mert négy igen fontos cikket a végzéseknek (1599 : 31., 35., 39. és 43. törvénycikkek) afféle hozzájuk ragasztott záradék által, hogy felőlők bővebb megfontolás után fog határozni, a szentesítéskor egyszerűen kifosztá érvényességökből. Az erre következő 1600-diki országgyűlés most még határozottabban lépett föl az abusus ellen. Eleintén azzal demonstráltak a rendek, hogy a főherczeget ignorálták s egyenest a Prágában ülő királylyal akartak érintkezni. A demonstratio után pedig határozottan kijelenték, hogy a főherczeggel, mint a király személyének képviselőjével alkotott végzések épen olyan érvényűek, mintha a királylyal alkották volna s azért

---

*) A rendes formula így szól: ... dantes Eius Dilectioni (az illető főherczegnek) plenam et omnimodam facultatem et potestatem cum universis statibus ... agendi tractandi, consultandi ac etiam definiendi et concludendi de omnibus iis, quæ ad publicum .. bonum .. pertinere videbuntur. Promittentes nos ea omnia, quæ hac ratione tractata et definita fuerint, rata, grata firmaque et accepta semper habituros ...

semminemű változtatást nem tehet rajtok a király. De ez nem gátolá meg a királyt abban, hogy az 1602-dik évi törvényeknél újra ne eszközöljön módosításokat — s noha ezért ismét az 1603. évi országgyűlés rendei, sőt maga a personalis is, Miksa Ernő főhercegnek kijelenték, hogy ha még egyszer ilyesmi történik, akkor ők a király teljhatalmú levelének többé nem fognak hinni, a király személye képviselőjét elismerni nem fogják, hanem magának a királynak kell velők alkudoznia, — s noha erre való tekintettel a főherceg kérve kérte királyi bátyját a rendeknek ő vele hozott végzéseit változatlan megerősítésére: az eljárást az udvar az 1603. évi végezéseknél is ismételte, még pedig sokkal nagyobb mértékben, mint eddigelé. Addig leginkább az divatozott, hogy, mint a fentebbi példából is látható, a rendek egy-egy végzését az utána vetett záradékkal vetközteté ki érvényéből a király. Már az 1603-diki végzéseknél, az úgynevezett «zárirat»-nál más is történt, tudniillik egy csomó dolgot egyszerűen kihagytak belőlök s a végzések így amputálva, hihetetlen módon megkurtítva kerültek királyi szentesítés alá. *)

És jó, hogy még más is nem történt velők. Jó, hogy a király saját hatalmából nem toldott a végzések közé egy olyan pontot, melyről a rendek mitsem határoztak; jó, hogy nem gyártott önhatalmából törvényt. Mert a prágai udvari kamara, bizonyos tizedek fizetése dolgában, erre a tényre akarta rábírní a királyt; a mi, hogy elmaradt, csak annak köszönhető, hogy a magyar cancellária titkára kifejté, miszerint a végzésben már belévő egyes czikkekhöz valamit hozzá tenni, vagy belőlök valamit elesípni, vagy a cikkeket «kijavítani» szokásban van; de olyasmit nem szabad a rendek végezéséhez toldani, a miről a rendek nem határoztak. **)

Így maradt el 1603-ról egy új törvényczikk önkényes be-

---

*) Tanúlságos e részben az eredeti végzés egybevetése a törvénykönyvvel. Lásd a *Magyar Országgy. Eml.* megjelenendő X. kötetében az 1603-ból való XXXIX. számú iratot s vesd össze a Tört. Bevezetést u. o.

**) «Und ich weiss nie — írja a magyar cancell. titkár a prágai udv. kamarához, 1603 apr. 7-dikén — dass man etwas geändert oder schriftlich einbracht hätte, was im Schluss (a rendek végzésében) nit einkommen. Aber Articulus corrigieret, darzue gethan (záradékot ért) oder gar ausgelassen, ist wol bräuchig ...»

toldása, de csak azért, hogy 1604-ben essék meg ez az alkotmánysértés.

Mikor az április 8-dikán kelt 1604-diki végzéseket Mátyás főherczeg Prágába küldötte, s azok az imént ecsetelt abususz szerint a titkos tanács superrevisiója alá kerültek: ez a legfőbb udvari s kormányhatóság három kifogásolni való pontot talált bennök s fölszólítá a magyar cancellária titkárát e három pont érvényességének paralysálására. Himelreich Tibor a záradékkal való agyonütés (*sit venia verbo!*) módusához fordúlt s odaszúrta e három pont után (melyek minket nem érdekelnek s melyek a törvényben a 16., 17. és 18. törvényczikkeket képezik), hogy e pontokat «ő fölsége kegyelmesen meg fogja vizsgálni s rólok a körülményekhez képest, a mennyire lehet, kegyelmesen határozni».

Ez rendben levén, Himelreich a régi szokás szerint a rendek végzései egyes pontjainak czímet azaz föliratot adott, a a mi által az egyes pontokból (törvény-) czikkek lőnek; a végzések eleje elé oda ragasztá a szokásos bevezető formulát: «Nos Rudolphus» . . . stb., az utolsó, XXI. cikk után pedig a szokásos szentesítő formulát, hogy: «Nos itaque» . . . stb. s ez által a szentesítés alá kerülendő törvényczikkek megszerkesztésével készen levén, oda tette a datumot, május hó első napját, mint a mely napon a teljesen kész törvényczikkeket alá fogja írni a király. Már át akarta küldeni az ekként — mondom — teljesen kész tisztázatot a titkos tanácshoz, hogy a birodalmi vicecancellár azt szentesítés végett a király elé terjessze, midőn fölszólítást kapott a titkos tanácstól, hogy a prágai udvari kamara május elseji átirata szerint a legutolsó, XXI-dik cikk, melyben a rablásaiért s hatalmaskodásaiért az ország által proscibált Segnyey Miklós, katonai érdemeire való tekintettel a rendektől kegyelmet nyer, ki volna hagyandó, miután nem tudni, nem jár-e ez a megkegyelmeztetés a kincstárnak nagyobb kárával — tekintve Segnyey elkobzandó javait.*)

Minket itt most nem érdekel annak előadása, miféle argumentumokkal védelmezte a következő napon vagy napokon (május 2—3) a magyar királyi titkár a kérdéses törvényczikk benhagyását. Elég az hozzá, hogy a titkos tanács megnyugodott

---

*) A prágai udv. kamara jelentése a titkos tanácshoz. 1604 május 1-sején. Ered.

Himmelreich érveiben s a Segnyeyt illető czikk (1604 : XXI.) változatlanul megmaradt a törvénykönyvben. Most hát csak a király aláírása hiányzott még, midőn az utolsó perczben ismét egy új akadály merült föl.

Mátyás főherczegtől a király azokról, a mik a magyar országgyűlésen a vallás ügyében történtek, bő és kimerítő jelentést várt. Ez a jelentés május elsején még nem volt Prágában,*) de e nap után megérkezett.

Ebben a jelentésben Mátyás főherczeg azt az indítványt tette, hogy a király egy, a törvényczikkek közé igtatandó új czikkben tiltsa el a jövőre a vallás ügyének az országgyűléseken való előhozatalát és tárgyalását.

Mátyás főherczegnek ez a jelentése nincs meg; sehol sem tudtam ráakadni.***) Hogy azonban ez az indítvány benne volt, azt kétségtelen hitelű kútfőből, Himmelreich egy alább közlendő íratából tudjuk.

Mi volt az, a mi a főherczeget, a ki addig nem állott valami jó katolikus hírében s a kiről plane 1608-ban a pápa prágai nuntiusa nem átalja azt jelenteni, hogy a kálvinista hitre tér át,***) ez egyoldalú felekezeti álláspontra helyezte? Mi volt az, a mi a főherczeget, a ki eddig és ezután még inkább politikai tapintatának és eszélyének oly sok bizonyosságát adta, erre az impolitikus lépésre tántorítá?

Ha az alkotmányjogi kérdést — a mi a főherczeg szemében tisztán formai dolognak tűnhetett föl — nem tekintjük, azt hiszszük három körülmény alaposan megérteti velünk Mátyás indítványát.

Először is a kormánykörökben általános fölfogás szerint a vallás ügyét magánügynek tekintették. — Kiváló példá-

*) A prágai udv. kamara írja május 1-sején: »Die Handlung mit der Religion ist kein Kammersachen und weil dieselbe noch auf verrere Ihrer fürstl. Durchlaucht Gutachten beruht, werden Ihre Majestät sich alsdann, wann dasselbe hereinkommt, darüber gnädigst zu entschliessen wissen.»

**) Pedig régóta keresem a bécsi levéltárakban; okaim voltak a jelentés másolatát a florenczi és turini állami levéltárakban is keresni; de úgy itt, mint Rómában a vaticáni s a herczeg Borghese-család roppant becses levéltárában nem akadtam rá.

****) A nuntius jelentése 1608 február 11-dikéről. Rómában, a Borghese-levéltárban.

ját nyújtja e fölfogásnak a bécsi udvari kamara egy nyilatkozata, melylyel a szepesi kamarának azon (már ismertetett) deczemberi figyelmeztetésére reflectál, hogy óvintézkedéseket kellene az 1604-diki országgyűlésen előterjesztteni a Felső-Magyarországon észlelhető vallási mozgalmak ellen. Erre nincs szükség, mondja az udvari kamara, mert erről a dologról, mint teljesen magánügyről nem az országgyűlésen, hanem más úton kell intézkedni.*) — A protestánsok e szerint factiosus vakmerőek, a közügyek hátramozdítói valának akkor, mikor a válás ügye, tehát magán ügy miatt a közügyek tárgyalását annyira megzavarák. Szükséges hát, hogy ilyesminek a király törvény-intézkedéssel a jövőre elejét vegye.

Másodszor, ugyancsak általános fölfogás volt a kormánykörökben — és e fölfogásnak a «cuius regio, ejus religio» érvényben volt elve szélesb alapot kölcsönözhetett — hogy bármilyen történik Kassával, ahhoz a megyei rendeknek semmi közük; mert Kassának, mint királyi városnak, földesura a király. A városokkal, mint földesúr, azt csinálhat a király, vallás dolgában, a mit akar, épen úgy, mint bármelyik más földesúr a maga falvaival, a maga jobbágyaival. Különösen hangsúlyozta a kormány e fölfogását a kassai templom elfoglalásakor a körülfekvő megyékkel szemben Belgiojoso, igyekezvén őket megnyugtani, hogy velők s az ő jobbágyaikkal semmi szándeka nincs a királynak; a mit a király tesz, azt mint Kassa földesura cselekszi.***) És Ecsedi Báthory István, a protestánsok e fő oszlopa, ezt az elvet annyira sérthetetlennek tartá, hogy — Belgiojoso szerint — a tőle segílyt kérő kassaiaknak azt felelte volna, hogy nem elegyedik dolgukba, mert a fölségnek épen oly joga van Kassa városával vallás ügyében rendelkezni, mint neki — Báthory Istvánnak — meg a többi nemesnek a magok birtokaival.***)) Ugyanennek a fölfogásnak adnak kifejezést a

---

*) A bécsi udv. kamara votuma 1603 deczember 26. (Udvari kamarai levéltár.)

**) ... Avisai li comitati — írja Belgiojoso 1605-ben egy a királyhoz intézett önigazoló emlékiratában — che sebene V. Maestà haverà introdotto in Cassovia la religion catholica, come in sua peculiar città, non era però per innovar ad essi comitati alcuna cosa nella religione ... (A Borghese hercegek római családi levéltárában.)

***)) Belgiojosonak most említett emlékirata a királyhoz a Borghese-levéltárban: ... Bathori István ricercato da quei di Cassovia di

katholikus vallású magyar tanácsosok azon votumokban, melyről utóbb lesz szó. Szembe állítják ők is ezt a körülményt, hogy ő felsége magánosok birtokain még egy templomot sem foglalhatott el, azzal, hogy Kassán s a többi királyi városokban mint saját birtokán úgy cselekszik, a mint jónak látja, s ha a király e cselekvési szabadsága a királyi városokban korlátozhatnák, akkor ő felsége állapota alábbvalóvá súlyedne bármely magános főúrnál vagy nemesénél, a ki a saját jószágaiban kénye-kedve szerint intézkedhetik.

Mivel pedig a földesurat a maga birtokán, a maga joaiban és jogos cselekedeteiben háborgatni vagy meggátolni akarni törvény ellenes dolog: hát tenyéren fekvő a protestáns rendek föllépésének jogtalansága s természetes — így okoskodhatott Mátyás — ha a király ennek az eshetőségnek a jövőre elejét veszi s büntetéssel fenyegeti azt, a ki királyi földesúri jogait megnyirbálni mutatkoznék hajlandónak.

De harmadszor és főként a magyar királyi tanács katholikus tagjainak votuma és tanácsa hatott leginkább Mátyás főherczegre, indítványa megtételénél. Mikor ezt a votumot april 14-dikén kelt s a magyar országgyűlés végzéseit elemező végjelentése mellett (mely a vallásügygel különben még nem foglalkozik) a királyhoz beküldé, egyelőre csak annyit jegyzett meg róla, hogy oly jó az, hogy javítani valót nem talál rajta. *) A katholikus királyi tanácsosoknak ez a véleményes jelentése april 6-dikán kelt s benne Mátyás főherczegnek azon kérdésben adnak tanácsot, hogy a protestáns rendek főntebb ismeretett második föliratára mit kellene felelnie; egyszersmind nézetöket mondják el az egész ügy felől. **) Könnyörtelenül szétzedik a katholikus tanácsurak — a kik között azonban, tudtommal gróf Erdődy Tamáson és az újonnan áttért Forgács Zsigmondon kívül világi ember egy sem volt — e votumban a protestánsok mindkét föliratát. Tagadják, hogy joguk volna a protestánsoknak magokat «regni pars potior»-nak nevezni; mert

prender la loro protettione, rispose non volersi intramettere, soggiungendo che Vuostre Maestà potea dispor della città di Cassovia tanto liberalmente circa la religione, quanto egli e gli altri nobili di loro luoghi . . .

*) «Mainung, die ich auch nit zu verbessern waiss.»

**) 1604 april 6. Ered. a bécsi áll. levéltárban. Közölni fogja a *Mon. Com. R. Hung.* X. kötete egészen.

az ország feje, a király, katolikus s az országtest tagjai között is sokan vannak katolikusok: főurak és megyék, mint például a nyugatiak, Horvát-Szlavonország, és városok, mint Soprony (!), Pozsony (!), Nagy-Szombat, Szokolcza;*) és ezért tagadták, hogy a megyei utasítások mind úgy hangoznának, mint a protestánsok állítják. Aztán hívatkoztak arra (mint már említém), hogy királyi városokon kívül, tehát magánosok jószágain még eddigelé egy templomot sem foglaltatott ő felsége, noha «mint teljhatalmú uralkodó, nem szenvedne az erre szolgáló eszközökben hiányt».***) Ha templomokat elfoglalt, a katolikus vallásnak visszaadott a király, azt csak saját birtokain, a királyi városokban cselekedte s mint a királyi városok földesura, szabadon cselekedhetne és senki meg nem kötheti ő felsége kezét, hogy ezt a jövőre is ne cselekedje; mert ha nem cselekedhetné, mondák (mint fõntebb már idéztem) — alábbvalóvá süllyedne a király állapota, mint akár mely magános földesuré, a ki a maga birtokaiban kénye-kedve szerint rendelkezhetik. Az sem áll — mondották a katolikus tanácsosok — hogy ő felsége elődei a folyamodókat s azok elődjeit addig békében hagyták volna eretnekségökben élni s fölhozták itt II. Ulászló második decretumának híres negyedik cikkét, mely a többi közt az eretnekeket is a hűtlenség bélyegével sújtja s különösen hívatkoztak a Ferdinánd alatt részben a hitújítás ellen, részben a katolikus vallás védelme érdekében kelt 1548., 1550., 1552. és 1556-ik évi törvények illető cikkeire. Hangsúlyozták, hogy nem valószínű, hogy ő felsége, mint katolikus király, saját vallása, saját hite érdekei ellen a folyamodók eretnekségét megvédelmezze. Biztatták a főherceget és általa a királyt, hogy ő is kövesse a régi magyar királyok dicső példáját, a kik a katolikus vallás érdekében véres harcokat sem haboztak folytatni s maradjon meg eltökélt szándoka mellett, mely a katolikus vallás terjesztésére irányúl. Aztán felni sem kell attól — így végezik a nevezetes emlékiratot — hogy a katolikus vallás ekképen való terjesztése az ország bekéjét megza-

---

*) Semmi nem bizonyítja ékesebben szólni, mennyire el volt terjedve a protestantismus, mint épen a katolikus tanácsnak ez erőlködése a katolikusok keresésében.

**) «Non deessent media Suae Maiestati, uti absoluto principi . . .»

varja; «mert a nagyhatalmú Isten segíteni fogja fölségteket, a miért alattvalóik üdvösségéről oly szorgosan gondoskodnak» — s ha eleintén nehézségek merülnek is föl: utóbb szépen el fognak azok símulni!

Volt-e olyan katolikus a főherczeg, hogy a katolikus tanácsosok e votuma vallási szempontból hatott kedélyére? A róla föntebb mondottak után nem lehet állítani. De igen is hatott reá e votumnál az, hogy a királyi jogokat illető fölfogásában határozott támaszra talál a magyar tanácsosoknál s ha még egy pillanatig kételkedett volna, ezt a kételyt Szuhay Istvánnak azon külön votuma bizonyára eloszlatá, a melyet az egri püspök a király határozott kívánságára *) a kassaiak (nem az országos protestáns rendek) folyamodására a királyi magyar tanács össz-votuma előtt nyújtott be Mátyás főherczegnek, két nappal a magyar tanácsnak most ismertetett (s az országos protestánsok kérelme ügyében beadott) votuma után. Szuhay e véleménye**) a magyar katolikus tanácsosok sokkal későbbi véleményes jelentésének alapja, a mely jelentés a kassaiak minden állítását tételről tételre czáfolván, a királyi jogokat még buzgóbban védelmezi. Hogy ne erősítette volna hát meg e két votum Mátyást azon fölfogásában, hogy a magyar protestáns rendeknek ép úgy nincs igazuk, mint nincs azon osztrák hitsorsosaiknak, kik lépten-nyomon csak alkalmatlanságot szereztek a köztök élő főherczegnek? s hogy ne szilárdította volna meg a főherczegben azt a meggyőződést, hogy az országgyűlésről a vallási vitákat a jövőre száműzni kell?

A mód, hogy ezt a király egy önhatalmúlag beszúrt törvényczikkben rendeli el, nem sok aggodalmat okozhatott Mátyásnak, midőn indítványát Prágába megírta, ha ugyan egyáltalán gondolkodott e módról. Ő már 1598-ban, 1599-ben és 1600-ban annak az elméletnek volt szívós védelmezője, hogy a király a végzéseket a szentesítés előtt kijavíthatja***) s ha né-

*) Mátyás írja a királynak, 1604 ápril 14-dikén, hogy «dieweilen aber Ew. Majestät vorher darüber (a kassaiak folyamodása felől) den Stephanum Szuhay... zu vernehmen begehrt...» stb.

**) Ez nincs meg, de megvan a belőle készült vélemény, melyet a katolikus tanácsosok nevében (Kassa folyamodására) Pethe, kalocsai érsek, május 16-án nyújtott be. Bécsi állami levéltárban.

***) Lásd a mondott évekbeli országgyűlések tárgyalásait a Tört. Bevezetésekben *Mon. Com. R. Hung.* IX. k.

hány év óta divatban volt a végzésekből a szentesítés alkalmával egyes czikkeket kihagyni, másokat bizonyos záradékok által érvénytelenné tenni: miért ne mehetne a király egy lépéssel tovább? miért ne iktathatna új czikket a rendek végzései közé? Nem hiszem, hogy akár a mindenható Khlesl püspök, akár a magyar ügyekben nagy befolyású Szuhay — ha tanácsukat kérte — aggályokat idéztek volna elő lelkében e miatt.

A királyi udvarnál Prágában Mátyás jelentésének megérkezése előtt más módon akarták a vallás ügyének az országgyűléseken való alkalmatlan tárgyalását a jövőre megakadályozni. És e szándéknál szintén nem a király katolikus érzelmei voltak mérvadók, mert legalább ebben az időben az idegbeteg fejedelmet azok, a kik közelebről ismerték, mindennek, csak buzgó katolikusnak nem dicsérhették. «Elszomorít engem, azt látnom — írja egy jelentésében a pápai nuntius Prágából *) — hogy ez az uralkodó (Rudolf) abban a hitben él, hogy üdve attól függ, vajon jó viszonyban áll-e az eretnekhez?» S Khlesl azt beszélte, hogy Rudolf feddőleg szólt Mátyásról, a miért az osztrákokból pápistákat akar csinálni, «holott a nem-pápisták is jóra való emberek». Sőt egyáltalán minden vallásos cselekménytől a legnagyobb fokban idegenkedett a beteg császár- király, a mely idegenkedést benne a bűvészet, a «necromantia» (garabonczásság) mesterségével való foglalkozás szült.***) Nem katolikus szempontok vezethették hát a királyt a tervbe vett óvintézkedésnél, hanem részben a király földesúri, részben fölségjogainak hangsúlyozása s megakadályozása annak, hogy míg a király a magánosok jogkörébe bele nem nyúl (vallás dolgában), az evangélikusok hasonló jelenetek és föllépések által korlátokat kísértsenek meg fölláttani a királyi és földesúri hatalom jogos gyakorlása elé. A mód azonban, melylyel Prágában a magyar országos protestáns rendek föllépésének ismétlődését a jövőre megakadályozni akarták, egészen más volt, mint a Mátyás főherczeg indítványozta. Más mód és törvényes mód, hogy tudniillik a királyi

*) «Mi afflige il veder che questo principe vogli credere, che la sua salute sià il star bene con li heretici.» A nuntius jelentése 1605 február 7. (Róma, Borghese herczegek levéltára.)

**) A nuntius jelentése, 1605 január 31. (Róma, Borghese herczegek levéltára.)

cancellária az egyes megyékhez intézett királyi mandatumokban dorgáló parancsokban tiltsa el a rendeket az 1604-diki országgyűlés vallási mozgalmaihoz hasonló mozgalmak inscenírozásától. Ez volt a magyar királyi titkár, az öreg Himelreich Tibor indítványa és álláspontja.

Mikor Mátyás jelentése megerkezett Prágába, dr. Coraduzzi, németbirodalmi vicekancellár és a titkos tanács egyik befolyásos tagja, magához hívatta a magyar titkárt és közölte vele a főherczeg indítványát. Himelreich a magyar cancelláriának azon épen általa fejtegetett gyakorlatához híven, hogy törülni, módosítani és egyes záradékokkal ellátva, érvényteleníteni lehet a végzéseket, de olyant hozzájok adni, a miről a rendek nem határoztak, nem szabad —, nem javasolta a főherczeg indítványa elfogadását s megmaradt a saját maga indítványa mellett. — De Coraduzzi nem tágitott. Ez a jó úr, a kiről azt tudjuk, hogy 1605-ben a vallásszabadságot proponálta a királynak,*) míg a pápai nuntius őt nem kényszeríté nézetváltoztatásra, most 1604-ben még nagy katolikus vala, s mindamellett, hogy a kassai bírótól kapott 400 aranyat szépen zsebre tévé, ugyancsak keményen meg tudta dorgálni a szegény magyarországi városok benne bízó küldöttjeit. «Bizony — mondá nekik — elég rosszúl tévék ő felsége is, atyja is, nagyatyja is, hogy megtürték a városokban az eretnek vallást, de most itt az ideje e hit kiírtásának és sokkal jobb, ha ebben egy maroknyi nép el is vész, mintha a katolikus vallás tovább is a sötétben kénytelen czinczogni.»**) Hasonlóan s pedig még fesztelenebbül beszélhetett a derék úr Himelreich előtt is, midőn az álláspontját védő titkárnak átadta a főherczeg jelentését s azt mondotta, azt tanácsolta neki: vigye azt a jelentést magával haza, olvassa el otthon, s aztán gondolja meg még egyszer a dolgot.

*) A pápai nuntius jelentései Prágából, 1605 január-február (Róma, Borghese-levéltár.)

**) Clementis jelentése Prágából, 1604 márczius 29. «... haben weder Ihre Majestät, noch Ihr Herr Vater Maximilianus, noch Ferdinandus ... wol und recht daran gethan, dass sie die ketzerische Religion unter uns bis dato geduldet; es müsse nun solche einmal ausgerottet werden; ist viel besser, es verderben darbei eine Hand voll (verstehet hiermit die armen Städt), denn dass die römisch-catholische Kirche im Finstern müsste mausen ...» (Lőcse levéltára.)

És Himmelreich Tibor, az öreg titkár, hóna alá vette a jelentést, haza ment vele, elolvasta s aztán még egyszer meggondolta a dolgot.

Ő teljes életében — pedig már harmincz éven túl szolgált — a királyi jogok heves védelmezője, a nemzet jogainak jó ismerője, néha (a hol nem járt kellemetlenséggel) ügyvéde, sokszor korlátolója s hébe-hóba ellensége is volt. Ez utóbbinak jeles példáját nyújtotta épen tavaly, 1603-ban, midőn az országgyűlési végzéseknél azon pontját, a mely többi közt a magyar tanács hatáskörének tágítását követelé, a következő motiválás kíséretében vélte a királyi szentesítés előtt eliminálándónak: „Das ist ihnen (a magyaroknak) zu bewilligen unmöglich, dass sie absolute das hungarische Regiment dirigieren und alle gute Ordnung confundiren sollen . . .”*) Az ilyen gondolkodással telített öreg bürokratának hát, a ki hozzá még nemcsak buzgó, de csökönyös katolikus is volt, nem sok lelkiismeretfurdalásba került azt a kis jogot, a mit még eddig a királyi mindenhatóság ellen vedeni vélt jónak, szépen faképnél hagyni s a dolgot úgy meggondolni, a mint azt a hatalmas vicecancellár kívánta tőle.

Leült íróasztala elé, elkészítette egy törvénycikknek a fogalmazását s azt, a következő sorok kíséretében, elküldé a birodalmi vicecancellárhoz:

„Tegnap Excellenciáddal a vallásügyről csak futólag értekeztem; de a mint lakásomra visszatérve; ő fönsége (Mátyás főherczeg) levelét az ezen ügyre vonatkozó többi íráttal együtt szorgalmasan és figyelmesen átolvastam és a dolgot megfontoltam: szükségkép meg kellett nézetemet változtatnom s ő fönsége kívánságára és tanácsára hajolnom. Mert, ha az ország rendeit ez ügy miatt királyi levelek által feddjük meg, e leveleket mindegyik megye könnyen félre teheti és így a jövőre nem hagynak föl az egyszer elkezdett ügygyel. De meg szükséges is, hogy a kik nem átalottak nyilvánosan vétkezni, azok a feddést is nyilvánosan kapják, hogy valahányszor csak a törvénycikkekre tekintenek, mind annyiszor pirúlva bánják ügyetlen tettöket. Ezért gyöngye tehetségem szerint megfogalmaztam a törvénycikket, adván benne az ügy rövid történetét, a mi szükséges

*) Prágai udv. kamara jelentése a titkos tanácshoz, 1603 april 7. (Bécsi áll. levéltár) Himmelreich jegyzeteivel.

és azt Excellenciádnak bölcs ítélete alá terjesztem. Ha excellenciás uraimnak, a titkos tanácsnak, úgy fog tetszeni, hogy e cikk a többi országgyűlési cikkekhez csatoltassék: a mint a meghagyást megkaptam, a sorrendbe azonnal be fogom e cikket illeszteni. Csak idejekorán nyerjek választ Excellenciádtól, mert addig, míg válaszom nincsen, a cikkeket sajtó alá nem adhatom . . .»*)

A mellékelt fogalmazvány pedig semmi egyéb nem volt, mint az 1604. évi XXII. törvénycikk, azonban még cím nélkül.**)

Hogy Coraduzzi és a titkos tanács a magyar királyi titkár fogalmazványában változtatás nélkül megnyugodtak, azt az bizonyítja, hogy — törvénytény lett.

Mikor aztán Himelreich megkapta a titkos tanács helyben hagyo határozatát, először is címet azaz fölratot adott az általa fogalmazott cikknek és aztán a cikkekre szedett végzéseket ezzel az utolsó, általa fogalmazott XXII. cikkel együtt szépen leíratta a cancellária notáriusával, Dömölky Gergely urammal, arról sem feledkezvén el, hogy a notarius a szentesítő («Nos itaque . . .» kezdetű) conclusióba a szokásos kifejezés: «præfatos universos et singulos articulos, nobis modo præmisso presentatos» mellé az új cikkre való tekintettel még ezt a kifejezést is: «simul et ultimum per nos benigne et necessario additum articulum» beigtassa. A május elseji datumot ennél az új tisztázatnál is meghagyta Himelreich s aztán átküldte az íratot Coraduzzihoz, hogy írassa alá a királylyal. S mikor aztán a király az átküldött példányt aláírta volt: akkor elővette Himelreich azt a másik tisztázott példányt, a melyet május elsején készített volt el s melyet akkor szintén a király elé aláírásra szánt vala s a melyben, mint tudjuk, csak huszonegy törvénycikk volt. Ebben a példányban a XXI. törvénycikk végéhez egy kettős kereszt-forma írásjegyet (†) tön***) és e jegy alatt, egy külön ív papírra írva, beszúrta a XXII. törvénycikket;†) nem felejté el a conclusióba is beigtatni keresztjegy alatt

*) A levél ered. a bécsi államlevéltárban. A *Monum. Com. R. Hungariae* X. kötete az 1604-diki Irományok közt XL. szám alatt fogja hozni.

**) Az előbbi jegyzetben említett XI. sz. iromány melléklete.

***) Lásd a mellékelt facsimilét, mely a XXI. törvénycikk végét (e jellel) és a tüstént utána következő conclusio elejét hozza.

†) Lásd a másik facsimilét, mely a kettőskereszt-forma jegy alatt külön ívpapírra írt, XXII. törvénycikk elejét közli.

scriptos insertus fuerat, ob nonnullorum querelas,
sed cum ipse se nunc coram Statibus et Ordinibus,
testimonio Capitaneorum et aliorum sufficienter
excusavit, Decretum est: eum ex benigna sua Ma-
iestatis gratia, in integrum restituum esse. F

CONCLUSIO.

Nos itaque huiusmodi supplicatione fidelem sub-
ditorum nostrorum, dominorum Prælatorum, Ba-
ronum, Magnatum et Nobilium, cæterorumq; Statu-
um et Ordinum supradicti Regni nostri Hunga-
rie et partium ei subiectarum, clementer admissa,
præfatos universos et singulos Articulos, nobis mo-
do promisso presentatos, presentibusq; literis no-
stris, de veris ad verum insertos et inscriptos, ac

AZ 1604. ÉVI TÖRVÉNYKÖNYV AZON RÉSZÉNEK, A
HOL A XXII. TCZ. BE LŐN TOLDVA, ÉS E XXII.
TCZ. ELEJÉNEK HASONMÁSAI.

(A bécsi udv. kam. levéltárban levő eredetiről.)

+
simul et volumus, per nos benigne
et necessarios additum Articulum,

Ut Religionis negotium, in publicis tractatibus
et Decretis, nemo temere inuacat.

ART. XXXII.

Extrema, Siquidem, ^{ad} Maiestas sua ^{per} Casarea atq; Regia, tum ex relatione
ex binis, per ^{supradicti} ^{Severissimi} ^{Principis} ^{et} ^{domini} ^{Matthaei}, ^{Archiducem} ^{Austriacae}
^{et} ^{fratris} ^{suu} ^{char} ^{tum} ^{vica} ^{ex} ^{binis} ^{sue} ^{Maiestati} ^{transmissis} ^{Suppli-}
^{cationibus} ^{eorum}, qui sese potiore Statuum et Ordinum Regni Hunga-
riae partem indigetarunt, non sine admiratione, tanquam rem hactenus
invisitam et plane novam, displicenter intullexit, quid illi de turbatio-
ne ipsorum Religionis, ademptione suarum Ecclesiarum et proven-
tuum, ac submota Ministrorum verbi, sive Concionatorum suorum,
tam scripto, quam oratenus eius Serenitati proposuerunt et explicarunt,
atq; insuper ab eius Serenitate intercessionem ad Sac^m Maiestatem

a margón (lásd a facsimilét) a «simul et ultimum per nos benigne et necessario additum articulum» kifejezést — s midőn végre mind ez szépen készen volt: elküldötte ezt a példányt a nyomdába, hogy róla szedjék a nyomtatandó articulusokat. Látni ezt részint azokból a barna-vörös írónnal írt jelekből, melyekkel a nyomdai szedő — mint ez még ma is szokásban van — a példány textusát azon a helyen megjelölte, a melyeknél egyik nyomtatott lap végződik, a másik pedig kezdődik; részint azokból, ugyancsak a nyomdai szedő által ugyanazon írónnal írt számjelekből, melyek a nyomtatott példány lapszámainak megfelelnek.*)

A törvénykönyv a május elseji datumot viseli; de láttuk, hogy a szentesítés nem május elsején történt. A kérdés az, hogy mikor szentesíté hát a király a végzéseket aláírása által? S erre azt mondhatjuk, hogy úgy ennek, mint a Himelreich most leírt manipulációjának a régibb tisztázott példánnyal, május hatodika után kellett történnie. Ugyanis a prágai udvari kamara május 6-dikán ajánlja a titkos tanácsnak a szepesi kamara azon kérelmét,**) hogy az országgyűlési végzések azon pontja, mely a Felső-Magyarországon átvonuló katonaság kalauzolására a szepesi kamara tanácsosait jelöli ki, mint a szepesi kamarára igen terhes határozmány, megváltoztassék s épen úgy mint Alsó-Magyarországon, az egyes megyék legyenek kötelesek, kalauzoló biztosokat állítani. Miután a rendek végzése az 1604 : XIII. törvényezikben csakugyan így lőn módosítva, bizonyos, hogy a végzések szentesítése csak május 6-dika után történhetett.***)

*

*

*

---

*) Lásd a XXII. t.-cz. hasonmását, melyen azonban a fényképezés a mondott jelnek és a 17-es számnak eredeti barna-vörös színét feketével adta vissza. Ezt az egész manipulatiót (Himelreich közbeszúrását, a nyomdai jeleket stb.) a lehető legjobban és világosabban láthatni a kérdéses példányon (melynek két töredékét nyújtják a facsimilék), mely a bécsi udvari kamara levéltárában a *Comitalia Hung.* közt őriztetik.

**) Bécsi áll. levéltár.

***) A bécsi udv. kam. levéltár most említett érdekes példányához ez a XIII. törvényezikket ért módosítás is külön lapon van csatolva.

Íme, ez a historiája annak az 1604 : XXII. törvényczikknek, mely szokatlan, törvény- és alkotmányellenes módon csempésztetett az országgyűlési végzések közé s melyben a király oly élesen ítéli el a protestánsokat s oly szigorú büntetésekkel tiltja el a vallás ügyének az országgyűlésen való előhozását.

Ki hát a bűnös?

Bizony nem Forgács, mert őt nem kérdezték, nem is tudott e becsúsztatásról, csak a nyomtatott példányokat írta alá s talán az eredeti példányt — de csak utólag.

És Rudolfot, a beteg embert, sem érheti a szemrehányás: ő nem gondolt e lépésre, neki jó lett volna a királyi mandátumok szétküldése is.

Mátyás főherczeg sürgetésére történt a XXII. törvényczikk betoldása s magát a cikket Himelreich fogalmazá.

Bizony nagy tartozását róttá le Mátyás főherczeg és nagy bűnét tette, úgy a hogy, jóvá, midőn a közbenjáró, a békítő szerepében, ha érdekből is, de legalább becsületesen fáradt és izzadozott azon véres harczok között, melyeket részben ez a XXII. törvényczikk idézett elő.

KÁROLYI ÁRPÁD.

EGY ŐSI EMBERFAJTÁRÓL ÁZSIA KELETI SZÉLÉN.

Anthropogeographiai tanulmány.

Negyedik közlemény.*)

Az ajnók lakóhelyeinek leírásánál éjszokról dél felé indulva, kelet felől a Kurili szigetláncz alatt, nyugat felől pedig a Szaghalin sziget alatt közvetlenül és csupán csak egy-egy keskeny tengerszorostól elválasztva következik Jézó sziget, az ajnóknak harmadik és utolsó, de egyszersmind a fő lakóhelye. Ez a sziget a japáni birodalomnak valóságos gyarmatát képezi és 1868 óta a japáni kormánynak egy külön osztálya, az úgynevezett kajtákus, olvasd kajtáksi,**) (kaitáku = kifejlődés, javítás, si = tenni, tehát annyi, mint: fejlesztés) gyarmat-osztály igazgatása alatt áll.

A japániak a minden oldalról folytonosan előnyomuló oroszoktól való nagyon is indokolt félelmökben (hisz' az oroszok, kik 1875-ben Szaghalint egy reájok nézve nagyon kedvező cse-reben a japániaknak átengedett Kurili szigetekért birodalmukba bekebelezték, a múlt év végén már Koreát is főnhatóságuk kö-

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 146., 147. és 148. füzetében.

**) Én a japáni neveket részint a magyar kiejtés szerint, részint pedig a külföldi tudósoktól elfogadott betűírás szerint fogom közölni. Ez a betűírás az angol dr. Hepburntól ered s így jó lesz megjegyezni, hogy az angol írásban: ch = cs, j = dzs, s = sz, sh = s, ts = cz, y = j. (Lásd a közelebbit a *Mittheilungen der deutschen Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ost-Asiens* etc. Yokohama, 1880. 22. füzetben.)

rébe vonták s ekként nemcsak éjszak felől, hanem már dél-nyugat felől is a japániakra nézve fölötte veszedelmes szomszédságba jutottak) nagy erőmegfeszítéseket tesznek azon célból, hogy Jézó szigetnek, a saját fajtabeliekkel való benépesítése által, minél hathatósabb ellenállást fejthessenek ki majd akkoron, a mikor arra fog kerülni a sor, hogy az oroszok a legkülönbözőbb ürügyek alatt, majd leplezett, majd leplezetlen kísérleteket fognak tenni Jézó sziget elfoglalására. — Minthogy e szerint a japániak Jézó sziget birtokát csakis e szempontból tartják olyannyira fontosnak s minthogy ők e szigetet egyenesen ebből a szempontból gyarmatosítják is, beláthatjuk, hogy e sziget benszülöttjeinek, az ájnóknak, egész jövője egyedül attól függ, hogy e gyarmatosítás időbelileg mily arányokat fog ölteni s hogy e szerint az ájnókat mily gyorsasággal fogja mostani tanyáikból kiszorítani. Mert arról, hogy az ájnók a betóduló japáni elemmel szemben sikeres ellenállást fejthessenek ki, ez idő szerint már többé szó sem lehet. Megfogyott számuk mellett önállóságuk is már régóta tönkre menvén, a jövőre nézve csak is a körül foroghat még kérdés: hogy vajon ők is minden nyom nélkül el fognak-e a föld színéről tűnni, a mint például a főntebb említettem tázmániak hírmondóstul kipusztultak, vagy pedig, hogy nem fognak-e uraikkal, a japániakkal, nagyobb mérvben vérbelileg összekeverődhetni s így idegen nyelvű korcs-ivadékaikban legalább egykori létezésökről tanúságot hátrahagyni. — A mint a dolog tehát áll, az ájnókra nézve csakugyan: «tertium non datur».

Az imént érintett mozzanatokból be kell látnunk, hogy Jézó sziget természeti sajátágaival és gyarmati viszonyaival előbb meg kell ismerkednünk, ha az ájnóknak mai helyzetéről és legközelebbi jövőjéről magunknak alapos fogalmat akarunk alkotni; ha tehát ekként a legközelebbi szakaszban e szigetnek egy kissé tüzetesebb leírásába kell bocsátkoznom, úgy az ekként már ki nem kerülhető hosszadalmat legalább tanulságos adatokkal kívánom némileg helyreütni.

c) Jézó sziget.*)

Mint főntebb (lásd első közleményemet a *Budapesti Szemle* 146. számának 191. oldalán) már említém, e sziget neve

*) Jézót az angolok Yézó-nak, a németek, hol Yezó-nak, hol pe-

chinai nyelvből való s onnét ered, hogy hajdanában az e szigetnek a partjain hemzsegő tengeri rákoknak se szeri se száma nem volt, miért is a chinaiak, kiknek ez a dolog föltűnt, egészen azaz «a potiori fit denominatio» elvének hódolva, a szigetet egyenesen «Rákos»-nak, tudniillik chinaiúl «Je-mi-si»-nek nevezték, a mely névből azután, a mint ez a közbeszédben igen gyakran előforduló szavakkal, a takarékoság természeti törvénye értelmében történni szokott, összevonás által a kurtább «Jézó» név keletkezett. (Ismeretes, hogy mindenütt, a hol a méter-rendszer van gyakorlatban, a kilogramm helyett röviden csak kilót mondanak az emberek, az angolok pedig, mikor Londonban az első világtárlat az ötvenes években létrejött, az «Exhibition»-t legott röviden csak «Bisn»-nek mondták, a külföldi német «Eisenbahn» és «Tramway» helyett röviden «Bahn»-t és «Tram»-ot mond stb.; de mindez bizonyára eltörpülhet, a mi klasszikus «Emké»-nk (Emke = Erdélyi magyar közművelődési egylet) mellett, a mely szerény külsejű szóban fajunk föntartását és szebb jövőjét leginkább biztosító, de bennünk bizonyára még csak a csírájában, tudniillik egyedül a

dig Yesszó-nak írják. Dr. Dönitz tanár szerint, ki a tokiói egyetem orvosi karán (Igakko = orvosi iskola) több mint tíz évig működött s kihez a többi között e sziget nevének helyes írása végett is fordúltam, magok a japániai e sziget nevét úgy ejtik ki, a mint én írtam. — Úgy mint Szaghalin sziget leírásánál tettem, itt is az irodalmat összeállítva előrebocsátom, hogy a szövegben az idézeteket ne kelljen egész terjedelmökben közölni. — A) Térképek: 1. *The Island of Yezo (Japan)* to illustrate the papers by Capt. T. Blakiston and Commander St. John. Mérték 1 : 3.154,900; lásd a *The Journal of the Royal Geographical Society*. Vol. XII. London, 1872, old.; 2. *Karte der Insel Jesso. Nach eigener Aufnahme und mit Zugrundelegung japanischer Quellen von Gustav Kreitner k. k. Oberlieutenant*. M. 1 : 1.225,000; lásd *Im fernen Osten Reisen des Grafen Béla Széchenyi in Indien, Japan, China, Tibet und Birma in den Jahren 1877—1880*. Wien, 1881; 3. *Orographisch-hydrographische Karte von Japan (Dai-Nippon)* 1 : 2.930,000 és *Japan, nach der Eintheilung vom Jahre 1876*. 1 : 7.500,000, ld. *Japan nach Reisen und Studien im Auftrage der königl. preuss. Regierung, dargestellt von J. J. Rein* I. kötet Leipzig, 1881; 4. *Insel Yezo*. 1 : 4.073,000 ld. *Unbetretene Reisepfade in Japan etc.* Von J. L. Bird. Aus dem Englischen. I. k. Jena, 1882. — B) Művek: 1. George Bousquet: *Une excursion dans le nord du Japon* (ld. *Revue des deux Mondes* XLV. évf. Páris, 1875, 175—218. oldal; 2. *A. Woeikow's Reisen in Japan*, 1876. (ld. *Mittheilungen aus J. Fortes' geogr. Anstalt etc.*, von dr. A. Petermann. 24. kötet. Gotha, 1878.

szóban meglévő takarékosági szellemnek sikerült jelzését üdvözölhetjük.)

Már első közleményemben említém, hogy Jézó ama sziget-lánczatnak, mely Ázsia földségét a Csendes-óceán felől éjszaki-déli irányban három egymásba folytatódó félkörrel veszi körül, az első csomópontját alkotja. A mint már akkor mondtam, ez akként jó létre, hogy egyfelől (tudniillik éjszakkeltől) a Kurili szigetlánczat hegyvonala, valamint másfelől (éjszaknyugatról) a Szaghalin sziget hegyvonala itt e sziget közepe táján egymással összetalálkozik, minek következtében egy terjedelmesebb hegytömeg (hegység masszív) keletkezik, a melyből, mint valami góczból, szanaszét sugárzó hegygerinczek veszik eredetüket, de a melyek közül csak két főlánczat tűnik ki, a melyeknek egyike éjszaki-ról egyenesen délfelé indul s a sziget déli partvidékének a közepén egy, a tengerbe ék-alakúlag kinyúló, felsziget hegyfokán végződik; másika pedig előbb délnyugatnak indul, de utóbb egy hirtelen kanyarodással ismét visszafelé, tudniillik délkelet felé haladva, szintén egy, a tengerbe kinyúló felszigetnek két hegyfokán végződik. Ha ezt tudjuk, úgy legott egész

---

176—191. oldal; 3. R. G. Watson: *Notes of a Journey in the Island of Yezo in 1873* etc. (lásd *The Journal of the royal geographical Society*. XLIV. kötet, London, 1874. 132—145. oldal); 4. J. J. Rein: *Japan* etc. (I. kötet, Leipzig, 1881. 1—630. oldal); 5. H. C. St. John, Commander R. N.: *Notes on the East, Northeast, and West Coasts of Yezo* (ld. *The journal of the roy. geogr. Soc.* XLII. kötet London, 1872. 343—354. old.); 6. T. Blakiston Capt.: *A Journey in Yezo* (lásd *The journal of the r. g. Soc.* XLII. kötet, London, 1872. 77—142. old.); 7. *Reize van Maarten Gerritz Vries in 1643 naar het noorden en oosten van Japan*. (Uitgegeven door P. A. Leupe. Amsterdam, 1858.); 8. Elisée Reclus: *Nouvelle Géographie universelle* etc. (VII. *L'Asie orientale*, Paris, 1882. 1—884. old.); 9. G. Cora: *L'isola di Jeso* (ld. *Cosmos comunicazioni sui progressi più recenti et notevoli della geografia e delle scienze affini di Guido Cora*. II. kötet Turin, 1874. 257—261. old.); 10. dr. H. Ritter: *Ueber eine Reise im südwestlichen Theil von Yezo* (ld. *Mittheilungen der deutschen Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ost-Asiens*. Yokohama, 1874. 6. füzet 55—59. oldal és 1875. 7. füzet 13—17. oldal); 11. dr. Naumann: *Ueber Erdbeben* etc. (lásd *Mitth. d. d. Ges. f. Natur- und Völkerk. Ost-Asiens*. Yokohama, 1878. 15. füzet 163—227. oldal); 12. dr. B. Scheube in Kioto: *Die Ainos* (lásd a *Mitth. d. d. G. f. Natur- und Völk. Ost-Asiens*. Yokohama, 26. füzte 1882. 220—250. oldal); 13. H. Himly: *Ursprung des Wortes Typhon* stb. (lásd a *Mitth. d. d. G. f. Natur- und Völkerk. Ost-Asiens*. Yokohama, 1875. 8. füz. Szept.).

határozott fogalmat alkothatunk már magunknak Jézó sziget alakjának általános körrajzáról; mert a mondottak alapján kiderül, hogy Jézó szigetnek négy félszigetként kiálló csücskével kell bírnia, mint a melyek a fölülről (a Szaghalin szigetről és Kurili szigetekről) rajta átvonuló és lefelé (a Nippon szigeten) folytatódó hegylánczatoknak főtengelyeinél nem egyebek. Jézó szigetnek félszigetként kiálló e négy csücskéje közül a leghosszabbik az, a mely éjszakra van s a mely tehát a Szaghalin szigetről jövő s csupán csak a keskeny La Pérouse-szorostól megszakított hegylánczatnak a folytatását teszi. E csücskén két hegyfok van, a melyeket egy kisebb tengeröböl, az úgynevezett Szója vagy Romanzow öböl választ el egymástól. Az egyik az öbölnek nyugati oldalán van, s ez a Nosijáb-fok (Cap Noshijabu), a mely az éjszaki szélesség 45. fok, és 25 percz, továbbá a keleti hosszúság 141. fok és 37 percz táján fekszik; az öböl keleti oldalán van a másik, tudniillik a Szója-fok (Cap Soja, a japániaknál a neve: Entomo saki), mely Jézó szigetnek a legéjszakibb pontját teszi s az éjszaki szélesség 45. fok, 30 percz, valamint a keleti hosszúság 141. fok, 56 percz táján fekszik. Ez éjszaki csücskének a két fokától ugyancsak két hegyláncz indul ki, a melyek közül az egyik (a melynek eredését az éjszaki csücskétől egy völgy szakítja meg) a sziget nyugati partoldalán, a másik pedig, minden megszakítás nélkül, a sziget éjszakkeleti partoldalán folytatja útját délre; de míg az előbbi mindvégig (tudniillik az Isikari folyó torkolatáig) a parttal párhuzamban marad, addig az utóbbi az éjszakkeleti partnak mintegy a közepe táján hirtelen délnek fordul s innét a sziget belsejébe siet, a hol azután a Kurili szigetláncz hegyvonálával összetalálkozik. A szigetnek a keleti csücskéjén, a mely az előbbinél sokkal szélesebb, szintén két hegyfok van. Az egyik, melyik a Jézó-tengerszorost (Jézó és Kunasir, kurili sziget közt) határoló és hosszan kinyúlt félsziget éjszaki csücsén van, az úgynevezett Siretogo-fok (Cap Shiretogo), mely az éjszaki szélesség 44. fok, 21 percz és a keleti hosszúság 145. fok 19 percz táján fekszik; a másik hegyfok pedig, mely az előbitől egy hosszanterjedő öböltől van elválasztva (a mely öbölbe, a kurili szigetláncz utolsó szigete Kunasir, mintegy befészkeledik) egy vékonyan kinyúló kicsiny félsziget csücsát alkotja és a fönt említett Nisijáb-foknak (Cap Nishijabu vagy Cap Nasshofu missaki) neveztetik, az éjszaki szélesség 43. fok, 33 percz

s a keleti hosszúság 145. fok, 40 percz táján fekszik. E fok az egész szigetnek egyszersmind a legkeletibb pontja. A szigetnek legkurtább, de egyszersmind legszélesebb csücskéje a déli, tudniillik az Erimo vagy Jerimo-fok (Cap Jerimo, Jerimo saki), mely az éjszaki szélesség 41. fok, 54 percz és a keleti hosszúság 143. fok, 14 percz táján van s a mely a sziget déli oldalának közepén egy széles alapú éknek alakjában kiállván, ekként a sziget déli partvidékét ketté osztja, úgymint egy dél nyugati és egy délkeleti partvidékre. Míg ez utóbbi kelet felé (egy a sziget földjét csak kevésbé bevájó tengeröböl mentén) az imént említett Nisijáb fokon végződik, addig az előbbi (a sziget földjét erősen bevájó nagy tengeröböl mentén) Jézó sziget negyedik csücskéjének, tudniillik nyugati csücskéjének a keleti hegyfokán, az úgynevezett Ezan vagy Jezan fokon (Cap Ezan vagy Jezan) végződik, mely fok az éjszaki szélesség 41. fok, 48 percz és a keleti hosszúság 141. fok, 16 percz táján fekszik. Ennek a nyugati csücskének másik hegyfoka a Szirákámi fok (Cap Sirakami), mely az egész szigetnek a legdélibb pontján, tudniillik az éjszaki szélesség 41. fok, 22 percz táján fekszik. Minthogy pedig Jézó sziget nyugati csücskéje, Nippon sziget éjszaki végével szemben van, a melytől csupán csak a keskeny Tszugár szorosától van elválasztva, úgy tehát ez a tengersizor a Szirákámi- és az Ézán fok közti többszörösen kiöblösödött tengerpart mentében halad.

A sziget e négy csücskéjéhez, mint a sziget négy szögletéhez, természetesen négy oldal is hozzá tartozik, a melyek közül már hármát az imént röviden megemlítettem. Ezek voltak: 1. az északkeleti oldal, a Szoja és Siretogo fok között, a mely az Okhoczki tengert délről (Szaghalin és a Kurili szigetláncz déli vége közt) bezárja s a mely a szigetnek legzordabb vidékét teszi; 2. a délkeleti oldal, az Erimo és Nisijáb fok közt, mely a Csendes-óceán végtelensége felé tekint; 3. a dél nyugati oldal, a mely a legöblösebb s Nippon sziget irányában a Csendes-óceánt éjszaknyugat felé határolja és végre a 4. vagyis nyugati oldal, melyről még nem szóltam s a mely a sziget nyugati csücskéjének említett lekanyarodása következtében a legrendetlenebb menetű, de egyszersmind a leghosszabb partját is képezi. Ez utolsó oldal a Nosijáb és a Szirákámi fok közt terül el s a japáni tengernek éjszaki részét kelet felől bekeríti.

Az imént mondottakból kiderül, hogy Jézó sziget, mely a

három sziget, tudniillik Szaghalin, Kunasir és Nippon sziget közti hézagot kitölti, egyszersmind három tengernek, tudniillik nyugat felé a Japáni tengernek, éjszakkelet felé az Okhoczki tengernek és délkelet felé a Csendes-óceán (egyik kicsiny részének) a határolására szolgál. Minthogy Jézó sziget déli csücskéje (a Jerimo fokkal) a végetlen Csendes-óceán felé néz, ekként tehát csak a többi három csücske az, a melyek a japáni szigetvilág láncolatában kapcsolópontokul szolgálnak, tudniillik az éjszaki, (a Szaghalin szigettel) a keleti (a Kurili szigetláncz utolsó tagjával, Kunasirral) s a nyugati (Nippon szigettel). E három kapcsolópontnak természetesen három tengerszoros felel meg, tudniillik éjszakon, Szaghalin felé, a La Pérouse tengerszoros (a melyen át a Japáni tenger az Okhoczki tengerrel közlekedik), keleten, Kunasir felé, a Jézó tengerszoros (a melyen át az Okhoczki tenger a Csendes-óceánnal közlekedik) s végre nyugaton, Nippon felé, a Tszugár (Tsugaru) szoros, a melyen át a Japáni tenger a Csendes-óceánnal közlekedik. *)

Minthogy Jézó sziget legnagyobb hossz-átmérője a nyugati és a keleti csücske közt, tehát délnyugati-éjszakkeleti irányban, tudniillik Nippon és a Kurili szigetlánczolat közt van, ennek következtében tehát e sziget már nem lehet éjszakról dél felé hosszúkás alakú (a milyen «par excellence» hosszúkás alakú a Szaghalin sziget), hanem ellenkezőleg, ezzel haránt irányban, tudniillik nyugatról kelet felé kiszélesített alakú. A szigetnek négy egyenetlen hosszú oldala egymásközt különböző hajlásokban összeszőgelve, ekként, tehát az egész sziget körrajza is egy trapezoid alakot ír le. Bousquet, ki 1874 nyarán Jézó szigetet beutazta s útazásáról a *Rerue des deux Mondes*ban egy szellemes leírást tett közzé, a többi között, Jézó sziget alakját egy elefántfej körrajzához hasonlítja, a melyen az elefánt meghajlott orrmányát a szigetnek említettem sajátyszerűleg visszagörbült nyugati csücskéje képezné («l'île d'Jézó pourrait se comparer grossièrement à une tête d'éléphant recourbaut sa trompe» i. h. 188. oldal.) — Mint minden hasonlat, úgy természetesen

---

*) Megjegyzendő, hogy a három tengerszoroson keresztül az áramlás, a mely igen sebes, mindig egy-ugyanazon irányban történik, tudniillik a La Pérouse szoroson át a Japáni tengerből az Okhoczkiba, a Tszugár-szorosban a Japáni tengerből a Csendes-óceánba s végre a Jézó-szorosban az Okhoczki tengerből ugyancsak a Csendes-óceánba.

ez is sántít egy kisse, de mindenesetre elhibázott dolog lenne, ha valaki még az exact tudományban sem egészen nélkülözhető képes hasonlatokat nagyon szorosan a holt betű szerint venné; az ilyen hasonlatoknak csak az az értelme és haszna, hogy a bonyolódottabb s röviden körül sem írható kérdéseknél a képzelő tehetséget fölszítván, ekként a tárgy iránti érdekeltséget az elmének további megterheltetése nélkül továbbra is ébren tartathatja.

Minthogy Jézó sziget az északi szélességnek a 41. foka és 45 perce közt fekszik, e szerint tehát a föld egyenlítőjétől épen oly távolra esik, mint például nálunk Európában: Albánia és Bosznia-Hercegovina vidéke, vagy pedig Olaszország (a déli csúcsától északra eső része), vagy a mint fekszik Spanyolországnak északi fele és Francziországnak déli része, egyszóval tehát lejjebb délre fekszik, mint édes hazánk földje; valaki igen könnyen azt hihetné, hogy Jézó sziget égalja is olyan szelíd és andalító, a hol, a mint a nagy német költő énekli: «die Citronen blühen». Szó sincs róla. Én már Szaghalin égaljának jellemzésénél reá utaltam volt ama természeti viszonyokra, melyeknél fogva Ázsia földsege keleti szélének, valamint az ezt körülvevő szigetvilágnak az égalja általában véve hidegebb, mint akár Európa, akár pedig Amerika nyugati szélének az égalja. Természetes, hogy, mert Jézó sziget valamivel lejjebb délre fekszik, mint Szaghalin, azért az égalja is már nem egészen olyan zord; de azért itt is a tél évszaka még mindig hét hónapig tart s maga a nyár is egészben véve inkább hűvös, mint meleg; tikkasztó hőség pedig, mint a milyen déli Európában, sőt még mi nálunk Magyarországon is rendszerint évről évre nyaranta uralkodik, Jézó szigeten soha sem fordul elő.

Jézó szigetnek eme hidegebb égalja következtében a japániai, kiknek bazája még délebbre s már határozottan a meleg vidékre esik, sehogy sem tudnak Jézó szigetnek, szerintök igen zord, égaljához szokni, minél fogva a szigetnek a velök való benépesítése is csak nehezen haladhat előre. A mint az európai utazóknak általánosan föltűnt, a japániaiak csak kénytelen-kelletlen módon tartózkodnak Jézó szigeten s az ide kinevezett japáni hivatalnokok alig várják, hogy köteles szolgálati idejük leteltével ismét az ő hazájokba, Nipponba, visszamehessenek. Az orosz utazó, Vojeikov, a következőleg jellemzi a dolgot: «A szigetnek eddigelé csupán csak a partjain van lakossága, s Japánra nézve

egyelőre csupán csak igen gazdag halászatánál, továbbá tengeri hinárban, valamint épületfában való bővelkedésénél fogva bír becsessel. Jóllehet termékeny talajban nem szegény s égaljánál fogva a gabona-félék termesztésére igen is alkalmas, mégis a földművelés alig hogy létezik e szigeten. Ez főleg két okból van: az égalj arra nézve igen hideg, hogy az ember a szellős japáni házban kedvére lakhassék és rizs már nem terem itt. Már pedig a japániak jobb házakat nem akarnak építeni, rizs nélkül pedig reájok nézve nincsen élet. Jézó mostani kevés lakossága megbírja a rizst vásárolni, mert a jövedelmező halászat és hajóépítés a kiadást érette bőven fedezi, de Nipponnak számos lakója a szigetet csupán csak tavasszal és nyáron, a halászat főévszakán, keresi föl s azután ismét visszatér. (Lásd i. h. 177. oldal.) — Minthogy bizonyos határok között, valamely égalj csak viszonylagosan meleg vagy hideg az emberre nézve, így tehát Jézó égalja is, mely a japániakra nézve már határozottan zord, más idegen — a mérsékelt égöv tájáról való — emberekre nézve már nem olyan félelmetes többé. A tokiói angol követségi attaché, Watson, nyilván dicsőhymnust zeng Jézó égaljáról, midőn mondja: «Bármikor is érkezzék el az idő, mikor Jézó az idegen gyarmatosításnak meg leszen nyitva, úgy vélem, hogy kitünő égalja («its excellent climate») és nagy természeti erőforrásai az európai betelepülésre nagy vonzerőt fognak gyakorolni. Égalja, noha azt a japániak igen zordnak tartják, az európaiaknak kitünőnek mutatkozik. Öröömömre én az egész múlt június hónapon át s július 4-dikéig a delet is mindig lobogó tűznél ülve töltöttem s éjjelenként vastag takaró alatt háltam («under a thick quilt»). A japániak olyannyira szörnyűködnek a jezői télnek általok úgynevezett zordságától, hogy a sok ezer halász, napszámos és egyéb munkás, a kik a nyári hónapokra más szigetekről jönnek ide, mihelyt csak a tél közeledik, Jézót legott elhagyja, hogy haza térhessen; már pedig a tél egy oly szigeten, a hol a rizs, kender és kukoricza terem, aligha tűnhetik föl rettenetesnek az európaiaknak.» (I. h. 139. oldal.) Hogy Albionnak ködös égaljához szokott phlegmatikus fia, ki a jedói követségi palotából egyszerűen a tikkasztó nyári hőség elől ment hűselni Jézóra, ennek ilyenkor üdítő hűvös égalját «excellens»-nek találta, mindenkinek nagyon is természetesnek kell találni; de az is nyilvánvaló, hogy nagy különbség van ám a «zöld»-ben való nyári időzés és a télen-nyáron

át való tartózkodás között; de az angolunktól nagyon is kifejtett dicséretnek «igenlésében» — Hegel philosophus szerint — a «benrejlő tagadás» nagyon is nyíltan megvan, a mennyiben kétségtelenül a jézói nyárnak «lobogó tűz mellett sütkérezéssel» való dicsérete voltaképen egyenes tagadása az égalj kitünő voltának. Tehát Jézó égalja legföljebb csak olyan edzett angolok számára lehet «excellens», a kik olyanok, mint például a windsori palota mostani birtokosnője, a fűtésben is igen takarékos «the most gracious Queen», a ki a télvíz idején hideg szobáik miatt panaszkodó arisztokrata vendégeit azzal szégyeníti meg, hogy dicsekvőleg emlegeti: «I never feel cold». — De ilyen királyi edzettséget például a mindennapi élet ezer apró bajaival folytonosan küzködő gyarmatostól kívánni csakugyan nem lehet.

Jézó sziget égaljáról, a melynek rövid jellemzésére még tudnunk kell, hogy e szigetnek a melegebb tudniillik a nyugati részében is évenként 35 olyan nap és 148 oly éj van, a mikor a levegő hőmérséke folytonosan a fagyponton alúl marad (Rein, i. h. I. 124. old.), hogy még a szakértő angolok sem zengedeznek dicséretet, kitünik, akár Blakiston (i. h. 77—142. oldal), akár St. John (i. h. 343—354. oldal) értesítéseiből, már pedig ezek, mint az angol hadi tengerészet tisztjei, hivatalosan tették meg útazásaikat s a szigetnek nemcsak kizárólag egy-egy pontján tartózkodtak, hanem az egész szigetet körül is hajózták.*) Így St. John, Jézó égalját egyenesen Új-Fundland égaljához hasonlítja s azt mondja, hogy míg a tél igen hosszú, addig a nyár igen rövid, hogy a hó véglegesen csak május derekán túl takarodik el, hogy májusban négy napon havazott s hogy még május 24-dikén is a Jézó tengerszorosban roppant jégtömegek úszkáltak («immense masses of floating ice»), hogy a talaj a sziget keleti csücskéjén (Nemoro félszigeten) még júniusban is a föld színétől két lábnyi mélységre fagyott állapotban volt, hogy végre a ködös időjárás még nyáron is tartós, miért a japániak a nyári öltözetöket itt sohasem használhatják.

---

*) St. John, ki *Sylvia* hadi hajóval 1871 nyarán tette meg az utat, egyenesen kimondja, hogy az ő hadi hajója volt az első, a mely az egész szigetet körül útazta volt: «the Sylvia is the first man-of-war (tudniillik hadihajó), and almost the first ship, that has been round Jezu» (i. h. 345. oldal.)

Jézó jellemző égaljának megértéséhez a földrajzi szélesség fokán kívül, első sorban a tenger-áramlásokat és az uralkodó szeleket, másod sorban pedig a sziget földjének domborzati viszonyait kell ismernünk.

A Jézó sziget körüli tengeráramlásokat illetőleg, mindenek előtt tartsuk eszünkben, hogy e sziget északkeleti partját az Okhoczki tenger, nyugati partját a Japáni tenger és déli partját a Csendes-óceán vize mossa. A híres orosz hydrographus v. Schrenck kimutatása szerint az Okhoczki tengerben a peninsinai és gisigai öbölből kiindulólág három hideg áram létezik, amelyek közül csupán csak az egyik (tudniillik a tőle úgynevezett Liman áram,*) mely a Nevelszkij csatornán át a Tatár-öbölbe ömlik) nem jut Jézó közelébe, míg a másik kettő, tudniillik a Szaghalin északkeleti partján végigvonuló úgynevezett szaghalini áram, valamint a Kurili szigetlánczolat nyugati oldalán végigvonuló Kurili áram csupa hideg víztömeget hoz Jézó északkeleti oldalára, a mely az Okhoczki tengert dél felől bezárván, ekként ennek egész víztömegét fölfogja, a mely még a nyár derekán sem igen éri el a $+ 5$ C. fok melegséget. Íme ennek a hideg tengeráramnak, a japániaktól úgynevezett Oja szivónak (Oja = északi, szivó = áram) kell betudnunk, hogy Jézó szigetnek miért éppen ez az északkeleti partvidéke a legzordabb égaljú, a hol télen a tenger a partoktól 1—2 mérföldnyi távolságig keményen be szokott fagyni; míg ellenben a La Pérouse szorosban egészen az Aniva öbölíig (lásd második közleményemet a *Budapesti Szemle* 147. sz. 375. old.) a tenger egész télen át nyitva szokott maradni. — Jézó nyugati partvidéke éppen ellenkezőleg, egy meleg tengeráramnak, tudniillik a már előttünk ismeretes «Kuró szivó»-nak (kuro = fekete, szivó = áram) a befolyása alatt áll. Ugyanis, a mint már második közleményemben említém, a Csendes-óceán meleg Egyenlítő-áramának nyugati ága a Formóza szigettől kezdve két végső ágra, tudniillik a chinai és a japáni ágra szakad. Ez

---

*) Liman név alatt a földrajzban a tengerbe ömlő folyók torkolata körül támadt sós holtvizeket, mocsarakat kell értenünk. A Tatár öbölbe ömlő Amur folyónak a torkolata ily limanokban különösen bővelkedik, miért is a tudósok Amur torkolatát egyenesen Amur-Limannak nevezik. Innét ered az itt elvonuló tengeráramnak a «Liman» epithetonja.

utóbbi a Japáni tenger keleti részében, Nippon és Jézó sziget nyugati partoldala hosszában húzódik, a honnét egyrészt a Tszugár szoroson át (Nippon és Jézó közt) ismét vissza a Csendes-óceánba, másrészt pedig a La Pérouse szoroson át az Okhoczki tengerbe jut s itt eltűnik. A Kuro szivó vagy, a mint v. Schrenk nevezi «Tszu sima» áram vize + 6 fok egész plus nyolcz fok Celsiussal melegebb, mint a Japáni tenger tulajdonképeni vize. Igen érdekes az, hogy a Kuro szivó egészen éles határvonaltól elkülönítve folyik a Japáni tengerben, a mit egyfelől a tengernek egészen föltűnő, különböző színe és másfelől a víznek e határvonal mentében való rögtöni hőkülönbsége is elárul. Hogy a tenger vizének eme szembeszökő sajátsága már a legelső itt járt európai utazóknak is föltűnt, mutatja, hogy már a híres hollandus utazó, Vries, ki a *Castricum* nevű hajón a japáni szigeteket 1643-ban bejárta volt, e meleg áramról már említést tesz (lásd i. h.); a későbbi utazók közül különösen Broughton (1795) és Krusenstern (1805) közöltek becses észleleteket róla, míg végre az éjszakamerikai expeditio Perry vezérlete alatt (1854-ben) a Kuro szivó egész lefolyását tüzetesen megállapította. Rein szerint a jellemző színkülönbséget leginkább derült ég mellett észlelhetni, mikor ugyanis a Japáni tenger vize homályos vagy piszkos szürke színű, míg a Kuro szivónak sötét kék színe van.*) Blakiston is sötét kéknek («deep blue») mondja a Kuro szivó színét (i. h. 78. oldal); Rein még azt az érdekes megjegyzést teszi, hogy a japáni tengerészek a sötét kéket a fekete színtől nem tudván megkülönböztetni, a «kék» helyett a «fekete» epithetont adták a meleg áramnak. A határvonal mentében, a hol a délről jövő Kuro szivó áram széle a tengernek éjszakeről jövő hideg áramnak a szélével érintkezik, vagy, a mint Rein találóan mondja, a hol a két vízáram egymáshoz dörzsölődik, folytonos hullámozás, továbbá a nagy fokú vízpárolgás miatt igen gyakori sűrű ködök vagy finoman, de sűrűn szitáló esőzések vannak; csak fölötte ritkán nyugodt itt a tenger; természetesen legélénkebb az áramlás és legmagasabban járnak a hullámok a tengerszorosokban (a Tszugár és

---

*) Érdekes volna tudni, hogy vajon a Kuro szivónak is nagyobb-e a sötartalma, mint a tenger többi vizének, mint a melyből (a nagyobb hőmérséken kívül) Maury a «Gulf-stream»-nek a szép sötét kék színét magyarázza.

La Pérouse szorosban), a hol a Kuro szivó rohanó gyorsasággal tódul a Csendes-óceánba, illetőleg Okhoczki tengerbe. A téli Monszun szél kezdetével Jézó nyugati és deli partoldalán a tenger oly viharossá változik, hogy rendszerint már a valódi tél beállta előtt kell beszüntetni a hajózást Nippon és Jézó közt.

Az imént vázolt tengeráramlatoknak a hőmérsék-szabályozó hatása legközelebb abban áll, hogy a mint Reclus helyesen megjegyzi: «A tengernek e télen-nyáron át tartó szabályzó befolyása következtében, a nagy hidegnek az időszaka egész februáriusig, a nagy melegé pedig egészen augusztusig húzódik ki, sőt szeptember hónapja maga még melegebb, mint július» (i. h. 736. o.).

A mi a második égalj-tényezőt, tudniillik az uralkodó szeleket illeti, úgy mindenek előtt megjegyzendő, hogy Jézó sziget, mint a japáni szigetvilág egyik tagja, az úgynevezett éjszakkeleti Monszún-terület körébe esik. — A Monszúnok ugyanis oly szabályos járású szelek, a melyek nyáron állandóan délről, őszzel és télen állandóan éjszokról fúnak. *) A nyári, tudniillik az egyenlítő tájékról kiinduló s a Csendes-óceán fölött elvonuló Monszún tehát forró és a nagy vízpárol-

---

*) Megjegyzendő, hogy Jézó sziget, jöllehet a Monszún-területhez tartozik, a nyári Monszúnna! járó s a hajózásra olyanynira veszedelmes tengeri forgó szélvészek (a Cyclonok) területén már kívül (tudniillik éjszakra) esik. — Ismeretes, hogy a Chinai tengerben, valamint a Nippon sziget körüli Cyclonokat a phonetikailag «Táifun» hangzású névvel jelölik, a mely nevet általánosan a chinai nyelvből származottnak képzelik a tudósok, minthogy chinaúl (kantoni nyelvjárás szerint): tái = nagy, fung = szél. Ennek az általános nézetnek hódol például a nagyhírű Reclus Elizeus is, ki a *La Terre* (magyarúl «A föld» a királyi Magyar Természettudományi Társulat kiadásában, Buda-Pest, 1880. II. kötet, 330. oldal) nagyszabású művében szintén ekként magyarázza e név keletkezését. — Már pedig a dolog egészen másként van, mert maga a név a régi görög nyelvből származik és csupán csak a görög név «τυφών» (a mely névvel már Strabon jelöli a tengeri viharokat) latin betűkkel való átírásánál s az angoloknál dívó saját-szerű olvasásából (Typhoon = olvasd angolosan «táifun») jött létre ama szó, a mely csak véletlenül talál a chinai szóval; a mely chinai szót: «tái-fung»-ot azonban az angol semmiesetre sem «táifun»-nak, hanem inkább: «té föng»-nek ejtené ki (lásd Rein i. h. 132. oldal, továbbá H. Himly i. h. 14. oldal). — Kivévén, ha csak minden áron nem akar valaki angolosan beszélni, a keleti Cyclonok szokottabb nevének a helyes kiejtése tehát nem: Tái fún, hanem Túfon.

gás következtében egyszersmind nedves levegőt is hoz magával, míg a téli, tudniillik az éjszaki sark tájékáról jövő és a Szibéria területe fölött elvonuló Monszún hideg és száraz levegőt hoz magával. E szerint tehát a nagyobb nedvesség, tudniillik az esőzések évszaka, itt nyáron van. Jézó sziget nyugati partvidékén, a hol egyáltalában sokkal több az esőzés, illetőleg havazás, mint az éjszakkeleti partvidéken, nevezetes szerepet játszik még a Kuro szívíó; minthogy itt a hideg és meleg áram közvetlen szomszédságában a nedvpárolgás télen-nyáron igen nagy s ekként akár a déli Monszún uralkodása alatt (a mely időre a csapadékképzés 85·6 százaléka esik), akár pedig az éjszaki Monszún uralkodása alatt (a mely időre a csapadékképzés 81 százaléka esik), a levegő folytonosan vízpárákkal van megtelítve.*) — S ha nem is minden itt képződött pára eső vagy hó alakjában hull le, úgy e párák ködök és felhők alakjában kóvályognak szanaszét a sziget területe fölött. — St. John említi, hogy Jézó keleti csücskéjének félszigetén még a nyári hónapok alatt is gyakran három héten keresztül a köd és felhők miatt nem lehet a napot látni.

Ha tehát a hideg tengeri áramokon, valamint az éjszaki Monszún hosszú uralkodásán kívül még a harmadik befolyásos tényezőt, tudniillik a szigetnek «par excellence» hegyes és áthatatlan sűrű erdőkkel borított földjét tekintetbe vesszük, úgy most már igen könnyen megmagyarázhatjuk magunknak azt, hogy Jézó égalja miért sokkal hidegebb, mint az egyenlítőtől éjszakra vele azonos fekvésű Olaszország, déli Franciaország stb. Így például Hakodaténak (Jézó régi fővárosának) isothervonal (tudniillik az évi középhőmérsék vonala) a tizenegy egész földrajzi fokkal éjszakabbra fekvő Berlinen megy át, isothervonal (tudniillik a nyári hőmérsék vonala) plane a 14 földrajzi fokkal éjszakabbra fekvő Moszkván halad át, isochimenvonal (a téli közép hőmérsék vonala) pedig a majdnem tíz egész földrajzi fokkal éjszakabbra fekvő Boroszlón át halad ;

---

*) Hakodatéban évenként átlag 98 napon van eső, 49 napon pedig havazás, Szapporóban (a sziget új fővárosában, éjszakra Hakodatétól, tudniillik az éjszaki szélesség 43. fok, 84 percz s a keleti hosszúság 141. fok, 23 percz alatt) évenként 119 esős és 82 havazó nap van, vagyis az évnek majdnem kétharmadában eső-hó uralkodik, míg csak egy harmadában van száraz idő.

miből tehát láthatjuk, hogy Jézó égalja messze elmarad déli Európa égaljától. Azonban, ha Jézó égalja általában véve zord, de azért korántsem olyan zord, mint a nyugatra vele szemben fekvő ázsiai continensnek vidéke, Mandzsuria, a mely a hideg szibériai szeleknek közvetetlenül van kitéve, s a hol az égalj már egyszersmind continentalis jelleget is ölt, tudniillik télen fölötté hideg, nyáron pedig tikkasztó meleg levegőjű.

Jézó sziget fekvésével és égaljával megismerkedvén, ves-sünk egy pillantást magának a szigetnek a természeti sajátságaira, úgymint a sziget domborzati viszonyaira, földtani, növény-tani és állattani sajátságaira.

Jézó sziget domborzata. — Jézó, melynek területe (a közvetlen szomszédságában lévő néhány apró szigettel, úgymint Rebunsiri, Riisiri, Okusiri, Osima, Kosima szigetekkel együtt) 78,426 négyzet kilométerrel egyenlő (tehát majdnem épen akkora, mint Galiczia, a melynek területe = 78,496 négyzet kilométerrel), elejétől végig hegyes vidékű és két szélesebb és hosszabb völgyön kívül, említésre méltó nagyobb sík területe nincsen. A szigetnek domborzata (relief) a Szaghalinról és a Kurili szigetlánczról át jövő két hegyláncznak megfelelőleg két emelkedési területet mutat. Az egyik a központi emelkedési terület, a mely a kétféle hegyláncznak a csomópontján van s a mely egyszersmind az egész sziget legmagasabb fekvésű részét képezi. Ez emelkedés csúcsa a 2500 méter magas Togácsidákén van,*) a honnét a talaj a szigetnek mind a négy csücskéje irányában lejtősen ereszkedik a tengerpartok felé. A másik, tudniillik az oldalsó vagy tengerparti emelkedési terület a sziget nyugati oldalán vonul el és nem egyéb, mint ama hegyláncz, mely a sziget éjszaki csücske alatt, mint a Szaghalin hegyláncznak külön ága mindenütt közvetetlenül a nyugati

*) A sziget legmagasabb csücskét a Tokácsi vagy Togácsidáké fekvését illetőleg Rein és Kreitner térképein nagy eltérést találtam, mert míg ez a hegycsúcs Rein térképén a szigetnek körülbelül a közepén (éjszaki szélesség 43. fok, 28 percz és a keleti hosszúság 143. fok, 4 percz alatt) van elölítüntetve, addig a Kreitner térképén ez a csúcs a szigetnek közepétől jóval följebb éjszakkeletre s már a partvidékhez közel (éjszaki szélesség 43. fok, 52 percz és a keleti hosszúság 143. fok, 16 percz alatt) fekszik. Akármint is áll a dolog, annyi tény, hogy a sziget földje a középpontban az emelkedésnek a tetőfokát éri el; mert itt van a vízválasztó, honnét a sziget folyói mindenfelé szétsugároznak.

part hosszában a sziget nyugati csücskéjének két végső fokáig (Cap Sirakami és Cap Jézan) húzódik. Emez oldalsó emelkedési területnek a legmagasabb csúcsát a 2400 méter magas Siribetzu-dáke képezi. A többi hegycsúcsok, a melyek között 11 vulkán természetű (a mint ezt már első közleményemben, a *Budapesti Szemle* 146. számának 195. és 196. oldalán felsorolám), az imént említett két csúcsnál mind alacsonyabbak; s ezek között legmagasabb a 2350 méter magas Isikári-dáke, mely a középponti emelkedési területnek második s az egész szigetnek a harmadik legmagasabb csúcsa.

Az imént mondottak után legott azt is tudjuk, hogy Jézó sziget főbb folyóinak a közös forrásgóczát hol kell keresnünk. Ez ugyanis nem lehet másutt, mint a sziget közepén a Togácsidáke meg a tőle nem messze fekvő Isikári-dáke körül; és csakugyan, ha Jézónak térképeit kezünkbe vesszük, mindnyájan innét e tájról látjuk szétsugárzani a sziget folyóit. Hogy melyik folyónak kell a leghosszabbnak lenni, az előrebocsátottakból szintén kitalálhatjuk, mert nyilván való, hogy ama folyó lesz kénytelen a leghosszabb utat megtenni, a mely a Tokácsi-Isikáridáke nyugati lejtőjén eredve, az oldalsó emelkedési terület, tudniillik a nyugati hegyláncz belső oldala mentén kénytelen útját venni a tenger felé, s ez tényleg az úgynevezett Isikári folyó. Ennek hosszát és nagyságát a Temze folyóéval hasonlítják össze, tudniillik 112 ri, vagyis 439·85 kilométer (hatvan geographiai mérföld) hosszú, de sokkal vízdúsabb, mint Anglia főfolyója. Forrásait az Isikári hegységből kapja, különösen a folyam kezdetén erős eséssel és számos zuhatagon át hömpölyög a meredek és magas bazalt meg trachyt sziklafalak között, a melyekben a rohanó víz helylyel-közzel a hosszú évezredekken át tartó munkájával mély medenczéket vájt magának. Csakis így lehet megérteni a folyónak itt-ott rendkívüli nagy mélységét. Így Cora Guidó említi, hogy a japáni mérnökök e folyót a torkolatától fölfelé, mintegy 106 kilométernyi távolságig mérték és sehol 300 lábnál keskenyebbnek s néhol 800 láb szélesnek találták s adott helyen a mélysége 37 méter! volt («e vi fu trovata in dati posti una profundità di 37 metri» i. h. 258-dik oldal). — Az első 10—12 mérföldnyi utat nyír-, rhododendron-, éger-, juhar-, bükk-, köris stb. fákkal borított hegyoldalak közt futja meg, mire egy 8—10 mérföld hosszú és 4—5 mérföld széles, lapályos völgyben, az úgynevezett Isikári völgyben foly-

tatja útját. E völgy egy valóságos virágos, szénafüves völgy, egy pampasz, vagy prairie kicsiben, a melynek hímes viránya a szomszéd hegyek sötét erdeivel szemben, üdítő ellentétet képez. Ezután a folyó egyideig újlag szűk völgyekbe szorúl, míg végre a szapporói alluviális sík területre ér, hogy azután a Sztrogonoff vagy Isikári öbölben a Japáni tengerbe ömöljön. Hogy ez a folyó is, mint általában Jézónak valamennyi folyója, a legizletesebb lazac-zokkal és másféle halakkal tele van, nem szükséges bővebben fejtegetni. A mint Ritter említi, az itt évenként összefogdosott halak után, nevezetesen pedig a szárított s a halszír végett kifőzött és összepreselt halak fölhalmozott maradványából képződött, úgynevezett halguánó után, az átható halszag messzire eltölti a levegőt (i. h. 14. oldal). — Mind Ritter, mind pedig Rein nagy jövőt jósolnak Jézó eme legszebb vidékének, ha majdan sikerülni fog az Isikári folyó torkolata előtt lévő zátonyt eltávolítani, illetőleg a nagyobb tengeri hajók számára kellő mély medrű csatornát kikotorni. Egyelőre a nagyobb tengeri hajók az Isikári torkolatától körülbelül 48 kilométernyire fekvő Otarunái-öblöcskének a kikötőjében kénytelenek állomásozni, mint a mely kitűnő rév, Cora szerint, mindennemű hajó számára alkalmas («rada eccellente ed accessibile a tutti i vascelli» i. h. 258. oldal.). A japáni kormány ezért csakugyan helyesen fogta volt föl a dolgot, a mikor a jézói gyarmatnak új fővárosául Szapporot (Otarunái és az Isikári folyó között) szemelte ki. Az Isikárinak főbb mellékfolyóiúl fölemlítendőek: az Uriugava, Szárácsigava, Jubaribétszu és Tóbétszu.*) Az Isikárin kívül, mint nagyobbacska folyókat, föl lehet említeni: a Tesio folyót, mely a sziget éjszaki csücskéjének nyugati oldalán ömlik a Japáni tengerbe, továbbá a Tokácsi folyót, mely a sziget déli csücskéjétől nem messze keletre egy szélesebb völgy torkolatából a Csendes-óceánba ömlik és végre a Tokoro folyó, mely az Okhoczki tengerbe ömlik. Az említetteken kívül még számos kisebb folyó, folyócska nedvesíti Jézó

---

*) Jézó sziget folyóinak neve ájnó nyelven *betszu* (olv. *betsz'*), japáni nyelven pedig *gara* utóraggal (suffix) jelöltetik, a mely utórag mindkét nyelven voltaképen rohanó hegyi vizet jelent. Mint érdekes tényt kívánom fölhozni, hogy itt Európában tudniillik a *Pyraeneusok*-ban is a rohanó hegyi vizeket (spanyolosan) *gara* vagy (franciásan) *gare* névvel jelölik.

talaját, a melyek rövidebb-hosszabb útnak megfutása után a három tenger fele rohannak. Úgy mint Szaghalinról említém, itt is megjegyzendő, hogy a tenger a partok közelében túlnyomólag igen sekély s hogy ennek következtében egyfelől a zavargó tenger és másfelől az egymással váltakozó zátonyok s a tenger színe alatt elrejtett sziklák miatt a sziget körüli hajózás nem veszély nélküli. Szerencsére van a szigetnek néhány jó kikötője is, a hol a hajók biztos menedékhelyet találnak. Ilyenek a már említett s az úgynevezett az Isikari öbölben fekvő Otarunaji kikötőn kívül még a hakodatei kikötő (Hakodate fővárosnál a Tszugár tengersizorosban), továbbá a mororáni kikötő, a sziget nyugati csücskéjének délkeleti partján (Mororan mellett, a Vulkán öbölnek a végét képező Endemo öblöcskében) s végre a sziget keleti csücskéjének a déli partján, az akesi-i kikötő (a hasonnevű öblöcskenek keleti oldalán Akesi mellett, a mely kikötő St. John szerint voltaképen az egyedüli valódi kikötő a szigeten («it is without exception the only place or locality which is a port» i. h. 352. oldal).

Jézó sziget geológiája. — A Szaghalin szigetről jövő hegyláncz tömege gránitból és ősi palából áll, míg a Kurili szigetekről jövő hegylánczban a vulkánikus képletek (trachytok és bazaltok) lépnek előtérbe. A sziget ősi talaja kétségtelenül a későbbi, tudniillik a harmadkori (tertiär) vulkánikus hatások alatt emelkedett a mai magaslatra; a mely emelkedés, a mint ezt több helyütt a hegyek oldalain kilátszó, úgynevezett emeletek (terrasse-ok) képződése is mutatja, a legújabb geológiai időkig elhúzódott s igen valószínűleg még mai napig sem nyert végleges befejezést. A sziget talajának emelkedését a vulkánikus hatások következtében leginkább abból a jelenségből láthatni, hogy míg a (gneisz, csillámpala, sericitpala stb.) Szilur- és Devon-közetekből álló őshegység (dr. Naumann i. h. 201-dik oldal) átlag csak 1000—1200 méter magasságig terjed s csak ritka kivételkép éri el a 2000 méter magasságot; addig a terciärkorbeli vulkánok közei a szigetnek a legmagasabb (kúpalakú) csúcsait alkotják s épen ezért a nyár derekáig hóval is földvék, miért is a június havában ide érkező külföldi e «hó-takart tetők» miatt az első benyomásra egészen svájci alpesi vidéket lát maga előtt. A vulkánok, a melyeknek máig is működő tagjait már első közleményemben (i. h. 105. oldal) felsoroltam, vagy az őshegységnek fölemelt tömegén áttörve

jelentkeznek, midőn az őshegység gerinczein kiálló kúpokat alkotnak, vagy pedig a fő hegylánczokon kívül s mintegy közöltök képeznek önálló kúpalakú hegyeket. A vulkánoktól kilökött tüzes láva, mely a hegység alaptömegét betemeté, ennek egyes kőzeteit sajátyszerűen átalakította (metamorphizálta), mikor például a finom szemcséjű mészköveket durva jegeczű mészsze változtatta, vagy pedig, mikor a puhább agyagkőzetekből kemény és lapjok szerint hasadékony palákat alkotott s a tipikus homokköveket elüvegesítette (dr. Naumann i. h. 202—203); íme ekként magyarázható a többi között a helylyel-közzel szabadon kiálló szarúfénykő-andeszit tömegek föllépése is. — A hol annyi vulkán van, ott magától értetődik, hogy ott az úgynevezett fumarolák (füstölgők) és szolfatárak (kéngőzölők), valamint a hévvizek sem hiányozhatnak. A tenger szintájánál jóval magasabban fekvő hegyi tavak, úgynevezett tengerszemek, milyenek Jézó szigeten a keleti csücske vulkánjai között: a Másiu-, Kuszri és Poromusiri tó, valamint a nyugati csücskén: az Oszatszto-, Sikotzto-, Osza és Kajubetóge tó, keletkezésökre nézve szintén a vulkánikus működésekkel állnak kapcsolatban, a mennyiben egyfelől a talajemelkedés és másfelől a köröskörül fölhalmozódott lávatömegek a vizek rendes lefolyásának útját vágván, ekként vízmedenczéket hoztak létre. — Minthogy a Hakodáte közelében lévő Komangatáke és Ézán vulkán területén lévő szolfatárak és hévvizek egészen az Algiriában lévő Hammam Meszkhutin-i («Elátkozottak fürdője») geyzirekre emlékeztetnek, a melyeket 1881-nek a tavaszán meglátogattam, az itt észlelhetőket a következőben kívánom röviden jellemezni. A fumarolák és szolfatárak területén egyrészt magában a talajban füstölgő és bugyborekölő nyílásokat és repedéseket, másrészt a földből kiálló kúpalakú kürtöket (tudniillik kéményeket) látunk, a melyeknek nyílásaiból vagy folytonosan, vagy időről időre sistergő füstöket és gőzöket látunk kitódulni, a mely alkalommal a földkéreg talpunk alatt folytonos rengésben van, s mintha egy gőzkazán tetején állanánk, a melyből fellökött forró gőzök úgy csapkodnak az óriási katlannak a falaihoz, a mi oly durranásokat és dörbörgéseket okoz, mintha a folytonosan remegő vékony és forró földkéreg minden pillanatban beszakadni készülne, pedig ez a játék már megszámlálhatatlan évszázadok óta tart. A kitóduló forró gőzök savanyú kénzagúak, és víznek s kéngáznak, valamint kénecs-

sav-gáznak a keverékéből állanak, a melyek maró hatásukkal a szolfatárak tuffa-fölületét szivacsossá változtatják. S a hol a természet romboló erői időről időre oly iszonyú pusztításokat idéznek elő, épen ezek közelében a növényzet a legbujább. Az őserdőkkel borított hegyoldalokból csak itt-ott merednek ég felé a régi tűzhányó-krátereknek romba dőlt csupasz falai, a melyek a sötét mély völgytorkokkal, az úgynevezett barrancákkal, egyetemben a tájképnek a vadregényességét még jobban emelik.

Jézó sziget növényzete. — A szigetnek, «par excellence» hegyes vidékü lévén, a növényzetnek a jellemző típusát is a hegyeket beburkoló erdőségekben kell keresnünk. Az első, a mit az útas Jézó szigeten lát, az a hegység meg az erdőség. — «Alig, hogy Szapporot (tudniillik a várost) elhagyjuk — így írja Bousquet — már is erdőbe jutunk. De vajon, ki is mondta csak, hogy Jézón sok az erdő? Hisz' ez hibás beszédmód. Csak egy erdő van itt; csakhogy ez azután az egész szigetet beborítja» (i. h. 215. oldal). — Már a fővénytörleszokon, mihelyt ezek a hullámjárásnak már nincsenek többé kitéve, s mihelyt rajta a gyepek képződik, az erdőképződésnek az első próbáit látjuk magunk előtt; a mennyiben eleinte ritkásan, utóbb mindinkább sűrűbben mutatkoznak a parti boróka (*Juniperus littoralis*) cserjék közt a vörös meg a fekete fenyűk (*Pinus densiflora* és *Pinus Massoniana*). Beljebb azután a legkülönbözőbb cserjéknek, kúszóknak és fáknak a sűrűsége kezdődik, a mely sűrűség csak a közvetetlenül a tengerből kiálló sziklafalak okozta megszakításokkal az egész szigetnek a partjait körülszegélyezi. Még valamennyi útazó, a ki a szigetnek déli és délnyugati partjait meglátogatta, dicsérőleg emelte ki eme parti sűrűségnek dús és szemgyönyörködtető vadregényességét. Csaknem léptenyomon a piros virágú azaliák (*Rhododendron Indicum*), a fehér virágú deutziák és a sötétpiros rózsza (*Rosa rugosa*) cserjék váltakoznak egymással; ez utóbbi cserjének ököl nagyságú húsos csipkeit mind a japániak, mind pedig az ájnók csemegéül kedvelik s köznyelven «parti körte» (Hama nási) név alatt ismeretesek (Ritter i. h. 55. o., Rein i. h. II. kötet, 109. o.). — Jézó erdőségeit az európai erdőségektől a fák és cserjék fajainak a nagy száma és a sokféle változatossága különbözteti meg. Az csak kivételes, hogy, mint például nálunk, egy s ugyanaz a fánem (például a tölgy, bükk stb.) úgy szólva egymagában ké-

pezzen egy erdőt; egy másik megkülönböztető sajátsága a jézói erdőségeknek még abban áll, hogy itt az erdőt alkotó fák közt a fölfutó és körültekerődő fás növényeknek, az úgynevezett liánoknak, se szeri se száma nincsen, minek következtében a jézói erdőségek egészen a trópusi vidékek erdőségeire emlékeztetnek. — Jézón a harasztos meg a fenyves, tudniillik a tűlevelű; erdőket kell megkülönböztetni, a melyek egymással váltakoznak s alkalmilag egymással vegyesen is találhatók. A lombos vagy harasztos erdők fáinak legfőbb képviselői részint a mi erdeinkben is előforduló: tölgy-, bükk-, gyertyán-, juhar-, szil-, éger-, szelíd gesztenye stb. fán kívül még a vad gesztenye fa (*Aesculus turbinata*), a magnolia (*Magnolia hypoleuca*) s a riczinuslevelű *Acanthopanax* fa. A kúszó és körültekerődők közül főlemlítendő: a vadszőlő (*Vitis labrusca*), a mérges szömörce (*Rhus toxicodendron*), a *Hydrangea petiolaris*, *Wistaria chinensis*, *Akebia quinata*, *Evonymus radicans* (ez utóbbi a mi repkényünket helyettesíti). Ezek a tölgy-, bükk stb. fákon vagy pedig a meredek sziklafalakon néha egész 25 méter magasságig is főkúsznak, valamint egyik fáról a másikra eresztik kacsos ágait, minek következtében az erdők sűrűje áthatatlaná válik, mint a subtropikus és tropikus vidékek erdei, minek következtében minden útnak a squatterek (első vagy őstelepítvényesek) módjára fejszével kezében kell magának útát vágni az erdőn keresztül. A mint Rein kiemeli, itt az emberi nyomtól még igazán szüzen maradt erdőségek vannak, a melyeknek belsejébe még a szénégető sem tette a lábát. — Minthogy Jézón a tel het hónapig tart s ekként a növénytenyészet hét hónapon át teljesen szünetel, a fás növények is kivétel nélkül sokkal határozottabban tüntetik föl az úgynevezett évgyűrűket, mint a melyek az öt hónapig tartó tenyészet és a hét hónapig tartó szünetelés évenként ismétlődő váltakozását fejezik ki. Emez évi gyűrűket nemcsak a lombos vagy hulló levelű, hanem még az állandó, tudniillik tűlevelű fák is mutatják. A tűlevelű fáknak legfőbb képviselői a tiszafák (*Taxus cuspidata*, továbbá *Cephalotaxus drupeacea*), s a különböző fenyők (*Abies Tsuga*, *A. polita*, *A. firma*, *A. bicolor*, *Larix leptolepis*, *P. densiflora*, *P. Massoniana* és végre az úgynevezett Jézófenyő vagyis az öt tűlevelű fenyő *P. parviflora*). Az erdők alját a különböző mohok, gombák, páfrányok stb. sűrűn és magasan benövik. Érdekes, hogy a gyöngyvirágot (*Convallaria majalis*), a mely minálunk az erdő-

ket diszít, itt sohasem az erdőkben, hanem mindig a nyílt mezősegeken és pedig tömegesen találni (Rein I. 165. o.). Úgy mint Szaghalinban, itt is, de már egy méter fölülű nagyságokban találhatik a törpe bambusz (*Arundinaria japonica*). — Végre, mint a legjellemzőbb nevezetességet, meg kell említeni, hogy Jézó szigeten egyfelől az arktikus szibériai és másfelől a subtropikus növényzetnek a képviselői találhatók; a mi abban leli magyarázatát, hogy míg egyfelől a téli Monszún idejében a sarkkörü növények magvai úgy a lég-, mind pedig a tengerárammal Jézó szigetre jutnak, azon mód történik ez a délvidéki növények magvaival a nyári Monszún alatt. Hogy a forró égből származó kamélia-fa (*Camellia japonica*), valamint a *Magnolia*, *Trochodendron aralioides*, az örökzöld *Skimmia japonica* és *Ilex crenata* Jézó sziget délibb részében a szabadban kitelelhet, ez egyenesen a Kuró szívnak tudandó be (mert habár itt a tél hosszadalmas, de a hőmérsék rendszerint nem száll le sokkal mélyebben a fagypontra alá); nem különben áll a dolog Japán faóriására, tudniillik az úgynevezett Szugi fára, vagyis a japáni czédrusfára (*Cryptomeria japonica*) nézve, mely Nipponban 35—45 méter! magasra nő*) s a mely, mint Reclus (i. h. 742. o.) kiemeli, Jézó sziget déli részében (Hakodate) mint ültetvényfa, szintén díszlik és igen magasra nő. — A *Cryptomeria* épen úgy, mint az ennél is még óriásabb *Sequoia gigantea* (Kaliforniában, Josemiti völgyben) a növényvilágban épen oly szerepet játszanak, mint a milyent játszottak az állatvilágban a harmad (tertiär) korbeli állatóriások (*Elephas meridionalis*, *Rhinocerus leptorhinus*, *Hippopotamus major*), de a melyek még a diluvialis korszak kezdete előtt kihaltak és sokkal nagyobbak voltak, mint a mai állatóriásoknak (az elefántoknak, az orrszarvúaknak, vízi lovaknak) a diluvialis korbeli ősei. — Képzeltethjük, hogy e faóriásoknak a harmadkor óta való fennmaradása mily fontos és érdekes kérdést képez a tudományos

---

*) Rein (i. h. II. k. 269. o.) írja, hogy Tokio és Kofu között egy olyan *Cryptomeria*-példányt látott, a melynek törzse másfél méternyre a földtől 9-41 méter kerülettel bírt. — John Booth említi, hogy egyszer tizenketten szálltak meg egy odvas *Cryptomeria*-fában. Angliában a *Cryptomeria* tenyésztése nem sikerült, míg Németországban két helyütt, úgymint Heidelbergában (a várban) és Bonnban sikerült 24 év alatt húsz méter magas *Cryptomeria*-fákat tenyészteni.

világban. Kísértsük meg tehát a híres amerikai tudós, Asa Gray, nyomán e kérdésre feleletet adni. — A harmadkorban Európában, valamint Ázsiában is tenyészett az óriási Sequoia stb. s ebben a korban a földgömb éjszaki felén a mai úgynevezett mérsékelt, valamint a hideg égövben sokkal melegebb s az egész éven át sokkal egyenletesebb hőmérsék, valamint sokkal nedvesebb időjárás uralkodott. Akkoron még Grönlandnak és Szibériának is szakasztott olyan szelíd égálja volt. A harmadkor vége felé Európa erdeiben (a melyek egészen a sarkkörig terjedtek) szintén megvoltak a Sequoia-, a Magnolia-, a Taxodia stb. fák, a melyek ma már itt nem fordulnak elő és csupán csak Éjszak-Amerikában meg az éjszakkeleti Monszún területen, mint ama véghetetlen régi időknek az élő tanúi maradtak fenn. De vajon miként eshetett meg ez a sajátságos kivételes állapot? — Hogy Éjszak-Amerikában meg a japáni szigetvilágban a harmadkorból eredő faóriások fönmaradhattak, annak egyszerű oka a heglánczatoknak (már első közleményemben érintett) sajátságos, tudniillik éjszakeről dél felé haladó irányában keresendő, a minek következtében a zord diluvialis időjárás beálltával eme melegebb égáljt követelő növények minden akadály nélkül lassanként a heglánczat irányában lejjebb dél felé húzódhattak; de hát Európában és Ázsia continensén miért nem történhetett ez? — A mint ismeretes, mind Európában, mind pedig Ázsiában az éjszaki szélességnek 35. és 47. foka közti területen egy nyugatról kelet felé húzódó hegységöv (az első közleményemben említett Richthofen-féle, úgynevezett Altáji hegységrendszer) létezik, a mely hegységöv lánczata a Pyræneusokon, Alpeseiken, Kaukázuson és a Thiansánon át vonúl, mint-hogy pedig ezek gerincei éjszak és dél közt egy igen magas határfalat képeznek, ezek a hideg elől délre való húzódnak az útját vágják, minek következtében a harmadkor meleg égáljában kifejtett növényeknek a diluvialis jégár (gleccser) kornak beálltával okvetetlenül el kellett pusztulniok.

Jézó sziget állatvilága. — Épen úgy, mint a növényvilágról említém, az állatvilágra nézve is ugyanazt lehet mondani, tudniillik, hogy Jézó szigeten egyfelől a sarkkörü és másfelől a délre vidékü állatfajok képviselői találhatók. — A mi a tengerben élő állatokat, a halakat és emlősöket illeti, itt ugyan azt kellene ismételnem, a mit Szaghalin leírásánál már bőven leírtam volt és azért e helyütt csupán csak a következő adatot

kívánom fölhozni. A mint Reclus munkájában olvasom: «Lyman egy hal vagy czet-féle állatról beszél, a melyet ő messziről látott, a mint ez a Tszugár-szoros vizében játszadozott, ezt az állatot a japáni hajósok kamigirinek híjják, abból az okból, mert a hátán egy élesen metsző uszonynyal bír: a mely egy késszerűen metsző háromszögletű lemezt képez, s a mely, a mint ők mondják, a bálnákkal való tusáiban neki fegyverül szolgál, a mely sajátzerű tusakodásokban ő szokta elvinni a győzelmi babért» (i. h. 748. o. továbbá Benj. S. Lyman: *Jesso Geological Reports for 1875*). — A mint Jézó növénytani nevezetessége az erdőségben rejlik, úgy hasonlóképen az állattani nevezetessége is az erdei állatokban keresendő. — Jézónak egyik fő specialitását a medve képezi, a mely mint majd később bővebben le fogom írni, az ájnók kedélyi világában nevezetes szerepet játszik. A barna szőrű jézói medve (ájno nyelven: kimui-kámoi), a mint Reclus kiemeli, egyfelől a kaliforniai medvére (tudniillik a Grizzlyre), másfelől pedig a már kihalt diluvialis korbeli barlangi medvére (*Ursus spelæus*) hasonlít; ez a medve lejjebb délre a Tszugár-szoroson alúl, tudniillik a Nippon szigeten már nem fordul elő. Viszont Nippon szigeten is van egy állat, tudniillik egy majom (*Inuus speciosus*), mely éjszakra épen a Tszugár-szorosig él, de azon túl éjszakra (úgy-mint Jézó szigeten) már nem fordul elő. — Hogy Jézó erdőségei a legkülönbözőbb vadállatokkal, szarvasokkal, őzekkel, farkasokkal, rókákkal stb. bővelkedik, azt talán nem szükséges bővebben fejtegetni. Böhmer szerint 1874—75 telén Jézó sziget déli vidékén 30,000 szarvast ejtettek el. Kreitner (i. h. 286. oldal) pedig 50,000-re teszi az évenként elejtett szarvasoknak a számát. — St. John fölemlíti, hogy még csak néhány évvel ennek előtte Hakodátéban a kereskedők 143 font özagancsot a benszülöttektől három dollárjával (hat forint ötven krajczár) vettek s negyven dollárért (85 forintért) adták el ismét az idegeneknek (i. h. 250. o.). — Egér kevés van, de annál több patkány (*Mus decumanus*) van Jézó szigeten, úgy hogy ez utóbbi valóságos csapást képez a szigetbeli lakosságra nézve; ez okra vezethető vissza, hogy az élestárat a földből magasan kiálló póznákra építik. — A madárvilág képviselői közül fölemlítendő a himes tollú pásztor (*Heterornys pyrrhogenys*), a mely majdnem oly gyakori, mint nálunk a veréb. — A japáni szigetvilágnak híres dalnoka nem a fülemilek közül való, mert ez egy

kakuk-féle, tudniillik a japáni úgynevezett unguvisz (*Unguisu*, *Cettia cantans*), melynek egy-egy darabjáért, mint Reclus említi (i. h. 747. o.), néha 2000 frankot is megadnak. Ez a mesterdálnok, a mely még kisebb, mint a mi fülemilénk, a természet ébredésekor, májusban, száll le a magas hegységekből és egészen augusztus végéig marad a berkekben, s a téli Monszún beköszöntésekor a magas hegységekbe vonul vissza.

A fentebbiekben láttuk, hogy Jézó, mint az éjszakkéleti Monszún-területnek a tagja, olyan élő fát (*Cryptomeria*) és élő állatot (jézói medve) mutathat föl, mint a melyek a föld történetének rég letűnt korából maradtak fenn; egy további ilyen állat, a melynek a Jézó szigeten való előfordulásáról meg nincsenek adataink, de a mely a dél felé legközelebb szomszéd szigetnek, Nipponnak, a világhírű specialitását képezi, az úgynevezett óriási szalamander (*Cryptobranchus japonicus*, van der Hoeven), a melyet v. Siebold fedezett föl. Ez a japáni nyelven «házekoi» (az egyes vidékek szerint: «hanzaki», «hanzake», «hádá kász» és «ángó») névvel jelölt, ember nagyságú (160 centiméter hosszú) fölötte esetlen alakú és lomha állat az éjszaki szélesség 34. fok és 36 percz között fekvő hegységeknek 400—1000 méter magasságban folyó patakaiban fordul elő, a hol pisztrángokból, békákból és vízi bogarak álcazáiból él. — Én egy élő példányt a hamburgi aquariumban láttam, a mely mintha tetszholt állapotban volt volna, az egész hosszú idő alatt, a mikor nézegettem, egy mocczanást sem tett, s a mint nekem az aquariumi igazgató mondá, ez az állat heteken át teljes apathiában és mozdulatlan állapotban szokott megmaradni. Ennek az óriási szalamandernak a kérdése azért oly érdekes, mert valaha a harmad-korszak idejében nálunk Európában is élt. — Ugyanis 1731-ben egy svájci orvos, Scheuchzer, egy megkövült csontvázat ásott ki, a melyet ő megkövült emberi csontváznak vélt, miért is azt a vízőzön tanújának: «homo, diluvii testis»-nek nevezé. Ugyancsak ő egy természet-történeti bibliát adott ki («in welcher di Physica sacra oder geheiligte Naturwissenschaft derer in der heiligen Schrift vorkommenden natürlichen Sachen, deutlich erklärt und bewährt wird»), a mely könyvben ő e csontvázat lerajzoltatta s a rajz mellé a következő (ránk nézve persze már egészen csodabogárszerű) magyarázatot adja: «Ein recht seltenes Denkmal jenes verfluchten Menschengeschlechtes der ersten Welt. Die Abbil-

ding giebet zu erkennen den Umcreysz des Stirnbeins, die Augenlinsen, das Loch der unteren Augenlinse, welches dem grossen Nerven vom fünften Paare den Durchpasz giebet. Ueberbleibsel des Gehirnes, des Jochbeines, etwas übriges von der Nasen, ein ziemliches Stück von dem keuenden Mäuslein. Weiter 16 Rückgradwirbel, Anzeige der Leber, zween ausgebildete Hände.» — Úgy hiszem a kegyes olvasó is rögtön fölismeri ama képtelenségeket, a melyeket a múlt századnak tudós orvosa itt a megkövült szemlencséről, májról stb. mond. — Mennyit haladt a természettudomány ez idő óta! — De mennyivel járult az emberiség fölvilágosodásához ez idő óta a természet-tudomány!

Úgy hiszem, nem szükséges, hogy valaki épen természet-tudós legyen ama verselménynek a megítélésére, a melyet a múlt századnak emberjavító tudákos versfaragója e csontváz-nak a rajza alá írt:

«Betrübtes Beingerüst von einem argen Sünder!
Erweiche, Stein! das Herz der neuen Bosheitskinder!»

Lehetetlen, hogy az, a kinek még romlatlan kedélye van, el ne mosolyodjék e rémesztő érzelgőségen; a természet-buvárra e kínrím még annyival inkább komikus hatású, mivel-hogy emez elszontyolódott bűnös csontváz nem is emberi csontváz, hanem az imént említett japáni óriási szalamandernek harmadkorbelti megkövült európai öse.

Jézó sziget mint gyarmat. — Az emberi művelődés «in ultima analysi» mindenütt a minket körülvevő természetnek a saját hasznunkra való legyőzésére vezethető vissza. Magának a szónak: «cultura», tudniillik művelés, eredeti értelme egyenesen a földnek — saját hasznunk céljából való — megművelésére vonatkozik és csakugyan a földkerekség népeinek minden magasabb műveltsége, kivétel nélkül, a földműveléssel vette kezdetét; földművelés nélkül nincs civilizatio. Ha tehát «vaden»-ről szölünk, ennek a voltaképeni fogalma nem az illető vidéknek a természettől való mostohaságára, hanem arra vonatkozik, hogy ott az emberi ész győzelmének a nyomai hiány-zanak. Hisz tudjuk, hogy az emberi civilizatióknak épen a gócz-pontjai, tudniillik a világvárosok, legeslegtöbbszörre eredetileg egészen terméketlen területeken épültek föl, s a hol az emberi

ész a homokon épült paloták mellé a földi élet szebbé tételére paradicsomi kerteket erőszakolt ki a fukarkodó természettől. Minthogy itt e földön csak a kettő között lehetséges a választás, tudniillik vagy győzni, vagy legyőzetni, azért a vadonok fiai: vagy mint a természetnek örökös rabszolgái élék napjaikat, ha önmagokban és társadalmilag szabadon is élnek, vagy pedig, mint a közéjük befészkelődött műveltebb embertársaiknak a legyőzött alattvalói tengetik életüket. — Ily szempontból kell tehát Jézó benszülötteinek, az ájnóknak, is a kérdését fölfogni, ha Jézóról, mint japáni gyarmatról, van szó.

«Az urak itt a japániak és a szolgák az ájnók», mondja a szellemes francia utazó, a már többször idézett Bousquet. Azoké minden, a mi jó és szép a szigeten, emezeké csakis a vadonok és pedig ezek is csak addig, a míg a japáni uraknak tetszeni fog. — «Kié ezek az amerikai lovak? A kajtáksié (már mint a japáni uralomé). Ki hízlaltatja ezeket a sertéseket? ki ültette ezeket a fenyőcsemetéket? ki állíttatta föl a táviró póznáit az út hosszában, a hol a kocsik nem járhatnak? Mindig csak a kajtáksi. S az ember rögtön azt mondja önmagának, hogy a kajtáksi itt oly szerepet játszik, mint Carabas őgróf a mesében*) — íme így jellemzi a mai állapotot Jézó szigeten Bousquet (i. h. 192—198. o.).

A különbség 1868 óta és az azelőtti idők közt csak abban áll, hogy míg annak előtte e sziget néhány japáni főúri, tudniillik dáimió**) családnak a hűbéri birtokát képezte, a mely dái-

---

*) Le marquis de Carabas, a mint némelyek előtt ismeretes, Perrault *Chat botté* (a csizmás kandur) című mulatságos meséjének a személye, a kinek őseitől való örökségét csak egy kandur képezte, de a mely állat az ő ügyességével urának fölötté nagy gazdagságot szerzett.

**) Japánban jelenleg a következő rendi fölosztás van: 1. Mikádó = császár (Mi = magas, kádó = kapu, porta, tehát «Magas Porta», a császárnak még egyéb nevei: Ten nó = ég királya, Ten si = ég fia, Dairó = pápa, Kinri száma = a palota ura, Go só = magas hely stb.). 2. Sin nó = császári család. 3. Kuva zoku olvasd Kadzoku = a családok virága, Japán magas arisztokrátiája, melyhez tartoznak a kugé-k, tudniillik udvari főnemesek és a dáimiók, tudniillik katonai főnemesek; 1868 előtt a katonai főnemesség feje volt a Sógún (Só = úr, gún = had, tehát: hadúr vala, a kit hízelgésből még Tái Sógún (tái = nagy) vagyis rövidítve Tái kún névvel jelöltek

miók azonban épen csak annyit törődtek e birtokaikkal, hogy belőlük minden tőkebefektetésnek a költsége nélkül a lehető legnagyobb hasznot húzhassák, a minek eszközlését ők tisztjeik belátására bízták, a kik azután a benszülött népséget, az ájnókat, mindig és mindenütt kizsarlották és kifosztották; mostanság pedig e sziget, mint állami birtok, minden áron és semmifele költség és fáradság kimélésével, kultivált gyarmattá változtatik át, miért is mai nap a japáni hivatalnokok az urak e szigeten, a kik a benszülöttek fölött parancsolnak, de e benszülöttek ma már oly szánalmas állapotban vannak, hogy egyfelől nincs mit már tőlök elvenni és másfelől már annyira meg vannak törve, hogy egyenesen igavonó barom módjára lehet őket fölhasználni. (Egy japáni szolgálatban álló alsóbb rangú amerikai gyarmathivatalnok ugyancsak nagyra volt vele, hogy neki a legelőkelőbb benszülött herczeg, tudniillik ájnó főnök, szokja a csizmáit tisztogatni.)

Jézó szigetből pedig akként lett gyarmat, hogy mikor 1868-ban a Mikádóval ellenséges dáimiók Nipponban való teljes leveretésök után párthíveikkel Jézóra menekültek s egy ideig itt fejtettek ki ellenállást, a császári seregek megszállották a szigetet s az utolsó fölkelő csapatok teljes szétverésével a szigetet a császári kormány számára elfoglalták. A fölkelő dáimiók és számuráik részint a csatában leölettek, részint elfogattak és ősi szokás szerint harakirire vagyis szeppukura (tudniillik hasfölmetszésre) ítéltettek, a jószágaik pedig elkoboztattak. Az 1868-diki forradalom legyőzésével eltörültetvén a Sogún-i

---

(így különösen az amerikaiak). 4. Si zoku = a tiszteletreméltó családok, úgymint Japán régi gentryje, tudniillik az úgynevezett Szamurái-k («les nobles à deux sabres» a két kardú nemesek, mert ezek mindig kardjaikkal az oldalukon jelentek meg nyilvánosan s ezeknek a gyermekei még az iskolába is kardosan mentek, a mely kardviselés 1868 óta megtiltatott). 5. Heimin, tudniillik a köznép s ennek három osztálya, úgymint a Hijakusi = a parasztság, a Sokunin = kézművesek, Akindó = kereskedők. — Az előtt a társadalmon kívül állóknak és így tehát megvetetteknek, aljasoknak tekintettek: az Etá-k (tudniillik a tisztátalanok, úgymint a peczérek, timárok s egyébként bőrrel dolgozók), a Hinin-ek (tudniillik a «nem emberek» vagyis a holttestszállító koldusok), a Jamabusi-k (tudniillik a kolduló barátok), a Gesá-k (a tánczosnók, énekesnők, valamint magok a színészek is) és végre a Jóró-k (tudniillik a kéjlölgyek).

méltóság (a mely mint már első közleményemben i. h. 192. o. kiemelttem volt, Kr. u. 1185-dik évtől kezdve a voltakepeni fejedelem tudniillik a Mikádó hatalmának rovására fejlődött nagygyá), ezzel egyszersmind a régi hűbér-rendszer is eltöröltetett s a birodalom egészen modern európai, tudniillik alkotmányos szervezetet nyert. Ugyanezzel az alkalommal az egész ország új politikai fölosztást nyert s Jézó sziget mint újabb keletű része a birodalomnak, gyarmatnak nyilvánított s mint ilyen a többi nyolcz régi országrésztől*) egészen külön hatóság, tudniillik a gyarmathatóság (kajtáksi) alá rendeltetett. — Egyéb-ként Jézónak a közigazgatása is egészen olyan, mint Japán többi részében. — Jézó jelenleg három kormányzóságra (Chò, olv. csó) van fölosztva, ezek: 1. Szapporó kormányzóság, Szapporó fővárossal), a mely Hitaka, Isikári, Tokácsi, Tesivó tartományokból,**) valamint Iburi tartománynak legnagyobb részéből —

*) Japán régi részei, a melyek az elsőnek kivételével a geographiai fekvés szerint nevezetnek, a következők: 1. Go-kinái (vagyis az öt törzs tartomány), 2. Tókaidó (tó = keleti, kái = tenger, dó = út, tehát a keleti tengerrész útja), 3. Tószándó (szán = hegy, azaz a keleti hegyrész útja), 4. Hokurokudo (hokú = éjszaki, tudniillik az éjszaki földrész útja), 5. Szánindó (in = árnyék, tudniillik az árnyékos hegyrész útja), 6. Szányódó (a napos hegyrész útja), 7. Nánkaidó (nán = déli, tudniillik a déli tengerrész útja), 8. Szaikaidó (szái = nyugati, tudniillik a nyugati tengerrész útja). — Ezekkel szemben a kilenczedik vagyis újabb országrész, az úgynevezett Hokkaidó (tudniillik az éjszaki tengerrész útja), a mely Jézó szigetet és a Kurili szigeteket foglalja magában. Végül a japáni birodalomhoz tartozik a Riu-kiú szigetek herczegsége, vagyis hán-ja (Hán tulajdonkép annyit jelent, mint a skót vagy ír clan = vérség, nemzetség), valamint még Muninto, tudniillik az úgynevezett Bonin szigetek birtoka (a tudósoktól használt név: bonin, nem egyéb, mint a japáni eredetű: munin, tudniillik «ember nélküli» névnek az elrontása), a mely szigeteket a japániak azért nevezték így, mert elfoglalásukkor egy emberi lélek sem volt rajtok (e szigetek már messzebb a Csendes-óceánban az éjszaki szélesség 26. fok, 37 percz és a keleti hosszúság 27. fok, 47 percz közt fekszenek).

**) Jézó sziget eredetileg tíz tartományra osztatott, melyek a következők: 1. Osima (a sziget nyugati csücskéjének déli részén, Hakodáté és Matszmáje fővárosokkal), 2. Siribesi (a sziget nyugati csücskéjének éjszaknyugati részén, Otarúnáj fővárossal), 3. Iburi (a nyugati csücskének éjszakkéleti részén Mororán fővárossal), 4. Isikári (az Isikári folyó területén Szapporó (néhányek szerint Szatszporó) főváros-

valamint Siribesi és Kitami tartományoknak körülbelül a feléből áll és összesen 49 kerületet vagy járást számlál; 2. Hakodate kormányzóság (Hakodate fővárossal), a mely Ósimán kívül az imént említett Siribesi és Iburi tartományoknak fönmaradt részeiből áll és 16 kerületet foglal magában; 3. Nemoro kormányzóság (Nemoro fővárossal), a mely Nemoro és Kusiró tartományokon kívül még Kitami tartománynak a hátralevő részéből áll, de ezen kívül ide tartoznak még a Kurili szigetek is, a melyek együttvéve a Csisima (tudniillik ezer sziget) tartományt teszik. Nemoro kormányzósága 22 kerületet foglal magában (lásd dr. Scheube, i. h. 221. o.).

A mi már most magának a gyarmatosításnak az előmenetelét illeti, úgy azt a japáni kormány részéről tett rendkívüli nagy költségekhez képest bizonyára csekélynek kell mondani; ezt pedig annál inkább kell kiemelni, mert nevezetesen a gyarmatban alkalmazott amerikaiak eddigelé ugyancsak arany jövőt hirdettek a gyarmatnak, pedig, a mint Rein mondja, ezek az amerikai kulturmérnökök inkább «arany libának» tekintették a gyarmatot, a melynek a tollait, a mint csak lehetett, kiki fosztani iparkodott. Ma már kétségtelen, hogy Jézónak még az annyit dicsőített bányamívelése sem fog valami nagyot lendíthetni a gyarmat fölvirágzásán. — Japán már rég idők óta a mesés gazdagságnak a hírében állott, pedig a tények ezzel föltűnő ellentétben állanak. Japánt nemesak a chinaiak és arabok, hanem az európai utazók is a távoli kelet Eldorádójának, «arany Ophyrnak» nevezték. Edrisi azt mondja, hogy Japánban meg a kutyák is arany nyaklánczot hordanak; Marco Polo (1253—1324) pedig csodákat mesélt Japánról, persze csak halálomás után, mert ő maga alig ha ott járt: «Chipangu (tudniillik Japán) kelet felé egy nagy sziget a nyílt világtengerben, 15,000 mérföldnyire a szárazföldtől, es pedig ez egy igen nagy

---

sal), 5. Hitaka (a sziget déli csücskéjének nyugati oldalán, Szaru olv. Szár fővárossal), 6. Tokácsi (a déli csücske keleti oldalán, Hiru vagy Bíró fővárossal), 7. Tesivó (a sziget nyugati partvidékén, Rurumoppe fővárossal), 8. Kusiró (a sziget déli és keleti csücskéje közt, Akesi fővárossal), 9. Nemoro (a sziget keleti csücskéjén Siretoko és Nisijáb fok közt, Nemoro fővárossal), 10. Kitami (a sziget egész éjszakkeleti partvidéke Szója és Siretoko-fok közt). — E megyék 1868 óta a fentemlített három kormányzósággá egyesítetttek.

sziget... Én nektek e sziget urának a palotájáról egy csodaszerű dolgot akarok elmesélni. Ugyanis ő neki egy nagy palotája van, a mely egészen finom arannyal van betetözve, mint a mi templomaink plével, és pedig oly gazdagon, hogy a nagy értékét alig lehet megbecsülni. Egyébiránt e palotának az egész kövezete, valamint a szobapadlók mind aranyból valók és pedig jó két újjnyi vastag lemezekből, de még az ablakok is aranyból valók, úgy hogy egészen véve e palota gazdagsága minden háttért és képzeletet fölülmúl» (lásd Yule: Marco Polo. Vol. II. 235. old.). — Igaz, hogy régebben meglehetősen sok ezüstöt vittek ki Japánból, de már 1642 óta egészen megszűnt az ezüst kivitele Japánból s a hollandiak ez idő óta a réz kivitelét hozták lendületbe. Mikor a legújabb idők óta, nevezetesen a Perry expedíció óta,*) a japániak hazájok kincseinek a lehető kiakná-

---

*) Ama reformmozgalmak megindításához, a melyekkel Japán a világnak egy, a történelemben eddigelé páratlanul álló példát mutatott, az úgynevezett Perry-expedíció, lényegesen hozzájárult, miért is erről itt röviden meg kell emlékezni. — Ugyanis 1853-dik év július 3-dikán egészen váratlanul egy öt amerikai hadihajóból álló csapat kötött ki Uraga előtt, a mely csapatnak parancsnoka, Perry, egy levelet adott át a japáni kormánynak, a mely levélben az amerikai Egyesült-Államok elnöke barátsággkötést és kereskedelmi szerződést kért Japántól. Perry hajócsapatával már július 16-dikán hagyta el Japánt, azt hagyván hátra, hogy az adandó válaszáért majd egy év múlva megint eljön. És csakugyan 1854-dik év február havában Perry egy nyolcz hajóból álló csapat élén egyenesen a Jedő-öbölben kötött ki, a mely vakmerőség a japáni kormányt egyenesen rémületbe ejtette. Addiglan a külföldi, nevezetesen európai hatalmak csak nagy nehezen és mindig nagy ajándékok kíséretében bírtak a japáni kormánnyal érintkezni, Perry egészen új szabású módszert használt. Mindenek előtt nagy bátorsággal s oly praktikus tanácsokkal lépett föl, a melyek előtt az országunk ügyét szívökön hordó japáni kormányférfiak nem zárkózhattak el. Perry csecse-becse ajándékok helyett egy kicsiny vasutat meg egy távirót állíttatott föl Jokohámában, a melyekkel a találmányok iránt fogékony japániakat ámulatba ejtette. Perry ismerte embe-reit, s ő volt az, a ki Éjszak-Amerika részére oly kedvező szerződést kötött, a milyent sem az angolok, sem pedig mások nem bírtak kieszközölni. Perrynek az érdeme azonban nemcsak ebben állott, hanem még abban is, hogy ő Japán reconstitúciójára mindenben praktikus tanácsokat adott, természetesen mellétekintetekkel saját hazája, az amerikai Egyesült-Államok, érdekeinek előmozdítására; innét van tehát az, hogy a többi között Jézó gyarmatosításában miért szerepeltek eleitől fogva annyit az amerikaiak. — Japánban addiglan, minden külföl-

zására fordították figyelmöket, a hegyeket a nemes érczek végett mind átkutatták és saját magokban nem bízván, idegen, legtöbbször amerikai bányászokat és bányamérnököket hívtak be s minthogy ezek Nippon hegyeiben édes kevés kiaknázatlan bányákat találtak, Jezó hegységeit kezdték átkutatni, a melyekről lehetőleg kedvező értesítéseket közöltek. Ez annál könnyebben mehetett, mert a japániak a számos kitűnő sajátságuk mellett azzal a nagy gyöngével bírnak, hogy a dícséret, hízélgés nekik fölötté jól esik; miért is a ravaszúl kalkuláló amerikaiak a japániak reformtörekvéseinek e téren való gyarló eredményeit csakhamar jó és szép szóval el tudták palástolni, s a gyarló jelen helyett egy aranyos jövőt helyeztek kilátásba. Ma már több mint harmincz éves keserű tapasztalat után azonban egészen kétségtelennek tűnt ki, hogy egész Japánban a legtöbb fém: milyen az arany, ezüst, ón, ólom, horgany, higany, oly szerény mennyiségben találtatik, hogy e tekintetben Japán más országokkal alig versenyezhet; réz és antimon már nagyobb mennyiségben fordul elő Japánban, de igazán gazdag mennyiségben itt csupán csak a vas és kőszén fordul elő. Csakhogy még a kőszént illetőleg is az újabbi vizsgálatok nagyban leronították azon vérmes reményeket, a melyeket a japániak Jezó rendkívül nagy mennyiségű kőszene iránt tápláltak; mert ugyanis kiderült, hogy a jezoí kőszén legnagyobb részt nem igazi fekete kőszén (Anthracit), hanem csak barna kőszén, a mely tehát sokkal kisebb becsű. Rein azt mondja Jezó bányászatairól: «Azon számítások, a melyeket a jezoí gyarmatigazgatás szolgálatában álló amerikai mérnökök, e sziget köszénére és egyéb becses ásványaira vonatkozólag újabb időkben tettek, nem egy kifogás alá esnek s részben inkább csak arra alkalmasak, hogy velök port lehessen a japániak szemébe hinteni» (i. h. I. 34.). Ugyancsak Rein szerint a gyarmat jövője az erdőségek és legelők czélszerű hasznosításában, valamint a halászatban és a tengeri hinár (Seetang) szedésében rejlik; s mindaddig, míg Jezónak lakossága aránylag gyér marad (Rein sze-

---

diben csak barbárt láttak; Perry az ő szellemi fölényével más véleményre tanította a japániakat, s a japániak elég eszesek voltak aunnak a belátására, hogy nem a külföldiek, hanem, hogy voltaképen ők a barbárok, a mint ezt később csakugyan magok is nyíltan bevallották.

rint Jezón, melynek területe majdnem épen annyi, mint Galicziáé, jelenleg 150,000 ember lakik, míg Galiczia lakossága 6.119,000-et tesz ki), addig egyedül maga a vadászat és halászat is képes lészen a sziget gyarmatosítására szükséges költségeket fedezni, ha ugyanis a japáni kormány az eddigi keserű tapasztalatokon okulva, nem egyoldalúlag s nem erőnek erejével az amerikai gyarmatosítás mintájára, hanem körültekintéssel s adott viszonyokhoz alkalmazottan fogja a gyarmatosítást folytatni.

TÖRÖK AURÉL.

A MEZŐGAZDASÁG SZABÁLYOZÁSA.

I.

Bámulatos a haladás, melyet a mezőgazdaság az idő folytán, de különösen korunkban s mondhatjuk napjainkban saját szemeink láttára tett s még folytonosan tesz a műveltebb, előhaladottabb nemzeteknél.

Képzeljük magunk elé például a kezdetleges és a mai szántás-vetést. Az első szántás-vetés, melyet őseink végeztek s általában az első gyermekkort élő népek végeznek, tulajdonképpen csak abban áll, hogy a földön szétszórják a magot s ezt, hogy a madarak ellen védve legyen, jól-rosszúl betakarják.

De ily messze sem kell mennünk, hogy csodálkozva nézzük, hogy az emberiség mily óriás haladást tett a mezőgazdaság terén, értve nem csak a földművelést, hanem általában az állattenyésztést is. Csak össze kell hasonlítanunk a már nem egészen kezdetlegesnek mondható földművelést, akár csak egy oly földműveléssel is, mely még koránt sem áll a mai tökély legmagasabb fokán. Míg az elsőt csak mesterségnek tarthatjuk, addig a másodikat már inkább tudománynak, művészetnek kell neveznünk. A régi s nem is valamely rég múlt kor mezőgazdasága és a mai mezőgazdaság közt — ezt bátran mondhatjuk — ugyanazt a különbséget állíthatjuk föl, mely az ipar terén a kézművesség, mely nem iparművészet, és a gyáripar közt létezik.

Csak egy példával akarjuk föltüntetni a régiebb és a mai földművelés közt fönforgó különbséget s ezt a példát két velünk versenyző ország: India és az Egyesült-Államok viszonyaiból merítjük.

Az indiai földműves búza alá tízszer, sőt hússzor is megszántja, jobban mondva fölkarcolja földjét, hiszen csak kezdetleges faekével szánt. A föld megtrágyázását, s a hol teheti, megöntözését sem mulasztja el. Egy hektár búzatermés learatásával és csomóba kötözésével azonban két ember tizennégy napig is elbabrál. Az aratást még ma is sarlóval végzi. A búzát azután apró kis ökreivel, melyeket «kedves leányaim»-nak szólítgat, nyomtatja ki. A cséplést nem ismeri, sőt azt határozottan károsnak és veszélyesnek tartja. Egy angol birtokos gözcseplőt hozatott, hogy gyorsabban végezze a munkát. Az indriotok bámulva nézték a csodát. Midőn azonban azt dolgozni látták s tapasztalták, hogy a gép nem töri össze a szalmát, a dolgot kérésre, könyörgésre fogták. «Uram! — mondták — ne dolgoztassál ezen a gépen, mert szerencsétlenné teszed magadat. Nem lesz polyvád s mivel tartod el állataidat?»

Nem így tesz az amerikai farmer. Nem készíti elő földjét azzal a gonddal, melylyel az indus. Nem is szorúlt reá, de nem azért, mint azt némely ember hinné, ki Amerikáról valamely fölületes tudósítást olvasott, mert ott a föld nagyon televényes, vagy mert ott oly bőségben áll a föld rendelkezésre, hogy ha a talaj egy helyütt kimerül, már mindjárt új földet lehet fölszántani, hanem lényegileg csak azért, mert a népesség még ritka. Még fölületes földművelés mellett is nem csak a belfogyasztást lehet kielégíteni, hanem abból még a külföldnek is át lehet engedni némi fölösleget. A külföld pedig, ezt napjainkban is érezzük, nem az a biztos piac, mely a termelőt belterjesebb gazdálkodásra ösztönözné. Az eszközök azonban, melyekkel az amerikai mezőgazda dolgozik, a lehető legtökéletesebbek, össze sem hasonlíthatók a régi szerszámokkal, sőt legtöbbje nem is a szerszámokhoz, hanem a gépekhez sorolandó. A munkaeszközök-nél fogva is az amerikai mezőgazdaság a már előhaladtabb mezőgazdaságokhoz tartozik. De a régiekhez mérve, tökéleteseknek mondható eszközök sem elégitik ki az amerikai farmert, még tökéletesebbekre vágyik. Minden törekvése, minden igyekezete oda irányul, hogy a lehető legkisebb erőfeszítéssel a lehető legnagyobb eredményt érje el.

Míg az indiai gazda a tespedést, a maradást, a régihez való göröcsös ragaszkodást, a tudatlanságot és az előítéleteket képviseli, addig az amerikai ifjú erőtől és tettvágytól duzzad, folytonosan előretörni, előrehaladni kész. Az indiai megelé-

szik, mondanók a semmivel, az amerikai anyagilag és szellemileg jól akar élni.

De az amerikai mezőgazdaság azonban háttérbe vonulni kénytelen az előhaladottabb nyugateurópai államok mezőgazdasága mellett, mely már nem csak tökéletes munkaeszközökkel rendelkezik, hanem fölhasználja a gazdasági tudomány minden vívmányát. Ezekben az államokban a mezőgazdaságnak már föltétlenül belterjesebbnek, okszerűbbnek is kell lennie. Sűrű népességek eltarthatása buzdítja s kényszeríti is őket arra, hogy mindent fölhasználjanak, hogy a föld minél nagyobb hozadékokat adjon.

Korántse higyük azonban, hogy a már előhaladottabb országok mezőgazdasága is mindenütt följutott volna a tökélynek ama magas fokára, melyet a mai tudomány útmutatásait követve, már jelenleg is el lehetne érni. Hézagok és hiányok még a legelőhaladottabb államokban is vannak, melyek részint az emberekben, részint a létező gazdasági viszonyokban gyökeresnek. Az amerikaiakat bámuljuk szerszámaikért, de azért vannak vidékek, hol még nyomtatnak vagy legalább az utolsó census alkalmával még nyomtattak. Franciaországban, Németországban vannak egyes vidékek, hol egy hektáron 40—50 hektoliter búzát is termelnek, de vannak ismét vidékek, hol az átlagos termés nagyon is gyöngé. Ne gondoljuk azonban azt, hogy azokat a nagy terméseket a természettől különösen megáldott területek szolgáltatják. Ellenkezően, azokat a nagy hozadékokat többnyire épen oly vidékeken nyerik, melyekkel a természet mostohán bánt el. Az emberek szorgalmuk, gondosságuk és tudományuk által tették azokat különösen termékenyekké. Sajátságos tapasztalat, de az emberek természetében rejlik, hogy az áldott vidékeken a haladás sokkal lassúbb és nehezkesebb, mint az aránylag szegény vidékeken.

II.

A mezőgazdaság fejlődése szoros kapcsolatban áll a birtok- és a társadalmi viszonyok fejlődésével. Föladatunk körén kívül esik, hogy e fejlődési folyamatot részletesen vázoljuk. Ezt csak általános és fővonásaiban akarjuk föltüntetni. S a vázlat, melyet itt nyújtunk, egyes nemzetek viszonyaiban mutat

ugyan föl eltérő vonásokat, nagyban és egészben azonban az összes nemzetekre s e szerint reánk is illik.

Az embereknek a teljes vadság állapotából való kibontakozására az első lépcső a csoportképződés vala, mely különösen a síkságokon, hol nem csak a hason fajokkal, hanem a nálok sokkal erősebb állatokkal is meg kellett küzdeniök, midőn élelemkeresésre indultak, igen korán következhetett be. Az emberek ebben a korban életök föntartására összegyűjtötték a vadon termő gyümölcsöket, elfogták a nálok gyöngébb állatokat, de megették az útjukba akadt idegen csoportnak a viadalban megölt vagy elfogott embereit is.

S az embercsoportok közt való összeütközések gyakoriak lehettek, mivel a kis csoportnak is nagy területet kelle bebarangolnia, hogy magának a föntartására szükséges élelmi szereket megszerezhesse. Már élelmezés tekintetében előnyösebb helyzetbe jutott az a csoport, mely szert tett valamely kezdetleges fegyverzetre, mely őt fölmenté az állat-elfogás fáradalmaitól, mely őt tehát a vadászatra képesíté, de a mely neki egyszersmind a nála különben erősebb vadak ellen fölenyt biztosított. A vadászat már népesebb csoportot tett lehetővé. Még jobban elszaporodhatott a csoport, midőn a szükség vagy a bőség által ösztönözve, az elfogott állatokat megszelidíté. Az e fokon álló csoport már nem ette meg az idegen csoport elfogott embereit, hanem azokat rabszolgáivá tette. A kisebb területen való megélhetés ritkította is az idegen csoportoknak egymással való találkozását és összeütközését; ez is hozzájárult az erkölcsök megszelidüléséhez.

Midőn a csoport még inkább elszaporodott és törzsszé vagy nemzetséggé fejlődött, a szükség azt a föld megmunkálására kényszerítette. A föld első művelői még korántsem telepedtek meg, hanem csak addig maradtak egy helyütt, míg a földet ki nem éltek, míg az állataiknak elegendő legelőt szolgáltatott.

Birtokviszonyokról és általában mezőgazdaságról csak attól az időponttól szólhatunk, midőn az elszaporodott, néppé fejlődött nemzetségek valamely vidéken állandóan megtelepedtek. A megszállt vidéket vagy országot a nemzetségek magok közt megosztották.

Nemzetségek osztályáról és nem egyéni osztályról lehetett szó. Az élet- és vagyonbiztosság teljes hiánya megköve-

telte, hogy a nemzetség tagjai közös központon, szűk területen egymástól mintegy halltávolságra lakjanak, hogy emberek vagy vadállatok részéről történő megtámadtatás esetén egymásnak azonnal segítségére lehessenek. Az ily nemzetségnek azonban aránylag nagy területet kellett elfoglalnia, mivel élelmezését vadászatból és főleg az állattenyésztésből nyerte. A megtelepülés első idejében szó sem lehetett rendszeres földművelésről, állandó szántó, legelő és erdős területről, annál kevésbbé egyéni gazdaságokról. Az erdős területeken különben is előbb még irtani kellett az erdőt, hogy szántót és legelőt lehessen kapni. A határ a nemzetség összes tagjainak közös használatára volt. Közösen együtt legeltették a mezőn állataikat vagy makkoltatták az erdőben sertéseiket. Közösen szántottak, vetettek, arattak; csak is a terményekben osztozkodtak. Egyéni vagy inkább családi fölosztás alá csak a szállás területe vagyis a belsőség esett. Ezen sem létezett egyéni tulajdon a mai értelemben.

Az első szállásokat vagy lakhelyeket korántsem szabad valami szilárd építményeknek gondolnunk. Az első időben, midőn a nemzetségek még a határon belül változtatták szállásait, az épületek inkább amolyan fasátrak valának. Csak később építettek magoknak az emberek állandó lakhelyeket, amolyan sűrű és fakunyhókat, midőn a határon belül való vándorlásnak is véget kellett vetni s tulajdonképen megkezdeni a rendszeres földművelést. Ekkor hasított ki minden lakház mellett egy darab föld veteményes kertnek, gyümölcsösnek.

Midőn megkezdették vala a rendszeres földművelést, a szálláshoz vagy községhez legközelebb eső területet szemelték ki szántóföldnek. Ezt a területet elosztották három mezőre, az egyiket őszi, a másodikat tavaszi vetésnek használták, a harmadikat pedig ugarnak hagyták. A mezőket ismét fölosztották dülökre. A dülők mindegyikében minden egyes közbirtokos kapott részt és osztályt önálló használatra. Ezek a részek hosszú csíkok vagy pedig apró négyszögek valának, a föld alakja szerint.

Az önálló használat joga még nem jelentette azt, hogy a közbirtokos a neki jutott földdarabot tetszése szerint használhatta, sőt ellenkezően a használatban kötve volt a közbirtokosok gyűlésének határozatához. A közgyűlés állapította meg külön-külön minden egyes dülőre a mezei munka végzésének

idejét, valamint a vetemény minőségét. A szántást, vetést, aratást, behordást, egy szóval minden mezei munkát a közbirtokosok ugyanazon a dűlön egy időben és egyszerre tartoztak végezni; a megszabott munkaidőn kívül munkát végezni vagy a földek közé kimenni nem volt szabad. Szintügy tilos volt mást elvetni, mint a mit a közgyűlés megállapított.

A mívelt területet, hogy az állatok ellen védve legyen, rendszeren bekerítették. Mihelyt az aratást és behordást bevégezték, a kerítéseket lebontották. A tarlón való legeltetés már közös vala. Közös s mondhatjuk korlátlan vala a legelő és erdő használata. Minden közbirtokos annyi állatot hajtott ki a legelőre vagy az erdőbe, a mennyije csak volt, vagyis a mennyit képes volt kiteleltetni. Az erdőből is annyi fát vitt ki építkezési vagy tüzelési czelokra, a mennyi neki tetszett. A földadat különben sem az erdő kimélése, hanem ellenkezően írtása vala. Minél jobban ritkultak az erdők, annál több tér jutott a szántásravetésre és legeltetésre.

Mondanunk sem kell, hogy míg régebben a nagy határok idején, a nemzetség vala a föld tulajdonosa, a szűkebbre mért határon már a község lett tulajdonossá. A község vagy közbirtokosság tagjai a szabad emberek, hisz ezek alkották a községet, különben is verrokonok valának. A bevándorlott idegeneket csak a közgyűlés fogadhatta be, azaz vehette föl a vérségi kötelekbe.

III.

Egyesek, különösen a nemzetseg fejei, kiknek nagyobb számú rabszolgáik és állataik valának, már korán kiváltak a közösségből. Írtási engedélyt kértek és kaptak a távolabb határban és megszerezték az általok, jobban mondva embereik által írtott terület tulajdonát; hiszen a közbirtokosokat sem tekinthetjük földműveseknek, a mezei munkát, legalább az első időkben nem ők, hanem rabszolgáik végezték. Az írtás, a területnek művelésképes állapotba hozatala adta meg az egyéni tulajdonnak a jogcímét. A nemzetség-fők később elhatalmasodtak, földesurakká lettek és hatalmoknak alávetették a szabad községeket is. A földesuraság fejlődése és az egyéni tulajdon elterjedése tulajdonképp egy kettős föl és lemenő folyamat-

tal járt együtt. Míg a szabad osztály lefelé szállt, jobbágy helyzetbe jutott, addig más irányban megszűnt a rabszolgaság.

Nem kívánjuk e folyamatot részletezni, csak néhány vonást akarunk kiemelni. A rabszolgaság megszüntetésére a keresztyénségen kívül főleg az a tény is hatott, hogy míg a rabszolgát ura minden körülmények közt tartozott eltartani, a jobbágy föntartásáról az úr annyiban nem volt köteles gondoskodni, a mennyiben azt ellátta földbirtokkal, a szükséges jószággal. Így látjuk azt, hogy rendkívül nagy éhségek idejében nagy arányokat öltenek a rabszolga-főlszabadítások.

Mi most a közsabadok hanyatlását illeti, ennek részben magok voltak okai. Elég önzők voltak abban, hogy egymást az irtás művében, mely akkori időben a fő gazdasági föladat vala, nem segítették, s elég önzők voltak abban is, hogy a községből kivándorolt telepesek, a fiók községek jogait a saját előnyükre korlátolták. A községből elszakadtaknak csaknem közömbös volt, hogy megmaradnak-e a község határában, vagy elmennek a közel szomszéd földesúr jószágára. Sokat befolytak a közsabadok vagyoni hanyatlására és elszegényedésére a vérdíjak, a hadi kötelezettség. A ki a vérdíjt nem tudta megfizetni, kénytelen volt a községből kiválni s miután más község sem fogadta be, az üldözés ellen csak a földesúr jószágán kereshetett menedéket. A hadi szolgálattal való kisebb-nagyobb terheles a földesúrtól függött. A bármi okból elszegényedett ember, társaihoz segedelemért sok esetben hiába is fordúlt volna, de kész segedelemre talált a földesúrnál, ha magát és birtokát neki fölajánlotta. A földesúr ellátta a szükséges szarvasmarhával. S a midőn a földesúr már eléggé hatalmas volt, sok neki lekötöztetett és hódoló embernek parancsolt, a megmaradt kevés szabadnak jogát sem igen tartotta tiszteletben. De különben is lazák és bizonytalanok valának az akkori viszonyok, és kétségtelen, hogy egy hatalmas földesúr védelme és pártfogása sokkal többet ért a teljes védtelenségnél, habár ez az egyéni szabadság korlátozásával járt is.

A földesuraság vagy hűberiség fejlődése egyrészt lökést adott az egyéni tulajdon fejlődésének, de másrészt előmozdította a nagybirtok-rendszert, melyet azonban nem szabad összetéveszteni a nagy gazdaságokkal. A földesuraság, különösen már hanyatló korában, midőn a régi büszke családok kihaltak vagy elvérzettek és helyökbe egy új, törpebb nemzedék jött,

mely nem bízott a maga erejében, adott létet ama különféle intézményeknek, melyeket, esodálatos! — napjainkban ismét előtérbe helyeztek. A hitbizomány, a minimum, melyek után ismét esengnek, egy hanyatló kor korcsszülötte.

Ha most a mezőgazdaság fejlődését tartjuk szem előtt — s mi tulajdonképen erre fektetünk súlyt — nem feledkezhetünk meg arról, mit már különben mondottunk, hogy a nagybirtok még korántsem jelent nagy gazdaságot is. A nagybirtokon mint kisk gazdaságok ott voltak a jobbágy-birtokok, ott a földesúri hatalommal daczoló és a királysággal szövetkezett városi polgárok kis birtokai. Magoknak a földesuraknak tulajdonképen föntartott jószága, vagyis szántóföldje, melyet a jobbágyok műveltek, sem vala valami nagy terjedelmű. A legelő különben is közös volt, a földesúr állatai együtt legeltek a jobbágyok állataival s jegyezzük meg, nem csak a közös legelőn, hanem a tarlón is. — S kezdetben az erdőhasználat is közös vala, építési és tüzelési anyagot a jobbágy is szabadon hozhatott az erdőből.

IV.

Miként az egyéni tulajdon fejlődésére, úgy bizonynyal a mezőgazdaságnak arra a haladására, melyet tagosítás vagy tanyai rendszer néven nevezünk, a nagybirtok adta meg a lökést. A nagybirtokosnak kellett először éreznie azokat a hátrányokat, melyekkel a közösség és a közösséggel okvetlenül járó korlátozások járnak. Természetes, hogy e tudat fölébredése már előhaladottabb gazdasági állapotokat, nagyobb népességet, ipar és kereskedelem fejlődését, általában forgalmat és jogbiztosságot föltételez.

Egy oly korszakban, melyben a termelés főleg csak a saját szükséglet kielégítésére irányúl, mert a fölösleget legfőlebb a jövő esetleges hiányainak pótlására félre lehet tenni, de bajos volna értékesíteni, egyrészt azért, mert még bő és nagy földterületek állanak rendelkezésre és másrészt, mert hiányoznak az eszközök azok tova és különösen messze vidékre való szállítására, egy ily korszakban nem igen gondolnak földjavításokra, belterjesebb és jobb művelésmódokra s így nem is érzik a közösség hátrányait, azt a nagy gátat, melyet a haladásnak szab. Mások a viszonyok, a mint a népesség szaporodik, a midőn ipa-

ros és kereskedelmi központok alakulnak, a midőn megindult a tulajdonképi munka-megosztás s a fölösleg értékesítése nemcsak lehetővé, hanem szükségé is válik.

A nagybirtokosok valának bizonyosan az elsők, kik nem engedték meg, hogy a saját művelt területökön a védő sövényeket lebontsák. Ezzel megszüntették a tarlón való közös legeltetést s később a közös legeltetést általában; majd kihasították és birtokukhoz csatolták a magok legelő-illetőségét. A községek és az apró birtokosok csak nyomukban jártak, követték az adott példát.

Mielőtt tovább mennénk, csak mellékesen akarjuk megjegyezni, hogy a most vázolt fejlődésmenet alapgondolatát Anglia mezőgazdasági történetéből merítjük. Az angol tagosítások egy nagy társadalmi forradalommal jártak, mely a szabad parasztságot (yeomanry) elpusztította. S valószínű, hogy innen veszik némelyek azt a gondolatmenetet, hogy a parasztságnak előnyére van a széttagolt birtok. Egyet azonban nem fontolnak meg, hogy ott a tagosítással tulajdonképen az járt, hogy a földesúrnak adták át az egész legelőt és a kis és apró birtokos minden legelő nélkül maradt egy oly időben, midőn a mezőgazdasági technika még korántsem érte el mai tökélyét. — Természetes, hogy a kisbirtokosok osztályának el kellett pusztulnia, mint alapjaiban megrendült volna napjainkban az orosz parasztság, ha Oroszországban a művelődés magasabb fokon áll, pedig ott a parasztokat csak a faizási jogtól fosztották meg.

E közbevetés után folytathatjuk gondolatmenetünket. Vázlatunkból világos, hogy a népesség minden szaporodása szükségessé tette a belterjesebb földművelést és általában a belterjesebb gazdaságvitelt. Azt a folyamatot kell vázolnunk, mely a közösségből való teljes kibontakozásra vezetett és mindenütt föltétlenül vezet.

Vissza kell térnünk a községi művelésre, a hol, mint látuk, a közös birtoknak az a része, melyet szántónak használtak, apró kis darabokra volt eltagolva s egyéni használatra átengedve a közbirtokosoknak. Az osztály kezdetben, míg csak kevés volt a közbirtokos, évenként ejtetett meg. Később, midőn a közbirtokosok elszaporodtak és új területekre már nem igen lehetett letelepedni, a midőn tehát a népesség eltarthatása miatt a földet jobban elő kellett készíteni, jobban meg kellett szántani és trágyázni, az osztályt már csak hosszabb időközök-

ben ejtették meg. Újabb hosszabb idő leteltével egészen fölhagytak az osztálylyal s mindenki örökre megtartotta az általa bírt földet. A szántóföld megszűnt közös lenni, átment egyéni tulajdonba, melynek azonban korántsem szabad a mai értelmet tulajdonítani.

Mit a szántókról mondtunk, áll a rétekről is. Ezek is kezdetben közös használatul szolgáltak, később átmentek egyéni használatba, majd egyéni tulajdonba. Ezek a változások a szántók változásaival egyidejűleg történtek. Ezek is lényegileg mívelt területet képeznek.

Közös tulajdonban és használatban maradt még a legelő és az erdő. De a legelő, melyet a szántó számára való foglalások is csökkentettek, kezdett szűknek bizonyulni. Korlátolták a legelőre hajtható állatok számát. Később, midőn a népesség még jobban elszaporodott és önfentartásból több növényi és állati eledelt kellett előállítani; mindenütt ott, hol a legelőt szántófölddé lehetett átalakítani, azt föl is osztották s át is alakították szántófölddé. A legelő föntartása ott, hol nem absolut legelő-talajról van szó, általában csak addig van és lehet indokolva, míg arra a nép élelmezése miatt nincs szükség. A mint ez a szükség előállott, a mint a legelő elégtelennek bizonyul a szükséges állatok eltartására, annak föntartása határozottan káros, káros még azért is, mert ott veszendőbe megy a trágva, melyre pedig a szántó hozadékának növelésére is szükség van.

A legelő fölosztásával következett és következik be a birtok-tagosítás. Már előbb a szántóföldekre szorítkozva történik ez meg ott, hol a közös legelőnek, már akár azért, mert ez havas-legelő vagy absolut legelő-talaj, soha sem szabad fölosztás alá kerülnie, hol mindenkorra közös, de korlátolt használatban kell megmaradnia.

Míg a régibb időkben az erdőpusztítás gazdasági föladat volt, hogy helyet csináljanak az emberek élelmezésére szükséges területnek, a korlátlan használat nem csak jogos, hanem teljesen indokolt is vala, a népesség szaporodásával előállott annak szüksége, hogy az erdő kiméltessék. Korlátolták a használatot, majd megszüntettek minden közösséget. Az erdő is magántulajdonná vált. A magántulajdonosok visszaélései eredményezték azt a helyesebb fölfogást, hogy az erdő holt kézre és általában legalább is állami befolyás alá kerüljön.

V.

A francia forradalom nemcsak az emberiség, hanem főleg az európai szárazföldön a tulajdon, a birtokviszonyok és általában a mezőgazdaság történetében korszakalkotó. Megszüntette a földesuraságot, mely különben már azelőtt rég elvesztette vala régibb társadalmi jelentőségét s mely akkorra anachronismussá vált, mert csak jogokkal járt, megfelelő köteleességek nélkül. A régi, hatalmas földesúr, ki épen oly úr vala a maga területén, mint a király a maga birtokán, egyszerű földtulajdonossá lett, de tulajdonossá a mai értelemben. Tulajdonossá a mai értelemben lett a jobbágy is. Megszűntek a külön kiváltságok, megszűntek a külön terhek. Az egykori földesúr épen úgy, mint az egykori jobbágy, állampolgárrá lett, ugyanazokkal a jogokkal, ugyanazokkal a köteleességekkel.

Az új irányadó elveket ekkép formulázza az 1791 szeptember 28-iki törvény: «1. czikk. Franciaország egész területe épen oly szabad, mint az emberek, melyek azt lakják; e szerint a földbirtok csak a törvény által megállapított használatnak és csak azoknak az áldozatoknak lehet alávetve, melyeket a közjólét igényel, föltételezve az igazságos és előleges kárpótást; 2. czikk. A tulajdonosok tetszésök szerint változtathatják földbirtokuk művelését és fölhasználását, szabadon megtarthatják termésöket, valamint szabadon rendelkezhetnek birtokaik terményeiről, akár az ország belsejében, akár kifelé, mindazonáltal mások jogai sérelme nélkül és különben is kötelesek a törvény rendeleteit megtartani.»

Midőn ily elvek jutnak érvényre, az eredmény csak is nagy arányú haladás lehet. Midőn az emberi tevékenység és erő kifejtés nincs korlátolva, magát szabadon érvényesítheti, kétségtelen, hogy e szabadsággal élni is fog s igyekezni fog előre törni, előre jutni, nem mulasztja tehát el testi és szellemi erejének minden oldalú és irányú kifejtését. Nincs az a kor, mely rakjon bármennyi gátat és akadályt a haladás elé, melyben egyes, rendkívül kiváló tehetségek magasra fölemelkedni ne tudnának. De az ily rendkívüli tehetségek nagyon ritkák és számos tehetség szárnyszegetten áll meg, látva azokat a rendkívüli akadályokat, melyekkel meg kell küzdenie. A szabadság verőfénye, a

haladás és emelkedés lehetősége azonban megadja a módot, hogy még a közepes tehetségek is érvényesítsék erejüket, szellemi képességeiket. A haladási és emelkedési vágy általánossá lesz. Mindenki versenyre kel, hogy a másikat anyagilag és szellemileg fölülmúlja.

Nem csoda tehát, hogy korunk minden téren s így a mezőgazdaság terén is óriás haladásokat tett. Hiszen nálunk még felszázada sincs, hogy az emberek és a föld fölszabadultak a bilincsekből s összehasonlíthatatlanul más a mai magyar mezőgazdaság, mint volt a régi, midőn az a nemesi nagyobb birtokokon, melyek pedig a példát tartoznak adni, az egész gazdaságvitel, mint Korizmics jellemzően mondja, lényegileg abból állott, hogy behajtották a robotot, a kilenczedet és a dézsmát.

De nem is kell a 48 előtti időkre visszamennünk, hogy roppant különbséget lássunk a régibb s a mai mezőgazdaság közt. Csak gondoljunk vissza, hogy minő volt mezőgazdaságunk csak húsz, harmincz év előtt is, midőn széles e hazában kevés kivétellel mindenfelé a nyomtatás járta, midőn uradalmakban, egyes nagyobb gazdaságokban egész télen át is nyomtattak. Mennyi vesződséggel járt akkori időben még a gabonának a szeméttől való megtisztítása. Kiszeelelték, kézi rostával megrostálták, de a rostált gabona még tele volt idegen magvakkal, apró göröngyökkel. Az őrleni való gabonát megmosták, megszáritották. S mennyi bajuk volt az első birtokosoknak, kik gözcseplőt mertek hozatni. Akárhánynak folygyűjtották cséplőjét, még termését is. Apró vonások ezek, melyeket azonban helyes szem előtt tartani, midőn mezőgazdaságunk és haladása fölött ítéletet mondunk.

Ha mezőgazdaságunk ma még nem áll azon a fokon, melyre más előhaladottabb népek már fölemelkedtek, ha mezőgazdaságunkban még ma is sok a hiány, sok a középkorias, gondoljuk meg első sorban azt, hogy az előhaladottabb államokban is vannak egész vidékek, melyek meg nagyon messze állnak a haladásnak attól a fokozatától, melyet már más vidékek elértek s a gazdaságok túlnyomó része meg sem közelíti, a mintagazdaságokat. — Ha nálunk panaszkodnak, hogy mennyire hátra vannak gazdaságaink, számtalan angol író idézhetnénk, kiket ki nem elégít hazájok gazdaságvitele, kik az angol farmerek többségét épen úgy vádolják okszerűtlenséggel, tudatlansággal, sőt egyoldalúsággal, mint mi a mi gazdáinkat. Pedig ná-

lunk hányan tekintenek bámulattal az angol farmerre és általában az angol mezőgazdaságra.

Ne téveszszük továbbá szem elől azt sem, hogy chablon-szerű mezőgazdaság egyáltalán nem létezik, hanem annak első sorban is alkalmazkodnia kell a vidék talaj, éghajlati és népességi viszonyaihoz. Ezek a viszonyok döntők a művelési ágakra, a művelési módokra, sőt a birtokviszonyokra is.

Vannak hazánkban vidékek, melyek a természettől utalva látszanak lenni arra, hogy az állattenyésztésre fordítsák a fő gondot, melyeken tehát a legelő-feltörés, a rétpusztítás valóban bűn. Továbbá vannak vidékek, hol szükségképen parcellás gazdálkodást, kapaművelést kell folytatni, hol a tagosítás lehetetlen, s ennek kieroszakolása egyértelmű volna a népesség kiűzésével, kipusztításával. Ismét vannak hazánkban oly vidékei, melyeken a legelő gazdálkodás valódi állatkínzás, és a legelő fönntartása nem az állattenyésztés haladását, és ha nem is az ellenkezőjét, de minden esetre a maradást, a tespedést jelenti. Az ily vidéken, ha az állattenyésztés tényleg fejlődésnek indul, az állatoknak szükséges takarmányt mondhatnók föltétlenül mesterségesen kell termelni. Csak gondoljunk a nagy alföldre.

S a mezőgazdaság minősége fölött nem eszmék és elvek, hanem, mint már jeleztük, a népesedési, illetőleg az értékesítési viszonyok döntenek. Bár mennyire megváltoztatták is a jelenlegi közlekedési eszközök azokat az előföltételeket, melyekre Thünen alapította a termelési körökre vonatkozó tanait, ezek a tanok nagyban és egészben még ma is igazak. Ma is tapasztaljuk, hogy a népesebb városok környékén előtérbe lép a kerti és a tejgazdaság és háttérbe szorítja a gabona-termelést. Ma is látjuk, hogy a távol vidékeken az állattenyésztés mellett háttérbe vonul a földművelés. Ma is látjuk, hogy a népesebb államokban belterjesebb, a kevésbbé népes államokban külterjesebb a gazdálkodás. S korántse képzeljük s higyük, hogy ez talán azért van így, mert minél sűrűbb a népesség, annál olcsóbb a munkabér; ennek valódi oka az, hogy minél sűrűbb a népesség, annál indokoltabb a változatos és belterjes termelés, mert annál biztosabb az értékesítés lehetősége.

A gazda, legyen az maga a tulajdonos vagy haszonbérelő, gazdálkodjék az nagy, közép vagy kis birtokon, ha csak nem a saját szükségletei termelésére szorítkozik — mi többnyire, bár nem mindig a tényleges parcella-birtokon az eset — gazda-

ságában és gazdaságvitelében a piac igényeihez tartozik magát alkalmazni és alkalmazkodik is, már a mennyire ezt a mezőgazdaság kötött volta, mely a művelés-módban, a vetés-forrásban bizonyos rendszerességet okvetetlenül megkövetel, megengedi. Ha búzát keresnek, búzát, ha árpát, árpát és ha húst, húst fog termelni. A piac igényeinek szemmel tartása, adott esetekben oktalanságokat, sőt esetleg visszaéléseket eredményezhet, azért még a mai állapotok közt egyetlen egy józan gondolkozású embernek sem juthat eszébe, hogy azzal a követeléssel álljon elő, hogy a törvényhozás vagy a közigazgatás bizonyos eszményi elv vagy eszményi gazdálkodás miatt az egyesek gazdaságvitelébe beavatkozzék s a felelős gazda helyett az állam állapítsa meg a gazdaságnak miként való kezelését és a gazdára ráparancsoljon, hogy csak ennyit szabad búzával, ennyit árpával stb. bevetni, ennyin pedig okvetetlenül kell takarmányt termesztetni.

Volt idő, midőn az ilyféle parancsok hasznosak és szükségesek valának, mert a nép az értelem igen alacsony fokán állott s szükségképen másnak kellett helyette gondolkoznia. De ma már ezen az állapoton nagyban és egészben túl vagyunk. A nép nagy többsége kinőtt a gyermekkorból és elég érett arra, hogy önmaga gondoskodjék önmagáról, önmaga legyen boldogulásának és szerencsésének kovácsa s ne az állam tegye vagy inkább akarja őt boldoggá tenni. Hol a nép még éretlen, éretté kell tenni. Éretté lesz, ha maga előtt látja a haladást, ha a példa által ösztönözve és buzdíttatva, maga is haladni akar.

VI.

Mezőgazdaságunk további haladásának és fejlődésének előfeltételét részünkről a gazdák képzettségében, értelmi tehetségében keressük. Intézmények, hatósági beavatkozás, mely az értelemfejlesztés körén túl megy, nem sokat lendítenek. Az a hatósági beavatkozás, mely még a támogatást is meghaladja, mely az egyesekre a gazdaságvitel és kezelés módját is reá akarja parancsolni vagy kényszeríteni, haszon helyett csak kárt okoz.

Ha valaki azt hiszi, hogy most már a ház asztalán fekvő törvényjavaslat, mely nem egészen helyesen neveztetik mezőrendőri törvényjavaslatnak, törvényerőre emelkedve, a mező-

gazdaságnak új lendületet, különösen új irányt fog adni, azt fölvirágoztatja: az magát csalódásban ringatja. Az alapelv, mely abban a vezérfonalat képezi, a magántulajdon és ennek folyománya, a földbirtok szabad használata, már ma is működik és gyakorolja üdvös befolyását. Ha tehát annak törvénynyé válásához nem csatolunk is túlzott reményeket és várakozásokat, azért mégis melegen óhajtjuk, hogy az mielőbb törvényerőre emelkedjék. — S e törvényjavaslatot üdvözöljük azért, mert menten tudta magát tartani a nem régiben divatos eszméktől, melyek birtokainkat meg akarták fosztani a most élvezett szabadságtól, s üdvözöljük azért is, mivel kiküszöbölte az előadói javaslatból azokat a részleteket, melyek nem a mezőgazdaság haladását, hanem megállapodását, helybenmaradását eszközölték volna.

Szerencsés alkotásnak s épen e miatt szükségesnek tartjuk e törvényjavaslatot azért, mert a nagy eszmék és a nagy elvek, minő a magántulajdon és a földbirtok-szabadság szabályozást és a gyakorlati élethez való simulást igényelnek. Minden elv, legyen az magában véve a legüdvösebb, a legszebb, ha az ridegen állítatik föl és vitetik keresztül, áldás és haladás helyett vészt és rombolást okoz.

Így ha az egyéni tulajdon és a szabad használat joga különösen mint valamely rideg, korlátlan jog fölfogva, alkalmaztatik ott, hol a birtokok keveredettek, hol az egyes birtokrészek apró, kis csíkokat vagy négyszögeket képeznek, korántsem jár azzal az üdvös eredménnyel, melyet a tagosított birtokon eszközöl. A birtok-keveredettség kizárja a tulajdon és a használat korlátlanul szabad érvényesülését, föltétlenül megköveteli a vetés-forgási kényszert. S ennek a kényszernek a birtokosok magokat, a saját érdekökben, alá is vetik. Képzeljük csak magunknak, hogy az ily apró csíkokon az egyik búzát, a másik árpat, a harmadik zabot, a negyedik kölest stb. vet. Hát azt hiszi valaki, hogy a gazda azt fogja aratni, a mit vetett? Dehogy, hanem azt is, mit szomszédja vetett. Azonban nem csak a vetési kényszert kell az ily helyeken föltétlenül gyakorolni, hanem még a munkateljesítés kényszerét is.

Mindezeket, még a régi közösségből eredt, viszonyokat kimélni kell, csak föntartani nem szabad. Minden gazdának meg kell adni a módot arra, hogy ebből a kényszerhelyzetből kilépessen. S az előadói javaslat csak annyiban volt téves és

elhibázott, a mennyiben a régi minimumból indulva ki, bizonyos földbirtok nagyságához s nem annak igen természetes módjához, a körülkerítéshez kötötte a közösségből való kilépés föltételét. Nagyon apró kis csikkal vagy négyszöggel senki sem fog a közösségből kilépni. Annak, a ki kilep, már nagyobb földdarabja van, a mely bizonyosan érdemes reá, hogy sövény-nyel körülkeríttessék. S birtokának elkeríthetését mindenkinek meg kell engedni, ha más miatt nem, már csak abból az okból is, hogy az ily elkerített s bizonynyal már belterjesen művelt birtok megadja a lökést arra, hogy az emberek megszokják a tagbirtokot és általában a tanyai gazdaságot.

A mezőgazdaság és általában a belterjes művelés föltetelezi, hogy a gazda, ha szabad e kifejezést használni, összenőjjön birtokával, vagyis megköveteli, hogy a gazda folytonosan birtokán lakjék, az folytonos gondozásának és fölügyelésének tárgyát képezze. Az eszmény, mely felé nálunk haladni kell és lehet is, hogy megszűnjék a községi és a községből való gazdálkodás. A mily hátrányos, akadályozó, időt rabló a községi gazdálkodás, epen oly, habár más irányban is, terhes az a két-tős háztartás, melyet nálunk megint az alföldön folytatnak. Apró, kis falvak létesítésére, melyekben van a templom, az iskola, a község háza, a korecsma, körülötte néhány lakházzal, melyben az elaggottak, a napszámosok, a kézművesek laknak, melyek körül terülnek el a kisebb-nagyobb gazdaságok, középen a tanyával, kell a főtörekvést fordítani. Csak attól az idő-től, midőn nálunk is érvényre fog jutni a farm-rendszer és lehetőleg megszűnik a birtok-keveredettség: számíthatunk igazi belterjes gazdálkodásra, valódi gondos földművelésre és állattenyésztésre. Természetes, hogy ezzel számos nagy falunak, meg városnak csúfolt falunak is el kellene tűnnie, bizonynyal nem a társadalom és a műveltség kárára, hanem annak rendkívül nagy előnyére s minden kétségen fölül a mezőgazdaság nagy hasznára.

S habár ma még nagyon kevés pártolója van is ez eszmének, az idővel mégis valósággá lesz. A kénytelenség és a jobb belátás viszi majd erre a gazdákat, s egyik nagy eszközül szolgál ebben ép a tagosítás, az utak jó karban tartása. Hiszen sokan főleg azért ellenzik ezt az eszmét, mivel, mint mondják, a tanyai nép téli időben el volna zárva minden közlekedéstől, minden érintkezéstől s teljesen elvadulna. Ez csak ma áll, mi-

dön egynémely tanyát mérföldek választják el a községtől vagy várostól, de nem állhat akkor, mikor sűrűn következnek egymásra az apró falvak és a körülöttök levő tanyák.

VII.

Az utóbbi években előállott, mondhatjuk általános ár-hanyatlás, mely azonban főleg a nyers terményeket érintette, melyek eddigelé az ár-alakulásban némileg eltérő viszonyokat mutattak, a mennyiben ezek, ha nem egyes éveket, hanem bizonyos időszakokat nézünk, folytonosan emelkedtek, előtérbe hozták nálunk is az állattenyésztést, a szemtermelés területének korlátozásával. A kormány buzdításával és támogatásával, de máskülönben az emelkedett húsárak által ösztönözve, különösen a szarvasmarha-tenyésztés nálunk is az utóbbi években nagyobb fejlődésnek indult, s azt hisszük, hogy ezt a fejlődést az a ténykörülmény, hogy az ár-hanyatlás az állati terményeket sem hagyta érintetlen, nem akasztotta meg.

Mely tények okozták napjaink ár-hanyatlását, ezt nem akarjuk e helyütt fejtegetni. Elég annyit megjegyeznünk, hogy ennek vannak természetes és mesterséges okai, mely okok közt azonban a túltermelés ki van zárva. Nem fejtegetjük azt sem, hogy vajon a mai árakat állandóknak kell-e tartani abban az értelemben, hogy azoknak a mai fokozaton fölfül való emelkedését hosszú időre kizártnak kelljen tekinteni, vagy hogy azok csak átmenetiek-e, melyek vagy már is, vagy legalább már közel jövőben újabban emelkedni fognak. De azt minden esetre meg kell jegyeznünk, hogy mint mi látjuk a viszonyokat, gazdáinkat azzal, hogy már a közel jövőben emelkedő árakat s általában oly árakat is fognak kapni, milyenek a hetvenes évek árai valának, nem kecsegtethetjük. Sőt ellenkezően, ha őszinték akarunk lenni s gazdáinkat hiú reményekben ringatni nem akarjuk, azt kell mondanunk, hogy megszűnhetik ugyan a mai védelmi rendszer a nélkül, hogy ez a mai árakat lényegesen fogná javítani, sőt megeshetik, hogy évtizedek is el fognak telni a nélkül, hogy a mai árfokozatban valamely változás történék, mivel a mai ár-hanyatlás egyik kiváló oka a termelési költség hanyatlása. S ezt illetőleg csak azt akarjuk megjegyezni, hogy angol kísérletek bebizonyították, hogy magában Angliában drága

műtrágyával egy és ugyanazon a területen minden pihentetés nélkül és folytonosan lehet búzát és pedig olcsóbban termelni, mint a mennyibe a «távol nyugatról» hozott búza kerül. Épen ezért számításaikban, gazdasági rendszerök megállapításában csak is a mai árakat szabad és lehet alapul venniök.

S e gazdasági rendszerben, ha nem értünk is egyet azokkal, kik Európát csak is az állattenyésztésre tartják utalva, kétségtelenül kiváló helyet kell elfoglalnia az állattenyésztésnek s különösen annak, mely az emberek élelmezésére irányul, vagy is a tejgazdaságnak és a hústermelésnek. S midőn ezt kimondottuk, meg is jelöltük az irányt, melyben állattenyésztésünknek haladnia kell, ha azt akarjuk elérni, hogy az állattenyésztés jövedelmező is legyen. Nekünk a belterjes állattenyésztésre, tehát a minőség javítására kell a főfigyelmet fordítanunk. Nekünk azon kell lennünk, hogy tejelő állataink bőven is tejljenek, húsos állataink pedig bőven adjanak húst. A kora érettséget s ennek ellenére is a nagyobb súlyt kell szem előtt tartanunk. A húsos állatokat illetőleg magunkévá kell tennünk, mit az amerikai gazda akkép fejez ki: Meg kell takarítani egy téli takarmányt a nélkül, hogy az állat súlyban vesztené.

Gazdáink egy része ismeri és követi is e szabályt. De azért van hazánkban elég gazda, ki azt még hírből sem ismeri. S hány van, ki az állattenyésztést legelő nélkül teljes lehetetlennek tartja, mivel gondolatban meg mindig abban az időszakban él, midőn hazánk mezőgazdasága külterjességénél fogva főleg az állattenyésztésre szorítkozott s mivel a nagy birtokokon még ma is előtérben látja a legelőt, nem gondolva meg, hogy ez csak azért történik, mivel az illetőknek az ily nagy gazdaságok belterjes művelésére nincs meg a szükséges tőkejük. Mondanunk sem kell, hogy ez teljesen indokolatlan s alaptalan álnézet, melyet egyes szakembereink is, kik többnyire angol gazdaságot vagy valami uradalmat tartanak szemök előtt, kiknek látköre rendesen csak egy vidékre szorítkozik, szintén fentartani segítenek, folytonos följajdulásaikkal, hogy mennyire terjed a szemtermelés. S tartunk tőle, hogy az ilyféle álnézeteknek még tápot nyújt a törvényjavaslat az az intézkedése, mely a közlegelők fölözthetását a hatóság, illetőleg a kormány engedélyetől s attól akarja függővé tenni, hogy takarmányosról gondoskodva legyen.

Ha nálunk abszolút legelő-talajokat, melyek alatt a bő legelőket értjük, alakítanák át szántóföldekké, ez ellen a némileg erélyesebb föllépést teljesen értjük s helyeseljük, miként értjük s helyeseljük, midőn a törvény gátolni akarja a legelőnek pusztítását, túlzott legeltetés által. Megmondottuk s csak ismétljük, hogy mi nem csak hibának, hanem valóban bűnnek tartjuk a bő legelőknél feltörését. De vajon mi értelme és jelentősége van azoknak a legelőknél, melyeket rendesen felsoztak törni, a melyekről főleg a szarvasmarha, különösen nyáron, sokkal éhesebben jön haza, mint kiment volt. Elősegíti-e vagy nem inkább hátráltatja-e ez a bő tejelést és a gyors fejlődést, melyekre különös súlyt fektetnünk és a mely irányt elő kell mozdítanunk.

Még egy tévedésre akarnánk rámutatni. Gyakran szólanak az állattenyésztés hanyatlásáról, midőn az önforoghat ugyan, de tényleg fönn nem forog. Az állattenyésztés hanyatlását emlegetik, ha az állatok létszáma megapadt vagy esetleg csak változatlan maradt. Az állat-létszám apadása azonban nem jelenti szükségképen az állattenyésztés hanyatlását, sőt ellenkezően éppen nagy arányú fejlődésének lehet folyománya. Az állattenyésztés végeztelje — a lovakat, szamarakat és öszvéreket ide nem értve — hogy az embereknek elelmet, ruházatukra anyagot szolgáltatassanak. Mi tehát az, mely az állattenyésztés fejlődésének vagy hanyatlásának egyedüli mértékét képezi? Kétségkívül az az állattenyésztés által évenként szolgáltatott termény. Ha ez növekedik, akkor nem szólhatunk az állattenyésztés hanyatlásáról, hanem igen is fejlődéséről. Az állattenyésztés belterjes fejlődésével, tehát a minőség javulásával, az állati termények emelkednek. Ha a szarvasmarhát már két éves korában mészárszékre viszik és ez a két éves éppen annyit, vagy esetleg még többet is nyom, mint a három éves s ez bizonynyal nálunk is történik, ha talán nem is oly általánosan, mint a műveltebb európai államokban vagy az amerikai Egyesült-Államokban — nem apadhat-e a szarvasmarha-létszám a nélkül, hogy a hústermelésben bármi fogyatkozás is mutatkoznék? Az a nyugati faj tehén, mely naponként 15—20 liter tejet ad, számra nézve egyenlő a riska tehenecskével, melyből naponként, ha sokat, két liter tejet tudnak kifejni.

Se indokoltnak, se helyesnek nem tartjuk a hatóságnak s különösen a kormánynak beavatkozását egy oly kérdés elin-

tézésében, hogy vajon a birtokosok elérkezettnek tartják-e már az időt arra, hogy köztök a közös legelő fölosztassék, annál kevésbbé, mert a tényleg fölosztásra s eke alá kerülő legelők egyáltalában nem érdemlik meg a föntartást, sőt inkább az állattenyésztés érdekei követelik, hogy azok minél előbb fölosztassanak, hogy a gazdák kénytelenek legyenek az állatoknak szükséges takarmány mesterséges előállításáról gondoskodni. Ne tartsunk attól, hogy azok nem fognak takarmányt természeteni. A szükség csakhamar erre fogja őket kényszeríteni, mert csakhamar fogják tapasztalni, hogy ha földjüket nem trágyázzák, kellően nem művelik, nem is terem.

VIII.

Mezőgazdaságunk teljes kifejlődését, fölvirágozását nem a külterjes, hanem ellenkezően a belterjes gazdálkodásban kell keresnünk. Mezőgazdaságunknak nem szabad egyoldalúvá lennie; nem szabad annak se kiválóan a szemtermelésre, se kiválóan az állattenyésztésre fektettetnie. Ha általában boldogulni és haladni akarunk, föltétlenül szükséges, hogy mindent, a mit e hazában csak termelhetünk, termeljünk is. Nekünk semmit sem szabad elhanyagolnunk, legyen az nagy vagy kicsiny. Minél változatosabbá tesszük mezőgazdaságunkat, annál biztosabbá és annál állandóbbá, hullámsokknak kevésbbé, kitetté tesszük gazdaságaink jövedelmezőségét.

Ha súlyt kell fektetnünk és öszhangot kell létesítenünk a mezőgazdaság két legfőbb ága: a gabonatermelés és a szorosabb értelemben vett állattenyésztés közt, nem kevésbbé föl kell karolnunk a mezőgazdaság kisebb, úgynevezett mellékágait is. Különösen kiemelendőknek tartjuk a kertészetet, kivált a konyhakertészetet, a gyümölcsösöket, a méhészetet, a selymészetet és a baromfi-tenyésztést.

A baromfi-tenyésztés fontosságát illetőleg legyen szabad kivételesen egynémely nem egészen érdektelen adatot fölhozunk. Így érdemes megemlítenünk, hogy Franciaországba az 1877—86-ik években évenként átlag bevitt szarvasmarha értéke vala 61·4 millió frank, a bevitt juhok értéke pedig 93·6 millió frank, melyek fődözetére 40·6 millió frank értékű tojás vitetett ki. Még érdekesebb az az adat, hogy a tulajdonképen

fogyasztásra bevitt ökrök (35·6 millió frank) értékét meghaladta a tojáskivitel. — Saját statisztikánk is szolgálatot ily irányú adatot, csak hogy óvakodni kell, ebből egyoldalú érvet meríteni, mint ezt, például az adatokat illetőleg, tettek.

A ló- és a juhtenyésztésre is bizonyynyal méltán különös súlyt fektetünk. De vajmi kevesen fogják nálunk tudni, hogy úgy juh- mint ló kivitelünk értékét meghaladja az élő és a leölt szárnyasok kivitele. Lókivitelünk értéke vala ugyan is az 1883—87-ik évek átlagában 3·62 millió forint, juhkivitelünké 3·40 millió forint, ellenben a szárnyasoké 3·84 millió forint. Ugyanazokban az években évenként átlag kivittünk 3·32 millió forint értékű tojást és 5·38 millió forint értékű ágytollat és pelyhet.

Se többet, se kevesebbet nem akarunk ebből kihozni, mint hogy egy oly mezőgazdasági ág, melynek csak évi kivitele 12—13, sőt tekintettel arra, hogy a szárnyasok és a tojás kivitele mondhatni évről évre emelkedik, még több millió forintot is képvisel, méltán érdemel figyelmet és ezzel egyszersmind igazolni akartuk azt, hogy a mezőgazdaság fő termelési ágai mellett a mellék termelési ágakat sem szabad elhanyagolnunk, sőt azokat minél inkább fejlesztenünk kell, hogy az árcsökkenés következtében a fő ágakban előállott kisebb jövedelem kipótoltassék.

S ha mindezeket fölemlítettük, tettük ezt azért, mivel örvendünk, hogy a faiskolák kérdése törvényes szabályozást nyer. Mi azonban súlyt fektetnénk arra, hogy a faiskolák ne egyedül faiskolák, hanem kertek legyenek, melyek nevelési célul a gazdasági értelem fejlesztésére és másrészt a rend és pontosság megszokására szolgáljanak. Miként szeretnők részünkre a faiskolákat vagy inkább kerteket berendezve látni, azt itt nem akarjuk részletezni. E tekintetben nézetünket egy más dolgozatban már elmondottuk. Mi arra fektetjük a súlyt, hogy a gyermekek a mezőgazdaság mellékágait elsajátítsák, megtanulják különösen nem csak a gyümölcsfa-oltást, hanem a konyha-kertészetet, a méhészetet, a selymeszetet, sőt a baromfival való bánást is. Nagyobb és népesebb községekben az iskolakertet föl lehetne használni a túró-, a vaj- és a sajtkészítés tanítására is. De e mellett különös és fő súlyt fektetünk arra, hogy a gyermekek megtanulják a rendet és pontosságot, megtanulják azt, hogy a gazdaságról épen úgy,

mint a háztartásról rendes és pontos följegyzéseket tegyenek.

Mi általában és különösen mezőgazdaságunk haladásának első elő- és alapföltételének az értelem fejlődését tekintjük. A gazdasági értelem minél szélesebb körökben való elterjedésére, a legalsóbb rétegekbe való behatolására fektetjük a súlypontot. S a gazdasági értelem első és alapföltétele, hogy az ember magának a saját anyagi helyzetéről, bevételeiről és kiadásairól mindenkor számot tudjon adni. Ki számol és nem a vak világban él, az megszokja életmódjában, egész gazdaságvitelében a rendet és pontosságot, az nem fog erején túl költenek, de másrészt igyekezni fog jövedelmét gyarapítani. Ki már erre a pontra eljutott, abban már fölébredt a tudvány és az igyekezni is fog módokról és eszközökről gondoskodni, melyek segítségével célját érheti.

A hitelszövetkezetek mellett, mint ezt mindenkor kijelentettük, nem azért szólaltunk föl, mintha a hitelbe különösen szerelmesek volnánk, vagy mintha általában helyeselnék azt a különben is már meghaladt álláspontot, mely a hitelgazdaságnak roppant nagy előnyöket tulajdonít, holott annak csak viszonylag lehet jogosultsága, hanem fölszólaltunk azok mellett, mivel azokat is eszköznek tekintettük a gazdasági és a gazdálkodási értelem fejlesztésére. Értelmes gazdák irányában nem kellene és teljesen fölösleges is volna a politikai községet vagy a politikai hatóságot oly teendőkkal terhelni, melyeket a gazdák szövetkezete is elláthatna, de minden kényszer és külső beavatkozás nélkül el is látna.

Épen mivel az értelemfejlesztésre fektetjük a fősúlyt s mivel mezőgazdaságunk fölvirágzását az értelmiség fejlődésétől, még pedig a legalsóbb osztályokban, várjuk és reméljük, nem pedig hatósági beavatkozásoktól, nem mulaszthatjuk el megemlíteni, hogy ebben a tekintetben nagy föladatok várnak a gazdasági egyesületekre és a szaksajtóra is. A gazdasági egyesületeknek, de a sajtónak is különös tekintettel kell lennie a kisbirtokosokra. Szaklapjaink szélteben, hosszában leírnak oly gazdasági műveleteket, oly gazdasági eszközöket, melyeket a kisbirtokos egyáltalán nem alkalmazhat. Mit tartsunk egyik gazdasági egyesületünk eljárásáról, mely elküldött néhány kisbirtokost a ménesi gazdaságra, hogy ott tanuljon. Hogy a ménesi gazdaságot a kisbirtokos megbámulhatja, azt elhiszszük,

de hogy más egyebet is tanulhatna, mint saját tehetetlensége érzetét, az is bizonyos.

Mennyivel czélszerűbben és helyesebben is tette volna az a gazdasági egyesület, ha már a gazdákat tapasztalat szerzése végett kiküldi, ha azokat elküldi például Württembergbe, Badenbe, hogy ne szóljunk Franciaországról, Belgiumról, hol az érintkezés lett volna megnehezítve, hol magok előtt látták volna, miként szokás kisgazdaságokon gazdálkodni, miféle szerszámokkal dolgoznak ott es miként gondozzák a földet és az állatokat. Mennyivel helyesebb és okszerűbb egy másik gazdasági egyesületünk eljárása, mely a kisbirtok egész kezelését szokta díjban részesíteni. A díjazásnak és a kitüntetésnek ezt a módját különösen ajánljuk gazdasági egyesületeink és a kormány figyelmébe. Szabjanak minél több ily díjakat, s lassanként minden község határában keletkezni fognak apró kis mintagazdaságok, melyekkel versenyre fognak kelni a többi gazdaságok is. Ilyenekkel sokkal jobban előmozdítjuk a helyes arányt a szem- és takarmánytermelés közt, mint minden megrovással. S megszoktatjuk a népet melyebb és többszöri szántásra, a trágyázásra, állatainak gondozására, jó és tökéletes szerszámok tartására, általában a kisbirtok jobb és czélszerűbb kihasználására.

S a gazdasági nevelés rendszerében különös és kiváló helyet foglalnak el a kisebb gazdasági termény-tárlatok, melyeket helyes vásárokkal, versenyekkel egybekapcsolni s akként rendezni, hogy az csaknem mindenki által látogattathassék. Az ily vidéki tárlatok rendezésénél különös figyelemben volnának részesítendőek a kis gazdák terményei, állatai és eszközei. A nép önérzetére kell hatnunk. Benne föl kell ébresztenünk a becsvégyat, azt a tudatot, hogy ő sok mindenre képes, csak akarnia kell, csak gazdasági rendszerét és eljárását a saját birtoka viszonyaihoz kell alkalmaznia.

Megvalljuk, hogy mi kiváló súlyt fektetünk a kisbirtokra. Teszszük ezt nem csak a társadalmi szempontból, hanem mezőgazdaságunk jövőjének és haladásának érdekében. Minden viszony arra utal bennünket, hogy minél inkább haladjunk a belterjes gazdaság felé. S erre a pontra mindaddig el nem juthatunk, míg a gazdaság nagysága iránt magunknak helyesebb és megfelelőbb fogalmakat nem alkotunk, a míg meg nem szokjuk a kisebb és a maiakhoz kepest talán törpeeknek is

mondható birtokokon való gazdálkodást. A belterjes gazdálkodás ugyan is vagy nagy tőkéket, vagy sok munkaerőt igényel.

Épen ezért akár akarjuk, akár nem, gazdaságaink terjedelmének kisebbednie kell. Minél előbb föl hagyunk azzal az álnézettel, mely a gazdaságok területe nagyságában keresi az okszerűséget, minél előbb fölemelkedünk arra a gondolatra, hogy a gazdaságok nagyságát lényegileg az azokban befektetett tőke és az azoknál alkalmazott munka állapítja meg és minél előbb megbarátkozunk azzal az eszmével, hogy minél kisebb a gazdaság, épen azért, mivel azon okszerűbben és belterjesebben lehet gazdálkodni, aránylag annál nagyobb is annak jövedelme, egy szóval minél előbb térünk át az igazi belterjes és okszerű gazdálkodásra, annál gyorsabban is jut mezőgazdaságunk teljes fölvirágzásra, annál előbb fognak foganatosíttatni azok a talajjavítások is, melyek nélkül mezőgazdaságunk teljes kifejlődését még csak képzelni sem tudjuk, annál kevésbé fog helyt fogni a hitel után való esengés és annál előbb fognak a tőkék szükségképen az ipar felé fordulni, mely fogyasztása által a mezőgazdaságot csak haladásra ösztönözheti.

Nem látjuk itt helyén levőnek, hogy behatóbban szóljunk azon álnézetek ellen, melyek a birtok nagyságát illetőleg nálunk, mondhatnók még általánosan, el vannak terjedve. Csak egyet akarunk különösen kiemelni. Angliában, melyet nálunk mintául szeretnek tekinteni, fönnáll ugyan a nagybirtok-rendszer, de a gazdaságok aránylag kicsinyek, sőt hozzá tehetjük, hogy minél kisebbek a gazdaságok, annál több állatot tenyésztenek azokon és aránylag annál nagyobb úgynevezett legelő területök. A kisbirtokú országokat nálunk úgy szeretik föltüntetni, mintha azokban már alig volna gabona-termelés, mintha ott a föld nagy vagy épen túlnyomó része burgonyával, kereskedelmi növényekkel volna bevetve. Ennél tévesebb állítás már nem is lehetséges. A gabonával bevetett területhez képest a kereskedelmi növények és a burgonya csak kis területet foglalnak el.

A gazdaságok kisebbedése nem jelent szükségképen birtok-kisebbedést is. Nagybirtokosainknak nem kell azért birtokaik egy részét eladniok, hanem csak tanulniok az angol főuraktól. Az angol főúr saját vagyis inkább tisztí kezelés alatt birtokának egy részét tartja meg, a többi részt pedig kisebb-nagyobb részletekben haszonbérbe adja. Ezeket a haszonbér-

birtokokat lehetne egészen a mai elvek szerint kisebb-nagyobb tanyai gazdaságokként berendezni s ezek szolgálhatnának azután mintául az egész vidéknek.

Az előttünk fekvő törvényjavaslat nem intézkedik a haszonbérekről. Helyesen teszi. A ma szokásos haszonbérles nem érdemli meg a pártfogást. A jövő haszonbéres gazdálkodás útját pedig a legjobban egyengeti, ha az érdekelteknek teljesen szabad kéz engedtetik. E jövő rendszert azonban a kormány elősegítheti.

Nem említettük a gazdasági tanintézeteket, különösen azokat, melyek ténylegesen a kisbirtokosok érdekeinek szolgálnak, kisbirtokosokat, nem pedig úgynevezett középbirtokosoknak jobb cselédek nevelnek, nem azért, mivel ez magától értetődik. Nem említettük, hogy mezőgazdaságunk fölvirágzását előmozdítaná, ha megszűnnének azok az akadályok, melyek gazdasági terményeink kivitelét nehezítik, nem azért, mivel a védvamos rendszer megszüntetése nem tőlünk függ.

Mezőgazdaságunk fölvirágzását, ebben foglalhatjuk össze a végeredményt, főleg a gazdasági képzettség terjedésétől várjuk. Erre is kell a fő súlyt fektetni. Ezen a téren tehát az állam, a társadalom legtöbbet tehet. Az előttünk fekvő törvényjavaslat, mely lényegileg a magán tulajdonon és az ebből folyó szabad rendelkezési elven alapszik, mely azonban soha és sehol sem lehet korlátlan, mivel az mások hason jogainak nem lehet sérelmére, minden esetre hasznos és szükséges s különösen ha abban töröltetnek azok az intézkedések, melyek fölöslegesek, melyek pótolni akarják a gazdák képzelt vagy tényleges értelem-hiányát, sok jót is fog eredményezni. Nagyban és egészben a törvényt csak helyeselnünk lehet.

PÓLYA JAKAB.

AZ ATLASZ - CSALÁD.

Regény.

Harmadik közlemény. *)

ÖTÖDIK FEJEZET.

Az új szomszédok.

Leveleinek elküldése egy kissé lecsillapította Atlasz úr izgatottságát, de nem szüntette meg rossz kedvét. Sándort nem látta azóta, hogy a kicsikart fél-ígérettel távozott szobájából; a cselédek azt mondták, hogy kilovagolt és azt izente, ne várják haza vacsorára. Atlasz úr szinte örült neki, hogy nem látja fiát; mert nem merte vele rossz kedvét éreztetni, s mégis, érezte, nem tudna erőt venni magán; az is nagy megkönnyebbülésére szolgált, hogy a plébános nem mutatkozott a kastélyban, mert őt tartotta e baj fő-fő szerzőjének, de sokkal jobban félt tőle, hogysem szemrehányást mert volna neki tenni. Így legalább nem kellett fékeznie magát és szabadon éreztethette rossz kedvét az öreg asszonysággal, kit az est folyamán több versben megrikatott, s igen elégedetlen volt magával és az egész világgal, midőn nagy későn aludni ment.

Ebben a hangulatban nézett ki másnap dél felé az ablakon, midőn egy könnyű kocsit látott behajtani az udvarra. A kocsiból először egy öreges úr lépett ki s aztán kezénél fogva kíségetett belőle egy fiatal nőszemélyt. Atlasz úrnak az első pillantásra megborzongott a háta. Talán megint visszajöttek? Ki-

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 147. és 148. füzetében.

telik tölök, a milyen kullancs természetűek. De a második pillantás megnyugtatta lelkét, nem Boglárék voltak. Az öreges úrban semmi sem volt Boglár Kálmán előkelő, hegyke magatartásából; meggörnyedve járt és új tavaszi felöltője úgy fityeggett rajta, mintha kölesön vette volna; a fiatal nő is csak annyiban hasonlított Boglár Klárához, hogy fiatal volt, különben inkább ellentétének lehetett volna mondani. Klárának sugár termete, könnyed, fürge járása, finom metszésű, hosszúkás arcza, gesztenyeszínű haja volt, melyekkel nehéz lett volna összehasonlítani az újonjott vendég házának indult kurta természet, kerek orcáját, koromfekete göndör haját és tipegő járását. Atlasz úr látta a különbséget, de bár első ijedtségéből magához tért, rossz kedve nem szűnt meg.

— Öreges úr, fiatal nővel — dörmögött magában, visszahúzódva az ablaktól, nehogy meglássák a vendégek. — Köszönöm szépen, jóllaktam már az öreges urakkal, kik fiatal nővel jönnek hozzám. Talán ezt is valami pap küldte, hogy beleszerettesse a fiamat. Az én kastélyomban bizony nem fog többé semmi öreges úr fiatal nővel garázdálkodni. Megszököm a mezőre, aztán ha megunták a várakozást, elmehetnek.

Kilopózott szobájából, s végig futva a folyosón, a hátulsó lépcsőn akart leosonni, honnan a gazdasági udvarra s innen a mezőre juthatott volna. Már a lépcső aljára ért, mikor János, a sujtásos inas, rá kiáltott.

— Hova szalad már no? Gyűjjön föl, vendégek érkeztek, ott várnak a nagy szalonban. A fiatal nagyságos úr nincs itt-hon, hát aszonták, hogy az öreg úrral is beérik.

Atlasz úr meg is ijedt, meg is szégyelte magát. Mindig titkos rettegéssel viseltetett sujtásos cselédjei iránt, kikről azt gyanította, hogy szívök mélyén lenéznek és nem tartják igazi úrnak. Szeretett volna tekintélyt tartani előttök, s mindig attól félt, hogy olyas valamin kapják rajta, a mivel elárulja járatlan-ságát a nagyúri szokásokban és elveszti tekintélyét. János azelőtt grófi házaknál szolgált s Atlasz úr különösen az ő kritikájától rettegett.

— Hát miért nem jelentette be nekem, hogy vendégek jöttek? — mondá hirtelen visszafordulva és fölsietve a lépcsőn.

Titkolatlan rossz kedvvel lépett a terembe, s föltette magában, hogy rövid úton elbánik az ismeretlenekkel és nem hagyja úgy maga fölé kerekedni, mint Boglárékat.

Az öreges úr, kit a kocsiból kilépni látott, a terem közepén állt s a földig hajolva üdvözlé Atlasz urat.

— Kérhetünk-e bocsánatot, oh! remélhetünk-e bocsánatot, hogy ily korán zavarni merészeltük nagyságodat? — kérde az öreges úr, kétrét görnyedve a nagy alázatosságtól.

— Szörnyű alázatosak, bizonyosan szegény kéregetők — gondolá magában Atlasz úr; s aztán büszke mogorvasággal, főnhangon hozzá tevő: — miben lehetek segítségökre?

— A szomszédi jog címén jöttünk, illetőleg vettünk bátorságot a jövetelre — felelt az öreges úr, valódi kígyó-ügyességet fejtve ki a görnyedezésben. — Legfőbb vágyunk és első teendőnk volt, e vidéken való letelepedésünk után, megismerkedni a híres és gazdag Atlasz Samuval és családjával, és oh! mily szó fejezheti ki boldogságunkat, a mai napon teljesedésbe megy e forró vágyunk. De engedje meg, mélyen tisztelt uram, hogy eleget tegyek a nagyvilági társadalom szabta kötelességnek és bemutassam magunkat. Íme, szeretett unokahúgom, özvegy Volkán Ádámné, ki megvásárolván a sarlósi uradalmat, ez által szomszédi viszonyba lépett nagyságoddal, és én, legalázatosabb szolgája, Góg Ferencz, hites ügyvéd s jelenleg a sarlósi uradalom kormányzója.

— Tessék helyet foglalni! — kiáltott Atlasz úr sugárzó arcczal.

A vendégek leültek és Atlasz úr elragadtatva szemlélte a szép fiatal özvegyet, ki a sarlósi uradalmat megvette. Valóban szép asszony volt, Atlasz úr ritkán látott szebbet: kövér volt, arcza majd kicsattant az egészségtől, fekete szeme úgy villogott, mint a gyémánt és duzzadt, piros ajka fölött finom barna pelyhely vonúlt végig. A sarlósi uradalom kerek egy milliót ért, Atlasz úr jól tudta, ő is szerette volna megvenni, ha grófi veje és Manó fia annyira igénybe nem vették volna tőkét.

— Nem is tudtam, hogy a sarlósi uradalomnak már vejóje akadt — kezdé Atlasz úr az érdekes társalgást.

— A múlt héten írtuk alá a szerződést — felelt Góg Ferencz, helyet keresve kalapjának, melyet eddig nem mert letenni kezéből. — Unokahúgom készpénzzel fizette ki az egész vételárat s az uradalmat nevére telekkönyveztette.

— Legyen szerencsém ebédre — mondá Atlasz úr.

Góg Ferencz el volt ragadtatva a megtiszteltetéstől s fölkelve székéről a híres kaucuk-emberhez méltó vonaglásokkal

fejezte ki háláját. A szép barna, köpczös menyecske is mosolygott, fejével bólogatott és illegette magát; s midőn látta, hogy nagybátyja még mindig nem tud mit művelni kalapjával, kikapta kezéből és a pamlag mellé, a földre tette.

Atlasz úr büszke volt és boldog. Ilyen vendégeket szeret ő: gazdagok, milliomosok, és a mellett olyan jó modoruk van, hogy vele szemben szinte zavarba jönnek a nagy tisztelettől. Attól sem tarthatott, hogy talán szemfényvesztők és oly gazdagsággal dicsekszenek, mely nem létezik. Jól emlékezett Volkán Ádám nevére, híres pénzkölcsönző volt a fővárosban, kinek vagyónáról mesés hírek szállongtak a pénzes emberek körében. Hajdanában érintkezett is vele egy párszor, s furfangos, kapzsi, arcátlan vén gonosztevőnek ismerte, a ki semmi módtól sem riadt vissza, ha pénzt szerezhetett általa. De a pénze megvolt, nagyon megvolt, s Atlasz úr, bár szívéből megvetette a vén bűnöst, pénzétől nem tagadhatta meg az elismerését. Kivált mióta ily szép, puha, kövér, tiszta kézbe került. Nem is tudta, hogy Volkán Ádám megházasodott és meghalt. Ezt meg is mondta vendégeinek.

— Megházasodott és meghalt — mondá Góg Ferencz, szomorú arcot öltve, míg unokahúga újra mosolygott és illegette magát, mintha valami vidám dologról beszélnének. — Megházasodott és meghalt. A két esemény gyorsan követte egymást. Kedves Lilla húgom, e jelenlévő gyászoló özvegy — folytatá Góg Ferencz, a mosolygó köpczös menyecskére mutatva — szárnyaim alatt nevelkedett és szerény háztartásomat vezette, midőn megismerkedett az akkor még nem boldogult Volkán Ádámmal. E dúsgazdag pénzfejedelemnek én valék jogi tanácsadója s évek hosszú során keresztül en alkalmazám a törvény szigorát vonakodó adósaira. Megismerni Lillát és megszeretni pillanatnak műve volt, mint a költő lantja zengi, bár a jelen esetben nem forgott fönn a kölcsönösség, Volkán Ádám hetven éves és az apollói szépség ellentéte lévén, míg Lilla húgom húsz tavasz virágaival ékeskedett, s a mint kegyesen látni méltóztatik, minden tavasz virágával versenyezhet.

— Nem szeretem, ha maga dicséri a szépségemet — szólt közbe a tavasz virágaival versenyző hölgy — a kinek szeme van, láthatja, milyen vagyok.

Góg Ferencz mélyen meghajolt unokahúga felé, aztán még melyebben Atlasz úr felé és folytatá:

— Ha a felek közt csak az egyik részen van is szerelem, a másikon pedig józan ész, annak jogi következménye már lehet házasság. Úgy történt a jelen esetben is. Volkán Ádám, ki több évi jogi tanácsaimért jelentékeny összeggel volt adósom, a maga határozott, lehet mondani, rideg modorában tudtomra adá, hogy tartozása fejében nőül veszi unokahúgomat, kinek bájai lángra gyújták szívét. Unokahúgom józan észszel megfontolván a dolgot s becsületére válván gondos nevelésemnek, kész megadással fogadá a hetven éves dúsgazdag vőlegény kezét. A házasság megtörtént, teljes érvényességgel, az illetékes plébános és két tanú jelenlétében. Menyegzői lakoma nem volt. A házasság élet boldogsága három hónap alatt sírba dönté feledhetetlen Volkán Ádámunkat s gyászos özvegyét keserű fájdalomban s ingó és ingatlan javainak birtokában hagyá hátra e siralom völgyében.

— Általános örökös? kérdé Atlasz úr nagy tisztelettel.

— Formaszerű végrendelet értelmében — felelt Góg Ferencz.

— Mily szerencse vidékünkre, hogy a sarlósi uradalom ily szolid kézbe került — kiáltott Atlasz úr.

— Szeretett unokahúgom itt óhajt letelepedni. A kastély szép és kényelmes, s a vidék előkelő családjai, melyek között első helyre a nagyságodét teszem, kellemes és csillogó kört formálnak, melynek ő lesz ragyogó központja.

— A városban nem volt ismeretségem — szólt közbe az özvegy — nem volt semmi mulatságom. Régi ismerőseim nagyon szegények hozzám képest és irigykednek rám.

— Igyekezni fogunk, hogy nagyságod boldognak érezze magát körünkben — mondá Atlasz úr. — Ha a gazdag emberek nem támogatják egymást, akkor ne csodálkozzanak, hogy a szegények közéjük tolazkodnak és egyenlőknek képzelik magokat.

— Aranymondás, gyöngyszem! — kiáltott Góg Ferencz lelkesülten.

— Hány hold a sarlósi uradalom?

— Tízezer, egy tagban.

— Van patronátusa?

— Nincs.

— Nekem van. Azaz a fiamnak, a Sándornak. A tiszavégi részt ráíratam. Háromezer hold, egészen az övé. Mi fizetjük a papot, szép templomot építettünk.

— A mi kastélyunkban is van egy udvari kápolna. Mit gondolsz, húgom, nem volna jó udvari papot tartani?

— Mit csináljak én egy pappal? — mondá vállat vonva az özvegy.

— A pap mindig emeli az uraság tekintélyét, a ki fizeti. Vöm, az Eveline leányom férje, a gróf Szádváry Arthur azt mondja, hogy igazi nagy úr nem is képzelhető pap nélkül.

— A gróf úr is itt lakik?

— A gróf úr saját ősi jószágán lakik, én váltottam ki háromszázezer forintért.

— Épen ennyi a becsértéke a mi nagy bérházunknak a főváros balparti részében.

A fiatal özvegy azonban nem igen látszott mulatni e rendkívül érdekes versengésen, mert ásított és nyugtalanul feszengett ülésén. Góg Ferencz, a gondos nagybátya és szemes jószágkormányzó észrevette húga és úrnője unatkozását és sietett enyhítéséről gondoskodni, azt a nagy kegyet kérve a házi úrtól, hogy mutassa be őket szeretett családjának.

— Szeretett családom nincs itthon — mondá Atlasz úr. — A leányom, a grófné, férjénél lakik, a grófnál; a Manó fiam a miniszteriumban szerepel és az úri kaszinóban mulat az ő barátjaival; a Sándor fiam itt lakik, de bizonyosan vadászni ment és csak ebédre jó haza; most csak a feleségem van itthon, a ki öreg asszony és mindig a szobájában ül. Be fogom mutatni uraságtokat az öreg asszonynak.

Átmentek az épület másik szárnyába. Atlasz úr szerette volna, ha a sujtásos hajdú előttök megy és az ajtókat nyitogatja, de János nem jelent meg a csöngetésre s Atlasz úr maga nyitott ajtót vendégei előtt. Az öreg asszonyság el volt ragadtatva az új ismerősöktől; a szép, fiatal, gyémántokkal megpakott asszony kezét csókolt neki és néninek szólította, a mi az öreg asszonyságnak nemcsak nagyon jól esett, hanem föl is bátorította, úgy annyira, hogy rögtön élénk beszélgetésbe mélyedt vele, először gyermekeiről, azután majorságáról s az al-lakból megmutogatta neki kedvencz tyúkjait. Atlasz úr és Góg Ferencz ezalatt bejárták a kastélyt, az udvart, a gazdasági épületeket, a magtárakat, a béresházakat, s mire az ebédig jutot-tak, tökéletesen és alapos részletességgel informálva voltak egymás vagyoni viszonyairól.

Az ebéd fényes volt, Atlasz úr kijátszotta legnagyobb kár-

tyáját és francia pezsgőt hozatott föl a pinczéből. A dugó nagyot durrant, s nemcsak az öreg asszonyság fogta be kezével a fülét, hanem a fiatal özvegy is, s mindnyájan örültek az édes ital habzásának és pezsgésének. Atlasz úr elégedett volt és büszke, ő vitte asztalánál a szót s vendégei valódi gazdag emberek voltak, kik tisztelettel hallgattak reá és tekintélynek tartották. Még az öreg asszonyság is mert csevegni és nevetgélni a fiatal özvegygyel, a ki egészen az ő színvonalán állott s mindenről tudott vele beszélni. Sándor volt a leghallgatagabb. Épen az ebéd elején érkezett haza s vadászruhájában ült az asztalhoz. Atyja nagy pompával mutatta be vendégeinek, de alig váltott velök néhány szót, s észre sem vette, hogy a fiatal özvegy igen gyakran s igen mély tekintettel pihenteti rajta nagy fekete szemeit. Annál inkább észrevette Atlasz úr, s nagyon jókedvű volt, és midőn késő délután az új szomszédok a jó ebéd föl-emelő hangulatában s a mielőbbi viszontlátás ígérete mellett búcsút vettek, Atlasz úr, ki őket kocsijokhoz kísért Sándorral, fölfelé haladva a lépcsőn, nem győzte eléggé magasztaló szavakkal dicsőíteni a fiatal özvegy gazdagságát, finom modorát, jó nevelését, ragyogó szépségét, s csintalan kacsintással kérdé fiától, hogy hát ő mit tart róla?

— Kiről? — kérde Sándor, fölriadva álmodozásából.

— Kiről? — kiáltott Atlasz úr megbotránkozva. — Kiről másról, mint a szép Volkán Ádámnéról, a ki ma vendégünk volt és megvette a sarlósi uradalmat? Szép asszony, nagyon szép asszony! Azt csak nem tagadhatod, hogy gyönyörű asszony.

— Csinos kis bajusza van — felelt Sándor szórakozottan.

— Bajusz! — visszhangozá Atlasz úr bosszúsan. — Hát te nem láttál meg belőle mást, mint a bajuszát? Az nem is bajusz, hanem finom pehely, a miből nem haj nő, hanem tollú, mint az angyalok szárnyában.

De Sándor nem méltányolta atyjának e szokatlan költői föllendülését, s mivel ezalatt fölérték az emeletre, megfordult és szó nélkül szobája felé ment.

Atlasz úr fejét csóválva nézett fia után, míg a folyosó kanyarulatánál el nem tűnt szeme elől. Arczán szomorúság és harag látszott. Nagyot sóhajtott s mellére csüggesztett fővel indult a saját szobája fele. De a mint elhaladt a zárt ajtó előtt, mely mögött azelőtt Boglár Kálmán lakott leányával, megállt és öklét rázta feléje.

— Még nem győztetek — dörmögött magában. — Hátra van még a családi tanács, a Manó és a gróf Szádváry, és meg fogja még Sándor látni a Volkán Ádámné fényes szemét és gyémántjait.

HATODIK FEJEZET.

A családi tanács.

Néhány nap múlva két felől is jött sürgöny Atlasz úrhoz, hogy küldje hintóját a vasúti állomáshoz, egyfelől Manó, másfelől Eveline grófné fognak megérkezni. Ugyanakkor levél is jött az ügynöktől, melyet Atlasz úr nagy figyelemmel olvasott végig és sugárzó arczczal rejtett rengeteg vörös bőrtárczájába. Ideje volt! Még csak két nap van hátra a nevezetes névnapig, akkor telik le az egy heti határidő is; hanem ez a levél ki fogja nyitni Sándor szemét. Szerette volna mindjárt oda adni neki; de aztán meggondolta, hogy az ilyen szerelmes, tapasztalatlan falusi fiú más szemmel látja a nagyvilági dolgokat, s meglehet, még annál inkább megerősödik elhatározásában, ha a kellő előkészítés és magyarázat nélkül ismeri meg a történt dolgokat; nem fog hát addig szólni neki, míg nem tanácskozott a miniszteri titkárral és a grófnéval, kik jártasabbak a nagyvilág dolgaiban és jobban tudnak bánni az emberekkel. Nem szólt a levél tartalmáról senkinek, még az öreg asszonyságnak sem, kinek titoktartási képességéről alapos aggodalmai voltak.

A budapesti vonat, mely Manót hozta, mintegy négy órával előbb érkezett meg a másiknál. Atlasz úr személyesen ment nagyúri fia elé; jól esett lelkének, ha az állomás személyzete látja, mint csókol neki kezét az elegáns fővárosi úr, s ha mindenkinek elmondhatja, az állomási főnöknek úgy, mint a jegyszedő szolgának, hogy az a finom úr, ki az első osztályból fog kiszállni, az ő fia, a miniszter jobbkeze.

— Nyissák ki az ajtót! első osztály! szalonkocsi! ott néz ki a fiam az ablakon! — kiabált Atlasz úr a korlát mellől, midőn a vonat dübörögve megérkezett s nagy fújtatva megállt egy perczre e harmadrangú pusztai állomáson.

Aztán mikor kinyitották a korlát ajtaját, maga futott a töltés mellé rakott táskákért, s kikapkodta a szolga kezéből,

mintha versenyezni akarna vele a borraivalóért. Az elegáns fiatal úr, ki a táskák nyomában kiszállt a kocsiból, megcsókolta kezét, megölelte, és Atlasz úr büszkeségtől sugárzó arczczal s könnyektől csillogó szemekkel nézett körül, nem csodálják-e a kocsi-ablakokból a többi útasok e megható jelenetet s nem felejt-e el kötelességét a vonat személyzete a pillanat benyomása alatt? De a vasúti menetrend nincs tekintettel a nagy emberek magán dolgaira; a vonat fütttyentett és tovább robogott, s Atlasz úr egyedül maradt a vas-sínek közt fiával.

— Na? — mondá az elegáns fiatal úr, fölcspve szemével üvegét s fitymáló arczczal körültekintve. — Na? Nincs itt a huszár vagy a komornyik, hogy a hintóba vigye podgyászatot? Te sem tudsz rendet tartani cselédeid közt, öreg! Ott ülnek a bakon és hagyják, hogy az uraság hurezolja a táskákat. Kedvem volna megbotozni e csöcseléket!

— Úgy-e, ez már igazi gavallér? — súgta Atlasz úr nagy büszkén a vasúti szolga fülébe, kivel együtt vitte a podgyászt fia után.

Manó félrelökte ezalatt az ajtóból a néhány parasztaszszonyt, kik együtt szálltak le vele a vonatról, s áthaladva a folyosón és nem viszonzva az állomásfőnök köszöntését, ki kíváncsian várt Atlasz úr híres fiára a bejárat mellett, parancsoló mozdulattal oda intette apja hintáját.

— Hallja maga, kocsis! — kiáltott nagy hangon — más-kor, ha az uraság érkezik, ott tartsa az orrát és vigye utána a podgyását. Érti?

— Én a lovaimat ott nem hagyom az Istennek sem — felelt foghegyről a kocsis.

— Fogja be a száját vagy megtanítom embersegre! — rivallt rá a fiatal úr és gyorsan beugrott a hintóba. — Most pedig úgy hajts, hogy a lovaid hasa a földet érje! Engem nem lehet elbolondítani, én értek a lóhúshoz.

— Talán azt mért az apja, mikor a mészárszéket árendálta — dörmögött a kocsis mogorván, oldalpillantást vetve a vasúti szolgára, ki vigyorogva állt a hintó mellett.

— Így kell evvel a néppel bánni, ha az ember jó szolgálatot akar — jegyzé meg Manó, kényelmesen hátra dőlve és az első ülésre rakva lábait. — De te öreg, nem tudsz parancsolni, nem tudsz tekintélyt tartani. Huszárod van és nem hozod ki a lehűtöt a vasúthoz, hanem idegen emberrel viteted utánam a

podgyászt, a kinek külön borraivalót kell adni. Látod, ez a pazarlás, és nem az, mikor én grófi barátjaimmal a kaszinóban kártyázom.

— Nyersz tőlük? — kérde Atlasz úr bámuló tekintetével fiára.

— Nyerek, vesztek, a mint jön — felelt Manó könnyedén. — Most újabban vesztettem, még pedig sokat. De erről majd később beszélünk. Hát micsoda bolond bogár bújít annak a Sándornak a fülébe, hogy egy semmit, egy koldús leányt akar feleségül venni? Nem tudtad megértetni vele, hogy neki kötelességei vannak családja iránt?

— Azért hívattalak le téged, hogy te értesd meg vele. Te sokkal szebben és okosabban tudsz vele beszélni.

— Beszélek is! Nézze meg az ember! Miért nem vesztél példát? A házasság üzlet, melyben a férj ad nevet, a nő ad pénzt. Ennél maradok, ebből nem lépek ki. Mennél nagyobb a kereslet, mennél kisebb a kínálat, annál jobban emelkedik a portéka ára. Százszor annyi leány van, a ki férjhez kíván menni, mint férfi, a ki házasodni akar. Mi következik ebből? Az, hogy a férj nagyon ritka és keresett portéka, s ehhez kell mérni az árát. Én egy millió alúl szóba sem állok. Ezt kell megértetni Sándorral. Ő is megér egy félmilliót.

— Ezt a beszédet már szeretem! — kiáltott lelkesülten Atlasz úr. — Ha így beszélsz Sándorral, bizonyosan megjön az esze.

— Meg kell jönnie. Nekem még nincs kedvem házasodni, ahhoz még nagyon arany fiatalság vagyok; de Sándor falusi gazda, neki szüksége van asszonyra. Meg kell házasodnia, de csak gazdag nőt vehet el. Ez az én elvem.

— Az enyém is.

— Ha másért nem, érettem. — Én tartom fönn a nagyvilágban az Atlasz nevet, én szerzek neki fényt és nimbust: kötelességtek gondoskodni, hogy soha ki ne fogyjak a módokból. Mit tudna arról a világ, hogy létezik egy Atlasz-család, ha a lóversenyeken nem mondanák: ez az Atlasz Manó lova, fogadjunk az Atlasz Manó lovára; ha a színházban nem mondanák: ez a páholy, a hol úgy lármáznak, az Atlasz Manó páholya; ha az utcán nem mondanák: ez az elegáns kocsí, ezek a tüzes fekete lovak, az Atlasz Manó fogata, térjünk ki gyorsan, mert eltapos? He? Atlasz Manó mindenütt! De ez pénzbe kerül, sok pénzbe.

— Adok is annyit, a mennyi kell — mondá büszkén Atlasz úr.

— Nem eleget. A bizonyság az, hogy adósságom van. Ha elég pénzt adnál, nem csinálnék adósságot. Ez csak világos.

— Világos — felelt Atlasz úr kissé elfintorítva arczát. — Megint adósságot csináltál?

— Bagatell az egész — felelt könnyedén Manó. — Ha elég pénzt adtál volna, nem csináltam volna adósságot; mert magában az adósságcsinálásban én nem találok élvezetet. Egy-két rossz este a kaszinóban, egy kis botlás a lóversenyen, s mindjárt együtt van néhány ezer forint. Összeírtam, oh! én pontos ember vagyok, nem hasonlítok azokhoz, kik az ablakon szórják ki pénzüket. Oda baza majd átadom neked a lisztát. De mondom, csekélység: ha jól emlékszem, alig tesz negyven vagy ötvenezer forintot.

— Jaj nekem! bizonyosan inkább ötvenezer lesz, mint negyven — sóhajtott Atlasz úr. — Harmadéve is annyit fizettem érted. De akkor könnyebb volt; most rossz évek járnak, a termés gyöngye, az árak alacsonyok, az amerikai concurrentia agyon nyom. És most egyszerre fizessenek ki ötvenezer forintot!

— Épen azért kell Sándornak gazdag pártit tennie, hogy ne nyomjon agyon az amerikai concurrentia.

— Ördög vigye az amerikai concurrentiát! — dörmögött boszúsan Atlasz úr. — Ha te magadat egy millióra tartod, talán jobb volna neked is megházasodni?

— Ezt az eszközt a végső kétségbeesés pillanatára tartom fönn. Egyelőre gondoljunk arra, hogy Sándort kimentsük romantikus hálójából és józanabb gondolkozásra tanítsuk.

A hintó behajtott a kastély udvarára. Manó kiugrott s miután nagy lármát csapott, hogy a cselédek nem futottak elő fogadására s halálosan megsértette az udvaron ácsorgó Cserepes Andrást, kit minden teketória nélkül felrelökött útjából, fölsietett a lépcsőn anyjához, ki az ablakból leste érkezését.

Mialatt az öreg asszonyság kedvére gyönyörködött szép és előkelő fiában s rögtön fölpróbálta és magán tartotta az ajándékokat, melyeket a fővárosból hozott számára, a csipkés fejkötőt és a nagy vörös selyemkendőt, azalatt Atlasz úr bejárta az egész házat, Sándort keresve, kit itthon hagyott, mikor a vasúthoz indult. János, az inas, egy ideig nagy phlegmával nezte, mint jár gazdája föl és le a lépcsőkön, ki és be a szobákból;

végre, mikor már az istállóból is visszatért, rá kiáltott a tornász ablakából.

— Ha az ifjú urat keresi, azt izenteti, hogy nincs itthon.

— Hol van hát? — kiáltott vissza Atlasz úr. — Nem mondtam neki, hogy megjön a bátyja, a Manó? Talán vadászni ment?

— Nem ment vadászni — felelt János. — A plébános úr jött érte kocsiján és elvitte.

— Hová? — kérdé ijedten Atlasz úr.

— Nem mondták, én meg nem kérdeztem — viszonzá János, hosszút köpve az ablakból, melyet aztán nagy lelki nyugalommal becsukott.

Atlasz úr megijedt. Ez a hirtelen elútazás, a plébános társaságában, rosszat jelenthet. Meg kell tudnia, hova mentek. Sietett gyalog a faluba s meg sem állt, míg a plébániára nem ért. Ott aztán megtudta, hogy a plébános a székvárosba utazott, a püspökhöz, s csak a búcsú napján fog haza jönni. Ez egy kissé megnyugtatta Atlasz urat. Bizonyosan a püspöksüveges kanonokért ment, ki a templomot föl fogja szentelni, és Sándort, mint patrónust, azért vitte magával, hogy bemutassa a püspöknek. Kár volt úgy megijednie. Sándor megígérte, hogy egy hétig semmit sem fog tenni szerelme dolgában, s az ő szavában meg lehet bízni.

De mialatt a faluban járt és visszatért, eltelt az idő, s alig érkezett udvarára, újra befogatott a hintóba s visszahajtott a vasúti állomáshoz.

— Most a vőmet, a Szádváry grófot, és leányomat, a grófnét várom — mondá az állomásfőnöknek. — He? Ennyi nagy úr is ritkán száll le ezen az állomáson.

A megérkező vonatról azonban csak Eveline grófné szállt le, minden kíséret nélkül. Szemei vörösek voltak és igen szomorúnak látszott.

— Baj van? — kiáltott ijedten Atlasz úr. — Hol van a gróf? Hol vannak a grófi gyerekek, az én unokáim?

— Egvedül jöttem, nincs semmi baj — felelt gyorsan Eveline. — Siessünk, ülünk a hintóba, ne bámuljanak rám az emberek.

— Bámulnak, mert nem mindennap látnak grófnét — mondá büszkén Atlasz úr, karon fogva s a hintóhoz vezetve leányát.

De alig indultak meg a lovak, a mindenkitől megbámult grófné oda borult apja vállára és hangos zokogásra fakadt.

— Seregeknek ura! — kiáltott rémülten Atlasz úr. — Mi történt? Meghalt valaki?

— Mindnyájan egészségesek — zokogott Eveline — más a bajunk, a mi nagy bajunk. Oh édes atyám, csak te segíthetsz rajtunk.

— Ha én segíthetek, akkor te ne sírj, mert bizonyosan segíteni fogok. Mondd hát gyorsan, mi a bajotok?

— Tönkre jutottunk — ságá Eveline, sírástól akadozó hangon atyja fülébe.

Szerencse, hogy a hintó ajtaja be volt csukva, mert Atlasz úr bizonyára kiugrott volna belőle.

— Tönkre jutottatok! — kiáltott kimeredő szemekkel. — Seregeknek ura! Tönkre jutottatok! Megbolondultam én vagy visszafelé értem a szavakat? Mit jelent az, hogy tönkre jutottatok?

— Azt jelenti, hogy birtokunk terhelve van adósságokkal, s ha ki nem egyezünk hitelezőinkkel, csődöt kérnek ellenünk.

— Tudom, hogy ezt nevezik tönkrejutásnak — mondá Atlasz úr keserűen szakértő tekintettel. — De azt kérdem, ti hogyan jutottatok tönkre? Hiszen eddig mindig azzal dicsekedtetl, milyen jó gazda a gróf, a férjed.

— Épen az volt a baj, hogy nagyon jó gazda akart lenni és nem értett hozzá. Gyárakat állított és belebukott, mindenféle vállalatba fogott és belebukott, mindennel speculált és mindenbe belebukott.

— Speculált! — kiáltott Atlasz úr elkeseredve. — Minek speculált? Nem volt ő zsidó, hogy speculáljon. A grófnak az a hivatása, hogy urasan elköltse a jószágja jövedelmét. Miért nem maradt a hivatásánál? Minek avatkozott abba, a mire nem született? Bah!

— Nagyon megszállta a nagyravágyás. Nem elégedett meg a birtokkal, melyet te kiváltottál számára, s az a rögeszmeje támadt, hogy mind azt a jószágot visszaszerzi, a mi hajdan a Szádváryaké volt.

— És most elveszti azt is, a mit én visszaszereztem neki.

— Ha tönkre kell jutnia, azt mondta, föbe lövi magát — kiáltott Eveline újra kitörő zokogással.

— Szörnyűség! — kiáltott Atlasz úr, olyant szökve he-

lyén, hogy erősen a hintó födelébe vágta fejét. — Főbe lövi magát! Kitelik tőle, azért gróf. Ha a zsidó tönkre jut, kezdi újra a batyúval, de a gróf főbe lövi magát. Miért nem utánozza ebben is a zsidót, ha már a speculatióban utánozta? Nagyszerű! No de ne sirj olyan görcsösen, emeld föl a fejedet és töröld meg a szép szemedet. Tudod, hogy a te tátid nem hagy el téged. Mennyi az adósságtok?

— A betáblázott követelés csak nyolczvanezer forint.

— Csak? Jaj nekem! Neked ez csak?

— Hiszen a jószág háromszázezret ér.

— Azért mégis rámehet a nyolczvanezer forintnyi adósságra, ha rossz időben támadnak rá a hitelezők — jegyzé meg Atlasz úr szakértő fensőbbiséggel. — Ezt én jobban tudom.

— Hanem . . .

— Micsoda hanem? Van még egy hanem is?

— A betáblázott követeléseken kívül van még férjemnek váltóadóssága is.

— Irgalmas Isten! hogy jutott hozzá?

— Értékesíteni akarta erdönket és parketgyárat állított. Az erdőt kivágatta, de a parket nem ért semmit s a megrendelők nem fogadták el. A pert elvesztették, az erdő elpusztult, pénz nem volt. Férjemet más kötelezettségek is szorították; szerződéseket kötött nagy repczeszállításra, melyeknek nem tudott megfelelni. Mindenfelől szorongatták a pénzért, s ezt csak uzsorásoktól kaphatott. Egyik váltó szülte a másikat és aztán . . . de mit mondjam tovább? Hiszen tudod, hogyan szokott ez történni.

— Tudom — sóhajtott Atlasz úr — ámbár én soha sem voltam uzsorás. Mennyi hát az egész adósság?

— Ketszázer forint, körülbelül.

— Körülbelül! Nagyszerű! Mikor azt mondják, körülbelül, akkor bizonyosan van azon fölül. És én most fizessek! Honnan a pokolból fizessek?

— Ha te is elhagysz minket, édes atyám — mondá Eveline újra görcsösödő zokogással — akkor elvesztünk. Férjem megöli magát. Ismerem, nem tudná elviselni családjának másodszori bukását, és én két gyermekemmel koldúsbótot vehetek kezembe.

— Micsoda! Koldúsbót az én leányom kezében, a kis Elemér gróffal és a kis Alice grófnővel, az én unokáimmal!

Még csak az kellene! Ne sírj már na, mondtam, hogy a táti nem hagy el téged. Csakhogy az nem megy olyan könnyen. Nekem sincs annyi pénz mindig a zsebemben, és még többet is kell fizetnem. A Manó is csinált ötvenezer forint adósságot.

— Megint! Hogy mer az a fiú adósságot csinálni? —
Kiáltott Eveline méltatlankodva.

— Ő játszotta Pesten a grófot és csinált adósságot. Mikor a grófok akarnak zsidók lenni, akkor a zsidók lesznek grófok, és mind a ketten csinálnak adósságot, és én fizetem ki. Úgy látszik, ez a világ rendje. Ezt hívják átmeneti korszaknak. Majd ha jobban összeszoktak és mindegyik tanult a másiktól valamit, akkor ez is jobban fog sikerülni; de addig nincs más mentés, mint megfizetni a tanuló pénzt. Légy most nyugodt, édes leányom. Majd ha itt elvégeztük a dolgunkat, magam megyek veled Mátraaljára és beszélni fogok a hitelezőkkel. Ne felj, rendbe hozom a dolgokat, nem lesz semmi baj. Töröld meg a szemedet, nehogy az anyád, az öreg asszony, meglássa, hogy sírtál. Neki semmit sem szabad tudni. A Manónak se szólj semmit a férjed adósságairól; mert ha megtudja, hogy értetek kétszázezer forintot fizetek, kitelik tőle, hogy hamarjában még csinál a magáéhoz százötvenezer forint adósságot. No, hála Istennek, megérkeztünk. Szállj le a hintóból és menj föl édes anyádhoz, a ki ott sír és integet az ablakban, — Uram ne hagyj el! — új fejkötő van a fején — én addig dolgom után nézek és estére majd tanácskozunk a legfőbb bajról, Sándor szerencsétlen szerelméről.

Késő estig aztán nem törődtek semmi kellemetlen dologgal, hanem élvezték a viszontlátás örömét. A nap az öreg asszonyságé volt; fia és leánya körülötte ültek s beszéltek neki mesés dolgokat a magok fényes életéről és feleltek kifogyhatatlan kérdéseire. Az öreg asszonyság boldog volt; csak azon búsakodott néha, hogy Sándor nincs jelen s nem láthatja egyszerre mind a három gyermekét. Vacsorára is itt terítették föl az öregek szobájában s nem engedték, hogy a sújtásos inas szolgáljon föl az asztalnál. Elvégezték azt ők magok, mint hajdan, mikor a gyerekek még kicsinyek voltak és nem csináltak adósságot. Nem is volt most sem az adósságról semmi szó, talán egészen el is feledkeztek róla, kivéve Atlasz urat, ki egy-egy perczre mélyen elmerült s újjain számítani látszott valamit, mialatt Eveline gyermekeinek haladásáról és viseletéről beszélt anyjának

és Manó oly mulatságos anekdotákat mesélt, hogy az öreg asszony-ság könnye kicsordult a nevetéstől. Nagyon szerettek egymást, annyi bizonyos; s akármilyen hibáik és ferdeségeik voltak az életben és a világgal való érintkezésben, a családi összetartás erős érzését semmi sem ölhette ki belőlök.

Mikor az öreg asszony-ság boldogan lefeküdt, Atlasz úr a maga szobájába intette gyermekeit s gondosan bezárta maga után az ajtót.

— Hagyjuk az öreg asszonyt aludni — mondá halkan — ő úgy sem tudna praktikus véleményt mondani, s reá nézve jobb, ha csak örömeinkben osztozik, nem pedig bajainkban. De nekünk tennünk kell valamit, hogy megmentsük Sándort.

Mind a két testvér a legerősebb szavakkal rosszalta Sándor meltatlan szenvedélyét. Abban mindnyájan egyetértettek, hogy Sándornak csak dúsgazdag nőt szabad elvennie, most még inkább, mint valaha. De hogyan lehetne észre téríteni, ha a szerelem annyira megzavarta? Ez a kérdések kérdése.

Atlasz úr kinyitotta nagy börtárczáját és kivett belőle egy összehajtott levelet.

— Írtam az ügynökömnek — mondá Manónak nyújtva a levelet — hogy tudjon ki egyetmást erről a Boglár Kálmánról és leányáról. Az ügynök felelete itt van. Olvasd föl fiam, s aztán majd meglátjuk, ki lehet-e ezzel nyitni Sándor szemét?

Manó olvasni kezdte a levelet.

«Nagyságos úr! . . .»

— Ez én vagyok, hozzám címezte a levelet — szólt közbe Atlasz úr elégedetten.

«Van szerencsém értesíteni — folytatá Manó az olvasást — hogy megbízásában, bármennyire kívül esik rendes üzleti körünkön, tehetségemhez képest eljárta. Boglár Kálmán bizonyos főúri körökben meglehetősen ismert alak . . .»

— Akkor talán ti is ismeritek — szólt közbe ismét Atlasz úr — ti is főúri kör vagytok.

— Férjem annyira el van foglalva gazdaságával, hogy nem érintkezik senkivel — mondá Eveline.

— A kaszinó a legeslegfőúriabb kör, de ott semmit sem tudunk Boglár Kálmánról — tévé hozzá Manó, s aztán folytatá az olvasást.

«Majd egyik, majd másik mágnás kastélyának a vendége, hol különféle módokon teszi hasznossá magát. Lovakat traini-

roz, vadászkutyákat dressiroz, hajtóvadászkatákat rendez stb. Képeket is fest, de csak templomok számára, mert a főpapságnak különös kegyeltje és a sok szent kép festése által szigorú egyházi nézeteket öltött magára; azért a mágnessok közül is csak a legkonzervatívabb és legvallásosabb családok kastélyaiban szokott élösködni. Azt beszélik, hogy törvénytelen fia a több év előtt elhunyt öreg Dengeleghy grófnak, a ki híres volt rendíthetetlen egyházi érzelméről és szigorú vallásosságáról. Az öreg gróf természetesen soha sem vallotta magáénak a gyermeket, ki élö czáfolata lett volna feddhetetlen hírnevének, hanem titokban gondoskodott neveléséről egy hű gazdatisztje, Boglár Kelemen által, ki a gyermeket, földesura iránt való tekintetből, magáénak fogadta, saját nevét adta neki és a saját fiával, Mihályval neveltette, mely utóbbi később a papi rendbe lépett, s jelenleg, mint tudom, lelkész a nagyságod uradalmában.»

— Úgy van — szölt közbe Atlasz úr — én vagyok, azaz Sándor a patrónusa, de én fizetem. Most már nem csodálom, hogy annyira pártolta ezt a Boglár Kálmánt. Olvasd tovább a levelet, fiam, most jön a java.

«A beavatott körökben nyílt titok Boglár Kálmán származása, s a rokon érzelmű mágnessok és főpapok épen ezért az öreg Dengeleghy halála után sem ejtették el s mindenféle módon gondoskodtak existenciájáról. De nyugtalan vérű ember lévén s kiváló hajlammal bírván az uraskodásra, semmi hivatalban sem tudott megmaradni s végre is arra az életmódra jutott, melyet fölebb részleteztem. Meg is nösült, elvette egy másik főúrnak szintén törvénytelen leányát, ki azonban csakhamar meghalt, miután életet adott egy leánynak. Ezt a leányát Boglár Kálmán serdülő kora óta mindenhová magával hordozza kalandos életpályáján. Nem lehet tagadni, hogy mind apai, mind anyai ágon, ha nem is egyenes úton, de mégis mágness-vér folyik e leány ereiben, s a mint mondják, ez meg is látszik külsején, viseletén, gondolkozásmódján és szokásain. Kétes vagy gyanús dolgot azonban nem hallottam róla, kivéve egyetlen egy esetet.»

— Halljuk az egyetlen egy esetet! — Kiáltott Atlasz úr izgatottan.

«Két évvel ezelött — folytatá Manó az olvasást — jegyben járt egy valóban előkelő fiatal úrral, de az eljegyzés hirtelen fölbomlott, Boglár Kálmán párbajt vívott leánya volt jegye-

sével s aztán hosszú időre eltűnt a fővárosból leányával. Mi volt oka az eljegyzés fölbontásának, senki sem tudta bizonyosan; a fiatal úr barátjai azt beszelték, hogy a vőlegény oly engedelkenynek találta menyasszonyát, hogy nem merte ne-jévé tenni; de ez csak titokban suttogott pletyka maradt, s én nem jöhettem nyomára, mi benne az igaz, valamint azt sem tudhattam meg, mi volt a visszalépett vőlegény neve. Ennyi mindaz, mit az idő rövidsége miatt kikutathattam Boglár Kálmánról és leányáról s azon reményben, hogy megbízásának kívánsága szerint megfelelek maradok alázatos szolgája Nyilas Mór.»

— Na? — kiáltott Atlasz úr, várakozással teljesen, miután fia összehajtotta és visszaadta a levelet.

— Ez a nő soha sem léphet a mi családunkba! — mondá Eveline határozottan. — A Szádváry ősök mind megfordúlnának sírjaikban.

— Szó sincs róla — tévé hozzá Manó. — Könnyű vérű leány, bízzatok reám. Ha Sándor még erre a levélre is megmarad vakságában, egy-két szóval úgy elcsavarom a leány fejét, hogy maga fogja kikosarazni.

— Hogy is ne! — kiáltott ijedten Atlasz úr. — Azt nem engedem! Hogy aztán a leány a te nyakadba varrja magát, vagy az apja hívjon ki téged párbajra!

— Egy párbaj nekem meg se kottyán — mondá Manó henczegve. — De nem bánom, nem fogom elcsavarni a leány fejét, az nem volna lovagias. Legjobb lesz, ha ezt a levelet megmutatod Sándornak, ez is elég lesz neki. Jó éjtszakát!

CSIKY GERGELY.

GYERMEKSZOBÁBAN.

Kitárva szobánkban az ablak,
Hogy búvik a fénytül az árny;
Hogy tánczol a porszem a napnak
Beözönlő sugarán.

Gyermekekkel a kis szoba népes;
Halld a csevegést, a kacaját!
Oh élni, örülni oly édes,
Ezt vallja a szem, meg az ajk.

Piczi lányomat ím kicsi nénje
Tapsolva hogy üzi felém;
Az új tavasz illata, fénye
Árad mosolyukból eléem.

Mint fény fia szőke hajával
Szép kis fiam áll vidoran;
S míg rá süt a nap, sugarával,
Haja minden szála arany . . .

Oh jertek ölembe, karomba,
Ti szép, viruló csemeték;
Öntsétek méla dalomba
Szívetek vidám melegét.

S hogy a bú komor árnya ne győzzön
Lelkem tört fénye felett :
Ragyogja be rólatok őszöm'
A napsugaras kikelet.

VARGHA GYULA.

MÍG JAKAB EL NEM JÖN.

Kastély fala mellett, hogy estveledett,
Dallani hallék én egy ősz öreget;
Könnye csak úgy ömlött a röpke dalon :
Míg Jakab el nem jön, nem lesz nyugalom.

Romban van az egyház, földúlva hazánk,
Gyilkos harcz, nyomatás, esel zúdula ránk;
Mondani sem merjük, hogy mily hatalom . . .
Míg Jakab el nem jön, nem lesz nyugalom.

Het hősi fiam vont kardot Jakabért,
Ott zöldel a sírjok, mind, mind oda tért
S megtörte nőm szívét az aggodalom . . .
Míg Jakab el nem jön, nem lesz nyugalom.

Most egy teher eltem : úgy vonszolom át!
Én fiakat vesztek, ő meg koronát;
Mégis a végperczig azt zengi dalom :
Míg Jakab el nem jön, nem lesz nyugalom.

BURNS után, angolbol

LÉVAY JÓZSEF.

TÁRSADALMI ELMÉLETEK ÉS ESZMÉNYEK.*)

Igaza van szerzőnek: «Korunk társadalmi kérdései és mozgalmai nem csupán a társadalmi intézmények alakulásának, hanem a társadalmi eszmék fejlődésének tanulmányozására is ösztönöznek.

Midőn a tudományos kutatás ezen a téren mindenek előtt megmutatja, mikép birkózott meg az emberi elme ama tartalomdús problémákkal, melyeket a társadalmi fejlődés és az erkölcsi reflexio érlelnek; nem csupán érdekes látványokat nyújt azoknak, kik az emberiség nagy küzdelmei iránt érdeklélnek. Az eszmék fejlődésének tanulmányozása a gondolkodásnak más, positiv szolgálatokat is tehet. Itt a vizsgálat a szövevényes problémákat eredeti alapjokra vezeti vissza. Fölmutatja azoknak kezdetleges alakjait, melyekben a jelentős elemek könnyebben megkülönböztethetők, az alaphibák könnyen kimutathatók; tájékoztat a különböző megoldási kísérletek körében, és a törekvések kapcsolatának kimutatása által lehetővé teszi az újabb jelenségek genetikus magyarázatát.»

Az e kötetben összefoglalt fejtegetések nem ölelik föl a társadalmi eszmék fejlődéstörténetének egész anyagát. Már a munka címe is a kitűzött föladat határait utal. *Adalékok* a társadalmi eszmék fejlődéstörténetéhez, melyek e fejlődésnek legkiválóbb mozzanatait emelik ki.

Ehhez képest a munka első része az ókor két elsőrangú gondolkodójának, Platónak és Aristotelesnek, társadalomphiloso-

---

*) *Kritikai adalékok a társadalmi eszmék fejlődéstörténetéhez.*
Írta Medveczky Frigyes. Buda-Pest, 1887. A magyar tudományos akadémia könyvkiadó-vállalatában.

phiai tanait tárgyalja; és főkép tüzetesebben megvilágítja s bírálja azon elveket, melyek későbbi korszakok törekvéseire nagyobb befolyást gyakoroltak vagy későbbi tanokat antici-páltak.

A munka alaptervének megfelelőleg a szerző a társadalmi eszmék és problémák alakulásának vizsgálatára, a társadalmi alapintézményekre vonatkozó tanok tüzetes elemzésére s bírálata-tára szorítkozott; az ezekkel kapcsolatban álló politikai, jogi és ethikai tanokra ellenben csak röviden reflectált.

A második rész tárgya a társadalmi problémák alakulása és megoldása a legnevezetesebb utopisták műveiben. A bevezetés és a «Visszapillantás» nagy vonásokban jellemzik az utopisták jelentőségét a társadalmi eszmék fejlődéstörténetében, és egyúttal indokolják az utopiák figyelembevételét s méltatását a társadalmi tudományok újkori történelmében.

A harmadik rész a modern jog- és államphilosophia néhány kiváló jelenségét tárgyalja. Itt is csak a társadalmi eszmék képezik a tüzetesebb kritikai vizsgálat tárgyát. Első sorban a szerződéses elméletnek főképviselei továbbá az újkor két vezéreszméjének, a szabadság és az egyenlőség eszméinek bölcselei: Locke és Rousseau tanai taglaltatnak.

Már e futólagos tartalomjelzésből is fogalmat fog nyerni az olvasó az itt felölelt tárgynak eszmei fontosságáról, bőségéről s érdekességéről.

Az első részre, tudniillik az ókorira, mely a munkának mindössze egy negyed részét teszi — e helyütt nem szükséges bővebben reflectálnunk. A *Budapesti Szemle* olvasóinak volt alkalma ezzel magának e folyóiratnak hasábjairól megismerkedni és értékét méltatni. Plato és Aristoteles kétségtelenül az összes társadalmi gondolkodásnak és tudománynak alaposzlopai, melyekre mindig és mindig vissza kell térni. De az irodalomnak e folytonos, mondhatni sok százados foglalkozása ez alapigazságokkal, már régtől fogva stereotíppé tette azoknak reprodukcióját — egészen az ismertető tételeknek formulázásáig. A subtilis részletekbe való mélyedés, az új — és a legtöbb esetben önkényes — fölfogások kifejtése csak szakközönség előtt történhetik. Medveczky tárgyalásában a folytonos vonatkoztatás az újkori elméletekhez és társadalmi irányzatokhoz, tartja ébren az érdeklődést.

Ez újkori elméletek és társadalom-szervezeti problémák

történelmében alig van eredetibb, bizarabb fejezet annál, mely az államregények és utópiák nevezete alatt ismeretes.

Ez államregényeknek közös jellemvonása, hogy nem dogmatica tárgyalják a társadalmi és állami intézményeket, hanem egy tökéletes állami és társadalmi rendnek mintaképét (egy úti rajz, egy életrajz vagy egy elbeszélés keretében) ábrázolják. Ez a költői forma azonban nem igazolhatja e műveknek mellőzését a politikai és társadalmi elméletek történetében.

„A kiválóbb államregények félreismerhetetlen történeti jelentősége általában irányukban és szellemökben gyökerezik — mondja szerzőnk — azon kritikus és reformatori szellemben, mely a létező intézményektől lényegileg különböző társadalmi intézmények tervezésében, egy sehol sem létesített társadalmi rend ábrázolásában nyilvánul. Ez által mindenestre gerjesztették a társadalmi problémák iránti érdeklődést azon időkben, melyek a társadalmi tünetmények tudományos megvizsgálásának útjait nem ismerték, és melyekben más kérdések csaknem minden érdeklődést absorbeáltak.

A reformatiót követő nagy európai küzdelmek közepett főképen az államregények irányozták a figyelmet a társadalmi bajokból eredő problémákra. Könnyen érthető, hogy e mozgalmas időkben némely e bajok okairól elmélkedő író a költői képhez vagy az észre és kedélyre egyaránt ható satirához folyamodott. Épen ez a forma engedte meg az indirect kritika szabadabb mozgását és a legmerészebb eszmék, sőt a legbizarrabb tervek kifejtését is.»

Maradandó becsét és actualitást pedig, Mohl Róbertnek találó észrevétele szerint, az kölcsönöz nekik, hogy a tulajdonképeni társadalmi kérdések nem könnyen avúlnak el, minthogy azon emberi erők, szükségek és érdekek, melyeken a társadalom alapúl, csak részben módosíthatnak a culturális fejlődés által, és így némely fontos elem lényegében nem változik meg.

Szerzőnk a három legkiválóbb államregénynek elemzésére szorítkozik. Még pedig első sorban a renaissance kor egy kiváló írójának, Morus Tamásnak *Utopiáját*, azután T. Campanella *Civitas solis* című államregényét, és végre a socialpolitikai romantika egy kései gyümölcsét, Cabetnek *Voyage en Icarie* című művét veszi bonczkés alá.

A nevezetesebb államregényekben igen sok részlet Plato állam- és társadalomphilosophiai tanaira emlékeztet, sőt né-

mely helyen épenséggel a görög eredetinek hű másolatára akadunk.

E platonikus befolyást azonban Medveczky úr kellő mértékére reducálja a következő lényeges észrevételekben: «Bármily túlzásokra vetemedjenek, bármily végzetes tévútakra jussanak ez államregények szerzői bizonyos platói alapelveknek a követésében; bármennyire hódoljanak sok tekintetben Plato szellemének: a keresztyén civilisatio vezéreszméinek hatása alól egyáltalában ki nem vonhatják magokat. Ez a befolyás igen nyomós kérdésekben félreismerhetetlen módon ellensúlyozza és némely nagy ethikai jelentőségű kérdésben teljesen legyőzi az ókori politikai eszmék befolyását. Ebből a forrásból ered az új szellem, mely e művekben a Platótól átvett eszmék ellenére uralkodik. A jelentősb különbségek egészben véve erre a tényezőre vezetendők vissza. Kivált Morus államregényében észlelhető e tényezőnek mély és tartós hatása. A humanismus eszméiért lelkesedő író a humanitas eszményében mutatja a legfőbb czélt, melyre a legjobbak egyesített törekvéseinek irányulniok kell, azon eszményben, melyre az emberiséget a keresztyénség magasztos tanai utalták. Az ez eszményért való lelkesedés a jelentősb államregényekben a legnagyobb tévedések és túlcspongások közepett sem enyészik el teljesen.

Már itt is mutatkoznak a modern demokratia szellemének előhírnökei. Azért könnyen érthető, hogy az államregények némely socialpolitikai részlete nagyjában megegyezik az újabb tanokkal és így actualisabb érdekű mostanában is, mint más alapnézetből kiinduló politikai és társadalmi elméletek.»

Az első — és nemesak korrendileg első — államregény, mely a társadalmi rend alapját képletes alakban éles bírálat alá veszi és a gyökeres átalakulás föltételeit egy nagy képben tárja föl — a Morus Tamás világhírű műve: *De optimo reipublicae statu deque nova insula Utopia, libri duo.*

Kevés munka aratott nagyobb sikert. A kor tudósai s írói éig magasztalták. Az *Utopia* név közmondásszerűvé, stereotyp névvé vált. «Kétségtelen — mondja szerzőnk — hogy Morus sok részletet Plato műveiből vett át. De az alapnézetek, a reform mélyebb indokai és kiinduló pontjai lényegesen különbözök. A fundamentális különbség főleg egy vonásban nyer éles kifejezést. Morus művének jellemző vonása a szenvedők, a gyámolatlanok és nélkülözők sorsa iránti meleg érdeklődés, a nagy tömeg ba-

jai irányában tanúsított mély részvét. Ebből ered a korszak némely bajainak szívreható kritikája.

Plato mindenképen az állam egységes jellemét igyekszik biztosítani. Erre czéloznak az ő legmerészebb tervei. Ennek a főczélnek ő föláldoz mindent, az egyéni szabadságot, a család magasb ethikai czéljait, az emberi kedély legkedvesebb javait. De nem sokat gondol a nagy tömeg bajainak orvoslásával vagy jólétének elősegítésével. Ellenben Morus államregényében lépten-nyomon nyilvánul a misera plebs örömei és bajai iránti rokonszenves érdeklődés.

Valóban páratlan jelenség az irodalom-történetben a VIII. Henrik lordkancellárjának szenvedélyes socialista niséusa: mondhatni agitatója.

«Mindenütt, a hol korlátlan magántulajdon uralkodik és minden dolognak a mértéke a pénz; a méltányosság és a társadalmi jólét, a közjó, többnyire üres szó» — úgymond az utopiai intézmények magasztalója. Azt kérdezi, hogy mit jelenthet ott, a hol épenséggel minden vagyon egy maroknyi ember kezében van, a nagy tömeg pedig reménytelen nyomorban szenved, a közjó?

Az utopiai állapotok leírója azt tartja, hogy Plato az igazság nyomában volt; mert előre látta, hogy egyfelől az általános boldogságot csak az egyenlőség elvének következetes alkalmazása által lehet létesíteni, és hogy másfelől a teljes egyenlőség lehetetlen, a hol korlátlan magántulajdon létezik. Mert ott, a hol ez korlátlanul uralkodik, ott mindenki mindenféle ürügyek alatt mentől többet akar nyerni, ott egy eltűnő kisebbség bírja az összes javakat. E kiváltságos állásnak az árát pedig a Plato állameszményének bámulója a nagy tömegnek reménytelen nyomorában látja.

A legnagyobb bajokon e szerint, csak az abszolút magántulajdon teljes megszüntetése segíthetne. Míg a társadalmi rend alapját a korlátlan magán tulajdon képezi — úgymond — addig a nyomor nem szűnhet meg az emberek tiszteletre méltó nagy tömegénél, addig az emberiség legszámosabb és legjobb részére nézve («apud multo maximam multoque optimam hominum partem») reménytelen nyomor lesz az egész élet.

Nem követhetjük a nagy humanistát socialistikus államának — képzeleti — fölépítésében.

Arról is le kell mondanunk, hogy ama genialis olasz ba-

rátnak, Campanellának, merész álmait e helyütt idézzük. De a nemzetgazdasági eszmék és társadalmi fejlődés szempontjából lehetetlen rá nem utalni azon solidaritásra, mely az *Utopia* és a *Civitas solis* közös jellemvonása gyanánt, a munka becsületének ismételt erőyes hangsúlyozása és lelkes elismerésében nyilvánkozik. Azon tant hirdetik — mondja Medvezky — hogy a munka mint olyan, azaz minden közhasznú munka (és így különösen az ókori gondolkodók által megvetett, mert szabad emberhez méltatlannak tartott, mechanikus munka is) teljes igényt tart a megbecsülésre, az emberek tiszteletére. E szempontból Campanella is éles bíráló alá veszi a létező társadalmak nézetét, melyek a «nem-nemes» munkásokat úgyszólván mintegy alsóbb rendű fajhoz tartozó lényeket különböztetik meg a magasabb rendű lényektől.

A munka a *Civitas solis*ban nem pusztá kenyérkereset, hanem társadalmi hivatal, társadalmi hivatás teljesítése egy, a társadalmi szükséglet által meghatározott irányban; olyan társadalmi functio, mint máshol az állami ügyek valamely ágában való működés.

De a Campanella társadalom-bölcseletének két vezereszméje van: az amor communitalis (mint az erkölcsi élet vezérlő elve) és a tudás hatalmának elismerése a társadalmi és politikai élet terén. Teljes határozottsággal vallja, hogy ezen a téren is nem a nyers erő vagy a routine, hanem a tudomány hivatása a haladás vezérletét elvállalni és a helyes politika tanait meg is valósítani. Másrészt pedig lépten-nyomon azon tant hirdeti, hogy az, a mi erkölcsi szempontból mindenekelőtt kívánatos és a mire minden erő megfeszítésével törekedni kell: az a társadalmi kötelességek tudatának serkentése, a közösség iránti szeretet ápolása.

S e helyütt szerzőnk méltán utal azon érdekes tényre, miszerint «az ismeretes platói postulatumból kiinduló Campanella mindkét eszmének keresztülvitelében nem egy helyen észrevehetőleg közeledik a később Comte A. által elfoglalt álláshoz, mindkettő túlhajtásainak analogonával is gyakran találkozunk Comte A. műveiben».

Ellenére annak, hogy Medvezky úr műve az általános, közemberi érvényű speculációnak és álmodozásoknak tükrözéseit adja, melyek minden nemzeti vonatkozástól menteknek látszanak: mégis tüneményszerűleg emelkedik ki belőle az angol

elme és gondolkodásnak ereje és éle. Mint a More Tamás szeliden és mégis áthatóan ragyogó fénye három századon keresztül alig homályosult, úgy a Hobbes hatalmas analitikus elméjé századokkal előre világított meg igazságokat és eszméket, melyeket csak nemzedékünk szellemi vívmányai gyanánt szoktunk tekinteni. Mert a Hobbes *Leviathanja*, az a mindent elnyelő államhatalom, érdekesebb, több oldalú állat ám, mint a milyennek rendszerint concipialni és méltatni szokták. Nem a Stuarti monarchikus absolutista eszménynek jelképe csupán, hanem annál jóval több, összes modern államelméletünknek apocalyp-tica bestiája — államalkat különbsége nélkül.

Medveczky könyvéből azonban inkább Hobbes társadalomtani elmélkedésének találó eredetisége emelkedik ki. «Hobbes tana az emberiség ősállapotáról — mondja — a «bellum omnium» mint eredeti állapotról, a hagyományos nézetekkel és tanokkal homlokegyenest ellenkező fölfogást emelt érvényre. Őt — itt úgy, mint némely más kérdésben — a speculatio olyan, a hagyományos tanoktól toto genere különböző nézethez vezeti, melynek a későbbi idők kutatásai, nevezetesen ethnographiai és őstörténeti kutatásai sokféle támpontokat nyújtottak. A speculatio itt valóban helylyel-közzel a legújabb idők kutatási eredményein alapuló tanokat anticipál.»

Így családi elméletei körében Hobbes az atyai hatalmat is a dominium fogalma alá subsummálja. E jog alapját, az atyai dominium jogcímét, azonban nem a nemzésben találja. «A gyermekekre vonatkozó dominium szerinte a nemzöt nem illeti meg eredetileg, természettől. E jog eredetileg azt illeti, a kinek hatalma alá a gyermek mindenekelőtt, a születésnél esik. Szóval, az a jog eredetileg csak az anyát illeti. A természeti állapotban az erők és tehetségek egyenlőtlensége nem alapítja meg eo ipso a férfinem uralmát. Állandó házassági kötelékek híjában a gyermek atyját az anya tanúsága nélkül egyáltalában nem ismeri. A természeti állapotban az anya határozza meg, kié legyen a gyermek. Ennélfogva eredetileg «partus ventrem sequitur» az általában uralkodó elv. Kivételes megállapodások ezt nem alterálják.

Az anyai jog megelőzi tehát az atyai jogot; az anya családi uralma megelőzi az atyáét. A «patriarchális» család e szerint nem a családi viszonyok eredeti természeti alakulása. A nőági rend az igazán primitív, eredeti forma. A férfiági rend

későbbi képződmény, általában csak az állami rendben létesített intézmény.

Félreismerhetetlen, hogy az eredmények, melyekhez Hobbes e téren a *speculatio* útján jut, fundamentalis jelentőségű pontokban megegyeznek a *sociológiában* — *ethnographiai* és *culturtörténeti* kutatások eredményei alapján — kifejtett legújabb tanokkal.

Fölötte figyelemre méltók Medveczky közleményei és fejtegetései Locke közgazdasági elméleteinek jelentőségéről. Nem vélünk tévedni, midőn állítjuk, hogy a magyar irodalomban először vesszük tüzetes ismertetését ezen, a modern gazdaságtudományra nézve alapvetőknek bizonyult tanoknak.

Ugyanis Locke volt az első, ki «a tulajdonszerzés fundamentalis jogcímét, a tulajdonjog általános alapelvét s igazi forrását a munkában találja. Ő a munkában tehát nem csupán az *acquisitio* egyik föltételét vagy annak egy lehetséges specialis esetét, hanem annak eredeti jogcímét, a tulajdonjogot eredetileg megalapító tényezőt látja. E tekintetből alig tagadható, hogy Locke egy új elvet vezet be a tulajdon elméletébe. A tulajdonról szóló tana elhagyja a taposott utakat; eltér az előbb uralkodó fölfogásoktól, melyek a tulajdonjogot részben az első *occupatio* tényére, részben az állami hatalom határozatára, a pozitív törvényre, alapították (és pedig jobbára a közelebbi föltételek pontos meghatározása nélkül).

Locke vezette be a közgazdaságtanba azt az elvet, mely a Smith rendszerének egyik sarkalatos elvét képezi és a melyből később a *socialisticus* gazdaságtan a Locke és Smith elméleteiben nem *contemplált* gyakorlati következményeket vont le».

Medveczky ugyan egy német monographiát idéz, mely az elsőséget ezen a téren is — úgy mint más fundamentalis kérdésekben — Hume Dávidnak tulajdonítja. Kimutatni igyekszik, hogy a kérdéses domináló szempont már Hume közgazdasági tanulmányaiban jelentkezik. (Lásd Skarzynski: *Adam Smith als Moralphilosoph und Schöpfer der Nationalökonomie*.) A mennyiben az alapvetés érdeme forog kérdésben, első sorban Locke úttörő kísérlete igényel teljes méltatást; ámbár elismerendő, hogy ez első lépést a következő gondolkodók tanáiban az alapeszme részletesb, rendszeresebb kifejtése követte. Smith A. tanának méltatásában ezt általában nem emelték ki kellőképen.

De Locke nem csupán ezen, később a Smith rendszerének alapjában újból értékesített alapelv fölállításában, hanem azonkívül a tulajdonról szóló tanának különböző részleteiben is közeledik a modern socialista elméletek álláspontjához, és nyújt támpontokat okoskodásaiknak. Ugyanaz a Locke, a ki hazai kézikönyveinkben kizárólag mint a bölcséleti és politikai individualismusnak vezérképviselője szokott szerepelni.

Locke nem tagadja ama régi mondásnak a jogosultságát, hogy a természet nem osztotta el a javakat; hogy a föld összes javaival együtt eredetileg az egész emberi nemnek adatott, és hogy ennél fogva minden embernek eredetileg egyenlő joga van a természet nyújtotta javakra. A természet minden embernek megadja az önfentartás jogát, a megélhetés jogát; és azért minden embernek joga van, a természet nyújtotta javak élvezetében részesülni: a természet művének átalakítása által (azaz, a mit hozzá tesz) új javakat teremteni. Az *appropriatio* tehát itt nem függ mások beleegyezésétől vagy külön megállapodástól. Az ilyen *appropriatio* nem tekinthető *usurpation*nak vagy lopásnak.

Ha a közmegállapodás vagy mások beleegyezése az *appropriatio* lényeges kelléke volna, az ember esetleg a legnagyobb bőség közepett sem vehetné igénybe a szükségének kielégítésére alkalmas javakat, a közös javak élvezetében nem részesülhetne. A kérdéses beleegyezés vagy az összeség határozata tehát nem képezheti a tulajdonszerzés eredeti alapját.

Locke szinte kifogyhatatlan azon elv vitatásában, hogy a kérdéses eredeti alapnak mindenkor csupán csak a munka tekinthető. A munka az — úgy mond — a mi a javakat a természeti állapotból vagy a közösség állapotából kivonja és az egyének tulajdonává teszi. Az ember természeti helyzete a munkát és a magántulajdont egyaránt szükségessé teszi.

„Locke ez alapelve különösen a földbirtokra alkalmazza. Egy darab föld — úgy mond — melyet valaki mível s így saját fáradsága által értékesít, és a melynek termékeit szükségletének kielégítésére fölhasználhatja, természetsszerűleg a munkálkodó egyen tulajdonába megy át. Az ily alapon történő *appropriatio* nem sérti másoknak a jogait. Mert mások ugyanazon az úton szerezhetnek tulajdont. Más *appropriálható* darabokat mindig találhatnak; ha a javak használata az ész követelményeinek megfelelő módon történik.

Miután pedig a tárgyak általában — és az egyes földdarabok különösen — a munka által nyerik különböző értéket: Locke a földtermékek értékét is kitünőleg a munka eredményének tekinti. Úgy véli, hogy igen szerény számítás szerint a termékek értékének legalább is kilencz tizede a munka hatásának tekintendő.

De Locke a javak megoszlására nézve is oly föltételeket állít föl (mert e megoszlásra vonatkozik az, mit Medveczky «a tulajdonszerzés korlátainak» nevez), melyeknek socialista jellege föltűnő. E föltételeknek lényege — Medveczky szerint — két szabályban fejezhető ki.

«Az egyik szabály azt mondja: hogy senkinek sincs joga, az általában használható javak olyan mennyiségét igénybe venni vagy appropriálni, melynek egy része az ő birtokában használatlanul elromlik, holott az a rész mások szükségeinek kielégítésére szolgálhatott volna. A másik szabály szerint: az appropriatio általában (az első sorban említett föltétel figyelembevételével) jogszerűnek tekintendő, ha mások számára még elég marad, ha a szükségletek észszerű kielégítésének lehetősége másokra nézve nem szűnik meg. Egy szóval: míg mások nem nélkülözik a szükségük kielégítéséhez megkívánt javakat, az appropriatio jogosultsága nem szenvedhet kétséget — ha csak az igénybe vett javak egy része minden igazi haszon nélkül (és így teljességgel cél nélkül) el nem vonatik a közhasználattól.»

Legérdekesebb, hogy Locke azon határozott meggyőződését fejezi ki, melynél fogva mindenkor és mindenütt lehetséges lesz azon elvnek kivitele: hogy mindenkinek legyen oly tulajdona, mely szükségleteinek kielégítését lehetővé teszi. Találón jegyzi meg Medveczky, hogy «a czelnak ilyenén meghatározása annyira általános és tág, hogy abból úgy a Ricardo kerlelhetetlen bértörvényet, mint a német socialisticus tanoknak alapkövetelményét ki lehetne olvasni».

Egyébként Locke államphilosophiai alapnézetének súlypontja az egyéni szabadság eszméjében rejlik. Locke mindenekelőtt a szabadság eszméjének előharczosa. Tanainak kiváló jelentősége a társadalmi eszmeek fejlődéstörténetében főleg ezen alapúl. Ez eszme a Rousseau tanában is mint vezérelv szerepel. De Rousseau azt egy más elvvel hozza kapcsolatba, az egyenlőség eszméjével.

Rousseau állam- s társadalombölcseleti rendszerét Medveczky behatóan taglalja. S itt ismét a *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* című híres értekezésnek alapos ismertetésével szerez irodalmi érdemet. Mert ez a *Discours*, mely a Rousseau összes műveinek alapja, sőt elvi foglalatja, már régtől fogva azon sorsban részesül, hogy gyakran és sokat idézik, de kevesen olvassák — kevesen még azok közül is, a kik Rousseau államelméleteiről írván, reá hivatkoznak. A mint hogy egyáltalában Medveczky művének legnagyobb előnye, hogy tényleg olvasta azon bölcselek műveit, a kikről értekezett. Az eredetiek alapján dolgozott, nem pedig másodkézből.

A fentebbi szemelvényekből is meggyőződhetett a tisztelt olvasó, hogy műve a mi gyér ethiko-sociológiai irodalmunkban hénzagot pótol.

F. J.

SZÍNHÁZI SZEMLE.

(*Vegyes párok.* Színmű három fölvonásban. Írta Dóczi Lajos. Előadott a nemzeti színházban márczius 29-dikén.

Dóczi kitünő drámaíró hírében áll. Midőn *Usó*kjával fölépett, azt oly dicsőítéssel üdvözölték a fővárosi magyar és német lapok, a minőben a legnagyobb magyar költők: Vörösmarty, Petőfi, Arany legjobb művei sem részesültek a magok idejében. Később is a magyar romantika koszorúsának, költőibb drámánk képviselőjének nevezték. Bizonyára Dóczi tehetséges és szellemes író, de hogy kiválóan drámaíró tehetség volna, azt se regibb, se ez újabb műve nem igen bizonyítják. S mily különös jelenség! Némely régibb hírlapi dicsőítői ez újabb művét bírálva, azt éppen nem találják sikerültnek, holott ebben is éppen oly fény- és árnyoldalak vannak, mint a régiekben, melyeket annyira sikerülteknek hirdettek. A fényoldalak inkább általános irodalmiak, az árnyoldalak nagy részt specifikus drámaiak. Dóczi párbeszédeit lyrai hév, elmés dialectika, szellemes ötletek jellemzik; mindezt újabb művében is föltaláljuk, azzal a különbséggel, hogy a lyrai hevet itt szónoki lendület pótolja s a prózai forma nem ragadja oly merész solœicismusokra, mint a verses. Az elmésség, szójáték néha itt is keresett vagy köznap, de a jelen élet társalgási nyelvének élénk fordulatai éppen úgy föltalálhatók benne, mint a régiekben a szikrázó lyrai ötletek.

Azonban a drámai cselekvény és jellemrajz Dóczi ez új művében sem sikerültebb, mint a régiekben. Expositiója itt sem biztos, leleménye csekély, a cselekvény bonyodalma eről-

tetve s nem egy csapáson fejlődik s a kifejlés szint oly önkényes, mint a *Csókban*, *Utolsó szerelemben* vagy *Széchy Mária*-ban. A jellemrajz is hasonló a régiekhez. A főszemélyek nem eléggé érthetők, inkább abstractiók, mint élő emberek, de mint ilyenekben sincs határozottabb indok, a melyből szükségképp folyjon a tett. Malvin oly kevésbé érthető, mint Blanda vagy Széchy Mária; Turgonyi, mint Szever, Apor vagy Wesselényi. Kapkodók és határozatlanok. Mindent megtehetnek, a mi csak lehetséges, sőt azt is, a mi nem épen az; sorsuk nem annyira magoktól függ, mint a szerző önkényétől. De a rosszúl indult s erőltetve fejlődő cselekvény jelenetei tüzzel vannak megírva s egy-egy drámaibb helyzet kellő hatásra emelkedik. Valóban Dóczy kitünő színmű-író volna, ha valaki sikerült librettót írna neki; ő bizonyára jól tenné szóra.

Ha mindez igaz, mi az oka mégis, hogy Dóczynek ez új műve kevésbbé tetszik a hírlapoknak és közönségnek, mint a régiek? Alkalmassint tárgya az ok. Dóczy régibb színműveinek tárgya a mondák világából vett vagy történelmi háttérű volt. A majdnem hihetetlen viszonyokat a mondának és történelemnek tudta be a közönség. Régen sok oly dolog megtörténhetett, a mi most nem történhetik meg. A hírlapok e költői kicsapongásokat a phantasia gazdagságának tartották. De az új mű a jelen életben játszik. Egy elszegényedett nemes ifju egy kitért gazdag zsidó leányt vesz nőül, s e házasság bonyodalmait tárja előnkbe a szerző. A közönség a színmű cselekvényét az élettel hasonlította össze, s az egyik ezt, a másik azt találta túlzottnak vagy épen valószínűtlennek. A hírlapi kritika szintén kénytelen volt a realis élet szempontjából is ítélni s épen oly viszonyokról, melyekről kinek-kinek megvan a maga rokon- vagy ellenszenve. Igazán sajnáljuk Dóczyt. Kár volt leszállania a spanyol légvárakból, nagy Lajos udvarából, az ostromlott Murányból, a hol oly háborítlanul uralkodott. Ott mindent megbocsátottak neki közönség és hírlapok, itt még bírálni is merik. De a bírálók épen úgy tévedhetnek, mint a költők. Egy gáncs ellen minden esetre védelmébe veheti Dóczyt az is, a ki soha sem volt dicsőítője. Egy pár lap szemére hányja, hogy tárgya nem új; ötven év óta különféle változatban a nemes és polgár közt való házasság kedvencz tárgya a francia dráma- és regényíróknak; az a körülmény, hogy Dóczy ez esetben a nemességet kitért zsidókkal állítja

szembe, csak jelentéktelen árnyalat. Bizonyára nem érdemelt szemrehányás. Teljesen új tárgy nem igen van a költészet birodalmában s ha e szempontból kezdjük bírálni a drámaírókat, a legnagyobbak is, például Shakespeare és Molière, igen pórul járnak. A fődolog az, hogy a költő tudja újjá szülni a régi tárgyat, tudjon új érdeket adni az örök és ezer változatban folyvást ismétlődő emberi viszonyoknak és szenvedélyeknek. Bizonyára tárgyáért nem érheti jogos gáncs Dóczit, sőt dicsérnünk kell őt, hogy elég bátorsága volt, hozzá nyúlni e kényes tárgyhöz s épen oly árnyalattal, a mely társadalmi életünkben nem épen ritkaság.

Egészen más kérdés: vajon sikerült-e műve? Lássuk.

A személyek között van egy orvos, Gold nevű, a ki ugyan semminemű befolyással sincs a színmű menetére, de néhány szóval kifejezi a költő alapgondolatát, czélzatát. Ez mindjárt az első jelenetben a többek között így szól: «Igen bolond politika az, a mely azt hiszi, hogy a házasság fogja eltüntetni a társadalmi különbséget ember és ember között. Előbb el kell tűnni a különbségnek, azután lehet jó házasság. Vannak elemek, a melyek csak bizonyos hőfokon egyesülnek új elemekkel, hidegen pedig csak rombolva hatnak egymásra.» E szerint a költő egy oly házasságot akart rajzolni, a mely nem ily hőfokon kötöttett. Három út állott előtte: vagy polgári tragédiát ír, mely e rombolva hatás bonyodalmait és katasztróphját tárja előnkbe; vagy középfajú drámát, melyben a küzdő elemek utólag érik el a hőfokot; vagy vígjátékot, hol a műfolyam komikai úton ér véget. Dóczy se tragédiát, se drámát, se vígjátékot nem írt; mindegyikből vett valamit s ez elemeket úgy keverte össze, hogy æsthetikailag meglehetősen rombolva hatnak egymásra. Az első fölvonás inkább dráma, a második vége a tragédia felé hajlik, a harmadik vígjátéki fordulatot vesz, sőt itt-ott a bohózatig száll alá. Mindez nemcsak stíltelemné teszi a művet, hanem ingadozóvá, erőltetetté is a cselekvény folyamát és zavarossá a jellemrajz indokait. Ily fölfogással alakítani e tárgyat, még más nagyobb költőnek sem sikerül, annál kevésbbé Dóczy-nak, a ki különben sem elég biztosan szokta szőni a cselekvényt s rajzolni a jellemeket.

Ide járul még, hogy a viszonyok nem táplálják se a cselekvény, se a jellemrajz valószínűségét. Már a cselekvény megindítása nem bír hitetni, pedig ha ezt eltalálja a drámaíró, már

megvetette műve sikerének alapját. Ha mindjárt elején illúzióba ringatja, magával ragadja a nézőt, az könnyebben hisz neki később is, még akkor is, a mikor kétkedni kellene, épen mint az életben, annak, a kiben bízunk, még akkor is hiszünk, a mikor csalni akar, míg annak, a kiben nem bízunk, még akkor sem hiszünk, a mikor őszinte. Dóczy hőse, Turgonyi Lajos, egy régi nemes, de elszegényedett család sarjadéka, a ki a fővárosban lakik mint miniszteri titkár; nőül vett egy kiterzt zsidó leányt, Rózsai Malvint, a kit egy bálban megvédett a sértések ellen s a kiért párbaft is vívott. Az atya maga is kiterzt s egy kerek milliót adott leányával, tudniillik annyit érő falusi jószágot vett és leánya nevére íratja. Turgonyi inkább érdekből, pénzért vette el a leányt, de mint nejébe egészen bele szeretett. Boldogul élnek; Malvin nem vágy ki házi köreiből, nem akar szerepelni a világban. Egyszer kirándulnak jószágukra; Turgonyi nejével a szomszédságba látogatásokat tesz régi nemes ismerőseinel, de senki sem viszonzza. Pedig Turgonyi nagyon óhajta, hogy nejét befogadja a vidék társasága, mert a mint mondja, positiót akar neki szerezni. Végre apósa révén, egy herczeg ajánló levele következtében, meghívja őket, Kamóczy, a herczeg uradalmi igazgatója, nevnap mulatságra, melyben részt fog venni több vidéki nemes. Turgonyi elviszi nejét, bár ez vonakodik s ott találja Kenessey grófot, egy tönkre jutott gavallért, ki a herczegi ménés igazgatója; báró Somváryt, a ki azért látogatja a herczegi uradalom-igazgató családját, mert titkon szereti a grófot; egy elszegényedett nemest és volt képviselőt, Binczkey Tamást; ennek nejét, fiát és leányát; az ifjú Kamóczyt leány-testvérevel; végre Dadányit, egy bukkott nemes család ivadékát, a ki gazdasági írnok. Mindezek, kivéve a grófot, oly antisemiták, a kik a kikeresztelkedett zsidót sem állhatják, haragusznak Turgonyirát házasságáért s elhatározzák, hogy éreztetni fogják mind vele, mind pedig nejével ellenszenvöket; vele azért, mert pénzért házasodott, nejével azért, mert zsidó származású. Turgonyi a férfiaknál valahogy megtöri a jeget, megígéri nekik, hogy a képviselő-választáskor Binczkey fiát fogja támogatni, ezért megint barátságukba fogadják, de nejével a nők rosszul bánnak, megsértik. Nem tudjuk ugyan, hogy mennyire és mikép, ezt férje sem tudja, mert az egész a színpalak mögött történik, de annyit látunk, hogy az érzékeny Malvin egész a kétségbeesésig oda van. Haza

akar menni, férje tartóztatja, de a midőn magára marad, mégis végrehajtja szándékát. Befogat és haza megy. «Ha férjem szeret, utánam jő, ha nem, nem szeret» — suttogja magában s elfogadja gróf Kenessey karját, a ki kocsijáig vezeti s majd lóháton haza kíséri. Turgonyi nem megy neje után, nemes társainál marad, a kik, úgy látszik, teljesen megbocsátják neki, hogy a Rózsai-családba házasodott.

Dóczi mindent elkövet, hogy a rokonszenvet hőse iránt előlje bennünk. Valóban Turgonyi kevés eszű s meglehetősen szívtelen ember vagy legalább is nem lovagias. Buda-Pesten kellemes társadalmi viszonyok között él — az ellenkezőről se ő, se se neje nem panaszkodnak — falusi jószágára csak ritkán rándul le; s mégis erőlteti nejét, erőlteti magát egy oly vidéki társaságba, mely nem akarja befogadni. Megaláztatásokat szenved, kegyet koldul hajdani ismerőseitől. Mindezt nem teszi önérzetes ember, különösen akkor nem, a mikor semmi nemű érdek nem ösztönzi reá. Egészen más volna, ha lemondva hivataláról, állandóan falun laknék, szerepet akarna játszani a megyén, képviselőnek lépne föl vagy neje óhajtana akár unalomból, akár hiúságból ferje nevéhez és saját gazdagságához illő társadalmi helyzetet a vidéki birtokosok között. S vajon az a társaság, melybe Turgonyi föl akarja vétetni nejét és visszavívni magát, bármely szempontból megérdemli-e a fáradságot? Bizonyára nem. Kikből áll e társaság? Bukott, alárendelt helyzetű és műveletlen nemesekből, a kik a vegyes párnak se hiúságát, se szellemibb vágyait nem ingerelhetik s társadalmi állásuknak sem nyújthatnak támaszt. Dóczi rajza nemcsak valószínűség tekintetében egyoldalú torzkép, hanem drámai céljával is ellentézik, a mely a küzdő elemeket ki akarja békíteni. Szorgalom, szellem és erény jellemzik a kitért zsidókat, míg a nemesek nagy részt a renyheség, a gőg és műveletlenség képviselői. Ily elemek bajosan fognak összeolvadni, nem is sok haszon volna belőle. A drámai célnak, az élethűségnek is inkább megfelel vala, ha különböző árnyalatban mindenik félnek oly fény- és árnyoldalai vannak, a melyek a másikban hiányznak s egymást úgy szólva kiegészítik. Különösen megvártuk volna az egyik főszemélytől, Turgonyitól, a ki az ősi név varázsáról oly szép szónoklatot tart, hogy legalább is lovagias legyen s midőn nejét megsértik, ne hagyja magára, s midőn ez haza megy, kövesse s ne maradjon és mulasson sértői között.

Ennyit még idegen nőért is megtesz a lovagias férfiú, annyival inkább azért, a ki nevét viseli s a kit nagyon szeret. Turgonyi a társaság sértését azzal tetezi, hogy ugyanazon társaság előtt még jobban megsérti nejét, azt, a kit leánykorában hasonló sértések ellen védett. Ily dolgot bajos kiegyenlíteni s ha Malvin a mű végén mégis hisz férje szerelmében, a közönség nem igen hihet benne.

Dóczi a mily mostoha Turgonyihoz, épen oly szíves és nagylelkű Malvin iránt. Egész eszményi alakká akarja emelni. Minden esetre lovagiasabb hozzá, mint férje: bámulja és bámultatni óhajtja. Fölruházza a szív minden nemességével s a szellem minden gazdagságával. Talán igen is sok a jóból s épen azért önkénytelen kétkedünk benne s a mi meg nagyobb baj, nem igen találjuk meg a kulcsot jelleméhez. Oly rohamosan változik s esik egyik hangulathból a másikba, hogy alig tudjuk képzelni. Midőn az első fölvonásban föllép, egy egészen a férjén csüggő, felénk és mély érzelmű, sőt túlérzékeny hölgyet látunk magunk előtt, a ki egészen férje uralma alatt áll. A második fölvonásban a családi reggelinél, a midőn férjével a balul kiütdt látogatás után találkozik, már úgy tűnik föl, mint a ki egyedül úr a háznál és korlátlanul parancsol. Azt értjük, hogy duzzog, hogy férjének, a ki bocsánatot kér és ad a tegnapi törtéteért, kitérően felel, de azt nem értjük, hogy oly könnyedén rendelkezik férjéről s ez oly alázatosan engedelmeskedik neki. Malvin elhatározza, hogy férje lemond hivataláról, képviselőnek lép föl, kifizeti a képviselőnek föllépett Binczkey költségeit és hivatalt szerez számára, fölfelé tör s ha már alázkodni kell, inkább az aristocratia kegyét hajhászsa. S Turgonyi mind ebbe bele egyezik, de midőn az atya es fia eltávoznak, s a házaspár magára marad, kitör köztök a viszály. Malvin szeméreti ferjének, hogy szerelme elhült, mert nem oltalmazta meg. Turgonyi védekezik, hogy érdekéért tette, a mit tett. Szóból szó jön ki. Turgonyi védi az öröklött ősi nevet, Malvin az önszerelte érdemet, de leginkább a szeretet nagy gondolatát és erős érzelmét. Végre kijelenti, hogy férje őt ma szóval, tegnap pedig tettel tanította meg, hogy válaszfal van köztök, s ő már csak névleg neje. Turgonyi fölkiált: «Azt hiszi-e ön, hogyha elég könnyelmű voltam is önt pénzeért elvenni, most elég nyomorúlt leszek megmaradni férjének, mikor tudom, hogy nem szeret». S egyszersmind bevallja nejének, hogy csakugyan pénzeért vette

el, de azután megszerette s most híven szereti. Ez csak új olaj a tüzre, Malvin dühöng, de a férj tovább ostromolja, lábaihoz borul és szerelmét bizonyítja, s midőn ez meg nem indul, arra kéri, hogy legalább becsülje őszinteségeért. «Ki mondja, hogy nem becsülöm — felel a nő — s honnan tudja, hogy nem szeretem? Én nem mondom, hogy szeretem, azt sem mondom, hogy nem. De az ön szerelmében kétkednem kell mind addig, míg bizonyosságom nem lesz reá, addig pedig kérem tekintsen a világ előtt hitvesének.» Turgonyi nem hajlandó ily szerepre. «Akkor csak egy mód marad fön: váljunk» végzi be a nő s titkon örvend, hogy férjét megrémíti e szándék. Ekkor vendéget jelentenek be, gróf Keneseyt, megszakad a házaspár versengése s bevégeződik a második fölvonás.

E jelenet sok tüzzel van írva, mind két fél szíve mélyéig fölindul. Köztök az elvek és érzelmek heves harcza fejlődik ki s már-már tragikai összeütközést és fordulatot várunk. Azonban a szerző amúgy hirtelenében a vígjáték felé tereli fő szereplőit, még pedig nem oly módon, hogy érdekes bonyodalmat és kifejlést várjunk. Midőn a nő férje előtt kinyilatkoztatja, hogy kétkedik szerelmében mind addig, míg bizonyossága nem lesz reá, már tudjuk, hogy kibékülnek, mert a nő akarja, a férj pedig könnyen elkészülhet a megpróbáltatásra. S a harmadik fölvonás csakugyan a megpróbáltatást tárja előnkbe, a mely két módon történik. Először: Malvin Kenessey gróf látogatásait fölhasználja arra, hogy férjében nemi féltékenységet ébresztszen, de maga sem helyez reá nagy súlyt, s férje sem mutat több fölindulást, mint a mennyi akkor is illő volna, ha nem szeretné nejét, de tart valamit becsületére. Másodszor ügyvedet hívat, titkon értekezik vele, hogy férje higyen a válópör előkészületeiben, azonban egy oly okirat készítését rendeli el, mely szerint minden ingó és ingatlan vagyonát férjére ruházza s ez adomány még akkor is érvényben marad, ha elválnának egymástól. S az okiratot egy engesztelékeny perczben olvasatlanul aláírhatja férjével, a ki azt megolvassván, természetesen széttépi. Így kibékülnek s ugyanakkor a mellékszeményzetből három pár egy kissé bohózatos módon házassági frigyre lép, a kik közül csak Kenessey gróf és Somváry báróné voltak némi befolyással a cselekvény menetére.

Íme a két főszemély: az egyik, Turgonyi, nem tesz egyebet, mint durván megsérti nejét s aztán szenvedőlegesen viseli ma-

gát; a másik, Malvin, sok mindent akar cselekedni, de a mit cselekszik nem igen szolgál céljaira, mert egy nő bajosan gerjeszthet feltékenységet férjében, ha se udvarlója nincs, se maga nem kaczerkodik valakivel, s nem nehéz próbára teszi tisztességes embernek tudott férjét, ha vagyonát reá ruházza, mert tudhatja, hogy az nem fogja elfogadni, hiszen ha kibékülnek, a vagyon úgy is közös marad, ha pedig elválnak, az elfogadás nagy fokú aljasság volna. Így nem annyira férjét teszi próbára, mint a maga áldozatkészségéről tesz bizonytságot az affectatio és a magát rákötő szándék némi színezetével. S méltán kérdehetjük: ez-e az a hőfok, mely a házasság előtt nem egyesülhetett elemeket a házasság után teljesen egyesíti? Bizony, ez se drámai, se vígjátéki úton nem történt meg s nem úgy lépünk ki a színházból, hogy akár æsthetikailag, akár társadalmilag megnyugodhatnánk. Ha már Dóczi nem akart vagy nem tudott valóságos drámát írni, minden esetre a vígjáték inkább sikerült volna s inkább is illett volna tárgyához. Ha a vegyes pár helyzetéből és jelleméből folyó nemes tulajdonokat és gyöngeségeket rajzol, a melyek könnyen adhatnak alkalmat az összezördülésre a nélkül, hogy bármelyiket eltörpítnék; ha a küzdelemben a gyöngeségek mindkét részről nevetségesekké válnának s a nemes tulajdonok fölülkerekedve, megerősítenék a szerelmet; ha szerencsés leleménnyel a cselekvényben kifejlődött volna az az eszme, a melyet Malvin érint is, tudniillik, hogy csalódva férjében, megpróbálja: vajon nem ébredne föl benne is utólag a szerelem, mint férjében, a ki pénzért vette el s utóbb bele szeretett: talán sikerült vígjátékot írhatott volna.

Így a vegyes pár drámája nagyon is vegyes dráma lett: *ex omnibus aliquid ex toto nihil*. Mindent összevéve, az ékítmények többet érnek benne, mint a cselekvény és jellemrajz épülete. A libretto keveset ér, de a szóra tétel méltánylást érdemel. Tárnya miatt kíváncsiságból egy darabig vonzhatja a közönséget a színházba, de az irodalom nem nyert benne sikerültebb művet, legfeljebb a nemzeti színház eredeti műsora gazdagodott oly művel, a milyeneknek igen is bővében van.

GYULAI PAL.

É R T E S I T Ő.

1. Újabb angol költők. Angolból fordította dr. Koltai Virgil. —
2. Rogeard: Képek a francia irodalomból. — 3. Calderon: Saját becsületének orrosa. Spanyolból fordította Beksics Gusztáv. (Egyetemes Könyvtár. Szerkeszti Ferenczy József. Kiadja Gross G. Győrött. 5., 12., 16. füzet.)

Szívesen foglalkozván a külföldi irodalmakkal, örvendő vettem kezembe a fentebbi három füzetet, egy jóra való vállalat potomárú kiadványait. Azonban nagyot csalódtam: elmondom csalódásom okait; okúlhat belőlök olvasó közönségünk s ha tetszik, a vállalat szerkesztője is.

A dr. Koltai által fordított essayk nincsenek szerencsésen választva. Oly közönségnek írtak, melyről föl van téve, hogy nemcsak Tennysonnak, Longfellownak, de Browningnak s nejének, Arnoldnak s Swinburnenak is jól ismeri műveit. Írtak pedig ezelőtt több mint húsz évvel: azóta nem keveset változott az illető költők munkásságának képe, valamint maga az irodalmi közvélemény. Ma már nevetségesnek tetszhetnek az oly állítások — hogy csak a nálunk legismertebb költőre vonatkozókból idézzek — miszerint Tennyson *Királyidylljei* «ép oly könnyen érthetők, mint a kölcsön-könyvtár leghitványabb novellája», vagy hogy az *In Memoriam* tulajdonképi bámulói csak a 18—19 éves leányok volnának. Még nagyobb baj az, hogy a fordító úgyis nehézkes stilű eredetijét még nehezebbé tette; hogy ép ott árúl el meglepő tájékoztatlanságot, hol legkevésebbé várónok, így például midőn Maudot azaz Matildot így fordítja: a részeg, regény helyett románczot, regényíró helyett románczíró mond. Egy-

általán többször gyanút ébreszt fordításának megbízhatósága iránt; különösen az ily helyekkel: «Nem vagyunk pusztán agyagminták. Hadd bizonyítgassa a tudomány, mik vagyunk, s aztán mi viszonyban van a tudomány az emberrel, legalább velem». Eredetiben: «Not only cunning casts of clay, let Science prove, we are; and then what matters Science unto man, at least to me?»

Hanem mi mindez Rogeard fölolvadásainak magyar kiadásához képest! E közhelyekből álló szellemes csevegések paradox ötleteit, meglepő nagy mondásait s kétes, illetve kétségtelen értékű adomáit sorban végig czáfolgatni fölösleges volna, annál is inkább, mert biztosra veszem, hogy Rogeard maga tagadná meg e cikkek szerzőségét, ha magyarban olvashatná őket. Vagy hihető-e, hogy ő képes lett volna oly hajmeresztő badarságot mondani, minő Hermione e jellemzése a 17. lapon: «A tiltott vétkes szerelmet képviseli, titkon szereti Oresztést s erre szerelme halált hoz»? Tudvalevőleg Hermione egy megcsalt mátká, ki hűtlen jegyesét imádójával, Oresztessel megöletvén, maga is öngyilkossá lesz, míg Oresztés megőrül. Vagy hihető volna-e, hogy az a saját hazájában is jeles stilista oly értelmetlenségig menő pongyolán beszélt, illetve írt volna, mint a hogy e füzetben látjuk, s a hogyan egy másnapi hírlapi tudósításnak sem lett volna szabad hangzania Rogeard fölolvadásairól? «Racine tudja legjobban a női szerelem tragédiáját megírni. De feltűnő az, hogy Racine darabjaiban a nő első helyet foglal el ugyan, de szerelmével várja a férfit. Igen, mert ő műveiben a XIV. Lajos udvarát adá vissza. A király megvárta, hogy hódoljon neki mindenki. Sőt a színműveket . . . francia costumeben . . . adták elő. De mindamellett Racine női erős és szép alakok.» (12. l.) Érti valaki ezt az okoskodást? Értelmes beszéd-e ez? S gondolható-e, hogy bár a nyomdában figyelmesen átolvasták az ily összevisszaságot: «A Szajnába ugranak (t. i. Chapelain s társai), de a parasztok megmenték őket, ekkor szídjá meg Molière, ő legelőször is a parasztokat szídjá meg és kergeti el, aztán barátaihoz fordul és szídjá» stb. (27. l.) «Úgy, hogy bár Voltaire Pascalt tartja első és őt második satirikusnak.» (44. l.) «Így midőn jelen volt egy vitatkozó on, mely St. Augusztin (!) fölött foly és ő nem ösmer St. Augusztint, de annál inkább Rabelais, félbeszakítja a társalgást». (55. l.) Az utóbbi idézet szép magyarságának is számos párja van a füzetben: «egy jelentéktelen nővel volt egybekelve, ki coquette volt, de nem galante»; «fetirozott», «complimenteket csinált»; «a szép darabok vannak Franciaországban, a szép termek Olaszországban»; «a *Misanthrop* alakja nemesak hozzá

volt hasonlítva». Az olvasó bölcsességére-bízzom e jeles mondás értelmének megfejtését: «mint agglegény szomorúan, sőt bátorságát vesztve vénült el». Mondhatni, hogy a fordító se magyarul, se francziául nem sokat tud: neki scurrilité bohókásság, Molière a király szobalegénye (ad normam: szobaleány), a XVII. század társalgási stílje szószátyár s a honnête homme, a század typusa «becsületes ember», — Esther templomfölszabadításra törekszik stb. «Mais crains encore d'y trouver Hermione» szerinte: «De ne hidd, hogy Hermionere találsz!» Azt már ép kíméletlenség volna sokat emlegetni, hogy a füzet csakúgy hemzseg a Sévigné (s nem Sévignéné), Quineaux, Marat-féle írőnevektől, hogy Lafontainet Voltairere (Voiturere) haragudtatja, két ízben is szól egy Camblé nevű angol színésről, s hogy XIV. Lajossal Fouquet-t «rossz kezelésért» a pignerollesi erdőben (erődben) való örökös letartóztatásra ítelteti.

Calderon művének magyar átültetése sem sokkal szerencsésebb munka e két elméleti dolgozatnál. Mint egy jegyzet mondja, e fordítás «kellő átsimítással» jelenik meg e vállalatban, miután Beksics annak idején nem teljesítette volt a Kisfaludy-társaság általa kívánt «pótlásokat»: eredetileg ugyanis ide nyújtotta be. Részemről egyáltalán sajnálom, hogy jeles publicistánk s a spanyol irodalom kiváló ismerője közzé tette e művét, mely oly nyilván mutatja, hogy távolról sem képes úgy verselni, mint prózát írni. Mily kínrimelest s a verssorok kikerekítésének kedvéért, mily toldozást-foldozást visz véghez, s mily feszesen erőltetett a legtöbb helyt! Az eredetinek úgyis kegyetlenül nyakatekert cultismusát újabb szóvirágokkal cziczomázza; a hol Calderonnál csak ennyi áll: «mondd!» (di!) nála ez áll: «Jaczinta figyel s ámúl», — «Sevillában születtem» így tolmácsolva: «Sevillában pillantám meg először a természetet (?)», s ez: «rohant s felbukott a ló» (corrió pues y tropezó el caballo) így: rohant a ló mint épen vésztől űzött felhő árnya s lovagjával a virányra bukott»; hasonlóan bővíti ezt: «tegnap, minthogy még nem sütött rám a nap, szépnek tetszett a hold» ezzé: «tegnap, míg a nap fénye nem vakítá el tekintetem, keblem a hold fagyos s kihült sugarára is fölhevült» stb. Sőt visszaél minden műfordítási szabadsággal, lépten-nyomon csak paraphrasist nyújt, — olyat a milyet, — néha az eredeti szöveg értelmével ép ellenkezőt. Csak az első 20–28 oldalról szemelek példákat, helykímélésből egymás végébe írva a verssorokat. Király: (4. l.) «Futnom kell rögtön e helyrül; e borzalom, e gyász képe üldözni fog, tudom, váltig; meg sem állok Sevillaig

ép azért». Calderonnál ez áll:*) . . . Que ha de pasar adelante; que aunque este horror y mancilla mi rémora pudo se, na me quiero detener hasta llegar á Sevilla. Gries szép és hű átültetésében: Denn hinweg treibt mich die Eile. Könnt' auch dieser Schreck und Gram sich als Hemmung mir erzeigen, will ich nicht vom Rosse steigen, bis ich nach S. kam. Ugyanott Don Arias így szól: «Keblét egész vadságába ráismerni érzelmirül». Ez nincs magyarul mondva. Don Arias (7. l.): «Mit szól majd, ha ébred, s így fog viszont látni!» Quién le dijera que así llegara á verte! Wer ihm sagt', er werde so hier dich sehen! Doña Mencia (8. l.): «Nagy ég, a női illem (!) sérelme nélkül lehet-e feltárnom e lángzó kebelt?» Oh quién pudiera, cielos, con licencia de su honor (mert ő férjes nő!) hacer aquí sentimientos! Oh wer jetzt doch Freiheit hätte, mit der Ehr' Einwilligung dem Gefühl sich hin zu geben! Ugyanaz (9. l.): «Így csíszolja ki magát becsületem e küzdelemben. Fáradás kísér a magasba, hol tökély sugára csillog». Y así mi honor en si mismo se acrisola, cuando llego á vencerme; puesna fuera sin experiencias perfecto. Und so meiner Ehre Läut'ung ist sie selbst, wenn ich mir selber obgesiegt, weil ohne Prüfung nimmer sie vollkommen wäre. Don Gutierre (16. l.): «Fölemelve pillantásom rád, tekintetem sassá lesz, napba mely száll s röpte merész, úgy repes e fénysugáron lepkeként». Mi aliento es aguilá á tantos rayos, mariposa á tanto fuego (tehát lepkeként elperzselődik tüzétől!). Schmetterling für solche Gluth. Ugyanott, ugyanaz: «Méltányold ez érzést, mely lángjával kis köréből hozzád már nem magasul fel ugyan, ám azért hevít». Honrad por tan breve espacio esta esfera, aunque pegueña. Ehrt, so lang es euch gefallen, diese Sphäre, wenn auch klein. A herczeg kitérő mentekezésére Beksicsnél így felel Don Gutierre: «Méltánylom, fenség okodat, mely fölkelte aggodalmam éltedért, mely stb». Calderon egyebet mond, ép ellenkezőt: Senor, Vue-tra Altera tiene causa tal, que en inquietud aventure la salud de una vida etc.? Ist ein Grund, Herr, der uns deute, welch ein Drang so offenbar setzt ein Leben in Gefahr etc. Ugyanaz (22—23. l.) «Drága úrnőm . . . jól tudom, a hírnek nem örövsz, mely megint drága körödből kiint. Ámde lásd, hűség s kötelmem kényszerítnek távozásra, hős- s lovagként kell a királyhoz sietnem. A herczeg is ezenkívül nem távozhatik

---

*) A madridi 1872-iki *Biblioteca de Autores Españoles* (Rivadeneira) nagy kiadása után idézek.

egyedül, illő lesz őt elkísérnem. Lásd, a herczeg balsorsábúl mily nagy megtiszteltetés hárul házunkra». Bellissimo dueño mio . . . de tu amor y ingenio fio hoy que licencia me des para ir á besarlos piésal rey mi señor qui viene de Castilla; y le conviene á quien caballeroes, irle á dar la bien venida. Y fuera desto, ir sirviendo al infante Enrique, entiendo que es action justa y debida, ya que debi á su caída el honor que hoy ha ganado nuestra casa. Du, mein ewig Glück . . . wirst du gern mir Urlaub geben (Liebe heisst es und Verstand) dass ich geh' um jetzt die Hand unsers Königs zu küssen, wie es alle Ritter müssen, da er tritt in unser Land, und dass ich ihm willkomm sage. Ausserdem will Recht und Pflicht, dass ich Don Enrique nicht schuldiges Geleit versage, da sein Sturz an diesem Tage unserm Hause Heil gewann und viel Ehre. Doña Leonor (28. l.): «Szépségem ragyogó csillag volt fölöttem, melyre ha kimondják, szép, égő kínjának tudják be halovány szépségét, fedetten gyász ködtől, mely arczát irigyen fedi be. Ki tudja: a szépség átok-e vagy szerencse?» No porgue fuese la hermosura mia quien el nombre (tudniillik a szép nevét) ad quirió, sino la estrella; que quien decia bella, ya decia infelice; que el nombre incluye y sella á la sombra no mas de la hermosura poca dicha, señor, poca ventura. Az az: «de a szép nevet nem szépségem, hanem balszallagzatom szerzé nekem; hisz szépnek nevezni valakit annyi, mint szerencsétlennek nevezni őt; mert ez a név kevés boldogságot, kevés szerencsét társít, egyesít azzal, mi mindössze csak árnya a szépségnek». De elég a mutatóványokból, melyeket még egyszer ennyire föl tudnék szaporítani az említett nem egész két ívről: az itt is igen gyakori és sokszor a szereplők nevének kihagyásáig, fölcsereléséig menő sajtóhibákra nem is reflektálva.

r.

Műkedvelők színpadja. (I—X.) Szerkeszti Csiky Gergely. Kiadja Pfeifer Ferdinánd.

Már Kemény Zsigmond elpanaszolta egyik tanulmányában, hogy nálunk nem szeretik a színműveket olvasni, a miért íróink nem is sokat törődnek darabjaik irodalmi értékével, hanem minden gondjokat arra fordítják, hogy ott állják meg helyöket, hol a közönség megnézi, hol egyedül kerülnek a közönség szeme elé: a színpadon.

Azóta sem vagyunk másképp, sőt ha lehet rosszabbulról szó, hát rosszabbul vagyunk. A közönség sok betűt fogyaszt, de csak úgy, ha hírlapban, vagy személyeskedő politikai pamphlet formájában kapja. A mi ezen kívül van, az egy napról napra szűkülő körre szorítkozik, s ennek is a legeslegálján vannak a kinyomtatott színművek. A mily mértékben emelkedett a színházak látogatottsága, abban a mértékben fogyott azok száma, kik szeretik el is olvasni azt, a mit láttak, gondolkoznak rajta és megújítják az egyszer tapasztalt élvezetet. A magyar ember szívesebben ad ki négy forintot, hogy meglásson a színpadon egy darabot, mint negyven krajczárt, hogy ugyanazt könyvalakban megszerezze. Ily körülmények között bizony kétségbeesett vállalkozás a színművek kiadása, s azok a könyvkereskedők, kiknek eszménye a pusztá nyereség, óvakodnak is tőle, mint a tűztől. Bizonyos nemesebb becsvágy — s miért ne lakozhatnék ez könyvárusi szívben is? — kell ahhoz, hogy nálunk színdarab kiadóra találjon. Pfeifer Ferdinánd könyvkereskedése ebből a java részből való. Az árva színmű-kiadás is menedéket talált polczain, — a szó valódi értelmében polczain, mert kiadványai többnyire ott maradnak. Egyedül neki volt bátorsága kiadni Plantus vígjátékainak az Akadémia által jutalmazott magyar fordítását. A *Nemzeti színház könyvtára* című vállalatában évek óta már százon fölül való számmal adja ki a nemzeti színház játérendjének darabjait, s most egy új vállalatba fogott, melynek tíz füzete fekszik előttünk.

A műkedvelők számára külön színműveket adni ki, életre való vállalkozásnak látszik. Hogy a színház nálunk divatban van, a fővárosi színházak példája mutatja, melyek rossz darabokra épen úgy, vagy talán még jobban megtelnek, mint a jókra. Bizonyára nem a darabok kedvéért, melyeket boszankodva néznek végig és szidnak, mialatt a ruhatárban felöltik fölső ruháikat; hanem mert a darab új és még inkább, mert színházba járni divat. A vidéken szintén tapasztaljuk e divatot. Ha csak valamire való a színtársulat, ha a színészek a művészetnek legalább arra a fokára emelkednek, hogy megtanulják szerepeiket: a színházak tele vannak és a színigazgatók (akárhogy dühöngnek vagy siránkoznak a színészi congressusokon) jó «üzletet» csinálnak. Annak nem a közönség az oka, ha a legtöbb vidéki színtársulat az elfogadhatóságnak legeslegalsó színvonalát sem éri el, ha új és nehéz darabokat egy próbára vagy próba nélkül adnak elő, ha az igazgató fölveszi a bevételeket és színészeit sehogy sem vagy ötven krajczárjával (színészi műnyelven «meidling»-gal) fizeti, ha viszont a színészek nem tanulják meg szerepeiket, és ha e

mindinkább terjedő elvadulás következtében a művelt és hivatott elemek mindinkább visszavonulnak s a vidéki színészet maholnap kapa-kasza kerülő existenciák menedéke lesz. Azokról az úgynevezett igazgatókról, kik a fölszedett bérletekkel eltűnnek és a *Rendőri Közönyben* köröztetnek, nem is beszélünk. Nem csoda, ha a vidéki közönség ily körülmények között nem jár színházba, hol nemcsak műízlése, hanem pénze is veszélyben forog. De a színi előadás iránt való érzék, vagy mondjuk, a divat megkívánja a kielégítést, s így keletkeznek napról-napra a mindig gyarapodó műkedvelő társaságok és szaporodnak a műkedvelő előadások. El lehet mondani, hogy csaknem úgy vagyunk, mint Anglia Erzsébet korában, midőn az egész ország, a felső köröktől egész a kézművesekig, komédiát játszott. Sőt vannak már állandó műkedvelő társaságok, mint a szilágysomlyói és mások, állandó személyzettel és rendes műsorral, s alig van az országban, fönt és alant, estély, reggély, hangverseny, névnap, szüret, disznótor, melyen műkedvelők színi előadást ne tartanának.

Oly jelenséget, mely általános szükségérzet tünete, sem kárhoztatni, sem elfojtani nem lehet, hanem szabályozni kell és megóvni az elfajulástól. Műkedvelőink főbaja eddig az volt, hogy nem bírtak megfelelő, nekik való darabokkal. Rendesen a színházak műsorából táplálkoztak s az új és divatos darabokat adták elő. Ehhez azonban sem erejük, sem elég gyakorlottságuk nincs, nem tekintve azt, hogy így concurrensei lettek a rendes színtársulatoknak és örökös panaszra, torzalkodásra, rossz vérré adtak okot, és nem tekintve azt, hogy többnyire összeütközésbe jöttek az írói tulajdonjogról szóló új törvénnyel, melyet ős magyar szokás szerint a mai napig sem tudnak komolyan venni.

E bajokon akar segíteni Pfeifer Ferdinánd új vállalata. A kiadó, mint színművek kiadásában régi praktikus, üzleti tapasztalásból is tudja, mily darabokat keresnek a műkedvelő társaságok és mi való nekik. «Gyakran tapasztalta, — úgymond — hogy a színházak játérendjén levő színművek közül nagyon kevés az, melyet műkedvelők használhatnak. Az az egy-két darab, mely ez igényeknek megfelel, olyannyira le van már játszva, hogy alig lehet rájuk reflektálni» . . . «Gyűjteményünk megválogatásánál — mondja tovább — a következő szempontokból indultunk ki: a külföldi, különösen francia és angol dráma-irodalom bő tárházából, s ha megfelelő munka található, eredeti irodalmunkból is oly darabokat veszünk föl, melyek rövidek, mulattatóak, két, három, négy, s ritkán több szerepből állnak és díszlet tekintetében lehető keveset kívánnak. Ily

módon kevesebb személy is, minden költségesebb eszköz nélkül, csekély fáradsággal, kevés előkészülettel tarthat színi előadást . . .

Eddigélé tíz füzet fekszik előttünk, tíz vígjáték, s ezek elolvasása után constatalhatjuk, hogy a kiadó igyekezett megfelelni azon kellékeknek, melyeket fönnebbi hirdetésében a műkedvelők számára való darabokban «zükségesnek mond. A vállalat szerkesztője Csiky Gergely, a ki már a nemzeti színháznál elfoglalt hivatalos állásánál fogva is nagy gyakorlottsággal bírhat a jó és rossz darabok megkülönböztetésében. Föltehetjük hát róla, hogy Pfeifer vállalatában nem fog helyet adni a rossz daraboknak. Az eddig nyújtott tíz darab általában megfelel céljának s alkalmas műkedvelő előadásra. Rövidék, a leghosszabb is alig terjed két nyomtatott ívre; mulattatóak, kisebb-nagyobb mértékben, s némelyik, mint Fournier *Zivatara* magasabb értékkel is bír; minden költségesebb díszlet nélkül előadhatók, mert valamennyi teremben történik. Legnagyobb része, kilencz darab, a francia irodalomból van véve, a min nem is csodálkozhatunk, mert a francziák, mint a drámairodalomban általában, úgy a műkedvelők gondozásában is elől járnak. s egész külön irodalmuk, számos gyűjteményök van a műkedvelők számára. Egy angol darab van a gyűjteményben. Buckstone *Csiszolatlan gyémántja*, melynek vaskosabb, jóízű humora tanúskodik származása mellett. A kiadó eredeti darabot is ígért, ha «megfelelő munka található». Az eddigi tíz füzetben azonban nem látunk eredeti darabot; úgy látszik, még «nem találkozott megfelelő munka». Br.

Victor v. Renner: Türkische Urkunden den Krieg des Jahres 1683 betreffend, nach den Aufzeichnungen des Marc Antonio Mamucha della Torre. Wien, 1888.

E füzet különlenyomat a *Vierundzwanzigster Jahresbericht des Leopoldstädter Communal-, Real- und Obergymnasiums* című iskolai értesítőből. Marc Antonio Mamucha 1667-től 1683-ig a török udvarnál mint portai s mint császári tolmács volt alkalmazva. 1683-ban Kunitz osztrák rezidenssel együtt a bécsi török táborban maradt s az ostrom után nem küldetett vissza Törökországba, mint Cleronome s társa, hanem az udvarnál kapott tolmácsi hivatalt. Hivatalnokai pályája alatt sok török okiratot kellett olaszra fordítania.

Kivonatokat készített a fordításokból s az összegyűjtött kivonatokból lemásolta azokat, melyek az 1678-tól 1687-ig terjedő időszakra vonatkoznak. Csinosan bekötött kézírata, melyet alighanem Leopoldnak nyújtott be, most a nemzeti múzeum kézírattárában található. (28. Gu. Ital.)

Tehát török okiratok gyűjteménye hiteles fordításban történelmünk oly mozgalmas korszakából, ez érdekesen hangzik — külföldi tudósnak. Renner a nagy bécsi ostromról írt monographiájában már fölhasználta Marc Antonio kéziratát, melyet történetíróink nem ismertek. Most kiadott a kéziratból huszonkilenc 1683-iki s két 1684-iki okiratot. Maradt tehát még több kiadatlan egy magyar kiadó számára is.

Nem mondjuk, hogy a Marc Antoniotól lemásolt iratok mindannyian kiváló érdekűek. Többnyire úgynevezett «literæ procerum»-mal van itt dolgunk, azaz fejedelmek s főméltóságok leveleivel. Kisebb rangú parancsnokok s diplomatai ügynökök leveleinek rendesen több hasznát veszi a hadi s diplomatai történet kutatója, mint a «literæ procerum»-nak. Azonban az ily anyagot sem szabad megvetnünk, kivált ha török főemberek leveleiről van szó, mert ilyenekhez ritkán férhetünk. S Marc Antonio gyűjteménye nem csupán a magyar történelem kutatóit érdekelné, pedig a magyar történelmi anyag ismerője jobb kiadásban tehetné közzé azt, mint a külföldi, ki nyelvünket nem érti. Renner sem forgatta a magyar kiadványokat, mi meglátszik kiadásán, noha általában véve lelkiismeretesen dolgozott előszaván s jegyzetein. A 16. lapon közli a Thökölynek 1682-ben adott athnamét. Tudjuk, hogy ez irat megjelent németül s francziául egykorú munkákban, latinúl Rödernek *Badeni Lajosról* írt könyvében s egykorú magyar fordításban a *Bujdosók Levéltárában*. Marc Antonio fordítása mindjárt az első pontban eltér Röder közleményétől, mert ebben Thököly Felső-Magyarország urának van nevezve, Marc Antonionál pedig a Re d' Ungaria címét kapja. Ibrahim szerdár valóban ily címmel tisztelte meg Thökölyt Fülek-nél s az athnamé alapján Thököly egész Magyarországot a magáénak tekintette. De másrészt az athnaméval együtt átadott szultáni levél, melyet Hammer közöl műve függelékében, Thökölyt «Mittel-Ungarn» urának címezi s így még sem merjük mondani, hogy Rödernél a Superior jelző a Hungaria szó előtt csupán a fordító toldaléka.

A 24. lapon közli Renner az Apafyhoz intézett fermánt, mely fölszólítja a fejedelmet, hogy készüljön az 1683-iki hadjáratra. E «fényes császári parancs» teljesebb magyar fordítását már Szi-

lady és Szilágyi is közölték a *Török-Magyarokori Államokmánytár* VI. kötetének 304. lapján, miről Renner nem vett tudomást.

A 27. lapon közölt levélben a szultán nyugtázza a Gerőfy Györgytől hozott évi adót s további hűségre inti Apafyt. A levélhez Renner azt jegyzi meg, hogy «dieser Gesandtschaft zur Abstattung des Siebenbürgen auferlegten Zinses wird sonst nirgends Erwähnung gethan». Pedig a most említett magyar okirat-gyűjtemény 302. lapján közölve van Gerőfy egy levele, melyben jelentését adja be az évi adó lefizetéséről.

Igen érdekesek a szultán s a nagyvezir levelei a francia királyhoz (28, 29.). XIV. Lajos ugyanis a chiosi ügyben, mely a portát föllingerelte ellene, egy mentegetőző levelet írt IV. Mehemednek 1682 február 4-én. A levelet Klopp Ono közölte a *Das Kriegsjahr 1683* című könyvében (Graz 1882, 102. l.). Most a fönt idézett helyen Renner közli a szultán s a nagyvezir egyező tartalmú válaszát. A válaszok 1683-ban irattak a nagy háború előestéjén. A nagyvezir kifejti, hogy a király fölhasználhatná a jó alkalmat a németek károsítására. Kitűnik ez iratokból is, hogy XIV. Lajosnak volt némi része a háború kitörésében, mert előzékeny magatartásával biztatni akarta a nagyvezirt, ki valóban remélte XIV. Lajos cooperatióját. Renner közli először a levelet, melylyel a nagyvezir Eszékre hívta Thökölyt (30. l.). A Szirmay és Fajgel követségére vonatkozó szultáni s nagyvezíri levelek sem voltak eddig ismeretesek (30—32. l.). Az 1683-iki hadjárat kezdetén a váradi, egri s jenői basák Thököly mellé rendeltettek. Az e tárgyra vonatkozó szultáni fermánt szintén Renner közli először. (37. l.) Mindezek s a még föl nem említettek érdekelni fogják a kutatókat.

Befejezésül két szultáni rendelet van közölve, melyek Mustafa vezirnek seraskierré való kineveztetésére vonatkoznak. Renner azt hiszi, hogy Mustafa nevének említése tévedésen alapúl s hogy helyesebben Kara Ibrahimot kell olvasnunk, mert ő volt a nagyvezir 1684-ben. Csakhogy az 1684-iki hadjáratban nem a nagyvezir, hanem Mustafa basa volt a magyarországi seraskier, mint Hammernél, Rödernél s másutt is olvasható.

Végül megjegyezzük, hogy Renner német forrásban is közli az okiratokat, mert úgy hiszi, hogy az 1683-iki hadjárat fontossága miatt ez okiratok általános érdekűek.

—d.

Felelet dr. Apáthy István úrnak a jogi vizsgálatok reformja tárgyában.

A *Budapesti Szemle* folyó évi februári számában egy cikk jelent meg, dr. Apáthy István tanár úr tollából, a jog- és államtudományi kar tanítási és tanulási rendszeréről, a mely a múlt őszszel szétküldött jog- és államtudományi reformjavaslatommal is foglalkozik. A válaszszal, a melyet a tanár úr bírálatának úgy hangja mint tárgyi alaptalansága sürgősen indokolt, hosszabb idejű távollét miatt késsem meg.

Nagyon szerettem volna, ha válaszom egész terjedelmében a *Budapesti Szemlé*ben jelenhetett volna meg, hogy így azon olvasóközönség, a mely Apáthy úr bírálatának, egészben ugyan fölületes, de itt-ott mégis alaposnak látszó ellenvetéseit olvasta, olvashatná a czáfolatot is. A tisztelt szerkesztő úr azonban tér szűke miatt nem adhatta ki cikkemet, de szívesen ajánlott föl egy lapot, a melyen a tanár úr netalán ferdítéseit vagy téves fölfogásait összefoglalva közölhessem. Szándékos ferdítésekről azonban nincs szó; ilyeneket a tisztelt tanár úrnál nem is tennék föl. A ferde fölfogásoknak és helytelen kiindulásoknak, s az ezekből levont ferde következtetések lánczolatának azonban, egy lapon, természetesen csak hiányos vázlatát sem nyújthatom. Tehát csak példákat fogok felsorolni.

A tisztelt tanár úr legelőször is kiindulásomat helyteleníti az egyetemi oktatás föladatáról, a melyet én kettősnek: tudományosnak és gyakorlatinak, s a hallgatók szempontjából mégis alternatív természetűnek állítok. Pedig az egyetem nem is az egyedüli intézmény, a melynek többes és alternatív természetű célja van. Egyáltalában többes és egyidejűleg alternatív föladat magában véve nem logikai ellentmondás; ez nem szorúl bizonyításra. Az alapvizsgát a tisztelt tanár úr túlságosan nehéznek s a hozzá kötött várakozásokat elérhetetleneknek tartja. Csakhogy hivatását nem is intentióim szerint fogta föl. Oda oly föladatokat is — mint például a jog- és államintézmények együttes tanulása vagy a nemzetgazdaságtan — belé magyarázott, a melyeket én nem írtam, sőt a melyekre nem is gondoltam. — A hivatási vizsgálatokra vonatkozó elmélkedésemet a tisztelt tanár úr egészen félreértette. Úgy fogta föl, mintha azokat az egyetem körén kívül akarnám szerveztetni — s ebből vonta le további következtetéseit — holott világosan az ellenkezőt állítottam. Továbbá azon propositiót tulajdonítja nekem, mintha én az elméleti hivatási vizsgálat letétele előtt követelném a szükséges gyakorlat kimutatását — s eh-

hez szintén következtetéseket fűz — holott én itt is világosan mondom, hogy az elméleti vizsgálat után a gyakorlati előtt kellene bizonyos éveken át folytatott gyakorlatot megkívánni.

Részletesebb, kimerítő czáfolatra nem lévén terem, a tisztelt szerkesztő úr szívésségéből telát csak tudomására juttatom még a *Budapesti Szemle* érdeklődő olvasóközönségének, hogy feleletem, a mely egyszersmind a tisztelt tanár úr saját reformjavaslatára vonatkozó észrevételeimet is tartalmazza, a *Nemzetgazdasági Szemle* folyó évi áprilisi füzetében jelent meg.

Buda-Pest, 1889 april hóban.

Dr. VIZNEKER ANTAL.

TURGOT ÉS AZ IPAR SZABADSÁGA.

Vázolni óhajtjuk élete menetét, kiemelni jellemének azor vonásait, melyek őt kiválóan érdemessé teszik arra, hogy vele foglalkozzunk. Bővebben méltányoljuk az ipar fölszabadítására irányuló kezdeményezéseit s nyomozni fogjuk ezeknek egészen hozzánk lenyúló fontosságát. Reméljük, sikerülni fog teljes egészében föltüntetni azon puritán komolyságot, mely a múlt század frivol iránya mellett is magasra emelkedett francia minisztert jellemzi, értelme tisztaságát, jelleme erélyét nemzete emelésére irányuló hajthatatlan törekvéseit.

A magunk elé tűzött föladat, minden érdeke mellett sincsen egészen hátrány nélkül.

Nagy történelmi alakok életrajzával, az általok képviselt eszmék változó, viszontagságos sorsával foglalkozni szép, de nem veszélytelen vállalkozás. A kör, melyben nőttek, a világ, melyet magoknak teremtettek, eszmékben és nemes törekvésekben rendszerint gazdagabb annál, melyben mi hivatva vagyunk napjainkat leélni. A különbség érzete keserűséget, nem egyszer meghasonlást szül, s e munka közben fokozatosan szétfoszlik a boldogság, melyet a szűk látkör, a törekvések korlátoltsága nyújt. Mind e mellett elmondhatjuk Johnsonnal mi is, hogy «nines mit irigyelni azon, kinek hazafisága erőt nem nyer Marathon síkján, kinek kegyelele nem válik bensőbbé Jona omladékai között».

A mű*), melyet tanulmányunkban alapúl vettünk, sajnos, nem minden irányban elégíthet ki. Ellenére a kitünő társaság-

---

*) *Les grands écrivains français. Turgot.* Par Léon Say. Hachette et Cie. Paris, 1887.

nak, melyben megjelent, ellenére szerzője nevének, nagyon is egyoldalú, nagyon is befejezetlen. Nem adja azt, mit ígér, az egész Turgot-t. Főleg csak azon eszmékkal foglalkozik, melyeket a francia politikába bevitt s elfeledi vázolni az ember fokoza-
tos benső fejlődését, azt a szellemi világot, melynek szüleménye lett Turgot elszigeteltsége, komorsága, megvetéssel vegyes melancholiája, mely őt és Tacitust egyaránt oly találóan jellemzi.*) Pedig Saynek módjában volt bepillantani a családi levéltárak titkaiba, látni nevezetes íratainak első fogalmazványait. Körül fogva azon légkörtől, melyben a Turgot-k nőttek, azt hittük, be fog hatolni a lélek műhelyébe s látva mint születtek Turgot nagy eszméi, nagy elhatározásai, melyek sorsunkra ma is befolynak, fölkiált ő is Linnével, érezve az istenség lehet és részeseive tesz bennünket saját inspirációjának. De mind ez nem történt s ha kellően föl akarjuk tüntetni, ki volt Turgot, más forrásokhoz is kell fordúlunk. Mind ez azonban, reméljük, nem fogja zavarni tanulmányunk egységét s annak becsét, hiszszük, csak emelni fogja, ha röviden érintjük az ipar szabadságának történetét nálunk s ily módon föltüntetjük azon befolyást, melyet a nagy francia miniszter és tudós eszméi nemzetünk egy nem jelentéktelen rétegének sorsára gyakoroltak.

A múlt század Franciaországa nemcsak bűnben, de erényekben is gazdag volt. Sőt maga az epicureismus, mely a felső osztályokat elfogta, nem egy irányban örvendetes fejleményeket szült. A fényűzés teremte a francia ízlést és a műipart.

Kitanúlt ravaszsággal keresték az új kedvteléseket, vádászták a test gyönyöreit, de fogékonyak maradtak azon élvezetek iránt is, melyek iránt csak a művelt szív és értelem fogékony, melyeket a művészetek és az új eszmék nyújtanak. Bátorították a kutatást. Gyönyört, élvezetet szerzett nekik a merészség, melylyel philosophjaik a régi «előítéletek» helyébe új tanaikat emelték. A fejlődésnek szükségszerű következménye, hogy gyorsan szűk lett a régi világ, melyben csak földesur és jobbágyok voltak. Az élvezetek utáni vágy új foglalkozásoknak adott életet. A finomabb ízlést igyekeznek bevinni minden felé. Az erdő vadja, a mező gyümölcse régi módra készítve, megszűnt élvezetes lenni. Olaszországban járt emberek elhord-

---

*) Morley.

ták a hírt, mennyi élvezet rejlik a készítés módjában. Hivatott kezek fognak hozzá, hogy értelmes munkával a nyers anyagot megneemesítsék; a sütés, főzés művészetté, a politika és diplomácia segédjévé válik. Megvannak írói, tudós doctorai, sőt mátyurjai is, a kik ezt üzik, nem földesurak, de nem is jobbágyok többé. *)

A ruházat kezd mindinkább fényesebbé, változatosabbá lenni. Hajdan elég volt, hogy a testet védje, ma már új követelményeknek kell eleget tennie. Fölfedezik, mily élvezet rejlik a színek harmoniájában, egy ruhadarabban, mely kitünteti a test arányait, elfödi, sőt pótolja hiányait. A szabók, főleg a női szabók hatalma, minden férj és nősülni vágyó ifjú rémülésére, naponként nő, emelkedik.

Tiszteletreméltó testületekből új ág sarjadzik: a varrónőké; megjelennek a divatárusnők, Mlle. Bertin, «a divat minisztere». A sebész-borbélyoktól külön testületbe válnak el a fodrászok. Föltalálják a nap- és esernyőket, tékozlást üznek az illatszerek különböző neveivel.

Boulle mester, XIV. Lajos századának első asztalos, magasabb igényeket vonva a hajdan egyszerű mesterségbe, azt csaknem művészetté emeli. Komoly stílű, faragott bútorai megadják a Louvre téres termeinek azt a komoly választékosságot, mely az épületet kívülről is annyira emeli. XV. Lajos alatt a könnyebb irány kap fölszínre. Divatba jönnek a «petits appartements», kényelmes zugocskáikkal, hol bizalmas közelségben vannak az emberek és bútorok egyaránt. A bútorok rózsza- és amarantus-fából készülnek, teli festvényekkel, virágok, madarak, Cupidok és Amorokkal. — A fauteuilök különböző formáit követik a chiffonok, a pamlagok, divánok, sophák, íróasztalok, tabourets, chaise-longueok ezerféle változatban és alakban. XVI. Lajos alatt antique tárgyú jeleneteket rak ki színes mozaikkal fekete alapra a művészekkel versenyző asztalos.

Szükséggé válnak az órák, a csapszékekből fényes kávéházak fejlenek ki, a színházak, színészek száma nő. Trianon játékeit, a carousseleket és balleket, utánozzák szerte az országban. — Azokra nézve, kik az életnek csak komolyabb oldalát hajlandók méltányolni, az élvezeteknek és igényeknek e

---

*) Rambaud: *Histoire de la civilisation française*. Paris, 1887. II. k. 557. l.

sokszorozódása tűnhetik föl hiú, üres dolognak, melyet az elpuhult test vágyai s a helytelen útra tévedt gondolkodás tesz csupán megfejthetővé. A következmények azonban, melyek nyomukban járnak, semmiképen sem tekinthetők hiábavalóknak, mert modern társadalmaink ez alapokon nyugszanak.

Az igényeknek sokszorozódása adja meg igazán az iparos-munkásságnak az alapot, az iparos-osztálynak s vele a harmadik rendnek azt az erőt és súlyt, melylyel ma bír. Van az iparnak nem egy osztálya, mely hiú kedvteléseket elégít ki, léha dolgokat állít elő. De arra, ki ezzel foglalkozik, a paróka ügyes elkészítése, a mesterséges virágok színének élénksége és harmoniája, épen oly lényeges, épen oly döntő, mint a lovagvár urának a véres csatákban szerzett babérok. Mind a mellett, hogy sokszor hiú a tárgy, melylyel foglalkoznak, az ipar embereire a folytonos munka reá üti komoly jelleget. Kevés jövedelmeket szorgos takarékossgal pótolják; testületeik fokozatai, szertartásai, méltóságai kielégítik ambíciójokat, örömet és elszóródást okoznak nekik. Az ipar és mezőgazdaság kölcsönösen emelik egymást, amannak fokozódó ereje, bő jövedelmet biztosít ennek. Csakhogy a földesúr szelnek eresztí a jövedelmet és rendszerint minél bővebben csorognak a források, annál inkább fokozza élvezeteit.

A harmadik osztály emberére a munka végső elemzésben nem csupán eszköz a jólét emelésére, hanem cél is, az egyéni érték mérője.

A céhek, melyekbe a középkorban s az újkor kezdetén az iparos munkásság szorítva volt, a múlt század végén Franciaországban már túléltek magokat. Gazdasági jogosultságuk abban rejlett, hogy a mesterek és segédszemélyzet számának megállapításával szabályozták a termelést, tehát az árakat is. A remekelessel kényszeríték az iparosokat bizonyos minimalis ügyesség megszerzésére, emberbaráti és fegyelmi intézkedéseikkel biztosíták a testület tagjainak sorsát, a jó erkölcsök uralmát s a testületi szellem kifejlődését.

A kereskedelem fejlődése következtében idegen piacok léptek föl, melyeknek fogyasztását a hatóság meg nem ítéltette. A termelés fokozódása mellett a munkának minél nagyobb mérvű megoszlása lett kívánatos, mit a céhek keretében megoldani nem lehetett. E mellett a minél élénkebben föllépő szabad verseny elég erősnek ígérkezett arra, hogy a rossz ipa-

rost kiszorítsa s az ipar fejlődésének leghatályosabb támasza legyen. Úgy látszott, hogy az ipar meg fog élni önmagában, hatósági szabályozás nélkül is.

Nem lehet azonban csodálni, ha azok, kiknek léte és emelkedése a dolgok régi rendjében gyökerezett, ellene voltak az újításoknak, makacsul ragaszkodva azon intézményekhez, melyek az ipar fejlődését évszázadokon keresztül biztosíták — könnyelmű újítóknak bélyegezték azokat, kik a változott viszonyok szerint óhajták megváltoztatni az elavult intézményeket.

Angliában a cézhek már a XIV. században kezdik mutatni a bomlás csírait. Ezek hanyatlása az ország gyarmati kereskedelmének s a nagy iparnak fejlődésével párhuzamosan halad. Smith Ádám, az ipar szabadságát formulázva, már tapasztalatokra támaszkodhatott. Az angol viszonyok azonban a continens fejlődését nagyon megelőzték s magának Franciaországnak ipara XIV. Lajos halálakor még főképp a belfogyasztásra dolgozott. Csak a múlt század végén emelkedett a külkereskedelem több mint egy milliard livrere.*)

Turgot, ki vállalkozott arra, hogy az új eszmét, az ipar szabadságát, beviszi a francia kormányzatba, szemben találta magával a beati possidentes-t, az egyes iparágak monopolistáit, a kinestárt, melynek jövedékeit az új rendszabály tetemesen csorbítá. Lépése korszakot jelez Európa történetében s vannak még más körülmények is, melyek miatt kiérdemli figyelmünket.

Nemzetünk évezredes történetében nem sok helyen s nagyrészt alárendelt kérdésekben mutatja az eredetiség jeleit. Nyugat és kelet között állva, nyugatról kapta az irányt, melyben haladt, de megőrzé a keleti jellem nem egy vonását. A behatoló eszméket, az átvett szokásokat a nemzet geniusza módosítá ugyan, de abból új eszmék, melyek az önálló nemzeti művelődés alapjait képezték volna, nem fakadtak. Szellemi rabszolgaságunk súlyosabb annál, melyet az abszolutismus reánk mért. Az alapos és önálló kutatás eredménye nálunk nem ér föl a fáradsággal, melybe kerül. Sokban alig van meggyőződésünk, és nem egyszer hiányzik az erkölcsi erő, hogy azt, mit helyesnek ismertünk el, a gyakorlati életbe átvinni mernők.

Tudományos törekvéseinkben, vallási mozgalmainkban,

*) Rambaud, II. 533.

sőt politikai vitáink- és változtatásainkban is a külföld után indultunk. A miénk többször csak a könnyelmű fölületesség volt, melylyel a legnagyobb kérdésekkel elbántunk. Épen ezért látszik nekem tanulságosnak, ha foglalkozunk oly egyénnel, a kik a talajból, melyen születtek, a légkörből, melyben nőttek, a művelt szellem élességén kívül, magokba szívták a meggyőződés bátorságát is. Nem indulva idegen példák után, de fölismerve nemzetök szükségait, igyekeznek ezek megalkotni a jövőt. Eszméikkel győznek, meggyőződéssel buknak el s azt, mi fejlődésök virága, nem adják cserébe a múltó siker édességeért. E rövid vázlatban épen azért Turgotnak ez oldalait fogjuk leginkább kiemelni.

Turgot családja Normandiában volt honn. Büszkék voltak régi származásukra, az érdemekre, melyeket elődeik az állam szolgálatában szereztek. A kör, melyben Turgot felnőtt, egyaránt képesíté őt arra, hogy megismerkedjék a gyakorlati élet igényeivel, a közigazgatás tényezőivel, valamint hogy megtanúlja azokat a tudomány tágasabb és emelkedettebb szempontjai szerint megítélni. Nagyatyja Metzben, majd Toursban volt intendans.*) Atyja az állami tanácsban a kérvények előadója,**) aztán pedig a kereskedők előjárója («*prévôt des marchands*»), állami tanácsos s a nagy tanács elnöke lett. Az «*Academie des inscriptions et belles lettres*» szintén tagjai sorába emelte s Párisban ma is maradandó művek őrzik emlékét.

Turgot tehát, kit később Lajos király azon föladattal bízott meg, hogy országát gazdaságilag szervezze újra, nem tartozott azok közé, kik magok írják meg nemesleveleket. Nem kellett magát alacsony társadalmi és értelmi állásból, hosszú munkával, kitartó szívóssággal magasbra küzdeni. Nem tartozott a fölkapottak közé, csak tovább fejté azon hagyományokat, melyek családja örökét képezték. Lehettek és voltak is sokan a múlt század végén Franciaországban, a kik forró lelkesedéssel csüggték jövőjén, de csak Turgotban egyesült a szülemelő közgazdaság tudománya által nyújtott belátás a meggyőződés bátorságával.

Pályája kezdetén inkább tudósnek, mint államférfiúnak készül. Igyekvő, de félénk és félszeg. A Louis le Grand colle-

---

*) A polgári kormányzat főnöke.

**) *Maître des requêtes*.

giumban, aztán a Saint Sulpice seminariumban nevelik s a theológiára lép. Fokozatait nagy kitüntetések közt nyeri el, sikereinek híre eljut a királyhoz. Mind a mellett nem lesz pap, mert nem érez elég erőt magában, hogy «maszkot hordjon egész életén át».

Bölcselekszik. Páris forrongó, lázas légkörében, melyet az új eszmék és fejlődő szenvedélyek még vonzóbbá s még villamosabbá tettek, erős vágyat érez, hogy megírja az emberi szellem fejlődésének történetét. Abban az időben, midőn e haladás csaknem kézzel fogható volt, mi sem fejthető meg könnyebben, mint ez elhatározás, főleg Turgotnál, kit hajlamai, tanulmányai, környezete egyaránt utaltak arra, hogy magasabb színvonalra, a részletektől az általánosozóhoz emelkedve vonja le következtetéseit. Tartózkodó félénksége biztosítá neki Párisban is a reflexio nyugalalmát s az előtte naponként fölújuló élet szükségkép megóvta az egyoldalúságtól, fogékonynyá tette a gyakorlati igények iránt.

Élete sokban hasonlít a nagy skót Smith Ádáméhoz. Csaknem egy időben születnek. Theológiára szánják mindkettőt, de azt elhagyják s égő vágygyal fordulnak a bölcselekség, az ember szellemi fejlődésének kutatása felé. Smith eseményekben aránylag szegény életén s az előkelő Turgot pályáján ugyanazon fonál, ugyanazon uralgó szenvedély vonul át; javítani embertársaik sorsán ott, hol azt a legtöbb megérzi: az anyagiakban, a gazdasági téren.

Kircaldy szegényes vidékén, hol született, s Edinburghnak akkor még zsúfolt, szűk házaiban élve Smith, ugyanazon czélok felé s csaknem ugyanazon eszközökkel törekedett, mint Turgot, kiben a hullámverte Normandia levegője, Párisnak bűnben és erényben dús társadalma érlelte azon eszméket, melyek hivatva voltak nevére fényt vetni.

Később találkoznak, megértik egymást s a törekvések közössége meleg barátságot fejleszt ki köztök. Turgot bölcselete sokkal adós a skót iskolának, de nem kevesebbel Smith Ádám a francia physiocratáknak és Turgotnak. Később elválnak útjaik. Smith megmaradt egyszerű írónak, nem tudott, de nem is vágyott magas politikai szerepre, sőt nagyon csekély sinecurával beérte, hogy sorsát biztosítsa. Rendszerének kidolgozása elég földadat, az új eszmék világa, elég öröm volt neki. Többet elért megis, mint Turgot, kit a szerencse külsőleg any-

nyira kegyelt, mert megérte eszméi győzelmét, mire emez hiába várt.

Új pályáján Turgot gyorsan emelkedik. Főügyészi helyettes, majd a parlament tanácsosa, maitre des requêtes, 1761-ban pedig limogesi intendans lett, Párisban azonban érintkezésben maradt.

Míg Párisban élt, elég ideje nyílt művelni szellemét könyvek között és társaságban. Ismerte D'Alembert-t, Condorcet-t, barátságban volt Helvetiussal. Quesnaynál, a physiocraták mesterénél, találkozott Mirabeauval, Duponttal s Adam Smith-tel, ki mint az ifjú Buccleugh herczeg mentora, akkor először látogatta meg Franciaországot. D'Alembert vezette be Voltaire-hez, kinek szívét és lelkét teljesen meg tudta nyerni, ugyan ő vette föl az *Encyklopaedia* dolgozó társai közé. Ebbe öt czikket írt, melyek közül főleg a «lét»-ről írott keltett nagy hatást.

Megjelenését irodalmi esemény számba vették. A tudósok világát meglepte irálya szabatos tisztaságával, új eszméinek mélységével. «Mint metaphysicus» — mondja róla Cousin — «Locke iskolájához tartozott; de hála jelleme és érzelmei nemességének, értelme élességének, el tudta kerülni ez iskola minden hibáját.» Mint politikus loyalis volt, radicalismusával a gazdasági téren maradt. Szemében a szeretet, melylyel a francziák királyuknak adóznak, nem elvakultságból ered, hanem «mély érzelem és nagy jótétemények emléke».

A közgazdák, mondja Say, a célból, hogy eszméiket könnyebben megvalósíthassák, sokszor elébe teszik a becsületes despotismust a szabadabb kormányformáknak. Amott csak egyetlen, a szenvedélyek fölött álló egyént kell megnyerni s törekvésök sikere biztosítva van, míg emitt erejük javát a hatalom eszközeinek megszerzésében emészthetik el.

Turgot közgazdasági nézetei természet szerint elődei a physiocraták által előkészített talajból fakadtak. Bármily hiányok voltak is rendszerökben, először ezek emelték ki, hogy a gazdagság képződésének megvannak a maga természetes törvényei. E törvények csak is úgy működhetnek, a nemzetek csak úgy gazdagulhatnak, ha a termelés szabad, ha a földművelés és ipar termékeinek forgalma és szállítása korlátolva nincsen, végül, ha a tőkék forgalma, kölcsönadása megszorító szabályokat túrni nem kénytelen.

Ez eszméket Turgot *Essai sur la formation et la distri-*

bution des richesses című művében fejté ki és világítá meg. Ezzel megelőzte Smithet. *Éloge de Gournay*-ja kiegészíti a fenti dolgozatot s azzal együtt Turgot művének doctrinalis részét képezi. Ebben kifejti Gournaynak, a «laisser faire, laisser passer» apjának nézeteit, melyek szerint a kereskedelem mindazon békóktól, melyek alatt nyög, fölszabadítandó. Az állam polgárainak tevékenységét a szabad verseny felköltése által meg kell könnyíteni, mi az árak leszállását és a készítmények javulását idézi elő.

Az általa elfogadott s ez írataiban kifejtett nézetek szükségkép megadták az irányt törekvéseinek. A későbbi idők tapasztalatai erősíték elhatározását, növelték meggyőződése erejét, hogy Franciaország gazdaságilag nagygyá csakis a szabadság által lehet. Hátralévő éveit ez eszme hű és sikeres szolgálatában tölté el. Az eszmékhez való ragaszkodás, azoknak rendszerbe fűzése, a gyakorlat embereivel szemben, reá nézve inkább csak hátrány volt, mint előny. Fegyverül használták ezt ellene mind azok, kik el voltak fogúlva s kiknek érdekében volt a régi visszaélések föntartása. E tény, a gyakorlatnak szembeállításával az eszmékkel, nem új dolog s bizonyára még igen sokszor fog ismétlődni. Az, kinek látköre szűk, ki saját tapasztalatain túl tekinteni nem bír, természet szerint nem érti s nem is méltányolja azt, ki magasabb színvonalról, más szemmel és más eszközökkel bírálja a helyzetet és tüzi ki a föladatot. Mellőzve látja sokszor azt, mit saját szűk körében jónak vélt, háttérbe szorítva érdekeit, melyeket fontosaknak tart, mindezt «eszmékért, elvont fogalmakért», melyeket megérteni nem tud, de nem is akar! Innen a gyűlölet az eszmék és rendszerek iránt.

1761 augusztus 8-dikán neveztetett ki Turgot limogesi intendanssá. Jobban szerette volna Grenoblet s Limoges csak kénytelenül vált tevékenysége színhelyévé. Az intendansok tulajdonkép a généralitékra osztott Franciaország polgári kormányzói voltak; a katonai kormányzó gouverneur nevet viselt. Az intendansok kezében csoportosultak az adóüggyek, a rendőrség, az «assistance publique» és a militia ügyei.

Turgot 18 évig maradt ez állásban, innen lépett a miniszteri székre s Limogesba, mint intendans, soha nem tért többé vissza. Működése nem minden táborban volt kedvelt. A nemesség nem szerethette azon embert, ki «jogait» a nép és

király érdekében folyton csekélyebbre igyekezett szorítani. Ezen kívül volt más hibája is, mire már fönnebb utaltunk. «Igen, Madame», írja egy kortársa, «Turgot systematicus . . . De hát hiszi-e, hogy ily királyságot, mint Franciaország, zilált eszmék és routine-nal kell kormányozni?»

Mind a mellett, midőn a papság kihirdeté a király elhatározását, hogy Turgot miniszterre lett, a parasztság abba hagyta nehéz munkáját, a nyomortól szántott vonásokon aggodalmas kifejezés ült: «a király jól tette, hogy magához vette M. Turgot-t, de reánk nagyon szomorú, hogy ő nem a miénk többé».

Turgot nem lehetett hivatalnokai előtt sem igen népszerű. Szelleme irányánál, nevelésénél s a modern Athénben szerzett műveltségénél fogva, kormányzatában nem maradhatott a részleteknél. A miniszterhez, az állami tanácshoz intézett jelentései, az ügynökökhöz intézett rendeletei valódi értekezések a gazdasági törvényekről és elméletekről.

A szűkkörű routine, a részletek ismerete s ezek végrehajtása körül kifejtett pontosság bizonyára nem volt elég arra, hogy általa alantas tisztviselői a már is hatalmas intendansnak, az eszmék és rendszerek barátjának, elismerését kinyerjék. Oly föladatokkal kellett volna megbírkóznok, hogy ez elismerést megszerezzék, mihez nem készültek s műveltségök és jellemöknél fogva alkalmasak nem is voltak. A limogesi intendatura hivatalnokai bizonyára megkönnyülve sóhajtottak föl, midőn megérkezett Lajos király parancsa, mely Turgot-t miniszterre emelte.

Mint intendans erélyes kézzel fogott a hűbéri korszak maradványainak eltüntetéséhez. Megkísérté a föld adóját, «taille», egy állandó, pontos és lehetőleg kifogástalan kataszter alapján rendezni. E vállalkozás nem sikerült ugyan, de azon nézetek és eszmék, melyeket e munka közben kifejtett, alapját képezték az Assemblée Nationale által életbe léptetett adó-reformoknak.

Alkalma nyílt csakhamar más irányban is érvényesíteni tehetségeit.

Az angoulêmei pénzkrisis és ennek következtében az uzorások ellen indított pörök alkalmából Turgot egy értekezést írt a kamatra kölcsönzésről és az uzsoráról, melyben elítéli a kamatra kölcsönzés ellen folytatott küzdelmet. Azon eszmék, melyeket ez iratában kifejt, később nagyon elterjedtek, s inkább a

közvélemény mint Turgot hibája, hogy meglehetősen kritika nélkül törvénybe iktatva, sok, igen sok rosszat is okoztak. Turgot szerint az uzsorásoknak csak egy fajtája van, mely árt a társadalomnak; azoké, kik fiatal embereknek kölcsönözve, azok pazarlását előmozdítják. De szerinte ezeket is ez okból kell büntetni, nem pedig azért, mert kamatra adnak kölcsön pénzt. A vita e kérdések fölött befejezve még maig sincs, de azok közt, melyeket a szabad kamatvétele mellett írtak, egy sincs, mely Turgot iratát tartalmasság, meggyőző erő és szépség tekintetében fölül múlná.

Colbert előtt a búza kivitele Franciaországból meg volt tiltva, a belső forgalom pedig a legnagyobb gátaknak alávetve. Colbert a belforgalmat fölszabadítá, a kifelé kereskedelem azonban változó sorson ment keresztül, míg végre XV. Lajos 1763 és 64-ben a kereskedést minden irányban fölszabadítá. A kivitel azonban csak rendes körülmények közt volt szabad, s eltiltatott, ha az ár egy bizonyos fokra fölemelkedett.

A mi szempontunkból tekintve, e rendelkezés teljesen indokolt volt, mert hiszen a kereskedelemnek hivatása az árakat szabályozni s egyik vidék fölöslegével a másik hiányát kiegyenlíteni. Mind ez pedig csak is akkor érhető el, ha a kereskedelem korlátolva nincsen. A múlt század közepén azonban a francia nép nagy része más véleményen volt. A gabnatermelés aránylag alacsony fokon állván, az éhség vagy legalább a gabna drágulása sűrűn fordult elő. Ha ily esetben azt látták egyes városok vagy tartományok vezetői, hogy ellenére a magas áraknak, a gabnát tőlük még is veszik és viszik, e végeredményében fatalissá fejlődhető folyamatnak készek voltak mesterséges tilalmakkal útját szegni.

Ez történt 1770 körül, ellenére a királyi ordonnanceoknak, Limousinben és Perigordban. Turenne város előljárói pedig egyenesen megtilták a gabona kivitelét. Turgot e rendszabályokkal szemben védte a kereskedelem szabadságát s igyekezett az akkori *contrôleur* *général*t, abbé Terrayt, álláspontjának helyességéről meggyőzni.

Ez időből valók hírneves levelei a gabnakereskedés szabadságáról, melyekkel ő abbé Terrayt igyekezett meggyőzni azon tény igazságáról, hogy a rendeletek és korlátozások egy szemmel sem állítanak elő több búzát, csak is azt gátolják meg, hogy a búza, melyből talán egy helyen túl-sok van, ne foly-

hasson át oda, hol hiányzik vagy benne szükségét szenvednek.

Terray nem tudta megczáfolni Turgot-t, de félt utánna menni és szembe szállani a közvéleménnyel, úgy hogy a rendeleket, ellenére Turgot védelmének, visszavonta.

Időközben XV. Lajos meghalt, helyébe fia lépett s Maurepas-t választá első miniszterének. Turgot regi iskolatársa, Very, a bourgeois *«grand vicairé»*, útján ismerkedett meg Maurepas gróffal és nejével. A grófné csodálta Turgot jellemét, gyönyörködött eszméiben s midőn férje miniszter lett, nem szünt meg reá hatni, hogy Turgot-t vegye föl társai közé. Másik támogatója d'Enville hercegnő volt, kinek szép kastélyában, Roche Guyonban, gyakran gyűltek össze tudósok s államférfiak. Csodálatosnak látszik, de igaz, hogy Turgotnak sikerült felköltetni a hercegnő érdeklődését a gabnakereskedés szabadsága iránt s azon erély, melyet a hercegnő eszméinek érvényesítése körül kifejtett, nem utolsó tényezője volt annak, hogy a kereskedés nem sokára fölszabadult azon bilincsektől, melyekbe őt a hűbéri kor kényszeríté.

D'Enville hercegnő a La Rochefoucauld családból való volt, melyhez Maurepas is büszkén számítá magát. E kötelekek fejtik meg, hogy Turgot e két nő együttes befolyása mellett miniszterré lett, és pedig különös módon a tengerészeti ügyek miniszterévé, a mire nem képesíté őt más, minthogy igen becsületes embernek ismerték.

E visszás állapot nem tartott soká, csakis átmenet volt. 1774 augusztus 24-dikén Turgot a pénzügyek miniszterévé — *contrôleur général* — neveztetett ki. — Nagyon is rövid ideig, 1774 augusztusától 1776 májusáig, tehát nem egészen huszonegy hóig volt minisztere a pénzügyeknek, s e rövid idő alatt is sokat szenvedett régi bajában, a köszvényben. Mind a mellett munkásságán testének bajai nem letek kifejezést. — A király tisztában volt vele, hogy Turgot nagy reformokat fog kezdeni, *«bátran számíthat erélyes támogatásomra tervei kivitelénél»*, biztosítá új miniszterét és ez nem volt üres ígélet mind addig, míg Turgot ura bizalmát el nem veszíté.

Azon gyorsaságot, melyben Turgot rendszabályai egymást követték, csak is úgy lehet megmagyarázni, hogy azok már rég készen álltak a tudós miniszter elméjében s neki nem volt szüksége másra, minthogy eszméinek azon külső hivatalos ala-

kot megadja, melyben azok hivatta voltak a régi rend uralmát egy újjal, a szabadságéval, helyettesíteni.

Égő vágygyal, hajthatatlan akarattal törekedett nehéz programját megvalósítani. E programba bele volt foglalva a pénzügyek rendezése, a kiváltságok megszüntetése, a munkának, iparnak és kereskedelemnek fölszabadítása — mindazon gazdasági reform, melyeket tizenöt évvel később a forradalom annyi szenvedés és erőfeszítés árán bírt csak kivívni. Turgot hibája volt, hogy nem hallgatva az óvatosak figyelmeztetésére, terveit módosítás és engedmények nélkül igyekezett megvalósítani. Ha kedvezőbben bánik el azokkal, kiket rendszabályai sértettek, kiknek a régi visszaélések föntartása érdekekben volt, nem támad oly vihar ellene, nem idéz föl oly elkészerűt harczot, melyben külsőleg legalább, ő vált legyőzöttté. Hibája volt, hogy nagyon bízott azon eszmék hódító erejében, melyeket uralt, hogy túlbecsülte a fejlődő közvélemény erejét s kicsinybe vette azokat, kik a múlthoz ragaszkodva, minden eszközt fölhasználtak ellene, a veszélyes újító ellen.

1774 szeptemberében jelent meg azon nevezetes rendelet, mely a gabonakereskedést fölszabadítja. «Minél szabadabb, élénkebb és szétágazóbb a kereskedelem, annál gyorsabban és bővebben látja el a népet. Az árak annál egyenlőbbek, annál kevésbbé térnek el a megszokott, középártól», mondja Turgot a rendelet indokolásában.

Mind ez igaz és nem is a rendelet hiányainak, hanem más körülményeknek kell fölróni azon komoly zavarokat, melyek nyomában jártak.

1774-ben a termés igen csekély volt, 1775-ben pedig majdnem semmi. Ezt sokan Turgot rendeletének tulajdoníták, bár a contrôleur général megmaradt a mellett, hogy a drágaság épen nem nagyobb, mint lett volna, ha a monopolok fönmaradnak.

Mind ez azonban nem gátolja az éhező parasztokat, hogy a mint az ily esetekben szokott lenni, nem nagyon kutatva a valódi okokat, fegyvert ragadjanak az új rend ellen és segítsenek magokon úgy, a mint azt legkönnyebben tehetik. Fegyveres bandák verődnek össze, melyek kirabolják a malmokat, fölkatatják a gabnát mindenfelé. Dijonban a kormányzót hallal fenyegetik, az érseknek is el kell hagyni a várost.

Új eszméknek bizonyos időre van szükségök, hogy áthas-

sák a nép egyes rétegeit, befolyjanak meggyőződésök alakulására, hogy aztán sikerrel küzdhessenek meg a régi előítéletekkel, a nemzet egy részének természetes conservativismusával.

A jelen esetben ezt az időt a körülmények nem adták meg s Turgotnak küzdeni kelle a közvélemény legerősebb, legmakacsabb, mert tudatlan és rosszakaratú elemeivel.

Nem lehet tagadni, hogy meggyőződése mellett bámulatra méltó szilárdsággal állt helyt s a dijoni zendülésre a vármok és octroy eltörlesztésével felel, ezzel igyekszik mérsékelni a gabna drágaságát. Hiába. Az árak folyton emelkedtek s emelkedett velök a nép tetemes részének mesterségesen szított gyűlölete a rideg s a «nemzet szenvedései iránt érzéketlen miniszter» iránt. 1775-ben még nagyobb mérvű, a *guerre des farines* néven ismert, zendülés ütött ki. Első jelei Pontoiseban mutatkoztak, de gyorsan terjedve elérte Párist, sőt a bandák behatoltak Versaillesba is, körülfogták a várat, hangosan kiáltozva kenyérért. A király azonban szilárd maradt s megerősíté azon szigorú rendszabályokat, melyeket minisztere elrendelni jónak látott. A zendülők ellen, kik a főváros egyes utcáit teljesen kipusztíták, nem kevesebb mint 25,000 katonát mozgósítottak. Néhány embert fölakasztottak, még többet bezártak s Turgot, bírva a király teljes bizalmát, hatalmasabb, erősebb volt, mint valaha.

Igyekezett tovább folytatni a főlzabadítás munkáját. Azonban minél tovább haladt, annál nagyobbra nőttek az akadályok. Minél több ágát igyekezett reformálni a nemzet gazdasági életének, annál több érdeket sértett s annál inkább nevelte ellenei számát. Mihamar szemben találta magával a parlamentet, a klerust, az udvar egy részét, sőt nem egyet miniszter társai közül is.

Nevezetes edictumait Turgot 1776 januárjában terjeszté a király elé. Ezekben eltörle a közmunkákat (corvée), a gabona-eladásoknál Párisban fönálló rendőri szabályokat, a czehek, (maîtrises et jurandes), a rév-, városi vám- és csarnok-fölügyelőségeket, a poissy-i pénztárt és végre a faggyúra vetett vámokat.

A közmunkák megszüntetéséről, illetőleg a kiváltságoltakra való kiterjesztéséről szóló edictum, mely a többiekkel együtt február 9-dikén jelent meg, a jogegyenlőséget mondja ki, a terhek egy részét leveszi azok vállairól, kiken addig kizáróan

feküdt s a terheket a haszon arányában osztja meg. A parlament makacsodik, megtagadja a beigtatást s a lit de justice-hez kell fordulni. A cézhek és iparos testületek eltörlése volt Turgot legnevezetesebb tényle.

A gazdasági egyenlőség és a kiváltságok megszüntetése nem szükségképeni követelménye a politikai szabadságnak. A protectiv rendszer s a munka szervezése megfér a modern kormányformákkal. Inkább Turgotnak, mint a forradalomnak lehet köszönni, hogy a munka szabadsága Franciaországban életbe léptetett.

Az edictum bevezetése kifejti, hogy a testületek a községekkel születtek. Mihelyt a faluk kezdtek kibontakozni a jobbágyi függésből és községgé alakultak a polgárok kezdtek azonnal mesterségek szerint tömörülni. Az érdekközösség meg volt s a közös érdekek védelmére némi közérzület mellett létre jött a szorosabb egyesülés, ennek alapja a statutumok, melyeket az állam törekedve előmozdítani az ipar érdekeit, jóvá hagyásával látott el.

Később valamely iparnak gyakorlása attól tétetett függővé, vajon az illető tagja-e a cézhnek, s miután a mesterekre nézve a verseny csökkentése csak kívánatos volt, könnyen megérthető, ha a jogosítvány (maîtrise) nyerése nehéz és költséggel járó vállalkozássá lett.

A cézhek fő föladata lett a mesterek számát lehetőleg korlátozni s a maîtrise elnyerését mások, mint a mesterek fiai, számára csaknem lehetetlenné tenni. A monopolisálást a végsőig vitték, a nőket kizárták oly iparokból, melyek természet szerint őket illették, mint a varrás, hímzés. «Nem akarjuk tovább folytatni azon zsarnoki, bizarr, az emberiesség és jó erkölcsökkel ellenkező rendelkezéseket fölsorolni, melyekkel ez obscurus codexek tömve vannak. Ezeket a kapzsiság szerkesztette, a tudatlanság pedig vizsgálódás nélkül elfogadta, s a melyeknek csak ismertekké kelle válni, hogy a közbotrányozás tárgyává legyenek.»

Az edictumok nagy örömet okoztak Párisban. A munkások fölszabadítva érzék magokat azon lánczoktól, melyeket a középkor kovácsolt reájok, szabad volt végül mindenkinek dolgozni. A tiltakozások azonban természetesen szintén nem hiányoztak.

«A törvény teremte, Felség, a községeket, a cézheket és ezek szabályait» — mondá Segurier, az avocat général — mert a

senkitől nem függés bűn a politikai alkotmány ellen, miután az ember mindig kísértetben van, hogy szabadságával visszaéljen. A Felséged elé terjesztett javaslat célja az, hogy a kereskedelmet megszabadítva a fönnálló gátak, korlátok és tilalmaktól, kiterjessze és fejlessze. Mi ellenben, Sire, bátrak vagyunk Felségednek épen az ellentétes javaslatot ajánlani: épen e gátak, korlátok és tilalmak azok, melyekből Franciaország forgalmának dicsősége, biztonsága és nagy kiterjedése ered.» Elismerte ő is, hogy a reformra szükség van, de ezt a czéhek keretén belül kell végrehajtani, nem a czéhek eltörlése által. Az ünnepélyes «lit de justice» után az edictumokat a parlament beigtatni kénytelen volt.

De e percztől Turgot hatalma meg volt törve. A király belefáradt a küzdelembe. Ezt Turgot ellenei, élőkön a királynéval, ügyesen használták föl. Turgot tudománya egész erejével, irányja egész hatalmával igyekezett magát védeni. Hiába, buknia kellett, 1776 május 12-dikén kapta a parancsot a visszavonulásra, melynek természetesen sietett engedelmeskedni. Visszavonulva, barátainak s a tudományoknak élt, várva, hogy reformjait fölveszik újra, e helyett azonban hírneves edictumait is visszavonták. 1781-ben halt meg Párisban, hamvait Normandiába, Bonsba, szállíták, s ott fekszenek a csöndes falusi temetőnek valamely ismeretlen szögletében.

Mind a mellett a csapás, melyet Turgot az iparos-testületekre mért, halálos volt. Régi erejökbe nem állíttattak vissza többé. E tekintetben hiába volt minden törekvés, Necker, a forradalom, a császárság, sőt még a restauratio alatt is, midőn pedig megkísértének visszaállítani minden restaurálhatót. Az 1791. évi június 14—17-diki decretum újból eltörlé a czéheket.

A forradalom vezetői gazdasági dolgokban Turgot szellemének befolyása alatt állottak, ő volt az, ki bár láthatatlanul, de annál hatályosabban igazgatta meggyőződésöket.

Turgot adta meg tulajdonképen a forradalom gazdasági programját. Ha azt, mit edictumaiban elrendelt, föntartani is bírta volna, Franciaországra a forradalom rázkódásai helyett a fokozatos, de lassú fejlődés napjai virradnak.

Turgot épen úgy mint hírneves kortársa, Burke, túl a La Manche csatornán a rendnek, igazságnak eszméit igyekezett kibékíteni a haladás követelményeivel. Gyakran emlékezteté barátait, hogy az igazság ellenére sem a könyörület, sem a jó

akarat, sem a remény fejében nem lehet eljárni. Mint Burke, ő is szilárdul ragaszkodott ahhoz, hogy mindent meg kell tenni a tömegért, de semmit általa. Tisztán lebegett előtte, mily szorosan kulcsolódnak össze az egymást követő nemzedékeket összekötő kapcsok, melyek az emberiség történetének hosszú láncolatát képezik. Azon hitben volt ő is, mint Burke, hogy az emberi elmének nincsen semmi önkéntes hajlama a tiszta igazság fölkarolására. Szerinte nem a tudatlanság gátolja az igazság kifejlését, hanem a közöny, a makacsság s a routine szelleme. Fölhívta társait, fölhívott bennünket, hogy harczoljunk önmagunkban, és másoknál a közöny, a makacsság és a megszokottság szelleme ellen.*) A meghiusult kísérletek, ha azok alapját az emberekbe vagy egyes nemzetek jobb tulajdonaiba vetett hit képezi, sokszor nagyobb mérvben mozdítják elő a közérdeket, mint azok, melyeknél a közel sikerért az eszmények legszebb kíváncsalmairól mondunk le.

Így Turgot törekvései is, habár maga nem érte is meg azok sikerét, következményeikben áldásosak lettek hazájára s új irányt adtak a continens gazdasági fejlődésének.

Eszméi elhatottak mi hozzánk is. Önállóságunk ötödik évében hozott ipartörvényünk indokolásából mind az, mi meggyőző, mi a nagy eszmék bélyegét viseli magán, benn van azon iratokban, melyeket Turgot száz év előtt az ipar fölszabadításáról szerkesztett.

«Az egyéni akaratnak és tehetségnek a munka és foglalkozás választásában és gyakorlásában szabadnak kell lennie, a szabad munkának versenye nélkül nemzetgazdasági haladás nem képzelhető s azon nemzet, mely a korlátolt munka bilincsei közt kísérténé meg a versenyt oly nemzetekkel, melyek a szabad munka készítményeit hozzák a világpiacra, okvetetlenül le fognak győzni. A törvény fő elve tehát nem lehetett más, mint az egyéni munka fölszabadítása az ipar terén, vagyis az iparszabadság.»**)

Mind a mellett a törvény nem ment annyira, mint Turgot, mert az iparosok társulását nemcsak megengedte, hanem kíváncsnak is mondá ki.

Nagyon élnek még azon elkeserült izgatások emlékei, me-

*) John Morley: *Burke*. London, 1887.

**) *Az 1869-dik évi országgyűlés irományai*, II. k.

lyek a kisiparosok köréből e törvény ellen kiindultak s az 1884-ben hozott ipartörvényben lették befejezésöket. E törvényjavaslatnak indokolása még mindig azt hangoztatja, hogy az iparszabadság elvét ma már «lényegében megszorítani hiú törekvés» és e meggyőződés hatása alatt számos, igen lényeges, korlátozó intézkedés fölvételét javasolja. Ezen, az ipar szabadságával egyenesen ellentétben álló rendszabályok a tárgyalás folyamán még számos megszorító intézkedéssel egészítették ki. Különös azonban, hogy míg a javaslat indokolása erélyesen védi első ipartörvényünket azon vádak ellen, mintha a kisipar hanyatlását ez idézte volna elő, feledi elősorolni azon előnyöket és haladást, melyek az ipar szabadságának több mint tíz éven át tartott korlátlan uralmából eredtek. Minden esetre azért, mert e jelenségek nagyon is ritkák s alárendelt fontosságúak lehettek s alig lettek volna elég erősek arra, hogy az ipar szabadságának elleneit, nézeteik helytelenségéről meggyőzzék. Ezért kellett a honi eredményeket félre tolva, a külföldnek más viszonyok közt született eredményeire hivatkozni.

A szabadság, mint mindenütt, úgy az ipar terén is, nagy eredményeket létre hozni s a haladást előmozdítani csak ott lesz képes, hol az előző kor bilincsei és korlátai igaz tehetségeket nyűgöztek le. A szabadság önmagában tehetségeket nem teremt, hanem csak lehetővé teszi azok kifejlését. E tehetségek hiányában vált nálunk az első ipartörvény által nyújtott szabadság holt betűvé, e körülmény tette csaknem kikerülhetlenné a visszahatást, mely nyomában járt, s az 1884. évi ipartörvény megszorító intézkedéseit. Ha iparosaink létüket oly közélről érintő kérdésekben méltónak találták volna visszamenni a forrásokhoz, megtalálhatták volna egy rég elfeledett folyóiratban kifejtve, mily eredmények születnek azon törekvés nyomában, mely a vagyon szerzését nem kapcsolja össze a jó hírnév által kívánt követelményekkel. «Elvész a jó hiszeműség és minden mesterség, minden kereskedés csalássá aljasúl. Miután csakis a készítmények és árukon való túladás a czel, elég, ha külsőleg vonzóak és olcsóak: a soliditas és bevégezett munka könnyen mellőzhető.»*)

Marat ez állítása sehol sem teljesült be inkább, mint nálunk. Igazi tehetségek hiányában, fölszabadúlva azon erkölcsi

*) Marat: *L'ami du peuple*, id. Saynél.

korlátozásoktól, melyeket a czéhrendszer reájok szabott, üldözve a legnagyobb részt külföldi selejtes készítmények olcsósága által, kisiparosaink jó része elpusztult, a megmaradtak pedig igyekeztek haladni az árral. Minek végül a fogyasztók adták meg árát. Jelenlegi ipartörvényünk segíteni igyekezik e bajokon. Sajnálunk kell azonban, hogy rendelkezéseinek tetemes része nem a törvényhozók meggyőződéséből, hanem annak ellenére jutott a törvénybe.

Szerte e hazában kevés becse van a kutatáson alapuló meggyőződésnek. A szenvedélyek, előítéletek vagy a megsokkottság s a nyugalom utáni vágyódás az, mi közügyeinkben rendesen dönt. Ez alól ipartörvényünk sem képez kivételt.

Turgot fenséges, de rideg és magános nagysága, eszméihez való törhetetlen ragaszkodása nem képezett elég vonzó eszményt azokra nézve, kiknek a jövő eredményeinél édesebb volt a jelen nyugalma, s kik épen ezért nem voltak hajlandók, meggyőződésüket követve, elszántan szembe szállani az általok előítéleteknek ismert nézetekkel, bármily népszerűek voltak is azok.

BERNÁT ISTVÁN.

EGY ŐSI EMBERFAJTÁRÓL ÁZSIA KELETI SZÉLÉN.

Anthropogeographiai tanulmány.

Ötödik és utolsó közlemény.*)

Ha Ázsia térképére egy pillantást vetünk, legott szemünkbe ötlük, hogy Japán földrajzi fekvése az ázsiai continenssel szemben szakasztott azonos viszonyban van, mint Anglia az európai continenssel szemben. Épen úgy, mint ez Európa előőrse nyugat felé, az Atlanti-óceán felé, hasonlóképp amaz is Ázsia előørsét képezi kelet felé, a Csendes-óceán felé. De a japániak, a kik hazájok e hasonló geographiai fekvését minden alkalommal magok is szeretik kiemelni, nemcsak pusztán ebből a szempontból, hanem egyenesen a politikai fejlettség, valamint a társadalmi műveltség szempontjából is, szeretik magokat a kelet ángoljainak nevezni — és méltó joggal. Mert míg egyebütt a földgömbön kivétel nélkül a nem-európai népek lehetőleg óvakodnak a nyugati civilisatio befogadásától (mint például a szomszédos óriási chinai birodalom) s eddigelé mindenütt a modern civilisatio bevitele az illető benszülött fajtáknak a legyőzésével, esetleg pedig a teljes kiirtásával volt egybekapcsolva; addig Japán egyenesen a maga jószántából fogadta kebelébe a nyugati civilisatiót. S a mihez az európai államoknak évszázadok kellettek, mind azt Japán nagyjában véve egy rövid emberöltő alatt érte el, és ma Japánnak épen oly alkotmányos államszervezete s a modern tudományos kul-

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 146., 147., 148. és 149. számaiban.

tura alapjára fektetett társadalma van, mint akármely európai alkotmányos államnak. A ki Japán főbb városait: Nagaszakit, Ószakát, Kijótót, Jokohámát különösen pedig a birodalom mostani székvárosát, Tokiót (olvasd Tokijó vagy Tokéi, tudniillik keleti székhely, előbbi nevén Jedó), meglátogatja s e városoknak pezsgő életét, nevezetesen a kulturális intézményeket: az egyetemet, országos könyvtárt, országos múzeumot, a tudományos társulatokat, a polytechnikumot, tengerészeti akadémiát s a többi tanintézeteket, kórházakat, árvaházakat, közigazgatási hivatalokat, a postát, távirdát, vasútakat stb. szemléli, mindenütt egészen a modern civilisáción alapuló berendezést fog találni, mint akár Európában, akár pedig az északamerikai Egyesült-Államokban. Még minden utazónak föltűnt az észjárásnak amaz élénksége s a minden újításra legott vállalkozó szellem, mely a japániakban lakozik; s hogy ez egyenlően erős gyökereket még nem verhetett a japáni nemzet minden rétegében és hogy ez több helyütt még mindig csak fölszínes, azon bizonyára csak az ily kérdésekben tapasztalatlan és elfogultan gondolkozó ember fog csodálkozhatni. De vajon «mutatis mutandis» másképen van-e ez az európai művelt államokban? Vajon itt is mindenütt színarany-e az úgynevezett műveltség? vajon itt is mindenki vagy pedig minden társadalmi réteg egyaránt lelkesedik-e az emberiség további fejlődése iránt? Igaza van Renannak mikor mondja: «Une nation ne marche jamais tellement tout d'une pièce, qu'il ne se produise en elle des courants latéraux». («A nemzet sohasem halad oly annyira egyöntetűen előre, hogy magában oldaláramlásokat ne idézzon elő», ld. *Ecclesiaste*, Páris, 1882. 49. o.) A fő dolog az, hogy Japánban, kezdve a mikadótól,*) a nemzetnek színe-java, a

---

*) Annak előtte az isteni mikadónak arczát, az ő nejein és a legfőbb hivatalos méltóságokon kívül, halandó ember soha sem látta s ha például, a mi különben nagy ritkán esett meg, ő valakit fogadott, akkor teljesen elfödve, egy függöny mögött ült a trónján. Az isteni mikadónak a lábai sohasem érintették a földet, akár hova mozgott, mindig valami emelvényen volt. A mikadó természetesen csalhatatlan is volt s csakugyan ez egy külön dogmában, tudniillik az úgynevezett *Nigi-mitamában* (csalhatatlanság tana) kifejezést is nyert. A mostani mikadó Mutszuhitó, a ki 1867-ben, tizenhat és fél éves korában foglalta el a trónt s a kinek Japán újjászületését köszönheti; a saját okos belátásának s Okubó miniszter tanácsainak engedve, íme

modern emberi művelődés eszméjeért lelkesedik és mi sem tanúskodhatik fényesebben e nemzet géniuszának a fejlődés-képessége mellett, mint ama tény, hogy a japániak ma már a legkülönbözőbb tudomány-szakmákat anyanyelvükön is művelhetik, a melyeket az ezelőtt vagy 25—30 évvel országukba behívott német, angol, francia tudósoktól eltanúltak volt; úgy, hogy valószínűleg megint egy emberöltő lefolyása után például a tokiói egyetemen már minden tanszek japáni tudósokkal leszen betöltve. Ma már nemcsak, hogy a vasútakat, távirót, gőzhajókat stb. japáni hivatalnokok látják el (a japáni Barossnak, tudniillik közmunka és közlekedésügyi miniszternek, bizonyára kevesebb fáradságába került az egységes állami nyelvet a szolgálatba behozni, mint mi nálunk), hanem már a hetvenes évek óta magokat a gőzmozdonyokat és gőzhajókat is

---

lemondott mindez isteni fölségjogokról, hogy mint ember népét magához fölemelje s birodalmának díszes helyet biztosítson a föld többi országai közt. Az ő nemes példájára az európai öltözettel európai életszokások honosodtak meg Japánban; ő mint volt csalhatatlan japáni pápa a keresztyénség, valamint egyáltalában a szabad vallás-gyakorlat legmelegebb pártfogójává lett; ő hozta be Japánba a mi időszámításunkat (a Gergely-naptárt), valamint a vasárnapot mint a hivatalos ünnepnapot; ő hozta be a kötelezett iskoláztatást és a kötelezett védhimlő-oltást; ő hívott meg Németországból egyetemi tanárokat és orvosokat, mérnököket, bányászokat Amerikából, tengerészeket Angliából, iparosokat és művészeket Franciaországból; ő honosította meg a (latin) betűírást; ő állított föl nyomdákat; ő honosította meg a napi sajtót; ő létesítette bőkezűségével a különböző tudományos társulatokat; ő adott parlamentaris alkotmányt népének. — A múlt évben a polgári házasság hozatott be Japánban. — Az ő példájára Japán előkelő nemes családjai gyermekeik mellé nevelőket és tanárokat hozattak Európából és Amerikából. (Persze, a mint az ilyen rohamos civilisatio mellett kikerülhetetlen volt, e külföldi úgynevezett «Professor»-ok között, a mint Rein — i. h. I. k., 437. o. — megjegyzi, nem egy «volt pinczér», vagy ilyféle szörű egyén lappangott.) Az egész föld kerekiségén eddigelé még nem volt fejedelem, a ki uralkodása alatt keresztül vitt volna annyi kulturális reformot. Mutszuhitót a történelem az eddiglen élt fejedelmek bizonyára egyik legnagyobb díszének fogja nyilvánítani. Hogy Japánban mennyire kísérik figyelemmel mindazt, a mi Európában történik, mutatja a többi között még az is, hogy Sullivannak *A mikado* című operettjéről is tudomással bírnak, a mely operetteben a japáni társadalom nevetséges színben van előtűntetve, a mit a japániak méltán zokon vettek. A mai Japánról, mint a «fölkelő nap országá»-ról bátran lehet állítani: «ex oriente lux».

magok a japáni gépészek állítják elő. A japániak észjárásának a kitüntetésére és valamennyi ázsiai rokon szomszédaikéitól való megkülönböztetésére legyen elég itt meg egy jellemző tényt felsorolni. Ugyanis, a mint legutóbbi közleményemben már említém, mikor Perry (1854-ben) impozáns hadihajó-csapatával megjelent (a milyent a japániak annak előtte még sohasem láttak) s ágyúival üdvözléskép sortüzet adatott, ugyan nagy respectussal viseltettek az anyagi hatalomnak eme symbolikus nyilvánulása iránt és érdeklélssel viseltettek a hadihajók vagy a mint ők nevezték a «bumbum fúne» («bumbum hajók») iránt, de igazi lelkesedéssel, bámulattal csak a próbavasút és távíró iránt voltak, mint a melyekkel Perry a japániaikat magának valóságosan meghódította. Milyen egészen másként van gyúrva a chinaiak agyveleje és mily előregedett és nehézkes az ő észjárásuk. Íme, hadd idézzem ennek a jellemzésére azt, a mit Kreitner, gróf Széchenyi Béla útitársa, mond: «Május elején halt meg a shangái tautái (tudniillik kormányzó). Útjából, Pekingből, visszatérve, alighogy szerény palotájába lépett, néhány órával azután kiadta a lelkét. Találgatták, hogy vajon természetes volt-e halála. Mert ő volt az, a ki a Shangái-Vuszungi rövid vasutat egy európai gyarmatosokból álló consortiumnak engedélyezte. Igaz, hogy az engedély-kérés nem volt épen a legvilágosabb stylusban fogalmazva, minthogy a kérelemben csak az állott: hogy a kormányzó Shanghaitól Vuszungig egy útnak építését engedné meg. Ő helyt adott a kérelemnek s az európaiak egy vasutat építettek. Igaz, hogy a chinaiak csak elámultak, mikor a vasúti síneket rakták, s még inkább, mikor a kicsiny gőzmozdony a megnyitó vonaton az európai részvényeseket Vuszungba szállította. A chinai hivatalos méltóságok azonban jobbnak látták, hogy az ő csérjeiken (gyaloghíntóikon) szállitassák magokat oda. A chinai ifjabb nemzedéknek néhány fölvilágosodott tagja ugyan elég merész volt a vonatban részt venni, de a túlnyomó többség ajkát biggyeszté s aggódva azon tanakodott, hogy vajon mi lesz azután, ha majd sem teherhordókra, sem hajósokra, sem pedig fuvarosokra nem lesz szükség.*) A vasúti társaság főigazgatójának

---

*) Ismeretes, hogy úgy Németországban, mind pedig Ausztriában is, mikor ezelőtt ötven évvel a vasutat behozták, szintén aggódva kérdezték, hogy majd mi lesz a császári postából?

és alapítóinak a szép napjai meg voltak számlálva. A sok óvástétel miatt, melyeket a chinaiak a gőzzel való utazás ellen emeltek volt, a tautai végre elhatározta, hogy a vasút az idegenektől megvételessék, mire a chinaiak valódi kéjjel a vasúti pályának s a forgalmi eszközöknek a szétdúlásához fogtak. Valamennyi még fönmaradt vas alkatrész Formóza szigetre szállított, hogy így ezek a vállalkozó európaiaktól jó messzire rozsdásodjanak el és menjenek tönkre. És most az a férfi, a kinek a chinaiak ezt a vasút-engedélyt soha elfelejteni nem tudták, meghalt.» (Lásd *Im fernen Osten* etc. 177. o.)

Perry volt tehát az, a ki az 1854 márczius 31-dikén Kanagávában (Jokoháma mellett) megkötött szerződésben a shimodai (Nippon szigeten) és hakodátei (Jézó szigeten) kikötőnek az amerikai hajók számára való megnyitását kieszközölte.*) Azóta a hakodátei kikötőn kívül még az otarunáji kikötő is megnyitott a külföldi hajóknak, úgy, hogy ma már Jézó szigetnek két fővárosát bárki, minden különös engedély nélkül is szabadon meglátogathatja. Nippon és Jézó közt két helyről, tudniillik Jokohámából és Aomoriból (Nippon éjszaki csúcsán a Tszugár-szoroson) kiindulólág rendszerezett gőzhajó-közlekedés van, a mely, mint magától értetődik, egészen japáni kezekben van. Az európai utazók egészen meg vannak lepelve, mikor látják, hogy a *Tokijó Márún* (a Yokoháma és Hakodáte közt járó gőzhajón) a fűtőtől kezdve a kapitányig, minden a hajó szolgálatában lévő ember kivétel nélkül, mind japáni ember és mégis minden egészen a maga rendje szerint történik, mint akármely más európai vagy amerikai gőzhajón. A japáni hajóskapitány épen oly szakértő és gondos vezére a hajójának, mint akármely angol hajóskapitány, sőt még ezeknek a kevés

---

*) Mihelyt az európai hatalmak az amerikai Egyesült-Államok e diplomatiái nagy diadaláról értesültek, ők is kísérleteket tettek hasonló engedmények kicsikarása végett. Csakhamar ajándékokkal megpakott követségeket küldtek Japánba. Különösen pedig az oroszok iparkodtak európai versenytársaiknak elébe vágni. Putiatin, orosz admirális, még a kanágavai szerződés megkötése előtt nesztét vevén Perry tervének, legott Oroszország közreműködését ajánlotta föl, a mit Perry büszke önérzettel visszautasított. Utóbb azonban neki is sikerült két japáni kikötőnek az orosz hajók számára való megnyitását kieszközölni. Oroszország után Anglia, Hollandia stb. európai hatalmak kötöttek Japánnal ilyen szerződéseket.

szavú, de találó beszédmodorát is elsajátította, így például, mikor egy a tenger háborgása miatt aggódó angol utazónő a japáni hajóskapitányt kérdezte, hogy vajon mikor érnek Hakodátéba, egyszerűen azt felelte: «Igen asszonyom éppen útban vagyunk Hakodáté felé».*)

Hakodáté, a sziget régi fővárosa, mint már tudjuk, a Tszugár tengersizos éjszaki partján (éjszaki szélesség 41. fok, 46 percz és keleti hosszúság 140. fok, 40 percz) fekszik s jelenleg 30—40.000 lakossal bír. (Rein i. h. I. 611. o. 30,000-re, J. L. Bird: *Unbetretene Reisepfade in Japan*, Jena, 1882. II. k. 5. o. 37,000-re teszi a város lakosságának a számát.***) Mint-hogy pedig Maury szerint Hakodáté lakosságának a száma 1854-ben csak 6000 lélekből állott, láthatjuk, hogy mily rendkívül gyorsan emelkedett e város, a gyarmatosítás következtében. Bird szerint a város lakossága a fölötté csekély idegeneken (chinaiakon és 37 európain s amerikai) kívül japániakból áll, a benszülött ajnók, a kiknek száma Rein szerint hatszázat tesz ki, mindinkább a vidékre szoríttatnak s itt a városban körülbelül olyankép laknak, mint nálunk a városok végén nyomorúlt viskóikban lakó cigányok. Hogy mennyire gondoskodik a japáni kormány e város előmeneteléről, legyen elég megemlíteni, hogy a kajtáksi tizenhét nyilvános iskolát állított föl; megjegyzendő, hogy a fölnöttek oktatására úgynevezett esti iskolák vannak berendezve, a hol az egész napon át üzleteikben elfoglalt iparosok, kereskedő legények, kézművesek nyernek oktatást. A keresztyénségét négy vallásfelekezet, tudniillik a római és orthodox, továbbá angol protestánsok és az amerikai püspöki methodisták felekezete képviseli, a melyeknek mind külön templomuk van. Az idegen (angol, amerikai, orosz

---

*) Japánban minden tanult ember az anyanyelvén kívül angolul s legtöbbnyire németül is beszél.

**) Kreitner (i. h. 279. oldal) nyilván tévedésből 112,000-re teszi a város lakosságát. Nemkülönbén Behm és Wagner (lásd *Die Bevölkerung der Erde* stb. 6. k. 112. old.) az 1874-ik évi hivatalos japáni statisztikára (Nippon Chichi Teijo) hivatkozva, azt közlik, hogy Hakodáté 112,494 lélekből áll. Minthogy pedig ugyancsak a japáni hivatalos adatok szerint az egész Osima megye (a melynek Hakodáté a fővárosa) csak 95,404 lakost számlál, e szerint a hibás közlés önként szembe ötlük, mert a rész csakugyan nem lehet nagyobb, mint az egész.

stb.) hatalmasságok consuljainak épületein kívül a japáni kormányzó nagyobb szabású épülete, a vámház, posta és az állami börtönök épületei vonják magokra a külföldi utazó figyelmét. Mint Bird kiemeli, a városban rend, tisztaság uralkodik s a város rendőrsége oly kitűnően van szervezve, hogy a mint az angol consul a hivatalos jelentésében nyíltan kiemelte, tolvaj vagy büntetett a rendőrség éberségét alig játszhatja ki. *)

A város egész jelentősége kereskedésében rejlik, a sziget déli és keleti részeiből származó kiviteli cikkeknek, szárított halaknak, tengeri hinárnak (Seegrass), bőröknek stb. nyers terményeknek ugyanis itt van a rakodó helye és innen szállítottat-

---

*) Igen jellemző és tanulságos, a mit Bird a hakodátéi börtönről megemlít: «Ez egy kellemes fogház, a mely a várostól nem messzire nagy kertek közepett áll, talán igen is kellemes! Ezt a fegyház igazgatójának s a rendőrkapitánynak ki is nyilvánítottam, a mire az utóbbi mosolyogva válaszolá, hogy sok gonosztevő tényleg csakugyan törekszik is a maga részéről, hogy minél többször jöhessen ide. De a mi nekem eleinte a Hakodáte-rendszerben túlhaltott enyheségnek tetszett, azt utóbb magam is helyesltem, minek után Kantonban a nagy börtönt meglátogattam, a hol a hivatalnokok kapzsiságából eredő végtelen barbárságot és kegyetlenséget tapasztaltam a fegyenczekkel szemben» (i. h. 18. és 19. oldal). A hakodátéi börtönben, úgy mint mi nálunk is, külön pavillonban műhelyek, alvó termek, éttermek s a megátalkodottak számára magán zárkák vannak, a mely utóbbiak, Bird szerint, medvék káreczeihez hasonlítanak. A fegyenczek különböző mesterségekre taníttatnak s mindegyik fegyenc a maga munkája után bizonyos díjosztalékot kap, a mely eltartása költségeinek fődőzésére fordíttatik s a melynek fönmaradt fölöslegét a fegyenc szabadon bocsáttatásakor kezéhez kap. Nem ritkán ez a fölösleg oly nagy, hogy az illető a büntetés kiállása után valami üzlethez foghat. A börtönbe kerültek neve és személyisége a legnagyobb titokban tartatik s mindegyik egy bizonyos számot kap, a mely név alatt egész ittléte alatt szerepel; magok a fegyházi örök is csupán csak a hivatalos szám alatt ismerik a fegyenczeket. A ki száz napnál hosszabb börtönre van elítélve, azt lefényképezik s fényképét a hivatalban megőrzik. Ha még hozzá teszem, hogy, a mint Bird említi, a fegyenczeknek csak hét százaléka nem tud írni, olvasni, úgy a mondtak külön kidicsérésére semmi szükség s én csak annyit jegyzek meg, hogy mi nálunk Európában, sajnos, bizony még igen sok olyan börtön van, a mely úgy a helyes berendezés, mind pedig az ezzel elért eredmények tekintetében a hakodátéi börtönnel nem a versenyt, de még a hasonlatot sem állja ki. A szaghalini orosz állami börtönök a japáni jézói börtönökhöz képest valóságos gúnyja az emberi művelődésnek.

nak el és pedig mind Nipponba, mind pedig Chinába, valamint a beviteli cikkek, a melyek majdnem kivétel nélkül mind Nipponból jönnek, úgymint: ruhakelmék, ruhák, élelmi és élvszerek (rizs, száki, tudniillik rizspálinka), dohány, théa, szerszámok, fémárúk, agyagedények, üvegnekemük, fényüzési cikkek, például a japáni lakk stb. szintén ide hozatnak, hogy azután itt árúba bocsáttassanak. Minthogy pedig a japáni kormány minden idegen elemet (nevezetesen pedig az oroszokat) a kereskedéstől távol igyekszik tartani, mind a kiviteli, mind pedig beviteli cikkeknek (ha azok eredetileg netalán a külföldről is származnának) szállítása a japáni *Mitszu-Bisi* gőzhajó-társulat szabadalmát képezi, a melynek gőzhajói Hakodáte és Yokohama között minden tizedik napon, Hakodáte és Niigata közt (Nippon éjszaknyugati partján) pedig havonként egyszer közlekednek, a gőzhajókon kívül természetesen még számos vitorlás hajó, bárka, dzsunk áll a kereskedés szolgálatában.

Az imént mondottak, a mint tehát láthatjuk, dícséretre nem szorúlnak s egyfelől igen kedvező színben, másfelől pedig igen humánus oldalról tüntetik föl a japáni kormány gyarmatosítását. Ha meggondoljuk, hogy itt mindent az állam tett, s hogy a japáni kormány Hakodátén kívül még egy másik, tudniillik a jövő fővárost, a már többször említett Szapporót (az Isikári völgyben) létesítette, a mely város ezelőtt húsz évvel még néhány nyomorúlt ajnó viskóból állott s ma már Kreitner szerint négyezer lakost számláló várost képez, úgy bizonyára elnézéssel kell lennünk ama balfogások iránt is, a melyek ily rohamos gyarmatosítás mellett az adott viszonyok szerint alig voltak kikerülhetők. Így mind Bousquet, mind pedig Kreitner és Bird legnagyobbbrészt elhibázottnak nyilvánítják ama mintagazdaságot, a melyet a kajtáksi Nánájban (Hakodátétól tizenhét kilométernyire) és Szapporóban fölállítottak. Igaz, hogy e helyeken a legjobb amerikai gépek, szépen berendezett amerikai ménes és baromállomány van, csak hogy a japáni kormány azt elfelejtette, hogy mindezekhez egyszersmind amerikai praktikus farmerek is szükségesek volnának, továbbá, hogy az amerikai tenyészállatok más égalji viszonyok alatt és más takarmányhoz szokva nevelkedtek föl, miért is itt Jézón az idegen természeti viszonyokhoz nincsenek alkalmazkodva és sokkal egyszerűbb volt volna mindenekelőtt a japáni meg a keletázsiai égaljhoz szokott állatfajtákkal a kísérleteket megtenni. Nem

kevésbé elhibázott dolog az is, hogy Jézón, a hol az egész gyarmatnak egyik legfőbb gazdagsága a dúsgazdag és kitűnő belföldi faállományban rejlik, idegen talajú fákat ültettek a leégett régi erdők helyein, a mely idegen fák itt évről évre mindannyiszor kivesznek. No de másképen nem megy az ilyen dolog és még minden államnak kellett az ilyen gyarmatosítási kísérletekért magas «tandíjt» fizetnie. Hogy a japáni kormánynak minden jó szándéka megvan, mutatja, hogy a sziget új fővárosában gazdasági iskolát állított föl, hol a japáni gyarmatosok fiai (s mint Kreitner kiemeli, nem egy japáni miniszternek a fiai) szakképzettséget nyernek s így csakugyan, mint az amerikaiak mondták, minden a jövőtől függ; tudniillik ha egyfelől a japáni kormány a gyarmatosítás fölkarolásában kitartó lesz és ha másfelől a sziget természeti viszonyait jól ismerő és szakképzett japáni gazdák elegendő számmal fognak a szapporói mezőgazdasági intézetből kikerülni.

A japáni kormánynak a jézói gyarmat fölvirágoztatására foganatba vett intézményeinek ismertetésére végül még azt kívánom fölemlíteni, hogy a sziget két fővárosa egymással táviróval van összekötve;*) hogy Szapporó az otarunáji kikötővel egy keskeny vágányú vasúttal van összekötve, s hogy az Isikári folyó torkolata és az otarunáji kikötő közt a közlekedést egy kis gözhajó tartja fön.

Hakodátén és Szapporón kívül Jézó szigetnek nagyobb városai a következők: 1. az imént említett Otarunáj, Kreitner szerint 7000, Rein szerint 4000, Cora szerint 3000 lakossal bír, melyeknek nagy részét ajnók képezik, 2. Siribesi az Isikári öbölben, négyezer lakossal, 3. Matszmáj (Matsumaye) régente egy japáni herczeg (daimijó) székvárosa, 16,000 lakossal, a sziget délnyugati csücskéjén a (Szirakámi fok mellett); 4. Jeszási (Yesathi) a sziget nyugati partjának déli részén (kikötő hely a Japáni tenger partján), 9000 lakossal; 5. Nemoro (vagy Nemuro) város a Walvis öbölben, az úgynevezett Jézó szoroson (tehát a sziget keleti csücskéjének déli végén, nem messze a Nisijáb foktól) 14,000 lakossal és végre 6. Akesi (Hakeshi) a sziget dél-

*) A kedvezőtlen talajviszonyok következtében a szárazföldi közlekedés Jézó szigeten vagy lóháton, vagy pedig kurumán, vagy az elegánsabb jinriksán (mindkettő gyaloghintó) történhet; kocsiközlekedés nincs. Mind a japániak, mind pedig az ajnók kitűnő lovasok.

keleti oldalán a Csendes óceán partján. A többi úgynevezett városok ezer léleknél kisebb lakossággal bírnak.

Minthogy Jézó sziget lakossága főleg a halászatból meg a tengeri hinár (Seetang) kereskedéséből él és minthogy a partoktól beljebb a sziget hegyes földje áthatatlan sűrűségű erdőkkel van borítva, legott beláthatjuk, hogy Jézó sziget lakosságának a zöme mind közvetlenül a partokon és pedig túlnyomólag a nyugati meg a déli partvidékeken van összpontosúlva; a sziget zordabb éjszakkeleti partvidéke aránylag legkevésbé lakott s itt az egész területen nincsen egyetlen egy oly helység, a mely ezer lakossal bírna. Hogy a szigetnek a belsejében hol és hány lakos van, az eddigelé még kikutatva nincsen. Itt bizonyára csakis gyéren elszórva lakhatnak emberek, tudniillik a partvidékeket mindinkább elfoglaló japáni gyarmatosok elől menekülő benszülött ájnók. Minthogy pedig ezek a benszülött ájnók mindenünnen, a hol a japáni gyarmatosok magokat befészkelek, folyvást beljebb a partoktól félrehúzódni kénytelenek, beláthatjuk, hogy miért nem lehet a jelenleg élő ájnóknak a létszámát pontosabban meghatározni; a mint erről a következő fejezetben még bővebben szólni fogok.

III.

AZ ÁJNÓK ETHNOGRAPHIÁJA.

Jézó benszülötteinek, az ájnóknak, mai létszáma. — Hogy mennyire eltérők az egyes szerzők adatai a mai nap élő ájnók számát illetőleg, íme a következő összeállításomból legjobban ki fog derülni. Így Forbes (lásd *The western shores of Volcano Bay*. Yesso. By Comneander C. S. Forbes, a londoni *Proceedings of the geographical Society*. I. k. London, 1866. 170. o.) azt mondja: «Az ájnó lakosság jelen létszáma alig 50,000; s ők legnagyobbbrészt Jézó belsejében tíz-húsz családból álló közösségekben, az ő saját családi főnökeik kormányja alatt élnek.» Brandt, a német birodalom főconsulja Japánban (lásd *Ueber die Ainos*, a berlini *Zeitschrift für Ethnologie* etc. IV. kötet Berlin, 1872. 27. és 28. oldal) továbbá lásd: *The Ainos and Japaneze*. By Herr von Brandt, Consul General of the Germani Empire for Japan, a londoni *The Journal of the Anthr.*

Institute etc. III. k. London, 1874. 133. o.) mondja: «Így most még hatvanezer ajnó lakik Jézón s egy sokkal kisebb számok Szaghalinban és a Kuriliken, de a délfelé mindinkább előrenyomuló orosz hatalom, valamint a habár lassanként haladó japáni gyarmatosítás, lassanként Japán e legrégibb lakóinak az utolsó nyomait is el fogják törölni.» Továbbá: «Az ajnók falvai, melyek ritkán haladják meg a 200—300 lelket, legtöbbször kisebbek (a sziget belsejében, mint mondják még független nemzetiségeik élnek, de a melyeket én nem láttam), legtöbbször közel a partokhoz vannak, a szegényes viskók rendetlenül állnak egymás mellett, póznákból és nádból vannak építve, a melyek hosszúkás négyszögletűek, 4—5 láb magasak s négyszögletű tetővel bírnak». Blakiston (l. *A Journey in Jezo*. By Captain T. Blakiston etc., a londoni *The Journal of the Royal Geographical Society* LXII. kötet, London, 1872. 77—142. o.), ki az egész szigetet körül hajózta s összesen hatvanegy helységet névleg is felsorol, mint a mely helységeket útjában érintett, igen kevés, alig egy-két ezer ajnóról tesz említést. Így például szerint az egész (200 geographiai mérföld hosszú) éjszakkeleti parton körülbelül 200 ajnó tartózkodik. St. John (lásd *Notes in the East, North-east, and West Coasts of Yezo*. By Commander H. C. St. John etc. ugyancsak az imént említett londoni földrajzi társulat XLII. k. 343—354. oldal) szerint az ajnók a sziget délkeleti, keleti és éjszakkeleti partvidékein aránylag nagyobb számmal élnek, mint a japániak, de ő is egy-egy vidékről csak néhány száz ajnóról tesz említést. Ugyancsak ő egy más helyen, tudniillik a londoni anthropologiai társulatnak 1872-dik évi júniusi ülésén tartott értekezésén (lásd: *The Ainos: Aborigenes of Yezo* etc. megjelent a *The Journal of the anthropological Institute of Great Britain and Irelands*. II. k. London, 1873. 248. o.) magokról az ajnókról tüzetesebben szólván, a következőket mondja az ajnók mai létszámáról: «A japániak szerint tízezer ajnó egyedül Jézó szigeten él. De én azt hiszem, hogy ez a szám nagyon túlhaltott.» Promoli (lásd *Ueber die Ainos* az *Arch. f. Anthropologie* etc. VII. k. Braunschweig, 1874. évi folyamában kiadott *Correspondenzblatt* etc. No. 3., 18. o.) azt mondja: «Tekintettel ama kiterjedt területre, a melyet az ajnók mindenestre már csak régi idők előtt bírtak volt s az általok ma benépesített területre, a mostani létszámukhoz képest úgy látszik, hogy valaha meglehetősen

erős nemzetet képeztek, a mely nemzetnek sorai évről évre föltünően megritkulnak, úgy, hogy a japáni statisztika szerint Jézó szigeten csak még hatvanezer, Kraftóban (tudniillik Szaghalinban) s a kurili szigeteken tetemesen csekélyebb számú él». Kempermann (lásd a *Mitth. d. d. Gesellsch. f. Natur- und Völkerk. Ost-Asiens*, Yokohama, 1877. 13. füzet, 104. o.) következő jelentést tesz: «Jézó 1874-ben 144,000 lakossal bírt, a melyek közül 95,000 Hakodatében és ennek közvetlen környékén élt. De ezek közül 10,000-en nem állandóan laktak Jézón. A benszülöttek száma 1872-ben 16,100-at tett ki. A benszülöttek a Kurileken mintegy 220-ra, Szaghalinban mintegy 2500-ra rúgnak. Szerinte a most még élő ajnók összes létszáma 22,000-re rúg s a fajtájok közeli kiveszése igen valószínű. Knipping (lásd az imént említett jokohámai folyóirat ugyanazt a számát és 104. oldalt) Lymannak adatait közli Jézóról, a melyek szerint a szigeten 121,000 lakos él, a melyek közül 17,000 ajnó van. Kreitner (lásd *Das Ajnóvolk a Mitth. d. k. und k. Geographischen Gesellschaft in Wien*. XXIV. k. Wien 1881. 221. o.) a következőket mondja: «Eme a történelemből kiderülő ellentétből, a mely a japániak és az ajnók közt van, mint a kik Jézó és Szaghalin őslakóit képezik, nekem úgy látszik, hogy az ajnó népnek az önállósága, a melyet Müller Frigyes úgy anthropologiailag, mind pedig ethnologiailag a félázsiaiaktól («Hochasiaten») vagyis a mongoloktól megkülönböztetőleg nekik, mint az arktikusok vagyis hyperboreusok egyik tagjának tulajdonít, kétséget alig hagy fenn. Remélhetőleg sikerülni fog e tekintetben bizonyosságot nyerni, mielőtt még az ajnó nép is, mint hasonlóképen számos más, nevezetesen pedig rokon törzs, mint például a jukagirok és a csuvanczok, a most élő népek sorából ki nem lépzen törülve. A japániaktól képezett és többé át nem törhető gyűrűtől bezártan, ők még a legsajátabb területükön, tudniillik Jézón is, már csak a sziget megközelíthetetlen belsejére szorúlnak össze (még tíz évvel ezelőtt Szapporo, a tengerparti vidéken az ajnók birtokában volt) s jelenleg már csak mintegy 26—27,000 lélekre olvadt le a számuk s ez a maroknyi létszámuk is a nem messze jövőben a japáni nép lázas művelődési törekvéseinek fog áldozatául esni.»

Rein (lásd *Japán etc.* I. k. 611. o.) röviden csak azt említi, hogy «Hokkaidó összes lakossága 150,000-re rúg, a

melyből Osima tartományra 95,000 és csak 453 lakos a Kuri-likre esik. Az ájnók számát 16,163-ra teszi.

Siebold (*Ethnologische Studien* etc. Berlin, 1881. 6. old.) következő véleményben van, kérdésünket illetőleg: «A rendelkezésemre bocsátott adatok szerint az egész sziget lakossága körülbelül 130,000-t tesz ki, a melyeknek egy harmada ájnók-ból s ezeknek a japániakkal való és folytonosan szaporodó kores keverékeiből áll. A japániakat illetőleg az ájnók nekem ismételtén kifejezték abbéli aggodalmukat, hogy ezek az ő ősi erkölcsüket és szokásaikat ki fogják irtani. És bizonyára fölvehetjük, hogy az ájnók sorsa majdnem szakasztott olyan léssen, mint a milyen az az amerikai indiánoké.»

Joest (lásd *Die Ainos auf der Insel Jesso* a berlini *Zeitschrift für Ethnologie* etc. XIV. évfolyam, Berlin, 1882. 180. o.) következőket említi: «Mikor Oroszország Szaghalin déli részét a Kurilek fejében Japánnak átengedte, a legtöbb ájnó Szaghalinról Jézóra vándorolt ki s itt az éjszaki parton Szaporó főváros körül telepítettetett meg; mind az által alig hiszem, hogy Jézón ma már több, mint húszezer ájnó élne, minthogy a falvak legtöbbszörre csak a partvidékeken vannak, a hol a lakosok halászattal és vadászattal tartják fenn életüket.» Brauns (lásd *Die Aino der Insel Jesso* a berlini *Zeitschr. f. Ethn.* etc. XV. évfolyam, Berlin, 1883. 182. o.) mondja: «A partok hosszában tett lovaglásom alatt nevezetesen arról is meggyőződtem, hogy a jezói ájnók létszámát illető japáni adatok bizonyára épen annyira alábecsültek, mint a mennyire a japániak létszámát illető adatok túlbecsültek. Mert, míg az utóbbiak, a kik hivatalosan százezer lélekre vannak számítva, bizonyára kevesebben vannak, addig az ájnóknak hivatalosan 18,000-re tett létszámát okvetlenül meg kell háromszorozni, hogy a valósághoz közel jöhessünk. A japániak tévedése abban áll, hogy a számításba a szigetnek hozzáférhetetlenebb részeiben lévő nagyobb folyók, nevezetesen pedig az egész parthossz mentében lévő ájnó falvak be nem vették, hanem e helyett egyszerűen a sziget ismeretes és ismeretlen részeinek a négyzet területéhez képest történt a számítás. Már pedig ama részeken (tudniillik a partokon) nevezetesen a sziget délnyugati részeiről nagybárra kiszorítottak s a kevert lakosságú kerületekben is már némileg megfogytak.» Bird (lásd *Unbetretene Reisepfade* etc. Jena, 1882. II. k. 8. o.) említi, hogy: «Egy fölületes

becslés 1873-ban számukat, 6118 férfit és 6163 nőt, egészben tehát 12,281 lelket állapított meg. Ez év óta tüzetes megszámlálásuk nem történt, de mindazonáltal hiszik, hogy az ájnók száma fogyóban van.» Reclus (lásd *Nouvelle Geographie universelle* etc. Paris, 1882. VII. k. 749. és 750. o.) abban a véleményben van, hogy: «Jelenleg a tiszta fajtajú ájnók Jézóra, a déli Kurilikre s az orosz Szaghalin sziget déli végére vannak szorítva. Az 1873-diki népszámlálás létszámukat Jézón csak 12,281 lélekre teszi; nem valószínű, hogy az egész fajta húsz-ezer egyént tegyen ki.»

Végül hadd említsem föl dr. Scheubet, a ki Kijotóban működván, az ájnókról egy kiváló fontosságú tanulmányt tett közzé (lásd *Die Ainos von Dr. B. Scheube in Kioto, a Mittheilungen d. deutschen Gesellsch. f. Natur- und Völkerk.* etc. Yokohama, 1882. XXVI. füzet, 220. és 221. o.) s az ájnók létszámának a kérdését legalaposabban tárgyalja: «A Jézón élő ájnók száma a különböző útleírásoktól és szerzőktől igen eltérőleg adatik elő: némelyek szerint alig tesz ki többet, mint 10,000-et, mások szerint pedig e számnak ötszörösét, sőt nyolcszorosát. Ez eltéréseknek az oka bizonyára az, hogy ezek az adatok legtöbbször nem egyebek, mint egyszerű becsléseknek az eredményei, a mely becsléseket az utazók a szigetnek csak kisebb területeire szorítkozó kirándulásaikon tettek. Hogy lehetőleg autentikus adatokhoz juthassak, a kajtáksihoz folyamodtam, a melyeket, a mint hálásan elismerem, a legnagyobb készséggel megkaptam, a mint a gyarmathivatal egész útazásom alatt minden tekintetben segítségemre volt. Valamennyi ájnónak a megszámlálása Jézón még nem történt meg. A két kormányzóságban (Cho), Szapporóban és Hakodatéban a számuk már több ízben állapítottatott meg, míg ellenben a harmadikban, Nemoróban, a bennlakók számának ismerete csak néhány kerületre (Kori-ra vagy Gun-ra) terjed.» Szapporó és Hakodate kormányzóságokra vonatkozólag a következő adatokat nyertem:

Népszámlálás az 1871-dik, 1872-dik, 1877-dik, 1878-dik években:

1. Szapporo kormányzóságban volt	ház	3,475	3,494	2,873	2,725
	lakos	16,162	15,263	13,142	13,326
	férfi	8,217	7,694	6,539	6,964
	nő	7,945	7,569	6,603	6,662

2. Hakodáte kormányzóságban volt	ház	—	—	143	138
	lakos	—	—	646	646
	férfi	—	—	336	333
	nő	—	—	310	313

Nemoro kormányzóságban az ájnók száma csak három kerületből, Nemoróból, Hanászákból és Nozukéból, ismeretes. 1877-ben 92 lelket, tudniillik 49 férfit és 43 nőt tett ki, 1878-ban pedig csak 85-öt, tudniillik 44 férfit és 41 nőt. Ezek szerint tehát 1878-ban az ájnók száma 68 kerületben, összesen 14,057 lélekből állott. Minthogy pedig a többi 14 kerület (ide tartozik a Kurilek öt kerülete) Jézó területének körülbelül egy ötödét teszi ki és az ájnóktól legalább is oly sűrűen lakott, mint Jézó többi része, így tehát minden nagyobb hiba nélkül az összes ájnók számát 17,000-re lehet tenni. Mindezen régiebb és újabb adatok egyaránt mutatják, hogy az ájnóknál is a férfiak száma túlnyomóban van az asszonyoké fölött, épen úgy, mint a japániaknál. Itt tehát épen az ellenkező számviszony van, mint általában véve Európában. Egy ájnó lakásra közepleg 4·5 személy esik, tehát közel ugyanaz a szám, mint Japánban (tudniillik 4·7).

Európai és amerikai utazók értesítései és nézetei az ájnókról. — Én már az első közleményemben (lásd *Budapesti Szemle* folyó évi 146. szám, 186—193. o.) röviden felsoroltam a régi chinai és japáni történetírók adatait az ájnókról, s a következő pontban az európai és amerikai utazók adatait akarom most felsorolni.

Az ájnóknak a legelső híre Európában 1565-ben Froes Lajos jezsuita hittérítőtől ered, a ki úti rajzában a Japán éjszaki részében lakó «erdei emberekről» («sylvestres homines») tesz említést.*) A mint Vries (i. h. 58. o.) említi, még a

---

*) Az európai és amerikai utazók irodalma: 1. *Epistolae japonicae de multorum gentiliū in variis insulis ad Christi fidem per Societatis nominis Jesu theologos conversione.* Lov. 1569. — 2. *Koorte beschryvinghe van het Eylandt by de Japanders Eso genaemt, nevens de manieren, zeden von megangh, ende gestalte des selfs Inwoonderen; soo als het eerst in den Jare 1643 van't Schip Castricum bezeygt ende onder vonden is.* Amsterd. 1646. — 3. *Krusenstern: Reise um die Welt in den Jahren 1803—1806.* St.-Petersburg, 1810. — 4. *Krasenninikoff: Kamcsatka földrajza* (oroszúl), 2 k. 1755. — 4. *L. von Schrenck: Reisen und Forschungen im Amur-Lande,* I. k. St.-Petersburg, 1858.

jezsuita atya, Hieronymus de Angelis, 1622-ben azt az értesítést küldé Európába, hogy az ájnók «testre nézve nagyobbak, mint közönségesen az emberek lenni szoktak»; addig Joan Saris épen ellenkezőleg azt találta, hogy a Jézó déli részében élő ájnók termetre nézve a japániakhoz hasonlítanak, sőt mi több, hogy a sziget északi részében lakó ájnók «igen kicsinyek, törpékhez hasonlók» volnának. Még ellentmondóbbak a régibb utazók adatai az ájnók bőrszínét illetőleg, így például, míg Krusenstern (i. h. 74. o.) az ájnókat majdnem «feketék»-nek mondja, addig az imént említett Joan Saris és Coen (1613-dik évben Vries társaságában tett útjukban) az ájnókat világos sárga, sárgálló s majdnem «fehér» bőrűeknek találták. Nem különben túlhajtottak voltak a régi utazóknak értesítései az ájnók szőrösségéről. Így Froes atya testöket teljesen és durva szőrrel benőttnek mondja, s különösen kiemeli az ő «íjesztő nagy szakállukat és bajuszukat». H. de Angelis is kiemeli testök szőrös prémjét és szakállukról említi, hogy az néha a testöknek a közepéig leér. Kannemon (Jeso-ki 1652.) fölemlíti, hogy arczukon a szőr csupán csak a szemeket és az orrot hagyja csupaszon. Az első oroszok, kik mint Krasenninikoff (i. h. 258. oldal) írja, ájnókat legelőször láttak, ezeket legott «durva szőrűeknek» («mochnatje») nevezték és a többi régibb európai utazók is La Peyrouse («hommes velus»), Broughton («hairy men») általában szőrös embereknek nevezték az ájnókat.

Semmi tekintetben sem annyira igaz a régi görög sophista Protagorasznak a mondása: *πάντων γρημύτιον ἄνθρωπον μέτρον*

---

5. La Peyrouse: *Voyage autour du monde etc.* 1798 és *La Perousen's Entdeckungsreise in den Jahren 1785—1788 etc.* Berlin, 1800. — 6. de Quatrefages: *Hommes fossiles et sauvages.* Paris, 1884. — 7. Broca: *Ainos, Mémoires d'Anthropologie*, 2 k. Paris, 1874. — 8. Busk: *Proceedings of the roy. geogr. Soc.* X. k. London, 1868. — 9. B. Davis: *Description of the Skeleton of an Aino-women stb. Memoirs read before the Anthropol. Soc.* London, 3 k. 1870. — 10. Huxley W.: *Proceedings of the Roy. geogr. Soc.* 6 k. London, 1867. — 11. Forbes, ugyanott, hol Huxley. — 12. Dönitz: *Bemerkungen über die Ainos, Mittheilungen der deutschen Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde.* Yokohama, 1874. 6. füzet. — 13. Scheube: *Bärencultus der Ainos. Mitth. d. d. Ges. f. Natur- und Völkerk.* Yokohama, 1880. 22. füzet és *Die Ainos*, u. o., Yokohama. 1882. 26. f. — 14. Heinrich von Siebold: *Ethnologische Studien über die Ainos.* Berlin, 1881. — 15. Kreitner: *Im fernen Osten* stb. Wien, 1881.

είνα: («minden dolognak mértéke az ember»), mint épen magát az emberi testet illetőleg. — Mikor valaki legelőször távoli vidékek benszülőtteit látja, ezeknek a testi sajátságait a magáéihoz vagy az általa már ismert emberekéihez hasonlítja, s így például a kisebb termetű a nálánál nagyobb termetű idegeket legott kész «nagy» vagy «óriás» embereknek, a nálánál szőrösebbeket legott «bundás testűeknek» ecsetelni; ha ugyanis szakképzettség nélkül és az első benyomások szerint alkot magának ítéletet a látottakról. Ha, a mint a következő fejezetben látni fogjuk, az első európai utazók adatai legnagyobbreszt túlhajtottak, de annyi tény, hogy egész Kelet-Ázsiában a sárga és csupasz bőrű népektől az ajnók már első szempillantásra annyira eltérők, hogy ez még minden utazónak föltűnt, miért is különféle combinációkra adták magokat az ajnók eredetét illetőleg. L. von Schrenck szerint (i. h. 252. o.) egy népnek az eredését illetőleg sem voltak valaha olyannyira eltérők a nézetek, mint épen az ajnókat illetőleg. Így már La Peyrouse ama nézetének adott kifejezést, hogy az ajnók bizonyára nem az ázsiai földség keleti részéből jöttek a Kurili szigetekre és Jézóra, s annak a lehetőségét feszegette, hátha az ajnók általában nem is ázsiai származásúak (i. h. 88. és 144. o.). Az ajnóknak úgynevezett indo-európai származását leghatározottabban Bickmore (i. h. 8., 9., 21., 24. o.) hirdette. Szerinte az ajnók arcvonásai, nevezetesen pedig rendes (európai), nem «kajla szempilláik», szét nem álló pófaik és szőrösségek miatt annyira eltérnek az őket körülvevő népek (a japániak, chinaiak, koreaiak, mandzsúk, giljások és kamesadálók) testi típusától, hogy inkább európaiaknak látszanak lenni, miért is az árja népcsalád egyik ágának tekinti őket. Ő, valamint dr. Pickering kiemeli, hogy központi Ázsia fensíkjáról a népek egyfelől Iránon át, nyugat felé, másfelől pedig, egyrészt, mint például a persák és hindúk délfelé, másrészt kelet felé vándoroltak, míg elvégre a japáni szigetvilágra jutottak, mint a hol az ajnókat még ma is láthatjuk. Minthogy pedig az ajnók nyelve egészen eltér a mongol népcsaládhoz tartozó nemzetek nyelveitől, a nyelvöket sem vehették ezektől, a kikkel idestova már 2500 év óta együtt élnek (s a kiktől, tudniillik a japániaktól, teljesen már meghódítottattak), miért is az ajnókat árja népnek tekinti, de a kiknek a nyelve az árja népek nyelvétől is különbözik. Az orosz utazók, Golovnin és Brylkin, az ajnókat egyenesen «szláv eredetű»,

szakállas «orosz parasztokhoz» hasonlítják. Legsajátszerűbb nézetet vallott az ájnók eredését illetőleg — a mint ezt von Schrenk említi (i. h. 254. o.) — dr. Grey, a ki az ájnókat a japáni szigetekre vetődött zsidó törzsnek tekinti (már egy egyszeri pillantás az ájnók fényképeire s koponyáira elégséges, hogy e nézetnek a teljes alaptalanságát rögtön fölismerhessük), de Quatrefages ha nem is ilyen közvetetlenül, de mégis bizonyos rokonságba hozza az ájnókat a zsidókkal, ugyanis ő (i. h. 563. oldal) az Elő-India belsejében, a Nilagherri hegységben lakó tudákat, a kiket a híres florenczi anthropologus, dr. Mantegazza, a szemita fajta legszebb típusának («le plus beau type de la race sémitique») tekint, egyfelől a Szumatra szigeten lakó «orang-kubusz»-okkal (a kiket közönségesen majom formájú embereknek neveznek) és másfelől a jézói és szaghalini ájnókkal bizonyos rokonságban lévőknak állítja. A legnevezetesebb európai anthropologusok, mint Broca, Busk, Davis, az ájnókoponyákon tett tanulmányaik alapján, az ájnóknak európai typust tulajdonítanak (i. h.). — Huxley kiemeli, hogy az ájnók koponyatypusa a japániakétól és chinaiakétól eltér (i. h. 171. o.). Az egyedüli buvár, ki az ájnók typusát egyszerűen mongolnak, tudniillik japáninak tekinti, dr. Dönitz, a ki az ájnók európai typusát egyenesen tévedésnek nyilvánítja (i. h. 61. o.). — Az ájnó és japáni koponyákon tett saját észleleteim szerint, én egyfelől oly morphologiai jellegeket találtam, a melyek határozottan a keleteurópai koponyatypushoz hasonlók, de másfelől olyanokat is, a melyek a keletázsiai (mongol) typusnak a sajátosságait képezik. Ez utóbbi mozzanatot azonban ma már több mint két ezer éves vérkeveredésnek vagyok hajlandó betudni, a melybe az ájnók mint Nippon régibb lakói, a japáni birodalom alakulása óta a japániakkal a hosszas faji harc alatt s ennek ellenére jutottak.

A ki az emberiség történelmét csakis a történeti tan-könyvek szempontjából tekinti, csodálkozni fog azon: miként lehet az, hogy annyi útazó és anthropologus még sem bírja valamely nép eredését biztosan kisűtni, a minek kapcsában egyszerűen elis ítéli az egész emberbuvárlatot. A dolog pedig valójában az, hogy a nemzetek, fajták eredésének a kérdése sokkal szövevényesebb, mint azt eddigelé sejtették. Ugyanis ki van mutatva, hogy az emberiség már a diluviális korszak óta folytonos vándorlásban van a földön, s a nemzeteknek egy-egy he-

lyen való rövidebb-hosszabb ideig tartó letelepülése csak epizódot képez az ő élettörténetökben. A kérdés legnagyobb nehézsége pedig abban áll, hogy semmikép sem tudhatjuk, miszerint eredetileg hány fajta és hol létezett; vagy pedig a képzelt egységes fajból, hogyan és mikor képződtek ama számos fajták, a melyek egyrészt vagy már kipusztultak vagy pusztuló félben vannak, vagy pedig éppen ellenkezőleg, a mi napjainkban mindinkább elterjednek. A mint ma a dolog áll, a mai tudomány nem annyira arról világosít föl, hogy ez vagy az a fajta, nemzet, néptörzs stb. miként és hol keletkezett, mint inkább arról, miszerint a mi eddigi nézeteink e kérdésről nagyon is fölületesek és tévesek voltak, s e tekintetben nemcsak az anthropologia és ethnographia, hanem még az összehasonlító nyelvészet is — a melylyel a régibb szabású linguisták az emberfajták eredését és rokonságát már biztosan kimutatni képzelték — egyaránt még igen bizonytalan alapon mozog. Csak a jövő századoknak, a miénknél hasonlíthatatlan szélesebb látkörű tudományossága leszen majdan hivatva ez óriási nehézségű kérdésre némileg biztosabban tájékoztató fényt vetni, s a mi földadatunk ez idő szerint nem állhat másban, mint sietni a különböző tudományos buvárlatok segélyével adatokat gyűjteni s ez adatokat lelkiismeretesen és tudományos rendszerességgel földolgozni.

Ha ugyanis tudjuk, hogy minden emberfajta, nemzet stb. már létezett, mielőtt a történelmi szereplésének korszakába lépett, ha tudjuk, hogy az egymással (idegen fajtákkal) való érintkezés, verseny, keverődés folyamata valamely fajtának, nemzetnek stb. már a keletkezésekor is megvolt; úgy azt is elképzelhetjük, hogy voltaképen az illető emberfajta vagy nemzet stb. élettörténetét csakis akkor leszünk képesek földeríteni, ha mind e mozzanatokat is földerítenünk sikerült. Már pedig mindazon segédforrások, a melyeket nekünk eddigelé: a régészet, történelem, nyelvészet, ethnographia és anthropologia együttvéve nyújthatnak, fölötte kevés ahhoz, hogy adataikkal a lehető legbonyolultabb rejtélyt, tudniillik az emberiség élettörténete kérdését, megoldhassuk. Hogy a legújabb idők óta az emberbuvárlat (anthropologia) e kérdés megoldásában különösen előtérbe lépett, ez akként magyarázható, hogy éppen ez irányban voltak eddigelé leghiányosabbak a mi ismereteink. És éppen ezért én nem érthetem amaz egyoldalú es merev állás-

pontot, a melyet némely nyelvészek, mint például az általam különben mélyen tisztelt Hunfalvynk egyfelől és Vámbéry másfelől elfoglálnak, midőn például a magyar nemzet eredését illetőleg, csupán csak a kérdésnek az egyik oldalát, tudniillik nyelvészeti oldalát, tekintik döntőnek.

A mi az ájnókat illeti, v. Schrenck őket más, Ázsia szélére kiszorított népekkel (aleutiaik, namollók, csukesok, korjékek, jukagirok, kamesadálók, tungúzok, giljákok, orokok stb.) egyetemben régi-ázsiai szélső népségek (palæasiatische Randvölker) sorába helyezi; mint a melyek valaha hatalmas népeknek a pusztulófélben lévő roncsait képezik.

Az ájnók anthropologiai jellemzése. — Az ájnók anthropologiai ismertetésével egy más helyen, tudniillik gróf Széchenyi Béla ázsiai útjáról kiadandó munkájában egészen tüzetesen fogok foglalkozni, miért is e helyütt csak a főbb mozzanatok kiemelésére szorítkozom.

Dr. Scheube szerint (i. h. 221. o.) az ájnók testmagassága (termete) 1·5—1·6 méter közt váltakozik, miért is őket az eddig tüzetesebben ismert emberfajták természetéhez viszonyítva, kicsiny termetűeknek kell mondanunk. Termetre nézve ugyanis megkülönböztetjük: 1. a nagy termetűeket, 1·70 méteren fölüli testnagysággal (például angolok, skandinávok, patagonok stb.); 2. a középtermet felső határán lévő testnagyságúakat, 1·69—1·65 méter közt (például a szlávok, chinaiak stb.); 3. a középtermet alsó határán lévő testnagyságúakat, 1·65—1·60 méter közt (például délamerikai benszülottek, a guaránik); 4. kicsiny termetűeket, 1·60 méteren alúli testnagysággal (például délamerikai perui benszülottek). — Az ájnók e mellett zömök és erőteljes termettel bírnak, mi által a velök élő japániaktól legott megkülönböztethetők. Bőrszínök sötétes, piszkos, de ez nem annyira a bőrnek, mint inkább a rondaságnak a következménye. (Ők sohasem mosakodnak, s így évről évre a bőrük folytonosan egy-egy piszkos réteggel vonódik be. Kreitner — *Im fernen Osten* etc. — igen érdekesen írja le, miként változott át egy elalelt öreg ájnónak a sötét bőre világossá, mikor őt pálinkával való dörzsöléssel fölélesztette, de a mely alkalommal a saját tenyere abban a mérvben, a rá rakodó piszoktól sötétre festődött*). — Scheube említi, hogy látott oly ájnó nőket, a kiknek

*) Kreitner említi, hogy mikor egyszer egy folyóban megfür-

a testszíne miben sem különbözik az európai nőkétől. Megjegyzendő, hogy a tisztára mosott ájnók bőre nem mutatja azt a jellemző sárgálló színt, a mely a japániakat (s egyáltalában a mongol fajtabelieket) jellemzi. — Tény, hogy az ájnók általában véve a legszörösebb testű emberek, de az mégis a mesék országába tartozik, mintha a testök egészen szörmével volna befödve (mint például a bangkoki leány, Kraó, a kit a múlt évben itt Buda-Pesten is láttunk, s a kit hibásan, mint egy teljesen szörös emberfajtának a képviselőjét, mutattak be). Az ájnók szörössége abban áll, hogy a dús hajzaton s a férfiaknál a sűrű és bozontos bajuszon, szakállon kívül, a mell, a hát és a végtagok nagyrészt szőrrel vannak bénöve; a mi minden esetre annyival föltünőbb, mivelhogy valamennyi szomszédjaik és pedig úgy az ázsiai szárazföldön (a chinaiak, koreaiak, mandzsuk, tungúzok stb.), mind pedig a japáni szigeteken (a japániak, giljások, orokok), épen ellenkezőleg, föltünően csupasz bőrűek. — Arczuk általában véve hosszúkás, tehát nem kiszélesített, mint a japániaké stb., homlokuk magas mint az európaiaké, szempilláik rése egyenes, tehát nem kajla, mint a japániaké, orruk nagy s kiálló hátú, nem lapos, mint a mongol fajtabeliéké. Az ájnó nők közt gyakran igen csinos egészen európai typussal bíró arcúakat látni, és Bousquet (i. h. 195. oldal) különösen az ájnó leányok csinoságát kidícséri: «A mi a nőket illeti, úgy azok a fölserdülésig föltünően csinosak. A hosszú szemszörök mögül tekintő szemeikben van valami esdő és félénk, mint az özikék szemeiben. Mezitlábosan, és a férfiakhoz hasonlóan, egy fakéregből készült köntösbe öltözködve, a szépség kiegészítésére, okerrel bajuszt festenek a felső ajkaik fölé, s fülükön vörös pántlika függőket viselnek. Megszébbek a leborotvált fejű s a porondon egészen meztelenül futkosó gyermekek, a kik az idegenre meresztik nagy szemeiket, mikor mutató újjokat ajkaikra teszik. A gyermeki kornak

---

dött, az ájnók nagyja és apraja mind előjött, hogy csakugyan meggyőződjenek arról, vajon az ő teste is épen oly fehér-e, mint a kezei és az arcza, abban a hiedelemben lévén, hogy az európaiak csupán csak az arcukat és kezeiket mázolják be fehérre. — Bird pedig elbeszéli, hogy mikor az első reggel a mosakodásra vizet kért, az ájnók nem tudták megérteni, hogy mire való ez a tenger sok víz és szentül meg voltak arról győződve, hogy az egész mosakodás csakis vallási szertartás miatt történik.

mindenütt ugyanazok a kecséi vannak, s e hallgatag, kicsiny vadonczoknak a naivsága nem kevésbé megható, mint a mi kisdedeinknek a korai csacsogása. Egyébiránt ki tudná megmondani, hogy a nevelés mivé fejleszthetné őket.»

Az ájnók kedélyi és erkölcsi jellemvonásai. — Az ájnók barátságos, tisztességtudó, jó indulatú és becsületes nép. Értelmiség sem hiányzik nálok. Kevéssel beérvén, csak épen annyit dolgoznak, hogy csekély szükségleteiket kielégíthessék. De van nekik egy oly tulajdonságok is, a mely nem igen ajánlatos, különösen a velök érintkező idegenekkel szemben, tudniillik a háttartalan nagy rondaságuk; s ha csak halászat alkalmával nem, testök a tisztító vízzel soha érintkezésbe nem jön. Már messziről büzlík az ájnók teste, miért is bizonyos önfeláldozás szükséges ahhoz, hogy az ember velök egy földél alatt lakjék, a mint ez a tanulmányoknál elengedhetetlenül szükséges.

Az ájnók életmódja. — Minthogy az ájnók vadászó és halászó népség, a táplálékuk is főleg húsból áll. A vadászat a konyhájokat bőségesen ellátja vaddal, szarvas- és medvehússal, a mit részint nyersen, részint sóban főzve esznek; a télvíz idején elejtett vad húsának egy részét sóval behintve megfüstölik és nyárára elteszik. Az ájnók nem nagyon válogatósak s az elejtett vad beleit sem hagyják kárba veszni, mert azokat vagy sóval mindenestől nyersen, eszik, vagy pedig eczettel és szákéval (tudniillik rizspálinkával) föleresztve, egy pikáns mártást (szerintök felséges ízű: sóját) készítenek belőlök. (A sót, eczetet és pálinkát természetesen a japániaktól kapják vagy szolgáltat, vagy cserebere fejében.) A halat részint frissen és nyersen eszik vagy főzve és sütvé, részint pedig a nyáron át fogott halakat szárítják és a kunyhók mellett álló éléstárba (kura) a télire elteszik, és mint téli eleséget (jukola) szárítva, heringolaj-mártással eszik. Ezenkívül a különböző csigákat, rákokat és puhány állatokat (mollusca) sem vetik meg. Érdekes, hogy az ájnók ugyan tartanak baromfit, de ennek a húsát sohasem és csupán csak a tyúktojásokat eszik; ők ugyanis a baromfit a korai fölkelés céljából tartják, t. i. a kakasokat és tyúkokat. Házi állatokúl ezeken kívül még kacsákat tenyésztenek, a melyekkel csereberét üznek a japániakkal. Az ájnók is ügyes kutyatenyésztők, mint ezt az orokokról is fölemlítém. A sok patkány miatt (egér nincsen) macskákat is tartanak. A növényvilágból fő eledeleket a köles képezi, a melyet vagy kása alakjában esznek,

vagy pedig tésztaképen, a mely tésztából készült lepény minden ünnepi és lakodalmi ájnó «menu»-nek a legkedveltebb fogását (*pièce de resistance*) képezi. Az előkelőbb ájnók a lepényt nem egyedül kölestésztából, hanem babliszttel (*Phaseolus radiatus*) kevert tésztából készítik, s magát a lepényt halzsírmártással eszik. Az ájnó asszonyok, úgy a hogy, még árpát és pohánkát is termesztenek, a miből szintén tésztát készítenek. A rizst, a mit az ájnók mindenk fölött szeretnek, a japániaktól cserélik be, de minthogy ezt a számító japániak aránylag drágán adják el, csak a gazdagabb ájnók konyhájára kerül. Csemegeként az ájnók egy liliomnak (*Lilium cordifolium*) hagymáit, továbbá a retket, az uborkát, tököt, a *Dioscorea japonica* gumóit (nágáimo) és még a szárított tengeri hinárt eszik. A gyümölcsfelékből különösen a már fentebb említett, úgynevezett japáni körtét, a vadszöllőt, fái szedert, gyalogszedert stb. kedvelik.

A konyhára a húst a férfiak szolgáltatják, a növényi ételeket pedig az asszonyok, a kikre egyszersmind az étel elkészítése is tartozik.

Az ájnók napjában háromszor étkeznek, úgymint: hajnalban, azután délben és végre naplementekor, ez utóbbi után azon mód éjjeli nyugalomra térnek. Nyáron, a hosszú napok alatt, még egy derék uzsonnát esznek. Vízét csak épen annyit isznak, a mennyi okvetetlenül szükséges; de annál több rizspálinkát, a melyet mód fölött szeretnek, s a mit nem bírnak eleget inni. Ez az ő megölő betűjük, mert ennek megszerzésére (a japániaktól) mindenre készek; mivelhogy a pálinkaivásra szoktatott nép — és pedig nemcsak épen a vadon benszülöttek — ez italnak tehetetlen rabjává lészen. Az európai gyarmatosító nemzetek: az angolok, oroszok, spanyolok, portugallok, hollandusok stb. voltaképen a pálinkával vetik örökös rabigába a benszülött népségeket. Mihelyt az ájnó fiú suhancz korába jut s a lány férjhez ment, a részegeskedést életszükségnek tekinti, a melynek a kielégítése élete egyik legfőbb gondját képezi; s a «jószívű» japáni kereskedők gondoskodnak arról, hogy ezek a szelíd vademberek az isteni ital híjjával ne legyenek. Hisz ezek a jó japáni kereskedők, mintha csak a mi pálinkás zsidóinktól tanúlták volna, szívesen hitelbe (a majd megejtendő «medve bőrére») is adják a «nehéz munkára erőt adó» pálinkát. Persze, hogy az ájnóknak a korral haladó része,

még dohányzik és theát is (csát*) iszik, a mint nálunk az «úribb» parasztok szivaroznak és feketekávéznak.

Az ájnók, kik ügyefogyottságok miatt fölötte egyhangú életüket legalább az evés és főleg az ivás örömeivel iparkodnak szebbé tenni, az ilyen lakmározást bizonyos czeremóniákkal szeretik összekötni; a miért is érdekes lesz ezekkel közelebbről megismerkednünk. De mielőtt még ezeknek a leírására áttérnénk, lássuk előbb, miként laknak az ájnók.

Az ájnók, mint már emlitem, igen szegényesen összetákolt fakunyhókban (ájno nyelven úgynevezett csiszei-kben) laknak. Ezek minden rendszer nélkül, hol egymás mellett sűrűbben, hol pedig távolabb egymástól, vannak fölépitve és pedig legtöbbszörre, egészen közvetlenül, a tenger partján. Útak vagy rendes ösvények az egyes kunyhók között nincsenek, a közlekedés úgyszólván tüskön-bokron át történik. — A kunyhók rendszerint hosszukás négyszög alakúak, a melyek egy ugyanily alakú és magas tetővel vannak befödve. A kunyhók hossza közönségesen 6—7.5 méter, a szélessége pedig 4—7 méter. A földbe ásott póznákra erősített sásból (*Imperata-arundinaria*) font falakat az ugyancsak sásból font födél takarja be, a mely födél körülbelül háromszorta magasabb, mint a kunyhónak falai; ezekhez hasonló, igen magas tetejű, de egyébként vályogból és rőzséből készült kunyhóféle házakat minálunk különösen Erdélyben az oláhoknál lehet látni.

Az épület két részből áll, úgymint egy olyan pitvarféléből (ájnoúl: szem) és a fő kunyhóból. A pitvar az épület déli oldalán van, a melynek nem egészen két méter magas s egy méternél valamivel szélesebb ajtaján át az előszobába (ájnoúl: apa) jutunk, a hol az ájnók a különböző vadászati, halászati szereiket, valamint gazdasági eszközeiket tartják, a mely utóbbiak közt egy nagyobb mozsár (ájnoúl: niszu) a különböző nagyságú mozsártörökkel (ájnoúl: jutáni), a magvak széjjelzúzására, különösen magára vonja figyelmünket, ezen kívül még több különböző nagyságú sásból font kosarakat látunk egymás tetejére halmozva. Ennek az előszobának a jobb oldalán van az ajtó, mely a lakószobába (ájnoúl: sizé onái ké) vezet.

*) A thea a chinai és japániaknál «csá»-nak neveztetik, a japáni úgynevezett thea-házakat «csá-já»-nak hívják. A theának ama specialitása, a melyet kávéházainkban szoktak készíteni, tudniillik az úgynevezett «csáj», az orosz theakereskedők révén jutott el hozzánk.

Biztosabb tájékozás kedvéért vegyünk föl hamarjában egy kis leltárt erről a sötétes, füstös lakásról. Természetesen mindennek előtt az egymással szemben álló falnak a deszkával becsukott ablakait (ájnuól: fujarra) kell fölnyitnunk, hogy a sötétben meg ne botoljunk s hogy — a mi talán még szükségesebb — egy kis friss levegőt bocsássunk be, nehogy a megdohosodott nagy bűztől lélekzetünk elálljon. (Ezek a szabadban élő ájnuók szakasztott olyanok, mint a mi parasztjaink, a kik a lakószobáik ablakait és ajtaját a lehető legnagyobb gonddal folytonosan csukva tartják, nehogy valamiképen még friss levegő is juthasson a szobába.) — A szoba közepén, a hosszában 3—3·5 méter és szélességében 1—1·5 méter nagyságú, négy oldal felől a földbe erősített gerendával bekerített tűzhely (ájnuól: abé ój), a melynek a közepe a tüzelés céljából gödrösen kivájt. A tüzelő hely közepe fölött egy, a mestergerendára fölakasztott deszka lóg, a melyhez az üst fölakasztására egy kampó van erősítve s a melyre a különféle főzőedények, valamint a szárításra a különböző dolgok (ruha, hús stb.) vannak fölaggatva. Elég puhán járunk a szobában, mert a föld gyékényvel, hol egyszeresen, hol többszörösen van betakarva, s a mire észreveszszük, már is tele vagyunk, a gyékényről föl a magasba törekvő, s ruhánkon, testünkre fürgén mászó és ugráló állatkáktól, a melyek már az ilyen lakás inventáriumának a soha sem hiányzó, sőt lehetőleg számos «apró tétéleit» képezik, s minthogy tőlök szabadulni úgy is hiú ábránd lenne, tehát adjuk meg magunkat a sorsnak, s folytassuk tovább az érdekes tanulmányt. A tűzhely körül vannak az ülőhelyek a család tagjai számára. Fölül, a mint illik, a háziúr ül, jobbján az úrnő vagy pláne a háziúr kedves anyósa ül, balján foglalnak helyet a vendégek; a gyermekek, valamint a jó rokonok, a «pater familias»-szal szemben foglalnak helyet. Minthogy pedig a szó eredeti értelmében patriarchalis élet uralkodik, az ülés rendjét egyszer mindenkorra mindenki megtartja. A családfő ülőhelye mögött a fal hosszában van az ő fél méter magas ágya (ájnuól: sohi ké), a mely fadeszkákból van összerakva és szarvas- meg medvehörrel van bevonva, a gyermekeknek hálóhelyei a túlsó oldalon vannak. Az ájnuók gazdagsága, tudniillik holmi csecsebecséik, valamint a japániaktól csere fejében kapott mázas tálcák, ládikák (ájnuól: sindokó) egy, a falon megerősített, deszkán (ájnuól: si szó) vannak fölállítva, ide teszi az asszony a

japáni selyemrongyokat, az ünnepi ruhadarabokat, a férfi pedig a kardját. Ugyanezen a helyen, de a falba erősítve, föl vannak állítva a bálványok is, tudniillik az úgynevezett inájúk, vagy inávók. Ezek ugyanis nem egyebek, mint fából kifaragott s a rajta lógó faforgácsoktól bozontos alakú pálczák, a melyek a képzelődés segélyével némileg az ember alakjához (a bozontos fejével) hasonlíthatók. Ezek az inájúk az ájónoknak a házi isteneik, a melyek az ájónok nagy szellemének, tudniillik a kámoinak, vannak szentelve, s a melyek felé fordúlva az ájón az ő imádságát elmondja, valamint a melyekre minden ivás alkalmával egy-egy cseppecske szákét preczkel az ő ivó pálczikájával (ájónól: ikubási). — Minthogy pedig a patriarchalis életmódnál minden előtt a lehető legnagyobb súlyt fektet a bevett szokások megtartására, mi se tegyünk ez alól kivételt, s vessük magunkat e szokások alá.

Ugyanis, ha az idegenekre mégis csak gyanakvó ájónokat feszélyező ez ethnographiai leltározást már bevégeztük, a becsülettudó ájón háziúr, a családfő, a tűzhely mellé, az ő helyére, letelepszik, a mi azt jelenti, hogy kinek-kinek, a ki az ő házában megjelent, szintén a tűzhely mellé, a maga helyére, le kell telepednie. Mind addig, míg ez meg nem történt, addig a háziúr látszólag mi tudomást sem vesz az ő vendégeiről. Telepedjünk tehát mi is le. Ez megtörténvén, a méltóságteljesen hallgatag házigazda ránk veti tekintetét s ülőhelyén testével némileg felénk hajol, két karját szétterjeszti, fölemeli, mintha minket meg akarna áldani s megölelni. Erre a két kezét a mellén összekulcsolja, mintha asztali imára készülne, de csak hamar elkezdi a tenyereit egymáshoz dörzsölni, mire azután kezeit a szemei felé emeli, hogy azután azokat ismét lebocsássa és a tenyereivel hosszú szakállát végig simítsa. Mindez alatt a házigazda ülőhelyén guggol. Erre a háziasszonyra kerül a sor. Ő jobb kezének mutató ujját kifeszíti s kezének oly állást ad, a mint azt a hírlapok apró hirdetéseinél lenyomatva látjuk s mintha azt akarná jelezni: «itt».* — Erre ugyancsak a jobb

---

*) Scheube szerint (i. h. 240. o.) az egymást látogató ájón aszszonyok, ha rég nem látták egymást, találkozáskor nemcsak egymásnak a kezeit rázogatják, hanem a fejeiket is egymásnak a vállára hajtják. Az ájón szülők a távoli vidékekről hazatérő gyermekeiket nagy örömmel szokták fogadni, s a viszontlátás örömét azzal fejezik ki, hogy a gyermekeiknek a fejét és a hátát dörzsölgetik.

kezének mutató ujját az orrlíkak alá dugja, a mint azt még neveletlen korokban a kis gyermekeink is szokták tenni, s azt az orr nyílásain jobbról balra es visszafelé végig húzza. — Kreitner (*Im fernen Osten* stb. 326. o.) a köszöntésnek még egy más válfaját is említi, a mikor ugyanis az ájnó az orrát markába fogja s bal vállának megrángatása közben, orron át, «hééjj» fúvó hangon trombitál. Ugyancsak Kreitner ez alkalommal megemlíti, hogy ez a szokás még a tübetieknél is megvan. — Természetesen, a milyen komolyan a köszöntést az ájnók teszik, a vendégeknek is egészen komolyan kell azt fogadniok, s jaj annak az útnak, a ki mind ez udvarias czeremónia alatt a teljes komolyságot nem tudja színlelni; annak jobb, ha mindjárt egy házzal odább áll.

Természetesen az ilyen czeremóniának a testét adja a lakoma. Ezalatt már rotyog és bugyborékol az üstben a szarvas-hús-leves, mellette pedig a szarvashús-gulyás terjeszti szét illatát, s a házigazda jó példájára mindenki derekasan hozzá lát a falatozáshoz; persze az útnak buvárnak elengedhetetlen kelleke az, hogy mitől se undorodjék, s hogy vasgyomra legyen, a mely mindent meg tudjon emészteni. A híres afrikai útnak, Rohlf's Gerő, említi, hogy sokszor bizony neki olyan galacsokat is tálaltak föl a négerek, a melyeket mi európaiak inkább koprolietheknek tartanánk, mint ennivaló ételt. No de ez már így van, s a ki ilyen csekélységeken magát túl nem tudja tenni, az ne menjen útnak a vadak közé. — A lakoma fő fogásait én már föntebb felsorolván, térjünk most át az ivásra.

Azt már képzelhetjük, hogy az áldomást szintén a házigazda kezdi meg. Ők mindennek előtt, mint a rómaiak «a Jove principium», az ivást a «nagy szellem tiszteletére» (ájnoúl: kamúi nómi) inaugurálják. Az ivó pohár (ájnoúl: tuki) már a tálcán (ojusibé) van s melléje van téve már az ivó pálcza (ikubási) is. Minek utána a családfő az áldozatpreczkelést megtevén, az ikubasival a bozontos bajuszát föltolja s ajkaihoz emeli az isteni tüzes itallal (a szákéval) színig töltött poharat, a melynek tartalmát egy hajtásra, a mint illik, kiüríti. Ivás előtt, valamint utána is, a poharat a homloka elé tartja (körülbelül úgy, mint a mi papjaink a szent kelyhet). — A magyar embernél «három a táncz» járja, az ájnóknál pedig «három a pohár», mert alig, hogy az első pohárral ivott a házigazda, már is egy másodikkal iszik a tűz szelleme (onefúzu) tiszteletére; a har-

madikkal pedig a mondabeli hős — a már első közleményemben említett — Jósiczúné tiszteletére. Persze ez a három pohárral való ivás csak az introitus, mert csak ezután kezdődik: «ez a pohár bujdosik, éljen a barátság», a mi mindaddig tart, míg csak «titulus bibendi» akad és a míg van mit inni. — Az magától értetődik, hogy az európai vendégnek is hűségesen részt kell venni az ivásban, ha dolgát az ájnókkal elrontani nem akarja. — A tudomány szolgálatában utazó tudósnak, ha ugyan nem is nagy ivónak, de legalább is iváshoz értőnek kell lennie. — Minthogy Kreitner épen szeretett és áldott, derék fejedelmünk születésnapjának (augusztus 18-dika) estéjét az ájnók között tölté, elővette az ez alkalomra föntartott champagnei palaczkját, s annak pezsgő tartalmát a következő áldomással: «Ma van császáromnak a születésnapja. Ma, távoli hazámban, mindenütt jó kedv és öröm uralkodik. Azért igyatok ti is ebből a gyöngyöző italból, hazám szeretett uralkodójának az egészségére és hosszú életéért» (i. h. 302. o.) a vendéglátó ájnók közt kiosztogatta.

Az ájnók ruharíselete és cifrázkodása. — A ruhának a szabása az ájnóknál ugyanaz, mind a férfit, mind az asszonyt illetően s általában véve a japániak «háló köntös»-féle ruhájához igen hasonlít, kivéven, hogy a köntös újjai sokkal szűkebbek. Az ájnók közönséges ruhája, mind a férfi, mind a nő ruháját illetően, egy szilfának (*Ulmus montana*, ájnó nyelven: átszui) a hánscsából készül, miért magát a ruhát is az ájnók: «átusi»-nak hívják. — Az ájnók e célból a szilfának a kérget tavasszal lehántják, mire a hánscsot fél vagy egész hónapra át vízben áztatják, de ez idő alatt a hánscsot a vízből többszörösen megforgatják, kiveszik, megtisztítják, kisulykolják, s a mikor a hánscs szálai már eléggé hajlékonyak és finomak, a napon szárítják. Erre az ájnó nők a szálat egy igen primitív szövőszéken (simo háta) földolgozzák. Hogy a ruhaszövetnek szép barna színt adjanak, azt egy csipkerózsa (*Rosa rugosa*) leveleinek főzetével leöntik. Az e hánscsból készült ruháknak a beszegett széleit, az újjait, valamint a hátulját igazán módos alakú és kék színű mustrákkal varrják tele, a kék mustrák fölvarrására vörös czérnát használnak, a melylyel még magokat a mustrákat is hímesen tele varrják. A mustrákat magok az ájnó nők készítik, de a tüket és czérnát a japániaktól kapják, vadállatok bőreinek cseréje fejében. A vénnek, valamint a gyermekek az átu-

sin kívül még szarvasbőr ruhát (kepurú) vesznek föl, a melynek a szörbundáját — úgy mint mi nálunk az alföldön — az időjárás szerint majd ki-, vagy befelé fordítva viselik. A fehérnép az átusi alatt, szintén szarvasbőrből, még egy ingfelét (mo-uru) viselnek, mely a nyaktól egészen a bokáig leér, ezt az inget az asszonyok a derékon átkötik, hogy az egészen meztelen kisdedeket, a fent bőven hagyott ing alatt, a mellökön hordhassák. — Mint érdekes ténytet emeli ki v. Siebold (i. h. 14. o.), hogy az ájnók a ruhájokat — eltérőleg valamennyi más ázsiai néptől — egészen európaiasan, balról jobbfelé hajtják össze a testökön. — A ruhát a derékon pamutból vagy cserzett bőrből készült övvel (kut) kötik körül. Ebben az övben tartja baloldalt az ájnó egy csinosan kifaragott fatokba dugott kését (makiri vagy masszakiri), ezenkívül még a vagy medvebőrből vagy farkéből készített dohányzacskót (támbaku opu) s magát a pipát — a mit a japániaktól szerez be. A dohányzacskónak a külsejére van erősítve egy külön tartó, a kova meg a tapló számára.

Az ájnók hajadonfövel és mezítláb járnak és csak télvíz idején (meg mikor az erdőbe vadászni mennek) lábokon szarvasbőrből készült harisnyafélét (kerre) húznak, a mire a nagy hidegben még egy gamásfélét (hosi) húznak. Nagy hóban úgynevezett hóczipőket is viselnek, de ezek igen kurták (csak negyven centiméter hosszúak), miért is a havon való csicsónkázásra teljesen alkalmatlanok. Telen a fejökre faháncs-szövetből készült s igen szépen kivarrott csuklyát (kucsi) tesznek. Nyáron, a munka közben, hogy a hosszú haj ne alkalmatlankodjék, az ájnók fejüket egy kendővel (mátámbusi) kötik be. — Ünnepeyes alkalmaknál az öregebb ájnók a fejökön egy díszes koronafélét (sába umpe) viselnek, a mely a vadszöllőnek (*Vitis labrusca*) venyigéiből van összefonva, s a mely különféle faragványokkal (róka vagy bagolyfej faragványokkal) van földiszítve, s a mely ezen kívül még medvekarmokkal van tele aggatva. — Scheube még olyan fejdíszet is említ föl, a mely pléből van készítve (i. h. 225. o.). Az ünnepi ruházathoz még egy csüllő alakú kicsiny kötény (mántári) is tartozik, a melyet a derék körül kötnek. — Az ájnó község főnökének (otonna) ruhája csak épen a czifrább varrása által különbözik.

A gyermekek, fiúk, leányok 12—14 éves korukig egészen meztelenül járnak, úgy a mint őket a «nagy szellem» teremttette.

A mi a test gondozását illeti, úgy csakis a hajzat, a férfiaknál még a szakáll részesül figyelemben. Elöl a homlok táján a haj mind a férfiaknál, mind pedig a nőknél egy pálczika segítségével ketté választatik, s hogy a haj a homlok közepén le ne lógjon, «à la chien» levágatik vagy egy japáni borotvával leborotváltatik, a férfiak a hajokat a nyakszirten is körülnyírva hordják s csak két felől a halántékról hagyják hosszan lelőgni hajokat. A fehér népség (kivéve a fiatal lányokat) fejkötőt visel, a melynek kék gyapot szövete igen csinos fehér hímzéssel van díszítve. — Mint érdekes különbséget meg kell jegyezni, hogy az ájnó nők férjhezmenetelök után se a fogaikat nem páczolják be feketére, se a szemöldökeiket nem borotválják le, a mint ezt a japáni nők teszik. Az utóbb említett szokást illetőleg, épen ellenkezőleg, még a két szemöldök közti csupasz bőrt, az úgynevezett tarhelyet is tetoválják, minek következtében a két szemöldök a középben egymással összenőttnek látszik.

De másfelől, míg a japániaknál a férfiak is (ma már az itt előrehaladt műveltség következtében persze csak az alsó rendűek) tetoválják a testöket, addig az ájnóknál ezt kizárólag csak a nők teszik. Általában véve csak két helyütt szokás a tetoválást alkalmazni, úgymint a felső ajkakon és az alkaron meg a kezen. (Scheube szerint i. h. 225. o. némely vidéken már az ájnók is elhagyták a tetoválás szokását.) A tetoválást a vén javasasszonyok, olyan bábafelek (ikávó busi) szokták végezni. Egy régi hagyomány szerint a tetoválást (núi) a «nagy szellem» parancsából kell teljesíteni. Legfontosabb a felső ajkak tetoválása (tarosi nújé), a melylyel a leányokat már 6—7 éves korukban kezdik kínozni. Ugyanis kés hegyével finom beszúráásokat tesznek évről évre a leány fölserdüléséig, míg elvégre egy kaczkias bajuszt kap a leány, a mi egyszersmind azt is jelenti, hogy már anyányi és így tehát már eladó. Hogy tehát a hosszabb időközökben végzett tetoválásból a csinos bajusz-alak létrejöhessen, beláthatjuk, hogy erre bizonyos ügyesség szükségeltetik, a melyet a vén javasasszonyok jogosan vindikálnak is magoknak. A tetoválás különben itt úgy történik, hogy a kés hegye okozta szúrt sebeket frissiben korommal bedörzsölik, mire aztán a sebhelyeket erősen csersav-tartalmú fa kérgének fölfőzött nedvével (Siebold i. h. 15. o. tanmuginak, Scheube pedig i. h. 225. o. yarbeninek mondja e fakéreg ájnó nevét) kenik be, a

minek az a célja, hogy a cersav egyfelől a sebbe dörzsölt koromszemcséiket rögzítse és hogy másfelől a sebhely összeforradását elősegítse. Az ekként az irhába jutott koromszemcsék a tetovált bőrhelynek szép kék színt kölcsönöznek. A tetovált bajusznak a jelentősége abban áll, hogy általa ama testi dísz pótolassék, a melylyel a természet a férfit oly pazarul megáldotta s a nőnek szűkkeblűleg megtagadott. (Igen szép «festett bajuszu» ájnó menyecskék rajzait v. Siebold munkájában láthatni). — A mi az alkar és a kéz tetoválását (tekesi) illeti, ez már nem fájdalmas, miért is itt a tetoválást «egy ülésben» végzik és pedig rendszerint magok a fölserdült (14 éves) leányok szokták ezt magokon végrehajtani. — Az ilyen tetovált kéz és alkar messziről azt a benyomást teszi a szemlélőre, mintha az ilyen ájnó delnő — a mi szalon-damáinkhoz hasonlóan — finom mustrákat föltüntető hosszú czérna keztyűket viselnének.

A cifrázkodáshoz tartozik még a fülönfüggők (kusara) viselése és pedig úgy a nőknél, mind pedig a férfiaknál. Ezek igen nagy karikákból állanak s valaha a boldogabb régi időkben gyakran ezüstműből és aranyból voltak, ma már csak ónból valók. Hisz a kereskedő arra való, mindenek előtt, hogy élelmes legyen, s a japáni kereskedők elég jó szívűek voltak, hogy a pálinkáért becsérélt arany- meg ezüst fülbevalók elvesztése fölött búsuló ájnókat, ónkarikákkal kibékítsék; képzelhetjük az ájnók örömét, hogy ha az élelmes japáni kereskedők majdan «talmi arany függőkkel» is fognak az ő «derék, józan gondolkodású szomszédjaiknak» kedveskedni. (Nálunk is a föld népével, de még a félig tanúlt és művelt vidéki lakosokkal is legügyesebben az uzsorások tudnak elbánni, midőn a «létért való küzdelem» mai kérdésében teljesen tájékozatlan, készületlen s különben is többé-kevésbé mindig könnyelmű «gazdákat», a «derék», «okos», «józan eszű», stb. hízalgő megszólításokkal befonják, megcsalják — s a nép, mint a légy, lépre is kerül jószágostól és az ő kidicsért «józan eszével» együtt).

Az ájnók családi és társadalmi élete. — v. Siebold kiemeli, hogy az ájnók családi életét, minden túlzás nélkül, boldognak lehet mondani. Az ájnók szelíd és béketűrő jelleme magával hozza, hogy a családokban nincs zsarnok és nincs elnyomott. Az apai tekintély természetesen a fő dolog, de azért az anyának is sokkal jobb a sorsa, mint például a japániaknál.

A kormányzat meg van osztva, s a mi az apa a fiúkra nézve, ugyanazzal a tekintéllyel bír az anya a leányokkal szemben. A fiúgyermek már kora ifjúságokban elkísérik apjokat a vadászatra és halászatra, míg a leányokat az anya minden házi teendőkben gondosan oktatja, s a házi rend őre az anya. Igen érdekes, a mit valamennyi európai utazó észlelt, tudniillik, hogy a gyermekek készségesen s minden félelemtől menten, engedelmesek szüleik iránt, úgy, hogy itt úgynevezett «rakoncátlan» gyermeket sehol sem látni; de megjegyzendő, ugyan ezt a hü engedelmeséget a japáni gyermekeknél is tapasztalhatni.

Valamennyi ázsiai néptől (s így nevezetesen a japániaktól) eltérőleg, a gyermekek kiházásítása a szülöktől sohasem kieroszakolt és sohasem előre megállapított, hanem mindig a házasulandók hajlama és kiválasztása szerint jó létre; az, hogy mint Japánban, az eljegyzés előtt a házasulandók egymást nem is ismerik, az ájnóknál egyáltalában nem fordul elő. De a házasság csak akkor történhetik meg, ha egyfelől a házasulandók a választást a magok részéről már megtették, és másfelől, ha a szülei is beleegyeztek. A házasság úgynevezett endogam, tudniillik mindig egyazon helységbeliek közt. Az ugyanazon családbeliek között, még kevésbé testvérek között, házasság nem fordul elő. A völegény arája szüleinek ajándékot visz, de ez soha sincs előre kikötve s kiki a saját vagyoni viszonyai szerint teszi ajándékát. A lányok 15 éves koruk előtt, s a fiatal emberek 18 éves koruk előtt ritkán lépnek házas életre. Ebből azonban még nem következik, hogy egyáltalában már előbb is meg nem ismerkedtek volna, ama szép dálnak: *A virágnak megtiltani nem lehet* a gyakorlati jelentőségével. No de egészben véve, hisz' az emberi természet mindenütt ugyanaz, a vadaknál is, meg a «művelteknél» is, a mi európai viszonyainkhoz, de még inkább a japáni viszonyokhoz képest, (a hol a leányokat valószínűs raffinált Áspásiákká nevelik, mielőtt férjhez mennek) az ájnók «e pontban» meglehetősen magasan állanak a kenetteljes szavakkal hirdetett szűzesség kérdésében. — Az új házasságok rendszerint addig maradnak az egyik vagy másik szülők házában, a míg az első gyermek meg nem született. Ekkor ők új házfödél alá költöznek és önálló családszámba mennek. Ha gyermekek nem születik, örökbe fogadnak gyermeket. Első gyermeknek fiút óhajtanak, a ki majd az örökségben az első-

szülött jogával bír s rendszerint az egész hagyatékot öröklí,*) kivéven a házi eszközöket, mint a melyeket a leánytestvérek szokták örökölni. Az örökösödés e rendje azonban még nem zárja ki azt, hogy a szülők még életökben egy vagy más tárgyat külön ne hagyjanak örökségben az egyik vagy másik gyermek számára. — A mint a dolog áll, sem a szülők nem szokták egyik vagy másik gyermeket a többiek rovására beczéztetni, sem pedig, hogy holtuk után az örökösök a vagyon fölött összeveszsenek. — Az ájnók a házasság megkötésekor, a mit rendszerint bőséges száké-ivással szoktak a lakodalmi tanúk előtt megpecsételni, ugyan nem ígérík egymásnak a : holtomiglant, holtodiglant, s mind a férfinak, mind pedig az asszonynak egyaránt szabad a «divorçons»-t kimondania, de azért ez mégis fölötté ritkán esik meg. v. Siebold szerint az nem igaz, a mint ezt különösen a japániak az ájnó nőkre ráfogták, hogy az asszonynak nem kell egyebet tenni, mint a kedvesének a saját fülbevalóját oda ajándékozni, miszerint a férje előtt legitimálva legyen. Az ájnó rendszerint csak egy feleséget tart, a község előljárójának (otonna), valamint a tehetősebb ájnóknak azonban megvan az előjoga, hogy tehetsége szerint több «mellékfeleséget» tarthasson; a kik azonban külön-külön, néha más faluban laknak, hogy a férjüremnek, a mikor távolabb vadászni és halászni megy, legyen egy barátságos hajléka, a hol szerető karok várják. Megjegyzendő, hogy mindig a fő feleség a család feje női oldalról, de azért a mellékfeleségektől született gyermekek egészen ama jogokban részesülnek, mint a fő feleségtől született gyermekek. v. Siebold kiemeli (i. h. 31. o.), hogy első pillanatra bármily visszatetsző is legyen, de tény, hogy az első feleség maga jár el abban, miszerint ura számára a mellékfeleségeket, az úgynevezett kis feleségeket kiválaszsa; egyfelől azért, a mint ezt egy ájnó asszony maga is bevallotta v. Sieboldnak, hogy az asszony legjobban tudja, hogy milyen nő kell a férjé-

---

*) Scheube szerint (i. h. 24. oldal) épen ellenkezőleg, a legfiatalabb gyermek szokott a fő örökös lenni, mert ez a leghetetelebb, miért is leginkább van segítségre szorúlva. Ugyancsak Scheube említi, hogy az apa halála után az özvegy anyának kell az árva gyermekeket gondoznia. Ha gyermekek nincsenek, úgy a vagyon az apai részről való testvérekre száll, de ezeknek azonban gondoskodni kell az özvegy eltartásáról. Igen szegény és egyedül maradt özvegyekről a község gondoskodik.

nek, de másrészt meg azért is, nehogy olyan nő kerüljön a családba, a ki azután a férfi ismeretes gyöngéit fölhasználva, intrigál és minduntalan «kanapé-pört» kezd, s ekként az egész családi boldogságot földúlja.

Mikor az asszony áldott állapotban van, a férj a legnagyobb gyöngédséggel és előzékenységgel bánik nejével és javasasszonyt (ikáro busi) járát a házhoz, hogy segítségére legyen. Szülés alatt a nő guggoló helyzetben van. A megszületett kisdédnek a köldökszínőrt négy centiméter távolságon lemetszik és néhány hónapig elteszik, de azután eldobják (a japániak el is teszik a lemetszett köldökszínőrt s ha valaki meghal, a kiszárított köldökét a koporsójába teszik). Az első 2—3 nap alatt a gyermek jól megrágott köleskásával tápláltatik, azontúl az anya szoptatja azt. Nehéz szülések, valamint elhalálozások szülés miatt, fölötte ritkán fordulnak elő, ha azonban a szülés nehezebben történik, előveszik a szent «inájú»-kat és áldozatot hoznak a «nagy szellem»-nek. Néha azt is megteszik ilyenkor, hogy az anyának az altestét egy frissen elejtett medvének még párolgó beleivel körültekerik. Szülés után néhány napra rá az apa a gyermekének nevet ad, mire a szokásos üdvözlési és jó szerencsét kívánó látogatások, a rokonok és jó ismerősök részéről, a kezdetöket veszik. Természetes, hogy az ilyen látogatások várva várt alkalmak az ivásra. Ha esetleg ikrek születnek, úgy ezeket külön-külön hajlékban nevelik, mert a hiedelem szerint az egy hajlékon fölnövő ikrek közül az egyik bizonyosan elhal. A gyermekeket az anyjok sokáig, rendszerint két évig, szoptatja, a meddig ugyanis járni nem tudnak a gyermekek. A gyermekeket, jöllehet már idejekorán engedelmességre és kötelességteljesítésre szoktatják, a szülők sohasem verik, elég nekik a szóbeli parancs.

Régi időkben az ájnóknak saját, úgynevezett királyaik voltak, most minden község (falu vagy úgynevezett város) egymástól függetlenül él — hisz' úgyis mindnyájoknak a japáni hatóság parancsol. Minden ájnó falunak (kolan) meg van a maga ájnó előljárója, olyan falusi bíró-fele (otonna, japáni szó), a kit a község lakói magok közt választanak, a ki azután mindenben «igazságot tesz». Némely helyütt ez az előljárói méltóság az illető családban örökletes. — A kisebb perpatvart az otonna maga intézi el, mikor az illető bűnöst vagy sajátkezűleg elveri, vagy megbírságolja. Nehezebb büntényeknél a falu

véneit tanácskozássra hívja össze, s ilyenkor ő a tanácsvégzés végrehajtása fölött fölügyel. Ilyen nagyobb fokú büntény például a házasságtörés, mikor ugyanis a csábító a megcsalt férjnek kárpótlásul bizonyos számú medve- vagy szarvasbőröket (de szarvas-agancsokat nem) kell adnia. A lopáson rajtakapott tolvajnak a lopott jószágot vissza kell adnia s azonkívül még bírságot is fizetnie. Régi időkben a tolvajnak a lábainait átmetszették vagy az orrát levágták. Most a megátalkodott tolvajt a bírságon kívül még jól meg is ütlegetik. Ha a tolvaj szegény, akkor érette a bírságot a családjának kell megfizetnie. Gyilkosság az ájnók között igen ritkán fordul elő. Halálbüntetés náluk a régi időkben sem létezett, s a gyilkosnak a büntetése akkoriban abban állott, hogy a gyilkost keresztre feszítették s így hagyták egy álló hétig. Ez idő alatt a bűnös napjában csak egy csészével kapott táplálékot, de vizet annyit adtak neki, mint a mennyi kellett. Valahányszor bizonyos szüksége volt, levették a keresztről, de azután újra fölkötötték, míg a büntetés ideje le nem járt. Mikor a hétnek vége volt, eljöttek a gyilkos rokonai, a kik őt a keresztről levették s azután az otonna elé vezették, a ki azután szigorúan a lelkére beszélt. Mainap a gyilkosságok fölött a japáni hatóság bíraskodik. Vérboszú az ájnóknál ismeretlen. Régi időben még az úgynevezett boszorkánypróba (száimon) is divatozott náluk. Ugyanis, ha egy betegségben sinlő asszony a halála előtt azt vallá, hogy ez vagy az a bizonyos szomszéd asszony a gonosz szellemeket reá bírta, hogy ezek a halálát okozzák, akkor a vádolt szomszéd asszonynak a következő próbán kellett átmennie. A tenyerére három bambuszlevelet tettek egymás fölé s azután egy tüzes vasszőget raktak reá. Ha a vádolt asszony ártatlan volt, ez akként mutatkozott, hogy a tenyere ép maradt; ha a tenyér égést mutatott, akkor vallatni kezdték a vádlottat. Ha nem vallott, akkor a másik tenyerére került a sor, s ha ez is égési helyet mutatott, akkor újra vallatóra fogták, s ha még sem vallott, a tarkójára nyomták a tüzes szövetet, s ha mind ez még sem indította vallo mástevésre, akkor nagyobb mennyiségű tengervizet itattak meg vele. Az erre bekövetkező hányás ugyanis kézzel foghatólag bizonyosságot tett arról, hogy az elhalt asszonynak a baját mégis csak ő okozta, a mire aztán arra ítélték, hogy az özvegy férfinak száz darab becses tárgyat kellett adnia. — Ezenkívül még egy másik neme a büntény kiderítésének is divott náluk,

ugyanis, ha valami jószág elveszett, a háznál mindig már készletben tartott rókakoponyát (mint a ravaszság, útbaigazító eszsesség jelképét) kétfelől megfogván, a földre ejtették, s a merre a földre esett koponyának az álla irányult, abban az irányban keresték az elveszett jószágot, illetőleg a tolvajt.

Az ájnók halászata, vadászata és egyéb foglalkozása. — Az ájnók élesen kifejlett érzékekkel (látással, hallással stb.) bírnak, ügyes kézfogásúak, miért is mind a halászatot, mind pedig a vadászatban jeleskednek. A mi a halászatot illeti, ezt részint hálókka (ja), részint kampóval, szigonynyal vagy horoggal (marré) űzik, és pedig úgy a folyókban, mind pedig a nyílt tengeren. Csónakjaikat (pelorum csippu vagy csippa, vagy pensái), valamint a tengeren járó vitorlás hajóikat (czika fuczúp) ők magok készítik és pedig igen ügyesen, miért is a japániak az ájnókat a saját hajóik készítésére is igen szívesen fölhasználják. A vitorlákat (káiija) a japániaktól cserélik be, de az evező- (nóré) meg a kormánylapátokat (okaucsi) saját magok készítik. Horgonyul egy görbe fatönköt használnak, a melyre súlyos köveket erősítenek. Nem szükséges említeni, hogy az ájnók kitűnő hajósok, tengerészek, minthogy a szirtes és a többé-kevésbbé, de folytonosan háborgó tenger meg a rohanó hegyi folyók miatt e tulajdonság okvetlenül meg is követeltetik. — Az ájnók fegyverzete a bunkón, késeken, lándzsákon kívül, első rangban az íj (kú) és a nyíl (ái); ez utóbbiakat magok készítik. A szarvasbőrrel bevont és különféleképp földiszítt íj fájához egy bizonyos tiszafát (*Taxus cuspidata*) használnak, ájnó nyelven: tárumámi, vagy okkó. A feszítő húrt faháncsból vagy kenderből készítik. A két láb hosszú nyílnak a szára erős és ruganyos nádból van, a nyíl szakálla sas- vagy bagolytollból készül. A nádnak elejére meg egy vékony, hosszúkus csonttoldalék van erősítve, a mely a bambuszból vagy kemény fából készült nyílvég elfogadására szolgál. — A nyílvégeken a tulajdonosnak a saját jelei vannak bevésvé. — Az ájnók a nyilaikat megmérgezik. E célból a japáni mákvirág (*Aconitum japonicum* s. *ferox*) gyökerét vagyis tölök úgynevezett surku-gyökeret használják föl, a melyből a mérget akként készítik, hogy a gyökeret lisztté őrlik s e lisztet bizonyos titokban készített folyadékkal péppé gyúrnak, a melyhez csekély mennyiségű szarvas-faggyút kevernek, erre ezt a pépet néhány napra a földbe ássák, erjedés végett. Ez a mérgek rendkívül erős

és a mint állítják, még a legerősebb medve is a megmérgezett nyíllal való megsebzés után már 200—300 lépésnyire holtan összerogy. Az ájnók a megmérgezett nyilakat a bálnahalászatnál is használják, hogy ekként minél biztosabban és minél kisebb fáradsággal megejthessék az óriási tengeri állatot. — Különösen fölemlítendő, hogy az ájnók különösen a medvék, valamint szarvasok számára egy sajátoszerű kelepczét vetnek, ha ugyanis valahol egy garázdálkodó medvének vagy szarvasoknak a nyomára akadtak, egy czövekhez íjat erősítenek, a melynek megfeszített húrjához egy kifeszített vékony kötelet erősítenek, az egész pedig galyakkal és levelekkel ügyesen el van takarva, ha már most az erre járó vad a kötélbe beleakad vagy arra reá lép, az előtt megmérgezett nyíl a testébe fúródik. — Minthogy az ilyen kelepczék miatt, a mit sem sejtő utazók közt már igen gyakran szerencsétlenség történt, újabb idők óta a japáni kormány ezt a kelepczetet szigorúan eltiltotta. — Ha valaki ilyen megmérgezett nyíllal sebet kapott, akkor az ájnók az egész seb körüli húst gyökeresen kimetszik, így teszik ezt az ekként elejtett vadnál is, hogy a táplálékra szánt állatnak a teste meg ne mérgeztessék.

Az ájnók minden fából való eszközeiket magok készítik, csupán csak a vasból készíttetteket meg az agyagneműeket cserélik be a japániaktól. Primitív mezőgazdasági kísérleteikhez faekéket (kupka), faékeket, kalapácsokat (tuesi) stb. használnak. Az ájnók, mint már egyszer említém, kitűnő lovasok, és ők vagy pörén, szörén ülik a lovat, vagy japáni nyeregben — és pedig mindig a ló nyakához közel s «törökbasa módjára» keresztbe vetett lábakkal. A jézói lovak aprók, hegymászásra igen alkalmasak, olyan erdélyi oláh mokán-féle lovak, a melyek a teljes elhanyagolás miatt egészen durva és bozontos szőrűek. Az egészen szabadjára élő lovak félig-meddig elvadultak, úgy hogy csakis az ájnók meg a Jézón élő japáni gyarmatosok tudnak velök elbánni. Az ájnók a lovaikat az erdőkben egészen magokra hagyják és csupán csak egyet tartanak kötélén a ház körül. Ha lovak kellenek, mint például útazásra vagy portéka-szállításra, az ájnó fölkap a lovára, pányvát vesz és vagy maga egyedül, vagy házi kutyaival együtt az erdőbe keresésre indul, s kevés vártatva egy egész lócsapattal tér vissza.

Az ájnók medve- és egyéb ünnepélyei. — Az ájnók a medvét, mint már egyszer említém, különös tiszteletben tartják,

miért is «isteni» epitheton ornanst szeretnek neki adni (kimúi-kámói*), a medvének közönséges neve náluk: siramánté. — Hogy a medve az ájnók előtt oly nagy tiszteletben részesül, ez Scheube szerint (*Mitth.* stb. Yokohama, 1880. XX. füzet, 45. oldal) onnét van, hogy a medve rájuk nézve a legfontosabb állat; mert egyfelől táplálékkal meg ruházattal látja el őket, másfelől pedig a legbecsesebb orvosságot szolgáltatja nekik, tudniillik a medve-epét. De meg a medve egyszersmind a legfélelmetesebb ellensége is az ájnóknak valamennyi vad között (Scheube szerint a vadkan Jézón nem fordul elő). — Az ájnóknak naiv kedélye mellett ekként nem lehet azon csodálkozni, hogy a természetnek e teljesen tanulatlan gyermekei a medvében egyfélelmetes s így tehát tiszteletreméltó szellemet képzelnek, miért is valahányszor egy-egy medvét elejtenek, elengedhetetlennek tartják őket, hogy ezt afélelmetes szellemet kien-geszteljék. Innét van, hogy az ájnók a házak előtt egy külön kerítést állítanak föl az ő tiszteletére, a melynek neve: nusa kamo (tudniillik a szellem temploma, szent helye), s melynek póznáit kikészített medvekoponyákkal rakják tele. Minel több koponyával van ilyen kerítés díszítve, annál nagyobb becsben áll a ház is, meg az illető gazda is, a ki a medvéket elejtette. Íme, ez a vezér motivuma az úgynevezett medve-ünnepélynek (terreppu jomándé vagy jománté). — Erre nagy előkészület kell. Ugyanis télvíz vége felé kikutatnak egy barlangot, a melynek nyílását gerendákkal eltorlaszolják, a mire mindenféle lár-mával a medvecsaládót nyugalmokból kizavarják. Az öregek, és pedig először is a hím, csakhamar előjönnek, és a nekünk furesa szokásuk szerint, a gerendákat nem hogy kifelé tolják, hanem befelé, magokhoz húzzák, mi alatt a lesben álló ájnók mérgezett nyilaikkal az öregeket lelövik. Erre a fiatal medve-bocsot vagy bocsokat előhozzák, s a legalkalmasabbat fölnevelik. Legelőször is egy, e nagy kitüntetésre vállalkozó, fiatal

---

*) A nyelvészek egymással még vitában vannak, hogy vajon az Isten neve a japániaknál: kámi, az ájnó kámuitól ered-e, vagy megfordítva. — v. Siebold i. h. 28. o. azt bizonyítgatja, igen érdekesen, hogy a törökök fejedelmének neve: khán, eredetileg a japáni «kámi» névtől jó, mint a mely nevet Kr. u. 1189-ben Josiczúné használt legelőször. A «khán» név tehát oly viszonyban áll a «kámi» névhez, mint a «császár» név Cæsarhoz, vagy a «király» név Carolushoz, tudniillik Nagy Károly nevéhez.

ájónó menyecskéhez dajkaságba adják a bocsort, a ki ezt mindaddig a saját emlőin szoptatja, a míg csak a szopós állat az erejének a tudatára nem ébred; ettől fogva hallal táplálják őt egy ketreczben. Mikor az állat már annyira fölnőtt, hogy a faketreczet széjjel zúzhatja — úgy szeptember felé — akkor történik a medve-ünnepély. Az ájnó fiatalság legbátrabbjai közül az egyik a ketrecz tetejére mászik s egy nyiláson át hurkot vet a medve nyakába, a mire az így fogva tartott medvét a ketreczéből ünnepélyesen elővonszolják. Ekkor a nevelő anyja előjön és hangos sírásra fakad, hogy az ő drága növendéket meg fogják ölni. Búfelejtésül mind a nevelő anya, mind pedig az ünnepi vendégek szakét isznak. A medvét erre az egész falun keresztül vezetik, s minden háznál megállnak vele, hogy mindenkinek meg legyen a szerencséje a medvét még életében látni s tőle száké-ivás mellett elbúcsúznia. Ezalatt egy bizonyos díszes helyen az ünnepi czók-mókot, a többi között a pohárszékeket, gyekényeket stb. előszedték s mindent előkészítettek a valódi ünnep megkezdésére. Az ünnepi helyre visszavezetett medvét most a földre leteperik s a nyakára tett erős póznával megfojtják, természetesen mind ez, a mint illik, áldomás-ivás és a nevelő anya jajveszéklése mellett történik. A megfojtás alatt az állat testéből kiürült részeket, mint utolsó kincsének a tanújeleit, gondosan eltakarítják, a mire azután a hasát fölmetszik s a szívét kiveszik, a mit a feje elé tesznek, hogy, a mint v. Siebold írja, ezzel azt bizonyítsák, miszerint a medve élete, tudniillik a szíve, megkíméltetett. — Az ünnepély további része éneklésből, tánczból, lakmározásból és ivásból áll, és pedig körülbelül addig, míg az ünnepélyen résztvevők nagy része egészen a sárga földig le nem itta magát. — Ez a medve-ünnepély hovatovább már kimegy a divatból.

Az ájnóknak a medve-ünnepélyen kívül még egy másik nagy ünnepélyök van, s ez az aratási ünnepély, a melynek «áki suczukuri» neve japáni eredetű (áki = ősz, su = ital, czukuri = tenni) s így tehát már maga a név is arra mutat, hogy az ájnók azt a csekély mezőgazdaságot, a melyet ők jelenleg üznek, a japániaktól tanúlták el. Mint maga a név is már mondja, ennek az ünnepélynek a főrésze ivásból, áldomásból áll. — Az ákisuczukurit az év tizenegyedik hónapjában ülik (lásd Scheube *Mitth.* stb. Yokohama, 1882. XXVI. f. 236. o.), az ájnók ugyanis az aratott kölesnek fölősejét a japániaktól

rizsért cserélik ki, a melyből szakét (rizspálinkát) készítenek, s ha ez az év vége felé már teljesen «megérett», ihatóvá lett, akkor azután egy 2—3 napig tartó ünnepélyt csapnak, a melynek a czélja az, hogy a készített isteni italt vígasság közt elfogyaszszák.

A milyen egyhangú életűek különben az ájnók, úgy másfelől minden lehető alkalmat, például szerencsés vadászatot, halászatot, legott fölhasználnak, hogy vígasság által életök sanyarúságát legalább néhány órára felejtessék. — Az ilyen vígasságoknál az evésen, iváson kívül még az ének, zene s a táncz is szerepel. — Scheube szerint az ájnóknak csak egyetlenegy hangszerök van s ez a doromb (mókori), a melynek zümögő hangjával kísérik melancholikus dalaikat. Kreitner egy ilyen dal melódiáját (lásd *Im fernen Osten* stb. 327. o.) le is kótázott. — Ez a melódia élénken emlékeztet engem az erdélyi udvarhelyi székelýföldbe már íjesztően beszaporodó oláhoknak szöveg nélküli melabús danáikra, a melyeket Héjjasfalva körül a mezőn dolgozó oláh lyányoktól hallottam. Az ájnók énekei, dalai részint a régi hősök végbe vitt tetteit magasztalják, részint erotikus tartalmúak. — A hős Josiczúné dala: «kámui tábkatá hangébasz kámui rórumbekatá uráike», valamint: «ukvoszitszu to-kámúi rái hum zió-késziurú», magyarul: A levegőben lebegő isten (tudniillik Jósiczúné, a ki viaskodásaiban ugrásai által tüntette ki magát) és a közelből előíramodó Isten (a Jósiczúné ellen az ájnók segítségére jövő hegyi szellem) rettenetes tusát vívtak egymással, s a két isten mennydörgéssel vált szét egymástól.» — Szerelmi dalok példajaként hadd idézzem a következőt: «Birika ménoko toánta ánová akór niszpá ánguszu nekunakará nékuna-kuéá», magyarul: «kedvesem lakik ott, de gazdám igen szigorú s nem engedi hozzája mennem; ó jaj, ó jaj!»

Ha vígasság közt czivakodás vagy dulakodás jó létre, akkor az otonna vagy ennek helyettesei (olyan kishíró félek) tudniillik a vákiotenna vagy szókotonkái, vákikontokái, egy nagy fabunkót (ukári) hoznak elő, a melylyel a zenebona okozóját mind addig hátba vágják, míg csak «észre nem tér» — a mi neha csak az illetőnek a kapott ütések okozta elaléltsága után érhető el.

A ki pedig már az ájnók fölfogása szerint is túlságosan

iszik, annak az italába, hogy az italtól a kedve menjen, egy bizonyos halnak a fölötté undor ízű epéjét keverik bele.

Az ájnók vallása, babonái, betegségei, halotti szertartásai. — Az ájnók vallása alapjában nem egyéb, mint úgynevezett természet-vallás, miért is isteneiknek száma, valamint a természet tárgyaié, határtalan. Ők isteneiket, (szellemeiket) alak nélküli és láthatatlan lényekül képzelik, a kik mindenütt jelen vannak, valamerre az ember csak járhat és elláthat. Ez isteneket a: «kámúi» gyűjtő néven nevezik. Papjaik sincsenek, valamint igazi templomaik sincsenek, de ezek helyett vannak bizonyos szent helyeik, például a lakásban vagy a ház előtt, a mint azt már említém, a hol a szent bálványokat, az inájokat, vagy a medve- és róka-koponyákat fölállítják. Scheube szerint legjobban tisztelik a tűz istenét (ónéfuzu), a mely tisztelet eredetét én már első közleményemben a Jézón — még az ájnók ősi hazájában Nipponon uralkodó tűzhányó hegyek nagy sokaságára vezettem vissza. Ezen kívül isteneikül tisztelik a kenász koro-kámúit (hegyi istent), rebúm-kámúit (a tenger-istent), zivászkoró-kámúit (folyó-istent), mosirikoró-kámuit (a föld-istent), sirikoró-kámúit (fa-istent), kána-kámúit (mennydörgő istent) stb. Az ájnók istenei között a nap (zúp-kámui) és a hold (kúne-zúp) csak alárendeltebb szerepet játszanak, miért is ezekről mondáik sincsenek. Ha mennydörög, azt hiszik, hogy a «kána-kámúi»-k egymással tusakodnak s a villámok nem egyebek, mint ez isteneknek villogó kardjaik. Ha a villám lecsap, akkor az illető «kána-kámúi» le van győzve. Scheube szerint (i. h. 234. o.) az ájnók a mennydörgő isteneket «oroszlánoknak» képzelik, s ő említi, hogy egyszer az ájnók egy ilyen csakugyan meg is fogtak, csak hogy ez egy fekete felhőn újra megszökött előlük. — Minthogy az egész japáni szigetvilágon oroszlán nem létezik, úgy hiszem, hogy Scheubétől az illető állat-alaknak: «oroszlán» elnevezése bizonyára félreértésen alapúl.

A mint már föntebb említém, az ájnók abstractive egy «nagy szellem»-ben hisznek s hogy minden lakásnak megvan a maga házi istene (a kenrú sóba), a melynek tiszteletére az inájuk vannak fölállítva. Azt is említém, hogy az isteneknek csak ital-áldozatot hoznak, tehát étel-áldozatokat nem hoznak, végre, hogy csak is a férfiaknak van meg az előjoguk az isteneknek italáldozatot hozni; az asszonyok, ha az istenek tiszte-

letére isznak, a billikomot egyszerűen fölemelik, a mire jobb mutató újjukat az orruk aljához dörzsölik.

Az ájnók általában véve igen edzett, erős testalkatúak és tartós egészségűek s rendszerint magas kort érnek el. Minthogy az ájnók magok az éveket nem számítják s a matrikulákat a japáni kormány csak újabb időkben hozta be Jézón, az ájnók élettartamáról a biztosabb adatok még hiányzanak. Az ájnók keveset betegeskednek, de ha betegségbe estek, nem igen épülnek föl többé, körülbelül mint Arany Jánosunk alföldünk népéről mondja, hogy csak egyszer hűl meg, de azután bele is hal. Az ájnók a betegségek okát a szellemek (kámúik) rossz akaratának tulajdonítják, a mint ezt a fölfogást az egész földgömbön valamennyi vadon élő népnél elterjedve találjuk; a természet naiv embere nem érheti föl észszel, hogy minden betegségnek megvannak a maga természetes okai.

A gyakoribb betegségek az ájnók között, a japániaktól ajándékkép kapott bujakóron és himlőn (báigái-kamúin, t. i. kóbor isten) kívül még a vérhas (füre-túi, tudniillik vörös has), a váltóláz (tóbiszki) és még a kakké. — Ez utóbbi, minálunk egészen ismeretlen, betegségről szükséges lészen röviden még külön megemlékezni. E betegség neve, mint ezt dr. Hoffmann (lásd a jokohámai *Mitth.* stb. 1873. II. füzet, 16—21. o.) fejtegette, a chinai két szótól: kiak tudniillik csont és ke tudniillik levegő ered, miért is szóbeli értelme ez: csont fölfuvódása. E betegség Chinán kívül az egész japáni szigetvilágon el van terjedve és tüneteire nézve sokban hasonlít (de vele nem azonos) az úgynevezett: «béri-béri» betegséghez. — E betegség a tengerparton meg a folyók mentében lakókat támadja meg s rendszerint minden tavasszal lép föl; e betegség az élet minden korszakában megtámadhatja az embert, de különösen az amúgy is betegeskedőket. Nevezetes, hogy a nők kevésbbé hajlamosak e betegségre. A Jézón élő európaiak és amerikaiak pedig egyáltalában mentek maradnak e betegségtől. A betegség kitörésének leghatalmasabb megindítója a testnek rossz tápláltsága, meg a nedves és dohos levegőn való huzamos tartózkodás; míg a friss levegőn való tartózkodás, a rendes táplálkozás és főleg a gyakori testmozgások a benszülötteket ellentállóbakká teszi a betegséget okozó — de eddigelé ismeretlen — hatányokkal szemben. Megemlítendő, hogy az ájnókon kívül még a japániak is e betegség áldozataiul esnek. — A betegség

észrevétlenül egy kis rosszulléttel, taglevertséggel, étvágyhiánnyal veszi kezdetét, a mihez azután csakhamar a vészesebb jellemű tünetek, úgymint rendetlen szív- és tüdő-működés, érzési rendellenességek, állandó húzó-fájdalmak az alsó végtagokon, izületekben, a bőrnek, valamint az izomzatnak a vizenyője (oedema), s a test különböző részeiben körülírtan föllépő vízdaganatok, ájulások, erőkimerülés, görcsök szoktak csatlakozni. A betegség ritkán öli meg egy izromban az embert, mert a nyár vége felé alább hagy (remittál) s a beteg némileg javul — azaz a betegség nem fokozódik, mialatt a beteg erői némileg újra összeszedődnek; de a mit az egyik év alatt a kórfolyamat be nem végez, azt a reá következő évben vagy években bizonynyal végrehajtja, s a betegség csak a halállal szűnik meg. Hogy tehát e betegség ellen az ajnóktól alkalmazott orvosságok: a medve epéje, a különféle levelek, gyökerek stb. gyógyszerek mit sem használhatnak, bizonyos; a mint a tűz-istennek hozott áldozatok is édes keveset változtathatnak a természet kegyetlen törvényein, a melyeket csakis az emberiségnek tudományos fölvilágosodása és fáradalmakat nem ismerő rendszeres buvárkodása engesztelhet meg — bizonyos határokig!

Ha valaki meghalt, úgy őt vagy még az nap, vagy a reá következő napon szokták eltemetni. A «tetemre hívás» kibocsáttatván, a rokonok és jó barátok a halottas házban összegyűlnek, étellel, itallal megrakottan, a mit mind a koporsó körül fölállítanak, hogy azután a temetés bevégeztével a halotti tor elő legyen készítve. A temetést kiki a maga ünnepi ruhájában kíséri. — A koporsó egy hosszúkás faladából áll, a melyben a legjobb ruhájába fölöltöztetett halott kinyújtóztatva fekszik. Ha férfi a halott, akkor a koporsójába a túlvilágra belétesznek egy kardot vagy lándzsát, vadász- és halászati eszközöket, ivó poharat, dohányzacskót és tűzkovát. Ha ellenben asszony a halott, akkor a koporsóba különféle házi és mezőgazdasági eszközöket tesznek útravalóul. Megjegyzendő, hogy a koporsóba, akár férfi, akár nő koporsója legyen az, soha sem ételt sem italt nem adnak. Némely helyütt még divatban van, a bizonyosan a japániaktól átvett ama szokás, hogy a rokonok saját hajfürtjeikből egyet-egyet levágnak s emlékül a halott koporsójába teszik; a japániak ezenkívül még körmeikből is levágnak egy-egy darabot, hogy a halott koporsójába tegyék — a mi azonban az ajnóknál sohasem történik. Régente az ajnók a halot-

taikat az erdők sűrűjében temették el, most a japáni kormány parancsára rendes temetőekben teszik ezt. A sírok nagyon sekély mélységűek, s beléjük a koporsót úgy helyezik el, hogy a koporsó fejeve kelet felé legyen irányítva. Ha a koporsó a sírba már le van eresztve, akkor kiki egy maroknyi hantot vet a koporsóra (épen úgy, mint minálunk a szokás), a mire a sírt hamarosan földdel betemetik. Ugyanekkor állítják föl a fejfát is, a mely a férfi sírján hegyes, nyárs alakú, a nő sírján pedig *T* alakú póznából áll, a melyre mindenféle pamutczafatot aggatnak. Temetés után ízibe a halotti tor végett visszasiet a gyászoló sereg. Ha egyszer valaki már el van temetve, annak a sírját a rokonok nem keresik föl többé s egyáltalában a halottról nem beszélnek többé, nevét sem ejtik ki, s a halott megemlézése beszéd közben a legnagyobb gyöngédtelenségnek tekintetik. Régente a háziúr temetése és a halotti tor bevégezése után a házat legott fölperzseltek, ma már a japáni kormány ebbeli szigorú tilalma következtében a házat lebontják s valahol a szabad mezőn égetik el a kiczipelt épületrészeket. A gyász az egyes vidékek szerint különböző. Így Scheube szerint Osa-mambé faluban a család úgy gyászol, hogy egy álló hétig a hús- és halételtől tartózkodik. Az özvegyek, férfiak és nők egyaránt ruháikat a gyászban kifordítva viselik. A gyász tartama szintén különbözik az egyes vidékek szerint. Így Tomakomában a gyász csak három napig tart, Horobetszben pedig egy félévig, Otosibében pedig pláne három évig. E két utóbbi helyen a gyászolók fekete színű pamutból készült csuklyát viselnek, a mit soha, se éjjel, se nappal, a meddig csak a gyász tart, le nem vesznek többé a fejükről; ugyanezen idő alatt a hajokat sem nyírják, valamint a temetés után száz napig áldozatot sem hoznak az isteneknek, de még vigasságokban sem vesznek részt és pedig a gyász egész tartama alatt. — Sajátságos, hogy a gyermekek elhalt szüleikért nem viselnek föltünőbb gyászt s az egész gyászolás csak abban áll, hogy a gyermekek a hajokat száz napon át nem nyírják, hogy a leányok ezenkívül még ékszereiket sem viselik. Másfelől a szülők is, elhalt gyermekeikért, nem szoktak gyászt viselni.

Az ájnók állítólagos írása, az ájnók számolása és az ájnó nyelv főbb sajátosságai. — Azt már említém, hogy az ájnók nyilaikra stb. efféle becses tárgyaikra bizonyos jeleket (ék alakú vagy egyenes és görbe vonásokat) szoktak rámetzeni, a me-

lyekről kiki a saját tulajdonára reá ismer. Egyéb írások nincsen. A különböző régi mondáik szerint, valaha nekik is volt írásuk, a mint ezt már első közleményemben följegyeztem vala. Nem régen az Otarúnáj-öböl éjszaknyugati partján egy sziklán sajátyszerű írást fedeztek föl a tudósok (ennek rajzát lásd dr. Scheube *Die Ainos* című művének VII. tábláján), a melyet némelyek az ájnók régi írásának fönmaradt emlékekül tekintenek. Ez az írás csupa ék alakú, kereszt alakú vagy három ágú, X alakú, gereblye alakú jelekből áll. A dolognak van egy bökkenője, tudniillik, hogy ezen a helyen a sziklának állománya igen puha, mállekony, úgy hogy ez az írás csak abban az egyetlen esetben régi keletű, ha ennek előtte a most szabadon álló szikla egy odúnak vagy barlangnak a falát képezte. Az az eset, hogy itt mystificatióval van dolgunk, nemcsak hogy nincs kizárva, hanem egyenesen valószínű.

A mint már föntebb említém, hogy «az ember minden dolognak a mértéke», úgy ez különösen a primitiv emberek szám-lálási módszerében is nyilvánul. Az ájnók is a hossz-mértékek meghatározására saját testrészeiket, végtagjaikat, kezeiket, ujjjaikat használják. Kisebb hossz-mértékekre szolgáló egység a bakarasz (vó), tudniillik az egymástól szétterpesztett hüvelyk-és mutatóújj csúcsa közti távolság; a nagy arasz, mikor a két kéznek bakaraszát vétetik (ennek japáni neve: jáda); egy másik mérték az ököl (tek), ennél kisebb az újj (vastagsága), az úgynevezett tek-led. Nagyobb hossz-mérték a karöl (tem), tudniillik a vízszintesen kiterjesztett két kar mutatóújjainak csúcsai közti távolság. A mutatóújjtól a könyökig való távolság olyan singféle, fél karölnek (fél temnek) neveztetik. Földméréséknél egységül használtatik a lehető legnagyobb lépés (kema), ez egyszersmind azt is jelenti, a mit mi láb-hossznak nevezünk. Űrmértékek egységeül a marék (attekomáb) szerepel, két marékkal való űrmérték: «tégoró-omáb»-nak nevezetik. Fákra, halakra stb. tárgyakra nézve mértékül a kötést vagy csomagot alkalmazzák. — Az ájnók számrendszerének alapszáma nem tíz, hanem húsz, tudniillik a tíz kéz és a tíz láb-újjak összege. Mint nevezetességet akarom itt fölemlíteni, hogy Darwin szerint a régi angoloknál is a huszas szám volt az alapszám (lásd *Az ember származása* stb. kiadta a királyi magyar Természettudományi Társulat 1883-ban, I. kötet, 221. oldal); ugyanis a régi angoloknál az ember egysége volt az úgyneve-

zett «score» tudniillik az emberi testnek tíz kéz és tíz lábújja, ma már azonban a «score» csak egyszerűen húszat jelent.

Végül hadd említsem föl az ájnó nyelv egyes főbb sajátosságait. — A mint itt az előbbi fejezetekben közölt ájnó szavakból már előre is megítélhetjük, az ájnó nyelv eléggé hangzatos, legalább a magyar fülnek, mert kevés az egymásra következő mássalhangzó. Az ájnó nyelv egyébként sem ejtegetéssel (declinatio), sem hajtogatással (conjugatio) nem bír; Scheube szerint az ájnó nyelvben hiányzó hanghajlítást (flexio) még ragok toldása (agglutinatio) sem pótolja (lásd i. h. 230. o.). — Az ájnó nyelvben a szenvedő igealak igen ritka. Magáraható (reflexiv) igék az ájnó nyelvben hiányzanak. A mondat szerkezete a következő: 1. jön az alany, 2. azután az állítmány, 3. igehatározó és végre 4. az ige, így például: én fát ott látok (tudniillik én ott fát látok) = árokái zikúni toánta nogár. Személyes névmás csak az első és a második személyre van, csakhogy mind a kettőnek a kisebb vagy nagyobb méltóság kifejezésére kétféle szava van. A többes szám mindig az illető konkrét értelmű számnevek segélyével fejeztetik ki. Az úgynevezett előjárók (præposita) az ájnó nyelvben mindig a főnevek után tétetnek. Az «és» kötőszó az ájnó nyelvben hiányzik, épen úgy hiányzik itt az «igen» és «nem» szó. Az ájnók, ha valamit igenelni akarnak, fejüket bicezcentik, ha pedig valamit tagadni akarnak, vagy fejüket, vagy jobb kezüket rázzák.

VÉGSZÓ.

Itt közlött anthropo-geographiai tanulmányomban teljes képet nyújtottam egy kivesző félben lévő, fölötte érdekes jellemű, ősi népről, a melynek eredetét eddigelé a tudományos (történelmi, régészeti, nyelvészeti, ethnographiai és anthropológiai) kutatások földeríteni nem bírtak, s valószínűleg az ájnók hamarabb fognak a föld színéről eltűnni, mielőtt ez talán sikerülhetne. Én tanulmányomban nem a «német rendszert» használtam, a mint ezt egy budapesti hirlap becsmérlőleg kifejezte, hanem azt a rendszert, a melyet a népek leírásánál most az amerikai, angol, franczia, olasz, orosz és «the last but not the least» német tudósok is követnek. Én nem regényt, hanem tudományos leírást adtam, s a ki ilyen dolgok iránt érdeklődik,

e tanulmányomban számos, igen tanulságos adattal ismerkedhetett meg. Az igaz, hogy sem Jézón, sem Szaghalinban nem voltam; az utóbbi helyre 1875 óta vagy csak mint fegyencz, vagy csak mint orosz hivatalnok juthatni, s az út maga Odesszától három álló hónapig tart, tehát «egy házzal odább van», mint az éjszaki fok, mint a melyre a *Budapesti Hirlap* kritikusa nagy bölcsen hivatkozott s a hová az angolok nyáron sétaútazást tesznek s a hová innét Buda-Pestről akár tizennégy nap alatt is a legnagyobb kényelemmel és időközben való pihenéssel el lehet jutni. — Hogy én nem tizenkét könyv után írtam egy tizenharmadikat, arról kiki, a ki tanulmányomat olvasta, meggyőződhetett; minthogy pedig engem az egész külföldön az «ájnök anthropológiai kérdése» egyik első és legszakavatottabb ismerőjének tartanak — igazán nem mertem hinni, hogy tanulmányomat itt a hazában valaki, a nélkül, hogy az egész megjelenését bevárja, olyan könnyelműen és merőben tájékoztatlanul, elítélhesse.*)

TÖRÖK AURÉL.

---

*) Sajnáljuk, hogy tisztelt dolgozótársunk annyira szívére vette a *Budapesti Hirlap* megjegyzéseit. E lapot, mely politikai és irodalmi hóbortosságának annyi jelét adta, nem igen szokás komolyan venni, annyival inkább nem, mert sajátságaihoz tartozik az is, hogy néha oly könyveket is dicsér vagy gáncsol, a melyeket el nem olvasott. Ezelőtt egy pár évvel Fiók Károlynak *Nál és Damajanti* című fordítását ítélte el, noha bevallá, hogy nem olvasta; ez év márcziusában báró Radvánszky Bélának *Bethlen Gábor udvartartása* című könyvét úgy dicsérte meg, hogy az fehér holló a magyar történelmi irodalomban, mert földolgozott adatokat nyújt s ítélettel, tudománynyal és szorgalommal festett képe egy kornak, holott a könyv nem egyéb, mint a Bethlen Gábor udvartartását illető okiratok, számadások gyűjteménye, tehát adatok gyűjtése s nem földolgozása s maga Radvánszky is nem azt írja munkája címlapján, hogy írta, hanem hogy gyűjti. Mindebből világos, hogy a *Budapesti Hirlap* nem csak a munkát, hanem még a munka címlapját sem olvasta el. Épen azért megnyughatik tisztelt dolgozótársunk; csak soha más baj ne érje irodalmi pályáján. Szerk.

A RIVIERÁRÓL.

Évekkel ezelőtt enyhülést kerestem a Földközi tenger partján s többet találtam: egészségemet nyertem vissza. Ugyanakkor — 1884-ben — időzött ott Charmes Gábor s benyomásait időnként a *Journal des Débats*ban tette közé. Majd összegyűjtötte cikkeit s egy 313 lapra terjedő kötetben adta ki. *) Charmes leírásai oly megkapók, rajzai oly életteli esek, hogy könyvét olvasni a legnagyobb élvezet. Magamnak is kedvem volt, számot adni útamról, de Charmes visszatántorított. Annyira hatása alatt álltam a kiváló írónak, annyira fülemben csengett minden szava, hogy féltem: pusztá másolásnál vagy sovány könyvismertetésnél többre nem viszem. Félretettem tehát jegyzeteim, s hagytam szépen elhamvadni úti emlékeimet.

Most egy magyar író **) élesztette föl azokat. Szüry Dénes neve az irodalom terén is eléggé ismeretes. Az 1879-ki szerb egyházi congressusról írt cikkei annak idején nem csekély mérvben tüntek föl s úti rajzai Radegundról, Norderneyről, a Salzkammergutról és Svájcra oly sikerültek, hogy méltó volt azokat egy kötetbe összegyűjteni. *Emlékek* cím alatt s kézirat gyanánt adta ki szerző azokat, de talán többen olvasták így, mintha a nyilvánosságra szánta volna. A *Mosolygó égre* már nincs rányomatva, hogy «kéziratnak tekintendő» s így bátran foglalkozhatunk vele, annyival inkább, mert egy

---

*) Gabriel Charmes: *Les stations d'hiver de la Méditerranée*. Paris, Calmann Lévy. 1885.

**) *Mosolygó ég*. Írta Szüry Dénes. Buda-Pest, 1888. Grill Károly bizománya.

olyan ember műve, a ki sokat látott s a kinek éles megfigyelő tehetsége s finom ízlése van. Az alaphang méla, gunyoros, de a fenséges láttára s a szép hallatára föllendül s élményeit vonzón, elevenen adja elő. «Fáradtan, kedélytelenül» indúlt el s tapasztalatokkal, benyomásokkal gazdagon érkezett vissza. Könyvének hatása alatt saját úti emlékeim is megelevenednek s az ő és Charmes műve nyomán a világ egyik legragyogóbb vidékének képét kívánom — habár halvány vonásokban is — bemutatni.

I.

A téli tartózkodásra szánt hosszú vonal Peglitől Saint-Raphaelig terjed. Csakhogy Peglitől San-Remóig s túl Cannestől St.-Raphaelig inkább kisebb állomások vannak. Az igazi vonal: San-Remo—Cannes. Ez aztán paradicsom, természetesen nem oly blasírtaknak, mint a minő Sardou *Odette*-jében Béchamel, hanem azon ezreknek és ezreknek, a kiknek kedélyök még ép s a szép iránti érzékek még nincs eltompulva. Ilyenek pedig mindig találkoznak, daczára a rideg angoloknak s a hóbortos muszkáknak. Nem véletlenül említem az angolokat és oroszokat. Albion fiai uralkodnak Cannesban, a Néva partjáról a Rivierára özönlöttek pedig Nizzában. San-Remóban a németek a hangadók. Ezzel sebtiben jellemeztük a három fő állomást. Cannes az előkelő világ góczpontja. Ide rándul már deczemberben a szigetország aristocratiája. S e tekintetben a franczia haute volée sem marad hátra. A nemzetközi Nizzában tömegesen láthatók a különböző rendű és rangú oroszok, a kik nemcsak nyílt házat tartanak, hanem estélyeiket a hírlapok hétről hétre előre jelzik. Ha a tengerparti újságok legkiválóbbját, a *Monde Éléphant*-t veszi valaki kezébe, a lap élén a következő fölírás ötlük szemébe: «Carnet officiel des réceptions» s elő van sorolva, hogy ezek és ezek az asszonyságok mikor fogadnak. Minden áldott napra esik egy sereg. Én is részt vettem egy ily «réception»-ban. Egy párisi ismerősöm készült Mme Conneau estélyére. Azt találtam mondani, hogy kíváncsi volnék látni egy ily gyülekezetet.

— Mi sem könnyebb — szólta ő.

— Hogyan?

— Eljössz velem.

— Ez lehetetlen, nem vagyok bemutatva.

— Mit sem tesz. Bemutatlak én ma este. Előleges látogatás nem szükséges. Mme Conneau III. Napoleon kedvencz orvosának özvegye, rendkívül szeretetre méltó asszony, a ki formalításokra nem ad semmit.

És úgy történt. Egy aránylag kis lakásban 50—60 ember gyült össze. Alig múlt el fél tíz óra, a házi asszony a zongora mellé állt s egy csinos dalt énekelt. Utána fölváltva kettősök és hármások, közbe szavالاتok.

— De hiszen ez valóságos német «Gemüthlichkeit» — kiáltottam föl párisim előtt.

— Az hát — mondá ő — csakhogy francia szellemmel.

— Na, igen, igen — dörmögtem én. — De az ilyen Régnier-féle urak kiállhatatlanok.

Volt ugyanis a társaságban egy délczeg alak, a kivel az estély elején Coppée miatt tűztem össze. Mr. Régnier, a ki később egyszer énekelt, másszor meg szavalt, s a kit a nők a szó teljes értelmében bálványoztak, fontos arczczal és ellentmondást alig tűrő bölcselkedéssel jelentette ki, hogy Coppée nem nagy költő. És én, a ki akkor — igaz — *Severo Torellit* még nem láttam s a hírhedt Petőfi-fordítások sem láttak még napvilágot a *Revue des deux Mondes*ban — tölem kitellhetőleg igyekeztem az ellenkezőt bebizonyítani. Régnier tovább ment. Azt is kijelentette, hogy Hugo Victor sem az. Az egyetlen igazi francia költő Musset Alfréd, a ki szenvedett s szíve vérén adott remek kifejezést fájdalmainak; míg Hugo és Coppée a nélkül fúrták-faragták verseiket, hogy nagy szenvedéseken mentek volna keresztül stb. stb. (Mintha a *Contemplations* s a *Cremonai hegedű* írójának napjai csupa vígasságban folytak volna le!)

Ez a kis irodalmi vita azonban nem soká tartott: elnyomta azt a házi hangverseny, a minek a vége volt a legjobb. Dél-Franciaország legkedveltebb helyi poétája, az öreg Nadaud, állt ki a síkra s utolérhetetlen szeretetreméltósággal és jóízűen adta elő egy költeményét: *Egy agglegény töprengései*.

Ugyancsak csökönyös vén-ifjú legénynek kell pedig lenni annak, a ki ezen, az Istentől megáldott helyen a búskomorságnak engedi át magát. Kivált, ha a nagy saisonban vetődik ide: február-márcziusban, karnevál idején. Az igazi karnevál, mely

már Rómában is kivesző félben van, még csak a Rivierán található föl. Nizza és Menton a két menhely. Hetekkel és hónapokkal előbb készülnek az «utolsó hét»-re. A mi a szent hét Rómában, az a farsang utolsó hete Nizzában. A *Petit Niçois*, a *Monde Élégant* s a többi helyi lap naponként közli a híreket, hogy ilyen meg ilyen tervek vannak készülöben. Minden napra más meg más program van megállapítva. A két legérdekesebb nap tagadhatatlanul az, a melyeken a virágharcz s a confetti-háború folyik. A kettő közül pedig ismét a virágharcz vonzóbb.

«A *Bataille des fleurs* valóban pompás gondolat — írja Szüry. — Bájosabb tengerparti játékot képzelni sem tudok. Kezdődik 3—4 óra közt délután s 6-ra véget ér. A *Promenade des Anglais*-n hosszú tribune-sort rögtönöznek, közte s a tengerpart menti házsor közt mintegy másfél angol mérföldre húzódó kocsí-út a játék színtere. A tribünökön publicum, közvetlen előttök meg kettős kocsisor. Lassan, lépésben halad föl-felé az egyik, vissza a másik. Fogat fogatot ér, közvetlen egymásutánban . . . Egy közeledő fogat rózsái közül fény sugárzik feléd. Ezer között ülsz s érzed, hogy téged illet az. Egy repülő rózsacsokor megbizonyosít felőle. Ha nem kábit el az illat s a fénysugár, a tied ugyanazon perczen esik a kocsiba, a melyben fölfogtad a röppenőt . . .»

S mindez csak a micarémei virágharcz. Hát még a farsang vége felé lefolyó *bataille des fleurs*, a melyre 20—30,000 frankos díjakat tűz ki a városi előljáróság, s a melyben 2000 kocsí vesz részt! A 2000 közül legalább 100 remekül van díszítve. Az egyik tengeri grotta képét mutatja, tele vízi növényekkel; a másik óriási ibolyakosárrá van alakítva. A kocsik kerekei, a lovak, a szerszám, az ostor, a kocsis, mind-mind tele virággal. A bent ülő nők is virág-öltözeteket hordanak. A lövegek nagy része rózsza és ibolya; de képviselve van a teremtés minden virága. A tribune-ökön kosárszámra van a tartalék s ha fogyni kezd, lázas sietséggel gondoskodnak a hadakozók új és új harci eszközökről. Bántón hat a nem szokatlan látvány, hogy egy-egy rossz ízlésű férfiú madzagra kötött fakó bokkrétáját untalan dobja a meseszerű járművekbe s rántja vissza szüntelen. Ki-kicsikar egy-egy mosolyt a kocsiban ülő bájos nőtől s újra dobja egyetlen csokrát, míg az csutkává zsugorodik össze. Azok száma is legió, a kik rálesnek a gazdát-

lan virágokra s mohón gyűjtik össze, hogy busás áron adják el újra azoknak, a kik már — a tribune-ökön — kifogytak a lőszerből. Ezeket az élelmes embereket nevezi Szüry «mozgó virágárús»-oknak.

A confetti-harcz húshagyó kedden vívatik meg. Ez már közönségesebb mulatság, de nagyobb a vígság, nagyobb a láрма. «Valóságos hadakozás — mondja Szüry. — Az álarcz nem álarcz, hanem sűrű drótból fonott vért (a melyet viselni kell mindenkinek, mert különben szeme világa van veszélyeztetve; dominót meg ruhakímélésből kell ölteni). A puskaport zacskóban elhelyezett s pépszerű anyagból készült borsónyi nagyságú kemény golyócskák tömege képezi. (Valóságos köpor-golyócskák.) Ez a confetti. A fegyver meg egy kis kézi szeneslapát-féle szer. Egymás mellett haladó kocsik dominói egymás arczába, szemébe vagdálnak golyózáport, egyik gyalogos üldözi a másikat . . .» Az emeletek ablakaiból is golyózápor hull a hullámozó tömegre. Az érkező, a fáradt útas, természetesen nem igen lelkesül e «gyöngéd érintkezésekért», de a fantastikusnál fantastikusabb csoportokat hordozó kocsik véget nem érő sora a mogorvát is kizökkenti egykedvűségéből. A lézengő siet védkosarat és dominót venni, tarisznyát köt nyakába, tele rakja confettivel s beáll a hadakozók közé. A tarisznyát a kocsiban zsák — igazi zsák — helyettesíti. Egyetlen egy öblös kocsiból 2800 kilogramm confetti repült széjjel. (Ez már Charmes adata, feleljen érte. Meg az is, hogy Gladstone is részt vett egy ily viadalban s a látvány a nagy államférfit is elragadta.) Még a betegek is részt vesznek a confetti-harczban. Kitolatják magokat az útczára zsöllyeszékeikben s ha kezök erőtlen is, de bágyadt arczukon röpke mosoly suhan végig, egy-egy hevesebb roham láttára. S ha akad a hadakozók közt, a ki elbágyad, van módja a gyors fegyverszünetnek: virágcsokrot dob ellenfelének s az le van fegyverezve. Szent a béke.

Így megy ez estig, a mikor a tűzi játék kezdődik. A város kellő közepén hullanak a röppentyűk, a melyek bármily ártatlanok, mégis csak félősek. A kapuk alját keresi az ember s igyekszik ideje korán menekülni. Éjfél tájban az utolsó jelenet: egy nagy fabábunak — mely Karneval herceget személyesíti — ünnepélyes elégetése. Valóságos autodafé. A zshivaj, a tombolás a legmagasb fokot éri el. Ordít, taszigálódik apraja-nagyja. Mindenki a «Place de la Prefecture» felé tolong, a hol az elége-

tés végbe megy. Charmes Gábor mellett egy póráló állt s igazi meghatottsággal mormogta: «szegény Karnevál! szegény Karnevál!» Könnybe lábbadt a szeme, akár csak az Adonist sirató görög asszonyoknak. Az egész déli farsang, de különösen befejezése bizonyos pogány jelleggel bír. S a mikor a máglya elégett s Karnevál hercegnek csak hamvai maradtak, a lármás tömeg eloszlik. Mindenki kimerülve megy haza. Másnap gyakori a főfájás. Sőt az orvosok komoly bajokat is constatálnak.

A főfájás csak hagyján. Azt a benszülöttek kialuszsák s lát kiki dolga után; de az idegenek, az idegenek! Nos, hát ezek szórakoznak. Van rá mód és alkalom elég. Délelőtt séta a «Promenade des Anglais»-n, vagy a Réserve (villefranchei kikötő) felé, vagy föl a hegyekre, fürdés vagy vitorlázás a tengeren; kitűnő reggeli a London-house, a Restaurant Français vagy a Garden-houseban és annyi más többé-kevésbé előkelő restaurantnál. Reggeli után zene a jardin publique-en, az ostendei és trouvilleihez hasonló tarka közönség szemlélése; kocsizás oly csinos bérkocsikon, hogy az ember eleinte szinte átallja megszólítani a kocsist, attól tartva, hogy magánfogat. Ebéd s este nagy válogatás a színházakban. A párisi művészek és művésznők sorra vándorolnak vendégszerepekre. Az operettekben az összjáték is kitűnő. Annál gyarlóbb az opera. Boldog emlékü Mme Drog! Faust még nem legeltette szemeit méltatlanabb Margiton. Milyen élvezet volt utána Théot látni, hallani a Mascotteban, vagy pedig bikaviadalt nézni. Az óriási falragaszok rettenetes dolgot hirdettek: «egy nő fog megjelenni a fövényen s két bikát fog tönkre silányítani». Meg is jelent a rettenthetetlen Miss Zmayska, de csak úgy lopózva, a nyalka torreadorok árnyékában s félve hajigálta nyilaait a csenevész bikákra. Ez bizony csak amolyan parodiája volt a spanyol véres, izgalmas viadaloknak.

Parodiája van Nizzában sok mindennek. Például a fölolvadásoknak. Engem is elhurczoltak, meghallgatni a híres Mme Ernst-t. Ez az asszonyság, a ki már tiszteletre méltó kort ért el, azok számára tartott gyűjtő conférencet, a kik «a hont ordítva szeretik». Valóságos revanche-predicatio. Szegény Franciaország! Hogy ily sorsra jutottál! Hogy ily úton-módon táplálják benned a hazafiság szent tüzét. Egy sereg katonanövendék volt oda vezényelve s hivatva arra a dicső szerepre, hogy a neki hevült Mme Ernstnek tapsoljanak.

Az ilyen fölolvastatást utóbb is elég könnyen kiállja az ember. De már olyan fajta kaland, a minő Szüry barátjával történt, az már igazán boszantó. Egy fodrászboltba ment be a jó barát. Szépíttette magát. Itt mindenki azt teszi. Minden harmadik bolt friseur és minden második: parfumeur. Ötvennégy frankos számlát kapott. Fésűt, kefet, kenőcsöt, illatszert, festéket, ecsetet és mindannak maradványát, a mivel érintette fejét, arcát a fejművész, nyakára vitte, mint megvásárolt árúkat. Az áldozat porosz volt. Ajtót mutatott a maga módja szerint a művésznek, a számlát közzétette a *Petit Nîçois*ban, elhagyta Nizzát s azóta valószínűen önkezelesbe vette fejét. Épen nem valószínűtlen történet. Szakasztott párját hallottam egy ostendei habituétól. Méltán sorakozik mindazon kalandokhoz, melyeken csaknem minden idegen keresztül megy. Rászedik, megcsalják az embert, ha nem áll résen. Vigyázni kell még a mintaképül vehető fogadókra is. A «patron» a Forray-féle — most már kevéssé ismert, de régen nagy becsben állt — albumot mutogatja, a melyben egy magyar főnemes olaszországi és keleti útja van megörökítve s azt is elmeséli, hogy itt, az ő szállójában — hôtel de la Méditerranée, a tengerparton — lőtte magát agyon egy magyar attachée, B. G.; de mind e mulatságok és rémtörténetek nem akadályozzák meg abban, hogy a számlákba oda nem illő vagy a kikötöttnél magasabb tételeket ne írjon be.

Ha már vendégfogadókról van szó, akkor itt lesz helyén megemlíteni, hogy milyen talpra esett észrevételeket tesz Szüry a mieinkről. Valóban ezek híjával vannak mindennek, a mi a «comfort» lényege. Se fölhúzó (lift), se olvasó, se pipázó, se egy kis kert, se semmi. Milyen hótelt lehetne a Császárfürdőhöz közel, vagy a Margit-rakparton építeni! Tőlünk függne, hogy az immár megnyílt konstantinápolyi (világforgalmi) út mentén Buda-Pest is egy nagy «pihenő állomás» legyen. Mily könnyű lenne ezt egy oly fejedelmi folyam partján létesíteni, mint a Duna. Nehezebb volt nagy sikert elérni egy oly víz mellett, mint a Paillon. «Hegyi zúgó széles medre, kiszáradt állapotban rendszerint. A Paillon gyér vize, a mely végig fut a városon (tudniillik Nizzán), jellegre elütő két részre vágva azt. Száraz patak leverő látvány. A Paillon szórakoztató. Ágyában pezsgő élet szakadatlanul. Vig lányok dala élénkíti meg ezt az elhagyott medert. A látvány egészen meglepő. Hó-

fehér vászonnal fődve a kavics és rögtönzött állványok egész tábora csillog ugyanattól. Csevegő barna leányok végzik ott naphosszat azt a munkát, a melynek eredménye versenyre kel a szalon fényével éjtszakákon át. (Marivaux nem írhatná körül finomabban a mosást a nélkül, hogy «marivaudage»-zsá lapulna a leírás.) A Paillon balján a régi város emelkedik sötét falaival, szűk közökkel hegyoldalon; jobbján az új Nizza, fától árnyékos boulevard-szerű széles utcákkal, hívogató fészkekkel sík talajon. Amaz a benszülöttek tanyája, ez nemzetközi telep, tele szállodákkal.» (*Mosolygó ég*, 29. l.) A régi város fölött a «vieux chateau» uralkodik, a honnan fölséges kilátás nyílik a tengerre s a hegyekre, a régi és az új városra.

Mindent összevéve, Nizza érdekes, kényelmes, kellemes modern város. Csak a szomszédos helységek irigy lakói találhatták ki rá a következő jellemzést: «Tenger hal, hegyek növényzet nélkül; férfiak hit, s nők erény nélkül».

II.

De bármily vonzó legyen is Garibaldi és Masséna szülővárosa — Páris és Nápoly együtt! — mégis könnyű szívvel hagyjuk ott, ha az lebeg szemünk előtt, hogy oda megyünk, a hol a Riviera «great attraction»-ja van. Egy kis óra s fölhangzik a kalauz kiáltása: Monte Carlo! Úgy özönlik ki a közönség a waggonokból, hogy alig marad bent útas. Kocsira jóformán senki sem ül. Ott van a nagy lépcső, mely egyenesen a «központ»-ba vezet. A párisi opera építője, a híres Garnier, tervei szerint készült az imposans palota, melynek hivatalos neve: *Cercle des Étrangers*, habituék nyelvén egész röviden «Casino», de mely magyarán játékbárg. A szakértők sok rosszat mondanak erről a hírhedt épületről. Nehézkes, túltömött, tele van díszítéssel. Hasonlít azokhoz a delnőkhöz, a kik termeiben czirkálnak rikitó öltözékekben, melyek a festett és újra festett arcokat még visszataszítóbbakká teszik. A porosz Garde-Lieutenant röviden azt mondaná a minaretekkel büszkélkedő palotára: «Kolossal schneidiges Local». Ha már most be is akarunk jutni ebbe a félelmes épületbe, akkor «belépti»-ről is kell gondoskodni. Oh, mitől sem kell tartani! Ingyen adják és könnyű szerrel. Csak azt kérdik Mr. Blanc utódainak udvarias

hivatalnokai: mi a neve? honnan jö? milyen fogadóban tartózkodik? Bizonyítani nem kell semmit, csak állítani. Elég a puszta szó. A hivatalnokok vastag könyvekbe írják be az adatokat s a névre szóló jegyet haladéktalanul kiállítják. Mire jó ez? Arra, hogy ha valami «malheur» esik meg, a zsebedben levő «carte d'admission personnelle, valable pour un jour, délivrée a M. X. J.» nyomra vezessen. Átesve ezen a formalitáson, belépünk az atriumba. Még Garnier esküdt ellenségei is elismerik, hogy kifogástalan ízléssel előállított terem. Minden egyszerű, discret színekkel. A rossz nyelvek azt rebesgetik, hogy ez az atrium azért oly sikerült, mert nem Garnier, hanem Dutrou műve. Annál inkább magán hordja Garnier szellemének bélyegét a három másik terem, melyek az atriumból nyílnak: az olvasó, a színház s a játéktér. Az olvasóban a világ minden részéből találhatók hírlapok; magyarok is fölös számmal. A színházban a terem-díszítés szakasztott olyan, mint a párisi operában. Delután hangverseny s este opera van. Ezekre az előadásokra, no meg a roulettere, jönnek külön vonatok Nizzából, Mentonból és San-Remóból. Méltán, mert a világ legelső művészei és művésznői fordulnak meg itt. Jobb *Aidat* soha sem hallottam, mint Monte-Carlóban. Mierzwinski volt Radamès, Pandolfini Amonasro s Mme Fidès-Devriès Aida. A zenekar, Accursi Romeo vezénylete alatt, a legmagasb igényeket kielégítő. Hangverseny ingyen, de az opera annál drágább. Hely csupán egy fajta van: zsölle és ára harmincz frank. Ez az egy adat mutatja, hogy mily kevés becsét tulajdonítanak ott a pénznek. A szomszédban a mór termek. Ki kell nyerni azt a harmincz frankot. Csakhogy ez kényes mesterség. Szüry Dénes apróra és oly ügyesen írja le a játékot a roulette és a trente-et-quarente közti különbséget, a nagyszerű termekben lézengőket, hogy az is tiszta képet nyer, a ki soha sem látta azokat a félelmesen hosszú, billardszerű asztalokat, a kinek fülében soha sem csengett a «Faites vos jeux, Messieurs», a ki csak híréből hallotta, hogy milyenek az ottani tipikus alakok: a roulette-habitué, a ki előbb kényelmesen zenét hallgat, cseveg az atriumban, végig futja kedvencz lapjait az olvasóban s csak azután játszik nyugodtan, higgadtan; a kalandor, a «ki koczkás ruhát visel s csiptetőjével arczúl néz minden nőt»; a bank kenyerén élösködő, a ki nagy vagyonát e szent helyen vesztette el az utolsó centimeig s a kit Blanc utódai tartanak el, fizettet-

vén neki nap nap után tíz frankot; az átutazók, «Monte-Carlo naivjai», a kik megreszkíroznak egy öt frankost vagy egy aranyat, ezt — a 36 szám közül egyre téve föl, hogy harminczhat-szoros pénzre tegyenek szert — okvetetlenül elvesztik s azzal tovább állnak. Ilyen naiv van naponként legalább ezer. Van más fajta is; egy sereg a nők azon világából, a kiknek láttára nem hiába jut Szüry eszébe Dumas híres baraczk-osztályozása. Nem kell valami éles szem, hogy ezeken a hölgyeken valaki fölfedezze a «sötét pont»-ot. Pontosak ők oly értelemben is, hogy délelőtti tizenegy órakor már várják a nyitást s éjjeli tizenegyig csak épen ebédre távoznak el. Ez alatt a rövid idő alatt is gyakorolják a valószínűségi számításokat azokon a kis táblákon, melyek a «Cercle»-t övező kertben szerteszéjjel hevernek.

Ez a kert versenyez a Közép-tenger partján elterülő leg-szebb kertekkel. A mint a mi Margit-szigetünkön díszlik minden képzelhető fa, bokor és virág s a legremekebb példányokban található föl, a mi csak égajlunk alatt tenyész; úgy látható Monte-Carlo kertjében a Riviera egész növényzete: a citrom és narancs, kamélia, magnolia, eucalyptus, olaj- és fenyőfák stb. A kerten túl a város, fölötte a «Tête-de-Chien», ez a sajátóságos vörös színű hegyorom, jobbra Monaco s balra, a hegyláncz végén, mélyen benyúlva a tengerbe, Bordighera. Hány kétségbeesett alak bolyong nesztelenül a finom kavics-csal borított árnyas útakon s hány közelg a tengerhez, hogy örökre lehűtse játék-szenvedélyét. Ez a romboló szenvedély pedig a világon sehol nem lel annyi tápot, mint Monte-Carlóban. Igen sok áldozatot követel Angliától s ezt nem tudja megbocsátani Victoria királynő. Ki is mutatta ellenszenvét egy pár év előtt, a midőn a bank óriási virágcsokrot küldött Mentonba, a hol a királynő egy pár hetet töltött s nemcsak hogy tudomást nem vett a gyöngéd figyelemről, hanem fölbontatlanul küldte vissza a remek virágokat tartalmazó dobozt s a mikor ünnepélyes fogadtatást is akartak rendezni, gyorsan keresztül hajtattott a fejedelemségen s a hódolatteljes köszönéseket is alig fogadta.

Az átutazás pedig egy pár percz műve volt, mert a fejedelemség területe a lehető legkisebb. S ennek a csipetnyi országnak a souverainitását Talleyrand tartotta fenn a bécsi congressuson, a monacói herczegné kedvéért, a kinek rokona

volt. A terület meg lett ugyan csonkítva, mert Roquebrune és Menton Franciaországhoz csatoltattak, de a város maga, Monaco s vele Monte-Carlo — beékelve Franciaországba — meghagyatott a Grimaldi-család kezében. A most uralkodó fejedelemnek, III. Károlynak, hosszabb czíme van, mint Ausztria-Magyarország uralkodójának. S ez a czímekben gazdag, abszolút fejedelem egy vak, tehetetlen aggastyán, a kinek épen úgy megvan a maga udvara, mint akár XIV. Lajosnak. Kamarások, hadsegédek, titkárok, papok és udvarhölgyek egész raja van körülte. Ezredesek, a kik egyszersmind dohánytözsdét tartanak, tábornokok, a kik a bankkal állnak szoros összeköttetésben. A hetenként egyszer megjelenő egyetlen hírlap, a mely egyszersmind hivatalos lap, a *Journal de Monaco*, egész sorát hozza a kinevezéseknek, a kitüntetéseknek s csinálja a reclamat a Casino érdekében. A hivatalos lap nevezetesebb részei minden év elején egy kötetben gyűjtetnek össze *l'Annuaire de la principauté de Monaco* cím alatt. A szerkesztő egyszer a következő ártatlan megjegyzést koczkaztatta az ódon kastély udvaráról: «Ennek az udvarnak szabálytalan polygon alakja van». Szabálytalan! A fejedelem sajátkezűleg törölte ki a rosszszül hangzó jelzöt s széljegyzetül ezt írta: «A szabálytalan epitheton oly kritikát képez, mely — remélem — nem volt az író szándékában, de a melyet nem is tűrök meg».

Veszedelemesebb kritikát gyakorol az udvar körében és a «Cercle»-ben lefolyt istentelenségek fölött Mgr. Theuret, Hermopolis püspöke, in partibus infidelium. Ezt a heves vérű papot kiolthatatlan becsvágy vezérelte. Nem elégedett meg a címmel. Ő valóságos püspöke szeretett volna lenni nem Hermopolisnak, hanem Monacónak. Igen, de egy püspökséghez legalább három parochia szükségeltetik. Monacóban pedig csak kettő volt. Szerencsére, Mme Blanc rendkívül ájtatos asszony. Azonnal hozzá fogott egy harmadik templom építéséhez a mentoni úton. A rossz nyelvűek el is keresztelték nyomban «Notre Dame de la Roulette»-nek.

S ha még csak templom épülne a roulette kegyelméből! De ebből él az egész Monaco: Grimaldi sarja s az alattvalók egyaránt. Két szó fejezi ki a paradicsomi állapotot: Nincs adó. Nem volt eddig se (már tudniillik a «monégasque»-ok terhére), mert Menton és Roquebrune lakói voltak hivatva a fejedelmi kincstárt megtölteni; de a mióta a forradalom szele elsöpörte

ezt a két várost az anyaország kebeléről, más segédforrásokról kellett gondoskodni. S a min a minden idők és országok radicalisai hiába törik fejöket, Grimaldi leleményes utódai megfejtették a nagy, nehéz problémát: hogyan kell emelni a közjvedelmeket a nélkül, hogy a polgárok járuljanak hozzá. A progressiv adó legtökéletesebb formája lett föltalálva: az önkénytes adó, melyet nem az alattvalók, hanem az idegenek fizetnek. Oly pénzügyi rendszer, melynek nincs párja a föld kerekiségén. A játékbárlang födözi az állam minden szükségletét s a jó monacóiak zavartalan boldogságot élveznek. S a kormány, mely ily atyailag gondoskodik polgáraitól, azzal tetezi bámulatos jószágát, hogy megtiltja nekik a «Cercle»-be való belépést. A világon mindenkinek szabad bemenete van a játékasztalokhoz, csak a monacóinak nincs.

Az adómentesség nem egyedüli privilegiuma a monacóinak. Katonáskodnia sem kell. Idegen zsoldosokból telik ki a szárazföldi hadsereg s a tengerészet. Mert mindkét haderő képviselve van. Persze, en miniature. A tengerészeti haderő jellemzésére szolgáljon a következő adat: Egy francia tábornok sétál a monacói tengernagygyal s a palota előtti főtéren fölállított rozoga ágyúkra czélozva, azt a kérdést koczkáztatja, hogy támadás esetére nincs-e egyéb védelmi eszköz.

— Ne szóljon, kérem, erről — szólta a tengernagy. — Szívetem marczangoló titkos sebet érint ön. Mondtam én a fejedelemnek: «Felséges uram! mi Európa előtt nevetség tárgya leszünk».

— De legalább ki vannak-e fúrva ezek az ágyúk?

— Bizony, alig.

És a diplomácia? A külföld nem vesztegeti diplomatáit Monacóra. Legföljebb egy-egy consul van megbízva; de a fejedelemség annál több ügyvivőt tart a katolikus és az afrikai államokban. A protestáns országok ki vannak zárva. Ellenben az egy Tunisban hét monegask consul szerepel.

Az igazságszolgáltatásról csak annyit, hogy nincs egyetlen egy börtön. A Franciaországgal kötött szerződés értelmében a Monaco területén a carabinieri által elfogott gonosztevőt azonnal átkísérik francia területre s francia hatóság kezébe szolgáltatják. Erről a börtöntelen állapotról szól egy legenda, a melynek nyomán készült a Palais royal egyik legsikerültebb vaudevilleje, a «Kéjvonat». A legenda szól pedig

ekként: Apagyilkosságot követett el egy monacói. Nem lévén semminemű enyhítő körülmény, a törvényszék halálra ítélte a bűnöst. A fejedelem a büntetést életfogytig tartó börtönre változtatta át. Igen, de nem volt börtön. Azzá alakítottak át, úgy a hogy, egy házikót és szerveztek, nagy költséggel, fogházi személyzetet. Egy pár hónapig minden jól ment. Mindenki meg volt elégedve. A börtönőrök, a kik váratlan fizetést húztak s az apját kapzsiságból kivégező elítelt, a ki ízlése szerinti nyugalmas életet folytatott. A pénzügyminiszter azonban csakhamar megsokalta a dolgot. Az államtanács előtt kifejtette, hogy ennyi lehűtöt kár a fejedelem költségén tartani. A fejedelem is e nézetten volt s parancsot adott, hogy a foglyot ereszszer szabadon. Csakhogy ez meg sem moczczant. Hiába adtak neki egérutat. Ily konoksággal szemben cselhez és erőszakhoz kellett folyamodni. Leitatták s kábult állapotában olasz földre helyezték. Az apagyilkos fölébred, szemeit dörzsöli s — újra jelentkezik Monacóban. Megkötözik, messze beviszik a tengerbe s ott hagyják magára egy bárkában. A hullámok himbálják. Jön egy szélroham s kicsapja a partra. Jó szívű halászok föloldják kötelékeit: ő szabad, de csak rövid időre, mert ismét bírái elé járul. Bűnösnek érzi magát; be is vallotta; el is ítélték: követeli börtönét. Mit csináljanak ezzel a makacs emberrel? Végre is nem maradt más hátra, mint hogy lenyakazzák. A babonások maig azt állítják, hogy a Tête de Chien felől sokszor hallszik egy panaszos hang: «Börtönömet! vigyetek vissza börtönömbe!»

Még több panaszos hang száll a tenger felé a casino kertjéből. Ha valamit, úgy azt nem túlozzák a hírlapok, hogy mennyi áldozata van Monte-Carlónak. Fásult, dúlt arcok a leghosszabb és legtöbb fogást tartalmazó table d'hôte-ok fészkeiben, a hôte de Parisban, a hol már az ebéd közepén végig jár a főpincér, fizettet, hogy tévedésből senki adós ne maradjon s ha három napja kitelt, kérlelhetetlenül megjelennek a számlával. Ingadozó lépések, kísérteties alakok a parkban és a tengerre nyíló felséges terrasseon. Hiába nyugtatgatják az embert, hogy a terrasse alatt a galamblovészlet foly: sokszor összerezzen a sétáló s egy-egy lövest hallva, arra gondol, hogy vajon ki oltotta ki életét? milyen kedves családot hagyott hátra nyomorban, inségben? Bizony, nem azok az időses, karjukon táskával megjelenő hölgyek az áldozatok, kik a játékon kívül prédára

lesnek s a megszorútlakon illő kézi zálog mellett, 700 százalékos kölcsönökkel segítenek. Oh, ezeket nem kell félteni! Ők kölcsönös biztosító társaságot alkotnak s a játékban is óvatosak, ügyesek. A valószínűségi számítást is nagy tökélyre viszik s úgy belemélyednek e műveletbe, hogy ilyenkor rájuk nézve nem letezik semmi más. Mellettem is ült egy ily «clever» nő. Egyik számítási jegyzéke leesett. Fölvettem és átadtam. Mintha mély álomból ébredt volna föl. A holdkórosságnak egy sajátos neme ömlött el egész lényén.

III.

Ideje távozni e légkörből. Ülünk föl a legközelebbi vonatra s huszonhét percz alatt Mentónba érünk. Egészen más világ. Monte-Carlóban a legrútább szenvedélyek egyike, a játékdüh, uralkodik; Menton csupa költészet. A természet kiváltságos helye. A hegyek alakulatánál fogva az egész hosszú part legvédettebb pontja. Nincs az a pezsgés, csillogás, a mi Nizzában van; de viszont a pihenés eszményi telepe. Csak egy van, a mi elszomorít: a sok beteg. Ha ez a leverő látvány nem volna, Menton valóságos paradicsom lenne.

A cannesi öböl talán szebb, de a mistral minduntalan arra kényszerít, hogy elvonuljunk a partról, ha még oly kék is az ég. Mentonban nem ismerik a szelet. A környékén levő szelid völgyekben órákig elsétálhatunk a nélkül, hogy bántó légáramlat lenne ártalmunkra. Az olajfa szebben tenyész, mint bárhol. Alakjában változatosság, fejlődésében erő s levélképződése kifogástalan. Vastag és görcsös törzséről phantastikus ágak nőnek s eredeti hajlásokban merednek ég felé. Levelei oly érzékenyek, mint a nyárfáé s halvány zöld színökkel viszsztatükrözik a nap sugarát, de szelidítve. Mintha csak holdsugár rezgene fényes nappal. Első pillanatra csaknem félelmes egy ily hatalmas olajfa-erdő, de egy pár percz alatt megbarátkozunk a némasággal, beleszeretünk a szokatlan látványba, elmerengünk s — mint a költő mondja:

Eszünkbe jut, mi volt, mi mult:
Emlékké vált minden remény.

Eszünkbe jutnak Corot képei is s megtaláljuk a hangulatot, a melyben ama halhatatlan tájképek megszülettek.

Az erdők után a kertek bájlnak el. Tele van a vidék a legszebb virágokkal és bokrokkal. Géranium, aloë, palma-christi, myrtus, camélia lépten-nyomon; de mindenek fölött rózsza és anemone.

Egy pár lépésre az olasz határtól egy angol orvos, Bennet, alkotott egy terrasseos kertet s elég nagylelkű, hogy minden délelőtt megnyitja azt az utazóknak. A vegetatio bámulatos s a tengerre nyíló kilátás elragadó. Árnyékos sétányok kínálkoznak az odatűző nap daczára. Az ember nem győz eltelni a sok szép virággal. Bennet kertje egyik nagy példája az emberi szorgalomnak. Évekkel ezelőtt kietlen hegyorom volt a hely, melyet magának kiszemelt. Kosarakban vitték föl a termő földet. Mesterség volt megalkotni a kertet, s mesterség föntartása is, mert forrásvíz sehol a környéken. Cisternából nehezen szerzett vízzel öntöznek.

Nem messze Bennet kertjétől van a Hanburyé. Ez is angol ember, a ki Chinában tett szert nagy vagyonra s Mortola-t nézte ki pihenő helyül. Hanbury kertjében márczius közepén virítanak az anemone-k s a bokrok alját oly sűrűn lepik el, hogy a füvet egészen elborítják. Oly látvány, melyhez fogható kevés van. És a mexikói kaktusok, opuntiasok, mesambryanthenusok, japáni caméliák, egyiptomi pálmák, chinai bambusok! Ausztraliából több mint ötven faj acacia és hetven faj eucalyptus van képviselve. A Pergola néven ismeretes sétányon az oszlopokat több mint száz faj kúszó növény borítja. Ennek a sétálynak végéről látni a pálma-erdők tündérhonát, Bordigherát, a hol Garnier és Bischoffsheim villái, építészeti szempontból is különös érdekűek.

Charmes Gábor még egy kertet emel ki: Balastron-ét. De ezt nem lévén alkalmam megtekinteni, pusztán csak emlitem, hogy a turista, ha csak szerit teheti, nézze meg. Erre a kertre emlékezve, Charmes a következő szavakra fakad: «Ama költői helyekre emlékeztem itt, a melyeket a XVI. század olasz festői oly előszeretettel festettek, a hol a legszebb fák tenyésztek, a legzamatosabb gyümölcsök értek, a legfölségesebb virágok fakadtak s köztök daliás ifjak pompás öltözékekben, szőke hajú s csábító szemű nők lábainál, mosolyogva vitáztak a szerelem végtelen változatosságáról, megittasító gyönyöreiről s kike-

rülhetetlen törekenységéről. A festő attól való féltében, hogy tájképe mámorító illúziókba ringatja a nézőt, képe egyik szögletében a lappangó ényészetet tüntette föl: a természet és ifjúság ünnepét az ólálkodó halál által zavarva meg. Megittasulni egy napsugártól, a nőnek egy tekintetétől, virágillattól, a pompás gyümölcsökön átsuhanó szellőtől; születni, elenyészni; ragyogni, kialunni: ez az, e nagy mesterek szerint, a mit mi boldogság, remény, szerelem, élet névén ismerünk. Bánkódjunk-e ezért s elkeseredjünk? A Nirvana ölébe kíváncsozunk, a modern pessimisták példájára, mert a percznyi lét után a semmi vár? A XVI. században nem így gondolkoztak. Okosabbnak tartották élvezni a múltó gyönyört, nem vetni meg a mámort, azért, mert alig érezzük, már is oda van . . .”

Ez a mámor még fokozódik és tetőpontját éri el, ha lép-teinket a Cap Martin felé irányozzuk. A tengerparton, Monte-Carlo irányában haladva, citrom- és narancs-, olaj- és pálmafák árnyában egy földnyelvre bukkanunk. Ez a Cap Martin. Csupa fenyő s köztök apró sziklák, festői csoportban. A part elsímuló szirteit folyton csapkodó hullám azokhoz a cyclopi falakhoz akar minden áron elérni, melyek a fenyőkön túl merednek ég felé s a melyekből annyi vaskos villát építenek, hogy a természet-imádók megsokalják a civilisatiót s visszakívánják az elmúlt korszakot, a midőn az emberek még nem igyekeztek lefoglalni, hasznosítani minden darabka földet s a merengő óra-számra elbolyonghatott a nélkül, hogy emberi lényt látott volna. S e bolyongás közben újabb és újabb, szebbnél szebb képek tárulnak föl előttünk. Nap fölkelte előtt, a midőn a tenger hideg és szürke, hullámai tompán zúgnak a félhomályban, valami rejtélyes komorság nehezedik a természetre. De ez csak addig tart, míg a diadalmas hajnal meg nem jelen. Ragyog minden. A virágok illata remekebb, a láthatár rózsaszínűbb, a tenger kékje tisztább, a fák zöldje perczről perczre üdébb lesz. A növekvő világosság nem öl ki minden színt, mint keleten. Délben a kék szín uralkodó. Ez adja meg az egész tájnak alapszínét. Az egyes tárgyak erőteljesebben és összhangzatosabban olvadnak össze. Este minden elsímul. A láthatár narancs-sárga, majd lilaszínű, végre fekete lesz. Csodálatosan változatos képek, melyeknek láttára a bágyadt

idegek fölpezsdülnek. Mintha új életre ébrednénk, mintha új vér forrana ereinkben.

Egy ily kirándulás a Cap Martinre többet lendít a lábba-dozón, mint a gyógyszertárak összes decoctumai. S ha ez sem segít, ott van az öreg város fölött emelkedő dombon a tengerre néző temető: ott megpihenhet. Éjjel viszik oda a kisenvedettet s egyszerű szertartás mellett helyezik örök nyugalomra.

VÉGH ARTHUR.

AZ ATLASZ-CSALÁD.

Regény.

Negyedik közlemény.*)

HETEDIK FEJEZET.

A plébános felköszöntője.

Atlasz úr gondosan tárczájába zárta és belső zsebébe rejtette a fontos levelet, hogy rögtön átadhassa Sándornak, mihelyt találkozik vele. De nem találkozott. Sándor másnap sem jött haza, csak délután érkezett tőle sürgöny, mely így szólt: «Minden jól megy. Holnap hajnalban indulunk Bogdán apát-kanonokkal s nyolcz órára ott leszünk. Az apát-kanonok hozzánk száll. Minden jól megy.»

— Miért írja kétszer is, hogy minden jól megy? — mondá Atlasz úr Manó fiának. — Ezért többet kell fizetnie hat krajczárral, és mégis oda írta, a miből látszik, hogy nagyon örül neki. Minek örül? Talán a püspök meghívta ebédre vagy a kanonok lett vele per tu? A kanonok urat a vörös selyem bútoros szobába szállásoljuk. Minden jól megy, hm!

— De az nem jól megy, hogy Sándor úrfi csak a búcsú napján jó haza, mikor házuk tele lesz vendéggel — szólta Manó boszúsan. — Nem is beszélhetünk vele komolyan s még valami bolondot követ el, mielőtt fölnyitjuk a szemét.

— Addig semmi bolondot sem követhet el, míg a kanonok úr itt van, mert mindig vele lesz elfoglalva — felelt meg-

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 147., 148. és 149. füzetében.

nyugtatólag Atlasz úr. — Ne félj, Sándor tudja a patrónus kötelességeit, s a míg egyházi méltóságában lesz, nem megy felre a szomszéd szobába megházasodni. A keresztyéneknek nem megy a házasság csak úgy futtában; tudhatod, hiszen te is keresztyén vagy. Mihelyt aztán vége lesz a sok ünnepnek, mindjárt beszéllek Sándorral okosan és fejéhez verem ezt a levelet.

— Mindegy, én mégis jobban szeretném, ha még ma, az ünnep előtt beszélnél vele.

— Hogy beszéljek vele, mikor nincs itt?

De ha Sándor nem jött meg, jöttek helyette mások, kiket Atlasz úr nagy gyönyörűséggel s kitörő örömmel fogadott. A szép, gömbölyű, fekete szemű özvegy, Volkán Ádámné és Góg Ferencz, a mindenes nagybácsi.

Csak úgy czeremónia nélkül, egy kis szomszédi látogatásra rándultak át, mint Góg Ferencz mondá, hogy kibeszélgessék magokat, mert a holnap nagy ünnepen, melyre ők is meg voltak híva, annyian lesznek, hogy nem lesz alkalmok a bizalmas eszmecserére. Atlasz úr mindig örül kedves vendégeinek, s annál inkább örül most, hogy bemutatthatja Manó fiát és leányát, a grófnét. Be is mutatta nagy pompával, miután hirtelenében néhány szót súgott Manó fülébe az özvegy milliőről. Az ismerkedés tehát igen könnyen ment és néhány perc alatt a legkellemesebbé lett mindkét részről, mint a gazdag emberek közt szokás. Manó elemében volt; csak úgy szikrázott az elmésségtől és henczegéstől s meg volt győződve, hogy egészen elbájolta a bajuszos menyecskét. Atlasz úr is meg volt róla győződve, s az a gondolat ötlött agyába, hogy Manó nőül vehetné a milliomos özvegvet s újra sokkal ragyogóbban kifejleszthetné az Atlasz-család homályosodni kezdő napját.

De a fiatal özvegyen, bármennyit kaczagott a fővárosi dandy elmés tréfáin, bizonyos nyugtalanság és szórakozottság volt észrevehető, s néha-néha jelentős pillantást vetett nagybátyjára, a kinek arczán meg az látszott, hogy szeretne valamit mondani, de nem tud bele kapni. A bajuszos menyecske végre erősen ránézett nagybátyjára és haragosan toppantott lábával. Góg Ferencz ijedten fölugrott székéről s minden bevezetés nélkül fölkerlte Atlasz urat, hogy néhány igen fontos és bizalmas szóra vezesse szobájába.

Mintegy félóraig voltak távol, s mikor visszatértek, mindkettejük arca igen hosszúra volt nyúlva. Góg Ferencz minden-

felé nézett, csak unokahúga arczába nem, a ki pedig nagy kíváncsisággal szegezte rá villogó szemét. Atlasz úr zavart volt és haragosan ráívelt az öreg asszonyságra, a ki ártatlan kíváncsisággal kérde, hogy miről beszélgettek. A társalgás ellankadt. Manó élceze kiapadt, mikor látta, hogy a milliomos menyecske alig figyel rá s nyugtalanul fészkelődik a pamlagon. Végre fölugrott, gyorsan, röviden búcsút vett a háziaktól s intett nagybátyjának, hogy szólítsa elő a kocsit.

Atlasz úr és Manó nagy illendőséggel egész a lépcső aljáig kísérték vendégeiket s ezek semmit sem beszélhettek egymással. Csak annyi látszott, hogy Góg Ferencz nagyon föl húzta vállait és igen bűnbánó arcot vágott, a bajuszos menyecske meg néha-néha nagyot rántott karján és egyáltalában ideges hangulatot tanúsított. De mihelyt a kocsiban ültek s annyira haladtak, hogy a hátramaradottak nem hallhatták, rákiáltott nagybátyjára:

— Na hát, miért nem szól? Talán kívágta a nyelvét az a vén zsidó?

— Kedves húgocskám — kezdé ünnepélyes, de kissé reszkető hangon Góg Ferencz.

— Ne húgocskámozzon most engem — vágott közbe ingerülten Lilla — hanem feleljen röviden és kitérés nélkül: kosarat kaptam?

— Nem egészen — felelt Góg Ferencz félénken.

— De maga egészen bolond — mondá haragosan az özvegy. — Mit ért az alatt, hogy nem egészen adtak kosarat?

— Az öreg Atlaszt nagyon boldoggá tette ajánlatom, majdnem hanyatt esett örömében és azt mondta, hogy te vagy a világ legszebb és legkedvesebb nőszemélye.

— Mit törődöm én az öreg Atlasz boldogságával? — mondá Lilla vállat vonva, de jóval szelídebb hangon, a hízalgőbókók hatása alatt. — De a fia, a fia! Mit mondott a fiáról?

— Azt mondta, hogy a fia most még egy hozzá méltatlan szerelem békóiban hever — felelt Góg Ferencz — s ezt a szerelmet előbb ki kell verni a fejéből, a mi, reményli, sikerülni is fog.

— Kibe szerelmes? — kérde az özvegy újra föllobbanó haraggal.

— A nevét nem kérdeztem — felelt Góg Ferencz félénken — de annyit tudok, hogy méltatlan hozzá.

— Maga ügyetlen vén mamlasz — mondá a bajuszos menyecske, összetörve drága napernyőjét.

Ugyane tárgyról beszélt Atlasz úr is Manó fiával, midőn a kocsi távozása után fölfelé haladt vele a lépcsőn.

— Milyen szerencse és szerencsétlenség egyszerre! — sóhajtott Atlasz úr. — Képzeld, ez a dúsgazdag, szép, kedves asszonyság szerelmes Sándorba és szívesen feleségül menne hozzá.

— Sándorhoz? — kérde Manó, egyaránt elnyújtva hangját és ábrázatát. — Jól hallottad? Csakugyan Sándorról volt szó?

— Csakugyan Sándorról volt szó? — ismétlé Atlasz úr elkeseredve. — Talán süket vagyok, hogy nem hallom, kiről van szó? Bár hallottam volna Sándor helyett Manót, jobban szerettem volna.

— Kell is nekem! — mondá Manó arisztokratikus göggel. — Ha akarnám, semmi sem volna könnyebb, mint ezt a közönséges asszonyt meghódítani. De nem kell, átengedem Sándornak.

— Átengeded, átengeded! Én is átengedném, csak Sándor átvenné.

— Neki meg kell nősülnie, mert falusi gazda; és gazdagon kell nősülnie, mert máskép nem segíthet családján. És ha én lemondok javára a gazdag özvegyről, nem tudom, mi akadályozná abban, hogy feleségül vegye?

— Hát Boglár Klára, kő nőj jön a gyomrában! — kiáltott Atlasz úr, elkeseredésében egészen megfélekedve úri módorról.

— Hát a levél a zsebedben? Boglár Klára elenyészett, megsemmisült. Bizd csak rám a dolgot; ha én beszélek Sándor fejével, vége lesz akkor Boglár Klárának.

Az asszonyoknak semmit sem szóltak a titkos beszélgetésről s a Vulkan-látogatás valódi céljáról. Atlasz úr nem akarta fölháborítani kedélyöket s elvonni figyelmöket a fontos házi teendőkről, melyek most egészen igénybe vették őket. Kivált Eveline grófnét, ki a holnapi ünnepélyes alkalomra átvette a háziasszonyi tisztet, s minden tehetségét és figyelmét arra kellett fordítania, hogy a vendégség méltó legyen az Atlasz-család nevéhez. Atlasz úr különösen büszke volt arra, hogy holnap, midőn egy apát-kanonok lesz a kastély szálló vendége

s a vidék összes úri családjai asztalánál fognak ebédelni, egy valóságos grófné vigye a háziasszonyi tisztet, melynek az öreg asszonyság úgy sem tudott volna kellő méltósággal megfelelni.

Eveline grófné tehát egy időre félre tette mindenféle grófi bajait s egészen az Atlasz-család dicsőségének szentelte magát. Egész nap folyt a kastélyban a sikálás, törölgetés, mosogatás, bútorok ki és behordása, szőnyegek kopogtatása, a legyilkolt malaczkok és apró marhák szívszaggató jajveszéklése. Az öreg asszonyság az ablakból nézte és titokban megkönnyezte kedvencz majorságának veszedelmét; Atlasz úr a pinczében töltötte idejét Cserepes Andrással, ki mindenhez értett s különösen a borok lehúzásában volt szaktekintély. Számtalan palaczkot töltött meg vörös és fehér borokkal a hegyes bajuszú János segédkezése mellett, s hogy hogy nem, a munka végén keményen be voltak rúgva mind a ketten s össze-vissza ölelgették és nedves bajusszal megcsókolgatták Atlasz urat, elérzékenyült szavakkal áldva a zsidó istenét a nagyságos úrnak. Szerencsére Manó nem volt tanúja e demokratikus tüntetésnek, mert Volkánék látogatása után vadászni ment a mezőre, hogy vadpecsenyével járúljon a lakoma gazdagításához s csak késő este tért haza üres táskával és sántító lábbal, a mi azonban nem volt nagy baj, mert Cserepes András, ki ezúttal földesúri engedéllyel gyakorolta az órvadászat mesterségét, már előbb ellátta volt a konyhát két kövér őzzel s megszámlálhatatlan nyulakkal és mindenféle vad madarakkal.

Fölviradt végre Sándor napja s ünnepi díszben pompázott a kastély és az egész falu. A micsoda lombosodni kezdő faágat találtak az erdőben, azt mind letördesték, hogy fölékesítsék velök a templomot és környékét. Az utcákat hajnal pirkadtától kezdve három cigánybanda járta be, mindegyik más-más nótát húzva és nem törődve sem egymással, sem a harmónia törvényeivel. Messze vidékről vásárosok jöttek s a falu főutcáján felütötték sátoraikat, csizmát, szűrt, kalapot, mézeskalácsot és gyerekjátékokat kínálva a falu népének, mely szokás szerint a búcsú napján elégítette ki egész esztendőre ruházati és fényűzési igényeit. A gyerekek már korán reggel szaladgálni kezdtek a sátorok közt s füttyölős falovak, trombiták és dobok hangjától visszhangzott az útca; sőt a nagy leányok sem várták be az isteni tiszteletet s még ki sem nyílt a templom ajtaja,

mire már valamennyien ellátták magokat pántlikával, selyem kendővel és pirosítóval, melyet még a mai ünnepen föl akartak használni személyök ékesítésére.

Épen nyolczat ütött az óra, mikor a plébános kocsija behajtott az udvarra, és Sándor egy méltóságos tartású egyházi urat segített le belőle. Vörös zsinóros bekecsbe volt burkolva és fején finom szőrű kucsma volt vörös selyem béléssel. Bár csípős szellő fujdogált, bekecse nem volt egészen begombolva; itt-ott nyitva állt, hogy szabad bepillantást engedjen derekán a haragos-vörös selyem övre és mellén a vastag arany lánczra. Atlasz úr, ki a lépcső alján fekete ünneplő ruhájába öltözve várakozott, a kocsihoz sietett, hogy segítségére legyen az egyházi méltoságnak a leszállásban, és Sándor bemutatta őket egymásnak.

— Édes atyám, Bogdán apát-kanonok úr ő nagysága.

— Édes atyja? Szép, nagyon szép — mondá az apát-kanonok leereszkedő nyájassággal és Atlasz úr felé nyújtotta kezét, melynek egyik ujján óriási zöldköves gyűrű villogott. Atlasz úr tisztelettel, de hatalmasan megrázta a feléje nyújtott kezét s hirtelenében megbecsülte a zöldköves gyűrű értékét. Körülbelül ezer forintot érhetett. Mégis nagy urak a papok!

Az apát-kanonok úr inkább méltóságos, mint kellemes benyomást tett a szemlélőre. Gömbölyű kis ember volt, roppant nagy fejjel. Hosszú arczát itt-ott vörös szeplők borították, de ajkán folytonosan szelíd mosoly lebegett, mely közszemlére állítá nagy sárga fogait. Ez a nyájas mosoly egészen föllelkesítette Atlasz urat s hangosan kiabált János után, hogy jöjjön gyorsan, vigye föl a nagyságos kanonok úr holmiját a vörös selyem bútoros szobába.

— A vörös selyem bútoros szobába fogjuk szállásolni nagyságodat — ismétlé a kanonokhoz fordulva. — Legszebb szoba a kastélyban s csak a legfőbb vendégeknek nyitjuk ki. Már egy prépost is lakott benne, mikor a leányomat megeskette a vőmmel, a Szádváry gróffal. Hol van már az a János?

János most az egyszer nem várakoztatott magára sokáig s nagy buzgalommal kezdte lekapkodni a bakról az utazó táskákat. Egy csomagot a kanonok úr azonban maga vett ki a kocsiládából s fölkérte Atlasz urat, hogy megbízható emberrel rögtön küldje a szekrestyébe, mert ott fogja magára öltetni.

— Bizonyosan a főpapi costume — mondá Atlasz úr, tisztelettel tapogatva a csomagot.

— Nem costume — mondá az apát-kanonok elnéző mosolylyal, de egy kissé megbotránkozva — hanem a püspöki jelvények, süveg, pásztorbot, kesztyűk, sarúk, melyeket rangomnál fogva jogom van viselni.

— Száz esztendeig viselje! — kiáltott Atlasz úr lelkesülten. — János, rögtön szaladjon ezzel a csomaggal a szekresztvébe és mondja meg, hogy jól vigyázzanak rá! Méltóztassék fölsetálni nagyságos úr a vörös selyem bútoros szobába.

Ezalatt Eveline grófné is előkerült és segítségére jött atyjának, ki nagy buzgalmában azt sem tudta, melyik oldalára kerüljön a nagy egyházi méltóságnak s csaknem ölben vitte föl a lépcsőn. Sándornak semmi hasznát sem vehették; némán és zavartan állt atyja mögött s úgy látszott, mintha kerülné a tekintetét, a mit ugyan Atlasz úr nem vett észre, mert egészen el volt foglalva főpapi vendégével.

Miután a sokszor emlegetett vörös selyem bútoros szobába vezették a kanonokot s Atlasz úr hiába várt egy elismerő bókot a bútorok színéről és finomságáról: megkérde a vendéget, nem parancsol-e reggelit és mi volna leginkább ínyére, mert a kastélyban minden van, még francia pezsgő is.

— Nem reggelizhetem, mert a templomszentelés szertartása misével van összekötve — felelt a kanonok — s mi a mise előtt nem reggelizhetünk. Különben köszönöm szívességét, hiszen nagyságod nem ismeri, nem ismerheti ezt az egyházi törvényt.

A kanonok úr igen szánakozó, csaknem fájdalmas hangon mondá ezt, s Eveline és Sándor fülig vörösödtek apjuk baklövésén.

— Nemsokára a templomba kell mennem — folytatá a kanonok, a grófnéhoz fordulva s nagylelkűleg időt engedve Atlasz úrnak, hogy leküzdhesse zavarát — a szertartás kilencz órakor kezdődik s nem akarnám megvárakoztatni a hívők nagy tömegét.

— Zsúfolt ház lesz — szólt közbe Atlasz úr, hogy e divatos kifejezéssel, melyet sokszor olvasott az újságokban, helyre üsse előbbi csorbáját.

Most a kanonok is elpirult és Eveline grófné titokban bosszúsan megrántotta apja kabátját, hogy hallgasson.

Bogdán apát-kanonok úr azonban igen elnéző és nagylelkű volt és semmi sem zavarta meg leereszkedő nyájasságát. Tünetőleg barátságos akart lenni e napon a szegény zsidók iránt, mert remélte, hogy az ünnepélyről hosszú tudósítás fog megjelenni a fővárosi hírlapokban, melyek kellőleg méltányolni fogják szabadelvűségét és elfogulatlanságát, a mi a kormánykörök figyelmét is reá vonhatja és utat készíthet a püspökségre. E messzeható terv szálai közé tartozott az is, hogy nagy érdeklődéssel kérdezősködött Atlasz úr másik kedves fia, a miniszteri titkár után, ki mint hallja, szintén lerándult e szent ünnepre, s midőn hallotta, hogy Manó bizonyosan anyjánál lesz, barátságosan megkérte Atlasz urat, vezesse tisztelt nejehez, mielőtt a templomba indulna.

— Az öreg asszony meg fog pukkadni a büszkeségtől, ha az apát-kanonok úr az ő szobájába megy — kiáltott Atlasz úr lelkesülten. — Szaladok előre és megmondom neki, hogy tegye föl az új fejkötőjét.

És valóban nagyon büszke és boldog volt az öreg aszszonyság, midőn a hatalmas egyházi méltóság szobájába lépett, és barátságosan megkérdezte egészségi állapotát, és elmondta, hogy Sándor fiát a püspök is nagyra becsüli, mint a legbőkezűbb egyházi patrónust, hogy Eveline grófné valóban díszére válik a Szádváry grófcsaládnak és hogy régóta kívánt személyesen találkozni Manóval, kit eddig csak híréből ismert. Összeesett ránczos arcza szinte megszépült a sugárzó örömtől és szemei csillogtak a könnyektől, midőn ez egyházi magas méltóság ily szép elismeréssel beszélt gyermekeiről, és látta, hogy gyermekei olyan műveltek, olyan könnyedén és fesztelenül viselik magokat e főúrral szemben, mintha magok is született nagy urak volnának. Eszébe jutott a marmarosi rusznyák falu és a szegényes bolt, s lelke mélyében hálát adott az Istennek, hogy valósággá tette akkori vígasztaló reményét és gyermekeik dicsőségében elégitette ki a szülők becsvágyát.

Miután az apát-kanonok úr boldoggá tette az egész családot s a legjobb hangulatot keltette bennök az egyházi hierarchia iránt, fölült a plébános kocsijára, mely még mindig várt reá a lépcső előtt, és visszahajtatott a faluba, a nagy szertartásra.

Atlasz úr föl akarta használni a rövid időközt, hogy Sándorral néhány szót váltson és megmutassa neki a nagy fontos-

ságú levelet. De hiába nézett körül utána; a kanonok távozása után Sándor is eltűnt.

Nem volt pedig idő keresésére, mert az úri fogatok egymás után hajtottak be a kastély udvarára s az egész családnak elég dolga volt a vendégek elfogadásával. A vidék valamennyi úri családja hivatalos volt a nagy napra, s mindnyájan el is jöttek, a mint otthon egymás közt nevetve és vállat vonva mondogatták, azért, hogy a zsidó uraskodáson mulassanak, de igen nyájasak és udvariasak voltak s nem mutatták, hogy rossz néven veszik az Atlaszok gazdagságát vagy hogy tolakodásnak tartják a meghívást. Nagylelkűleg úgy tettek magokat, mintha egészen magokhoz hasonlóknak tartanak az Atlasz-családot és tüntetőleg grófnénak szolították Evelinet, mintha éreztetni akarnák, hogy egészen elfeledték a család kellemetlen és szűgyelni való múltját. Ez igen nagy elégtétellel tölté el lelköket s megvigasztalá saját szegénységöket, melynek különben pirulnia kellett volna az összehasonlítástól.

Csak egyetlen egy volt a vendégek közt, a kinek gazdagsága nemcsak versenyzett az Atlasz-család vagyonával, hanem tetemesen fölül is múlta: a sarlósi uradalom új úrnője, a szép és kövér özvegy Volkán Ádámné. Új alak volt a vidéken s az úri családok nagy részével csak itt ismerkedett meg; de hírből már jól ismerték roppant gazdagságát, s ámbár forrásáról nagy megvetéssel beszéltek magok közt és több tréfás vagy lenéző megjegyzést tettek a bajuszos menyecskére: reája is kiterjesztették azt a jótekonny fátyolt, melylyel a világ nagylelkűleg el szokta takarni a gazdag emberek kétes múltját, ha gazdagságukból hasznot remél a maga számára. A bajuszos menyecskét mindenfelől mosolygó arcok, meleg kézszorítások, bókók, hízelgések vették körül s bizonyára nem az úri társaságon múlt, hogy nem akart jobb kedve lenni, hogy folytonosan idegesen nézett jobbra-balra, mintha keresne valakit és egy párszor keményen megcsipte karját érdemes nagybátyjának, a ki bűnbánólag fölhúzta vállait és tagadólag rázta fejét, ha kérdőleg rászegezte haragos fekete szemeit.

Ezalatt azonban megkondúltak az új harangok s Atlasz úr megmagyarázta vendégeinek, mennyit nyom minden harang, ki öntötte és mennyibe került. De már nem igen hallgattak rá, kivéve Góg Ferenczet, ki hódoló tisztelettel és vonagló alázatossággal figyelt szavaira; a többiek siettek kocsikra ülni,

hogy részt vegyenek az isteni tiszteletben. A nép is nagy tömegekben tódult a templom felé; a szomszéd falvak lakosai is eljöttek, zászlók alatt és létániákat énekelve, hogy tanúi legyenek a ritka templomszentelési ünnepnek. A templom annyira tele volt, hogy igen sokan kívül maradtak és nagy zsvajjal tolakodtak és lökdösték egymást a fő kapu előtt.

Az első padok posztóval voltak bevonva. Itt foglaltak helyet az úri társaság hölgyei s úgy tettek, mintha imádkoznának bársonykötésű, aranszegélyű imakönyveikből; csak a bajszos szép özvegy tartotta fölöslegesnek ily látszattal szolgálni épületes például a népnek s le nem vette szemét Sándorról, ki magában ült a szentélyben, oldalt álló kis padban, mint az egyházi kegyúr díszhelyén, s e kiemelkedő helyzetében igen zavartnak és nyugtalannak látszott és vagy a templom boltozatát vizsgálta vagy a földre szegezte szemét. A férfiak, falusi úri szokás szerint, a szekrestyében gyültek össze, s vagy megjegyzéseket tettek az imádkozó hölgyekre vagy zajosan vitatkoztak a politikáról és termésről. Egy időre Atlasz úr is bepillantott ide s az ajtóból nagy gyönyörűséggel szemlélte Sándor fiának dicsőségét a külön padban, s magán kívül volt büszkeségében, mikor látta, hogy a papok meghajlottak előtte s külön meghintették szentelt vízzel és megfüstölték tömjénnel. Pedig mennyi pap volt itt és mily czifrán voltak öltözve! Az apát-kanonok nagy fején majdnem akkora süveg volt, mint ő maga s csupa aranyhímzés volt a palástja, és mellette a szomszéd falvak papjai valamennyien drága aranyos ruhákban pompáztak, melyek mind az Atlasz-család pénzéből kerültek ki. A harangok zúgása, az orgona zenéje, a papok és hívők éneke, minden az Atlasz nevet hirdette és magasztalta, s Atlasz úr kénytelen volt ismét a szabad levegőre sietni a szekrestyéből, mert feje már szedülni kezdett a nagy dicsőségtől, zajtól és melegségtől.

Különben is haza kellett sietnie, hogy utána nézzen a lakomai készüléteknek. Mindennek készen kell lennie, mire az isteni tisztelet véget ér s a nagy úri vendégsereg a kastélyba tódul ebédre. Olyan ebéd lesz, a milyen még nem volt ezen a vidéken. Ilyenkor szükség van a háznál az okos főre. Az öreg asszonyosság ugyan otthon maradt, de annak semmi hasznát sem lehet venni, mert minden csirkéjének halálát külön megsiratja. Eveline is otthon maradt, de ő maga egyedül nem képes megfelelni az ezerféle teendőnek. Atlasz úr tehát haza siet; de bár-

mennyire siet, útközben megáll a vásáros sátraknál, s próbából és mulatságból alkudozni kezd pántlikára, selyem kendőre s más efféle falusi piperére. A sátoros zsidó nem tudja, hogy a földesúr alkudozik vele és meg akarja csalni, Atlasz úr jóízűen mosolyog sikerült tréfáján, s miután szakértelmével egészen sarokba szorította a sátoros zsidót, megmondja neki kiletét s nem veszi meg a pántlikát. Elégedetten megy tovább, kezeit dörzsölve és magában nevetve a sátoros zsidó hűledező arcz-kifejezésén. Eszébe jut a régi idő, mikor még ő is így mérte a pántlikát s így esküdözött egy krajezár nyereségért, s halát ad az Istennek, hogy megáldotta törekvését és hogy módot adott neki, úri rangra emelni családját s megkímélni gyermekeit az élet aprólékos és szennyes küzdelmeitől.

Olyan elégedett és boldog, hogy minden kellemetlenségét elfelejti, nem jut eszébe Sándor végzetes szerelme sem, mely megakadályozhatná családjának emelkedését. Nem gondolt Boglár Kálmánra és leányára sem, és mégis — mily csodálatos játéka a képzelemnek! — egyszerre, egy pillanatra úgy rémlett szemének, mintha Boglár Klárát pillantotta volna meg a plébánia-ház ablakában.

Megrezzent, megdörzsölte szemét s újra erősen oda nézett az ablakra. Üres volt, senkit sem látott. Bizonyosan káprázat játszott az előbb szemével, képzelődése ámította el. De jó kedve megszűnt, s igen kellemetlen és kényelmetlen érzésnek adott helyet. Gyors léptekkel, csaknem futva sietett ki a faluból, a kastély felé, mintha menekülni akarna a boszantó vizio elől. Azután eszébe jutott, hát ha mégis jól látott, hát ha csakugyan megint eljött e leány, hogy befejezze vészes munkáját s elrabolja tőle fiát? Megtapogatta zsebében a levelet, de ez sem nyugtatta meg egészen. Sokkal könnyebb lenne elbánni Sándorral, ha a leány nem volna itt; de ha ismét bűvös körébe jut, ki tudja, fog-e hallgatni a legvilágosabb bizonyítékokra? Vajon csakugyan itt van-e a leány vagy képzelete mutatta alakját? Ez a gondolat kínozza folytonosan, mialatt hazaért a kastélyba, s ezen évődött, míg fölhordatta a pinczéből a boros palaczkokat és személyesen ügyelt föl, hogy a nagy ebédlőben a hosszú patkó-forma asztal a legdíszesebben legyen fölterítve.

Kétségei rettentő megoldást nyertek, midőn a hosszú szertartás végével a vendégsereg visszaözlött a kastélyba és az ebédlőbe gyűlt. A hullámozó tömegben, mely helyét kereste az

asztalnál, ott látta világosan, el nem vitázhatólag, Boglár Kálmánt és leányát, még pedig az apát-kanonok úrral beszélgetve. E magas egyházi méltóság igen melegen szorongatta Boglár Kálmán kezét és a lehető legnyájasabb mosolygással intett nagy fejével Klára felé, midőn Eveline grófné fölszólítá, hogy foglalja el helyét mellette, az asztalfőn. A többiek is megtalálták ezalatt helyeiket s nagy székszörgéssel telepedtek az asztalhoz. Klára Sándor mellett ült, s Atlasz úr szótlanul, csaknem megdermedve roskadt székére az asztal végén. Szerencsére oly keveset törődtek vele, hogy senki sem vette észre, mennyire ki van kelve rendes formájából.

A vendégek ettek, ittak, suttoztak, kiabáltak, nevetgéltek, s Atlasz úrnak az asztal végén elég ideje maradt háborítlanul magához térni fájdalmas meglepetéséből. Nem szólt semmit; a vendégek sem foglalkoztak vele, rájuk nézve az igazi házi úr Sándor, az igazi házi asszony Eveline volt, s az öregeket legfőlebb úgy vették, mint ráadást. A két ráadás az asztal végén egészen egymásra volt hagyva, és senki sem hallotta, mily méltatlankodó szavakkal fejezte ki Atlasz úr fölháborodását felesége előtt ez emberek tolakodásán, kik hívatlanul asztalához mertek ülni. Csak Boglár Kálmán kiáltott egyszer át hozzá kedélyesen az asztal túlsó oldaláról:

— Úgy-e, kellemesen megleptünk, öreg? Különben gondolhattad, hogy kíváncsi voltam a hatásra, melyet nagy oltárképem tesz a szakértőkre.

— Az oltárkép impozáns — szólt közbe az apát-kanonok az asztalfőről — s valóban dicsérnünk kell a művészt, ki ily megragadó kifejezést tudott adni az egyház egyik legmagasztosabb eszméjének. Isten éltesse!

A tornáczon fölállított czigányok azt hitték, hogy a kanonok úr valami felköszöntőt fejezett be és tust húztak. A vendégek, magok sem tudva miért, éljenezni kezdtek, a pezsgős palaczkok dugói hatalmasan durrogtak, a poharak egymás után ürültek ki, a jó kedv és zaj tetőpontjára hágott, és az apát-kanonok úr, kit a czigánytus szónoki kötelességére figyelmeztetett, fölemelkedett helyéről, föltartotta tele poharát s ünnepélyes és kenetes hangon hosszú felköszöntőt mondott.

Először Atlasz Sándor ő nagyságára, a tiszavégi egyház nagylelkű kegyurára, kinek vallásos buzgósága és bőkezősége hozta létre a mai szép és lélekemelő ünnepélyt. Aztán Szád-

váry Eveline grófné ő méltóságára, kinek lekötelező szívességéről most e dúsan terített asztalnál örvendeznek háladatos szívvel az Isten áldásának. Továbbá Atlasz Manó ő nagyságára, ki országos gondjai közepett is talált időt, hogy eleget tegyen buzgó szíve áhítatos vágyainak s jelenlétével emelje e nagy vallásos ünnepély díszét. Végül — és itt különösen fölemelte hangját az apát-kanonok úr és arczán minden vörös szeplő a jóakaró leereszkedés egy-egy fényes napja gyanánt ragyogott — nem mellőzheti hallgatással e három kitűnő testvér tiszteletre méltó szüleit, kik — bár magok idegen akolhoz tartoznak — ily kiváló gyermekekkel ajándékozták meg az egyházat és hazát; ő — az apát-kanonok úr — nem tagadja, hogy bizonyos tekintetben mindnyájan emberek vagyunk s vannak oly közös emberi javaink, melyeknek élvezetéből senkit sem zárhatunk ki, mint az egészség és hosszú élet; nem hiszi tehát, hogy bárki is akadna e díszes társaságban, ki ellenmondana neki, midőn e derék öreg házaspárnak is, jeles gyermekei mellett, tartós egészséget és hosszú életet kíván. Éljenek!

A cigányok tust húztak, a vendégek ordítottak, a poharak összecsengtek. A közelebb ülők még Atlasz úrral és nejével is kocshintottak, sőt az apát-kanonok egyenesen hozzájuk ment és kocshintott velök. Az öreg asszonyosság sírt örömében és büszkeségében, sőt a pillanat fölemelő hatása alatt Atlasz úr is elfeledte egy perczre titkos bánatát, s a földi dicsőség legmagasabb ormára emelkedett, de csak azért, hogy a következő perczben a legmélyebb örvénybe zuhanjon.

Most a plébános emelkedett föl s figyelmet kért szavainak. Röviden óhajt felköszönteni egy ifjú párt, mely önmagában sokkal boldogabb, hogysem hosszas szavakkal kellene boldogságot kívánni számára. De mielőtt elárulná, kire emeli poharát, egy kellemes hírt kell közölnie a jelenlévő úri társasággal. Atlasz Sándor ő nagysága, a mai ünnep bőkezű hőse, plébániájának nagylelkű kegyura, tegnap a székesegyházban örök hűséget esküdött a kitűnő művész, Boglár Kálmán szeretetreméltó Klára leányának. Kívánja tehát, hogy az Úristen e boldog párt sokáig éltesse!

Nem számítva a híres történeti felköszöntőket, melyek országok, nemzetek sorsát döntötték el, alig tett valaha toast oly nagy hatást, mint a plébános úré. A vendégek közül a legtöbben nem ismerték Klárát, s már az ebéd elején csodálkozva

kérdezték egymástól a fiatal nő kilétét, ki a házi úr mellett ül s oly fesztelenül beszélget vele. Nagy volt tehát meglepetésök, midőn meghallották a valót, s ámbár meglehet, hogy néhány vidéki kisasszony és az eladó leányokkal rendelkező szülők keblében egy pillanatra valami kellemetlen csalódás érzése mozdult meg, mégis jó magyar szokás szerint, a toast befejezése és a tus fölhangzása után, az első meglepetés elmúltával általános volt a zajos éljenzés, dobogás, pohárcsengés, s mindenki sietett szerencsét kívánni az új párnak. Az egyetemes tolongásban senki sem vette észre, hogy az öreg Atlasz halál-sápadtan dőlt hátra székén s feleségével együtt közel volt az ájuláshoz, hogy Eveline grófné fölugrott székéről s ajkai ketté nyíltak, mintha mondani akarna valamit, de nem juthatott szóhoz, mert az apát-kanonok a legmelegebb szavakban kívánt neki és családjának szerencsét e kitünő választáshoz, és hogy Manó apjához sietett, fölrázta dermedtségéből s haragos arccal fülébe súgta: A levelet! miért nem mutattad meg a levelet? Senki sem vette észre az ijedtségnek és fölháborodásnak e jeleit, csak Klára, és gondtalan vidám arcán egy pillanatra a kellemetlen meglepetés fellege vonúlt át, mintha csak most jutna eszébe, hogy férje családjában nem is láthatják szívesen. De a következő pillanatban megfogta kezét Sándor és szüleihez vezette.

— Édes atyám, édes anyám — mondá oly halkán, hogy a közelebb állók sem hallhatták, talán maga Klára sem — ha szerettek, ha boldogságomat akarjátok, nyugodjatok meg választásomban és áldjatok meg engem, áldjatok meg nőmet.

És Atlasz úr, utoljára is, jobban szerette fiát, hogysem végsőig vigye az ellenállást, s az ő kedvéért megölelte azt a nőt, kit szíve mélyéből gyűlölt. Megölelte, mert fia kívánta, de nem bocsátott meg neki.

Ezt azonban senki sem látta; az éljenzés, üdvözlés, szerencsekívánás, koczintás újult erővel hangzott, s mindenki azt hihette, hogy valóban egy hosszú, boldog házasság első napját ünneplik.

De Góg Ferencz ellenkező véleményen volt. Oda hajolt Lillához, kinek szemei villámokat szórtak, s ajka, keze, mindene reszketett a fölindulástól, s vigasztaló hangon, bár egy kissé félénken fülébe súgott a katonás, bajuszos menyecskének.

— Magyarországon a házassággal még nem ér véget a szerelmi komédia. Hála Istennek van még elválás is.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Atlasz úr baklövésai.

Ha Atlasz úr zürzavaros kábultságában, mely a plébános toastja és a rá következő ünnepélyes jelenet után elfogta lelkét, gondolkozni tudott volna, megtalálta volna magyarázatát annak, a mit tegnap nem tudott megérteni: miért izente Sándor kétszer is a székvárosból küldött sürgönyében, hogy minden jól megy? Ez az ismételve papírra vetett három szó valóban nem volt más, mint a túláradó boldogság kitörése, melynek másképen még nem lehetett kifejezést adni. Mikor Sándor a plébános kocsijára ült, hogy vele együtt a székvárosba hajtson, nem merte remélni, hogy mint Klára férje tér onnan vissza.

Nem mintha atyjának ellenzésétől tartott volna. Attól a naptól fogva, midőn először beszélt vele szerelméről, meg volt győződve, hogy bármennyire kedve ellen, de mégis bele fog nyugodni házasságába, s annál könnyebben és simábban fog menni a dolog, mennél hamarabb lép eléje a bevégzett ténynyel. De a ténnyt bevégzetté tenni, ebben látta a legfőbb nehézséget. Mentől tovább gondolkozott róla, annál jobban elfogta lelkét az a csüggedés, mely együtt jár az igazi szerelemmel, mikor még nem tudja, viszonzásra talált-e, és egybeveti saját érdemtelenségét az imádott lény tökéletességével. Visszaidézett emlékébe mindent, mit Klárán tapasztalt: mosolygását, melylyel üdvözölte, nevetését, melyet tréfája vagy néha ügyetlensége gerjesztett, szavait, még a legközömbösebbeket is, melyeket vele váltott; s bár egy-egy pillanatra úgy vélte látni, hogy szerelem napfénye csillan föl az összehalmozott emlékek mögül, bizalmatlansága csakhamar erőt vett rajta s gúnyosan azt súgta fülébe, hogy az a nyájasság, melyben oktan reménye szerelmet lát, nem egyéb, mint a nagyvilági hölgy megszokott modora, és esetlen falusi tuskónak szidta magát, a kihez csak vagyonáért mehetne valaki nőül.

De arra egy perczig sem gondolt, hogy Klára vagyonáért menne hozzá. Méltatlannak találta volna e gondolatot mind a

leányhoz, mind önmagához. A szegény leány oly magasan állt fölötté az ő szemében, hogy szegénysége s az ő gazdagsága számba sem vehető különbség volt a másik nagy aránytalanság mellett. Az első harcz tehát, melyet atyjával vívott s melynek eredményéről már előre biztos volt, csak a kisebb és könnyebb küzdelem volt; a másik, a nehezebb, Klára szívének meghódítása, csak ezután következett.

Mindezt elmondta őszintén, leplezetlenül a plébánosnak, kit meghittjéül választott szerelmi ügyében. Elmondta, hogy Klárát szereti és nélküle boldogtalan lesz, s elmondta, hogy atyjának nincs kedvére e házasság, de tudja, hogy végre mégis bele fog nyugodni.

— Erről én is biztos vagyok — mondá a plébános. — Az öreg úr a maga régi fogalmai szerint nem is tartja igazi házasságnak a hozomány nélküli házasságot. De ez könnyű akadály. Egyházi törvényeink szerint a szülők beleegyezése nem szükséges a házasság érvényességéhez.

— És atyám igazán szeret engem, s utoljára is bele fog nyugodni abba, a mi boldoggá tesz, egyházi törvények nélkül is — tévé hozzá Sándor.

— Ezt mondom én is. Az ő ellenzése nem magáért veendő figyelembe, hanem Klára miatt. Ismerem ezt a leányt. Ha észrevenné, hogy az ön családja nem szívesen látja vagy épen tolakodónak tartja, soha sem lenne az ön nejévé, bármennyire szeretné különben.

— Nem szabad észrevennie — kiáltott Sándor ijedten. — Ezt meg tudnám akadályozni.

— De hogyan? Az öreg — bármily elismeréssel vagyok szorgalma, szerénysége, realitása iránt — valljuk meg, sokkal járatlanabb a nagyvilági modorban, hogysem el tudná rejteni ellenszenvét. És ha ön Klárát, mint jegyesét vezetné eléje, attól tartok, úgy fogadná, hogy a büszke leányt örökre elriasztaná öntől.

Sándor egy ideig gondolkozva nézett a plébános arczára, aztán örömmel, mintha nagy fölfedezést tett volna, fölkiáltott.

— Nem mint jegyesemet, hanem mint nőmet vezetném eléje. Akármit tenne az első pillanat meglepetésében, Klárát többé nem riaszthatná vissza, és sokkal jobban szeret, hogy később bele ne nyugodnék a meg nem változtatható ténybe. Csak az a kérdés, lehetséges-e a titkos házasság?

— Ha én előttem esküsznek meg, az **érvényes** és törvényes házasság lesz, akár titkon, akár nyilvánosan, akár itt, akár másutt történik. Ez tehát nem kérdés. Az egyetlen egy kérdés csak az: akar-e Klára az ön neijévé lenni?

— Ah! igaza van. Ez az igazi nagy kérdés.

— A melyre most egyikünk sem képes választ adni.

— Ön jól ismeri Boglárékat, főtisztelendő úr. Mit gondol — mit hisz — mit vett észre, lehet-e reményem?

— A mi engem illet, őszintén megvallom, nagyon óhajtánám e házasságot, s tehetségemhez képest rajta lennék, hogy teljesüljön. Azt is tudom, hogy Boglár Kálmánnak sem volna ellene kifogása, sőt nagy örömmel adná beleegyezését . . .

— De a leány! a leány!

— Attól legjobb lesz, ha egyenesen maga kérdi meg. A mint én ismerem, a közbenjáró nála inkább ártana, mint használna.

— Megkérdjem? Hol van hát? Hova fordúljak? Írjak neki? Tudja, hogy a tollal nem igen tudok bánni, még kevésbé, mint a szóval, pedig ebben sem vagyok valami nagy mester.

— Jobb szóval, mint tollal. Én azt tanácslom, vesse el bizalmatlanságát, álljon Klára elé, s őszintén, nyíltan kérdezze meg tőle, akar-e neijévé lenni?

— És ha azt feleli, hogy nem akar?

— Akkor nem is lesz, és nincs az a hatalom, mely rá kényszerítse. De miért csüggedjünk? Miért ne reméljük a jobbat?

— Ön a jobbat reméli? — kérdé mohón Sándor.

— Remélem, de biztosat nem mondhatok — felelt kiterőleg a plebános. — Újra csak oda térek vissza: ha bizonyosat akar tudni, forduljon a legilletékesebb forráshoz.

— De mikor úgy félek a lesújtó választól — mondá Sándor, újra visszatérő csüggedéssel. — Ez a bizonytalanság bármilyen kínos, mégis van benne valami édes, mert egy-egy pillanatra mégis fölvidámít a remény. De a rideg valóság, a kérelhetetlen, visszavonhatatlan megtagadás — — nem — ennek nem merem kitenni magamat.

— Soha sem tapasztaltam, de mindig hallottam, hogy a szerelmesek gyávák — felelt a plebános vállat vonva — hanem ilyen gyáva szerelmest még soha sem láttam.

— Gyáva, gyáva! — mondá Sándor elpirulva. — Épen ebből láthatja, hogy igazán szeretem. Elégszer voltam bátor ott, hol nem szerettem; az igaz szerelem, úgy látszik, gyávává teszi a szívet. Hiszen még azt sem tudom, nem jövök-e későn, nem szeret-e már más valakit Klára?

— Biztosítom, hogy nem! — kiáltott a plébános szokatlan erélylyel. — Nem szeret, senkit sem szeret. Szíve egészen szabad, ha csak ön nem vette még be.

— Megkérdem, megkérdem tőle, minél előbb — mondá Sándor, kinek csüggedése, a szerelmesek örök törvénye szerint, egy pillanatra ismét a reménynek adott helyet.

— Ha akarja, ezt még ma vagy holnap megteheti. Kocsim készen áll, be kell rándulnom a templomszentelés ügyében a székvárosba. Jöjjön velem, ott tisztába jöhet mindennel. Klára több nap óta itt van atyjával, ki a püspöki kápolna képeit javítja. Ha kedve van velem jönni, siessen haza, készüljön föl, félóra múlva udvarán leszek kocsimmal.

Így történt, hogy mialatt Atlasz úr a vasútnál várta másik két gyermekét, kiknek segítségével meg akarta akadályozni Sándor házasságát, ez épen akkor indult leánykérő útjára.

Ugyanabba a fogadóba szálltak, hol Boglár Kálmán lakott leányával. A főpinczér, ki mint régi ismerős üdvözölte a plébánost, kérdezősködésére azt válaszolta, hogy Boglár úr Bogdán kanonoknál ebédelt s még nem tért haza. A kisasszony itthon maradt, szobájába vitette az ebédet s most is ott van.

— Mintha csak mi rendeztük volna el az egész helyzetet — szólt a plébános Sándorhoz. — Nekem úgy is beszédem van Bogdán kanonokkal, egyenesen oda sietek hát; ön pedig szedje össze bátorságát, menjen be Klarához, beszéljen vele őszintén, s remélem, mire visszajövök, mindent rendben fogok találni.

És valóban rendben talált mindent. Mikor egy óra múlva a két Boglár visszatért a fogadóba s benyitott a szobába, Klára vidáman, boldogan lépett atyja elé és Sándort, kinek arcza sugárzott a boldogságtól, kezénél fogva hozzája vonta e szakvakkal:

— Van szerencsém, bemutatni vőlegényemet.

Hogyan jutottak ide? Sándor maga legkevesbbé tudta volna megmondani. Minden, a mi történt, úgy kavargott fejé-

ben, mint valami zűrzavaros álom, melyből egyszerre napfény, madárdal, meleg tavaszi szellő ébreszti föl. Homályosan emlékezett arra, hogy midőn félénk kopogás után a szobába lépett, Klára meglepetve, örvendve ugrott föl az asztal mellől s oly őszinte mosolylyal nyújtott neki kezét, hogy egyszerre csodálatos módon megszálta a bátorság és beszélni kezdett. Hogy mit beszélt össze, azt nem csak most nem tudná megmondani, de akkor sem tudta. Eleinte úgy rémlett szemének, a leány sem értette, s meglepetve, csodálkozva nézett rá; de utoljára mégis megértette és kezét nyújtotta feléje. «Hiszi-e, hogy boldoggá fogom tenni?» . . . mintha ezt kérdezte volna tőle; de azt már nem tudta, mit felelt rá, csak arra emlékezett még, hogy magához vonta kezét és átölelte derekát, és a leány vállára hajtotta fejét, s könnyezve és mosolyogva mondta: «Ki hitte volna, hogy a jó pajtáságból szerelem legyen?»

Boglár Kálmán hangos örömmel üdvözölte leánya vőlegényét és jókedvű célzásokat tett a sok vadászatra, melyet együtt végeztek s utoljára is egymást lötték szíven. De azután elkomolyodott, s nála szokatlan ünnepélyességgel mondá:

— Gyermekeim, az én megegyezésem és áldásom még nem elég. Ne feledjük, hogy Sándornak is vannak szülei. Azt kérdem tehát tőled, fiam: tudják-e ők is e szép szándékokat és biztos vagy-e megegyezésökről?

— Tudják — felelt Sándor, és igazat is mondott. A kérdés második részére azonban csak kitérőleg mert válaszolni: — és sokkal jobban szeretnek engem, hogysem megtagadnák tőlem megegyezésöket és áldásukat.

Klára nem is nagyon figyelt e szóváltásra s eszébe sem jutott, mélyebben behatolni e kérdésbe vagy ki nem elégítőnek találni Sándor kitérő válaszát. Azon idő alatt, melyet a tiszavégi kastélyban töltött, ő is egészen belejutott az ott uralkodó áramlatba, mely határozottan kedvezőtlen volt az öregek tekintélyének, s abból állt, hogy mindenki Sándort tekintette az igazi úrnak s nem igen vette számba az öregeket. Atlasz úr és neje rajongó szeretetökkel magok adták erre a legfőbb példát s nem gondolták meg, hogy az így föllállított helyzet majd akkor is megtartja erejét, mikor akaratum összeütközésbe jöhet Sándoréval. Klára így találta a helyzetet, így szokta meg, s a nélkül, hogy tiszteletlenséggel viseltetnék Sándor szülei iránt, egyszerűen nem gondolt rájuk s eszébe sem jutott, hogy beleegye-

zésök egyáltalában kérdésbe jöhetne, mikor Sándor akaratáról van szó.

Igen világosnak és természetesnek találta tehát Sándor feleletét s nem is törődött vele többé. Még azon sem ütközött meg, midőn a plébános, atyjának régi jó barátja, csaknem testvére, kit gyermekkorától megszokott nagybátyjának tekinteni, azt mondá, hogy legjobbnak tartja, ha holnap rögtön megesküsznek és Sándor őt már mint nejét viszi haza. Eredetinek találta e gondolatot, mely már azért is megnyerte tetszését, mert eltért a közönséges chablontól. Mi természetesebb, mint hogy a kik szeretik egymást, minél előbb egymásé legyenek, ha nem függ mástól, csak saját akaratuktól és nem kell legyőzniök semmi akadályt? Azt a nyárspolgáriás szokást, hogy a menyasszony hónapokon át járjon lesütött szemmel a boltokban bevásárolni és elpirulva fogadja az udvarias boltos-legények szerencsekívánatait, mindig nagyon nevetségesnek találta.

Csak akkor ötlött egy pillanatra eszébe, hogy e sietős és titkos házasságkötésnek oka talán Sándor szüleinek ellenzése lehetett, midőn azt a lesújtó hatást látta, melyet a plébános felköszöntője férjének családjára gyakorolt. De ez is könnyű, elfutó felhő volt; gondtalan, gyanútlan lelke gyorsan lerázta magáról a kellemetlen benyomást, s egészen természetesnek, őszintének, mintegy köteles szentesítésnek vette azt az ölelést, melylyel férjének atyja keblére fogadta s ezzel kifejezte teljes megnyugvását.

Pedig Atlasz úr nem nyugodott meg. És ha talán a féltékenység vagy fiának szeretete el is némította volna, voltak mellette, a kik fölnyissák száját és elhitessék vele, hogy épen fia iránt való szeretetből nem szabad megnyugodnia.

Mialatt a vendégek ebéd után kisebb-nagyobb csoportokra oszlottak s vagy a kertben vagy a termekben sétáltak, mulattak, játszottak, beszélgettek, s Klára egészen természetesen és könnyedén átvette a háziasszonyi tisztet, mintha már évek óta belegyakorolta volna magát, és Sándor férfi-vendégeinek különféle mulatságáról gondoskodott s egy négyes tarokk-parthiet állított össze az apát-kanonok úr számára: Atlasz úr szobájába vezette az öreg asszonyt s rendes székébe ültette az ablak mellé, hol bőséges mulatsága akadt az úri fogatok szemlélésében. Sándor házasságáról egy szót sem szóltak; az öreg asszonyság meg volt rémülve s néha-néha egy félték pillantást

vetett férje arczára, mintha a jeladást várná. De Atlasz úr néma és komor volt s szó nélkül kiment a szobából.

Az ajtó előtt Góg Ferenczel találkozott, ki leskelődni látszott rá. Az érdekes férfiú vállai füleig föl voltak húzva s arcza a legmélyebb fájdalmat fejezte ki.

Megragadta Atlasz úr kezét s hosszasan, kimondhatatlan részvéttel rázta, mintha nem találna szavakat e nagy szerencsétlenségben. Hallgatva mentek tovább a tornáczon s Atlasz úr keserű arcczal figyelt az épület túlsó szárnyából áthallatszó zajra. Góg Ferencz fájdalmasan vonaglott és fejét rázta.

— Szép toastot mondott a plébános úr, száz esztendeig éljen — mondá végre Atlasz úr.

— Szegény húgom! szegény Lilla! — nyögött Góg Ferencz. — Ha a villám sújtotta volna, nem lehetett volna úgy megdermedve. Eleinte attól féltem, esztét veszti nagy fájdalmában. De a szívét elvesztette, ah! örökre elvesztette.

Ezalatt Atlasz úr szobájához értek. Góg Ferencz meggörnyedve nyitotta ki az ajtót s engedelmet kért, hogy beléphessen és e csendes magányban átengedhesse magát nagybátyai szíve fájdalmának.

A szobában találták Manót és Eveline grófnét.

Manó a pamlagon ült s lábait az asztalra tette. E kaszinói helyzetben egymás után csavargatta a papiros-szivarkákat és oly csípős füstöt terjesztett el a szobában, hogy az ember szeme könnybe lábadt tőle. Nagyon rosszkedvűnek és idegesnek látszott s lábával dobolt az asztalon. Eveline az ablakmélyedésben állt és szemeit törölte. De a könnyeket nem csupán Manó csípős szivarfüstje facsarta szeméből; lángoló arcza, reszkető ajkai azt mutatták, hogy a grófné keblében hatalmas vihar tombol.

— Na? — mondá Atlasz úr, a mint megpillantá gyermekeit.

— Na — felelt Manó és új szivarkát csavart magának.

— Ott hagytuk a vendégeket — mondá Eveline grófné, újra könnyekre fakadva haragjában. — Reánk ott többé nincs szükség, mi semmit sem számítunk. Én legkevesebbet számítok; ott van már az egyetlen, az igazi háziasszony, észre sem veszik az én távolléteimet.

Atlasz úr keserűen sóhajtott ez ingerült szavakra. Góg Ferencz nagyokat nyögött s feje egészen elveszett vállai között.

— A levelet! Miért nem mutattad meg a levelet? — kiáltott Manó, idegesen dobolva lábával az asztalon.

— Micsoda levelet? — kérde Góg Ferencz, fülét hegyezve. — Bocsánatot kérek tisztelt szomszéd uraim és méltóságos grófné — folytatá előre lépve s kimondhatatlan részvétellel nézve egymás után az Atlasz-család jelenlévő tagjaira — bocsánatot kérek, ha szavaim talán némi illetlen kíváncsiságot látszanak kifejezni. Méltóztassék elhinni, nem a kíváncsiság, hanem a legtisztább rokoni indulat rúgója kérdésemmek. Igen, újra kimondom, s vágjanak bár ízekre vagy üzzenek örök számkivetésbe, nem vonom vissza kifejezésemet, a rokoni indulat. Én a kitűnő Atlasz-család rokonának tekintem magamat, lélekben, szellemben. Családi körünkben nyílt titok, hogy szeretett Lilla húgom, a milliomos, és, nagybátyai elfogultság nélkül mondvá, valóban szép özvegy, mély és kiírthatatlan szerelemmel vonzódik szerencsétlen eltévelyedett Sándorunkhoz, s eltökélt szándéka volt nejevé lenni, kinek én ekképen szerető nagybátyja lettem volna. És bármi csapást mért reánk a sors — nem, nem a sors, hanem a hierarchiával szövetkezett proletariátus cselszövénye — húgom szerelme örök és változatlan, s én lélekben síromig nagybátyja maradok szegény Sándorunknak. — E szent rokonsági kapocsnál fogva bátor vagyok újra kérdeni, minő levél az, melyet meg kellett volna mutatni?

— Itt van, ez a levél — mondá Atlasz úr, kinyitva nagy tárczáját s átnyújtva az ügynök levelét, melyet Góg Ferencz mohón kikapott kezéből s nagy figyelemmel végig olvasott.

— Ezt a levelet — mondá aztán igen ünnepélyes hangon — nemcsak meg kellett volna mutatni, hanem ezután is meg kell mutatni. Itt egy iszonyú csalás esete forog fönn, melyet mi jogtudósok úgy nevezünk, hogy: error in qualitate personæ. Szerencsétlen Sándorunk nem azt vette el, a kit gondolt, azaz helyesebben kifejezve, nem olyant vett el, a milyent gondolt, s önnek atyai kötelessége, fölnyitni szemét szegény elámitott fiának.

— Én is azt mondom — tévé hozzá Manó, fölkelve a pamlagról.

— Csalók iránt nem tartozunk semmi kíméléttel — mondá Eveline grófné. — Föl kell nyitni Sándor szemeit.

— Föl fogom nyitni Sándor szemeit — fejezé be Atlasz úr

teljes meggyőződéssel. — Csak megvárom, hogy az apát-kanonok elútazzék, mert úgy vettem észre, hogy ő is, meg a plébános is nagyon örültek Sándor házasságának, s én nem akarom megharagítani a papokat.

— A hierarchiát tiszteljük, míg az oltárnál marad — mondá Góg Ferencz — de nem tűrjük, hogy családi ügyeinkbe avatkozzék. Ez legnagyobb vívmánya az újkori civilisációnak. De jól van, várjuk meg a nagyságos apát-kanonok úr elútazását, annál inkább, mert vele valószínűleg elútazik e szerencsétlen nő atyja is, a dilettáns festő művész, és ő sem lesz útunkban.

— Elútazik! — kiáltott Atlasz úr keserves arczczal. — Van is eszében! Attól félek, hogy örökre itt marad s az én pénzemen játsza az urat. Ismerem már ezt az ingyenélő népet.

— Bíz! csak rám ezt az embert — mondá Manó henczegve. — Majd megértetem vele, finoman és aristokratikus módon, hogy elég volt egy koldustarisznyát akasztani nyakunkba. Jót állok róla, hogy holnap ő is itt hagyja e házat.

Manó be is váltotta szavát. Másnap dél felé, midőn Bogdán kanonok kijelenté, hogy ebédre nem marad itt, hanem rövid villás reggeli után haza útazik: karon fogta Boglár Kálmánt és egy kis sétára hívta a kertbe.

— A kanonokkal útazol? — kérdé Manó, a mint a kertbe értek.

— Nem — felelt Boglár csodálkozva.

— Úgy hát velem jössz a vasúton? Az esti vonattal indulok Buda-Pestre — folytatá Manó.

— Ejnye be sürgősen gondoskodik elútazásomról — mondá Boglár Kálmán nevetve.

— Azt gondoltam, hogy sietni fogsz elhagyni apám kastélyát, mivel már nincs több reparálni való kép a faluban — felelt Manó finoman és aristokratikusan.

Boglár Kálmán meglepetve nézett az előkelő fiatal úrra; arcza egy pillanatra elkomorodott, de csakhamar visszanyerte rendes kifejezését s mosolyogva felelt:

— Az én mesterségem nemcsak képek festése, hanem lovak idomítása is. De ha te még ma elútazol, úgy valóban nincs itt többé semmi dolgom.

Ezzel megfordult s egy platánfa tövében hagyta az ele-

gáns fiatal urat, a ki bamba képpel bámult utána s azon törte fejét, sértés vagy bók volt-e, a mit hallott. Még nem jött tisztába e fontos kérdéssel, mikor Boglár Kálmán már eltűnt szeme elől s belépett a kastély ajtaján.

A lépcsőn a plébánossal találkozott, ki eljött, hogy jelen legyen Boglár kanonok ünnepélyes búcsúján.

— Jó hogy találalak, papom — mondá Boglár Kálmán, barátja karjába öltve karját. — Valami fölfedezést tettem. Úgy látszik, nem vagyok szívesen látott vendége az Atlasz-családnak.

— Csak ma fedezted föl? — kérdé a plébános nyugodtan. — És mi vezetett e nagy fölfedezésre?

— Épen most adta ki útamat a henczegő Manó, s van okom hinni, hogy apja megbízásából tette.

— Hát aztán? Mi közöd hozzájuk? E ház ura Sándor, és ő szívesen lát, arról meg lehetsz győződve.

— Hohó! nem úgy vagyunk. Te mindig csak a patrónust látod s neked könnyű csak Sándort venni tekintetbe. De én itt nem a patrónus, hanem a házi úr vendége vagyok.

— Az öreget itt nem szokás figyelembe venni.

— Eddig én sem vettem, mert eszembe sem jutott, hogy nem látna a legnagyobb szívességgel. De most már tudom, hogy terhére vagyok, és ez egészen más dolog.

— El tudnád hagyni leányodat?

— Klárát nem féltém. Fönn tudja ő magát tartani s boldogságára nem szükséges az én segítségem. Férje szereti, erről meg vagyok győződve, s ő is szereti férjét. Az esküvő előtt komolyan beszéltem vele, s tudom, hogy nem érdekből ment a fiúhoz. Nem hittem volna, de igaz. Egyenes, becsületes, őszinte fiúnak ismeri, s ez nyerte meg szívét. Elég az hozzá, szeretik egymást, s ez elég Klárának, hogy ha a család nem is fogadta nagy örömmel keblébe, föntartsa állását s boldog legyen. De jelenlétemmel nem akarom bonyolultabbá tenni helyzetét s megnehezíteni küzdelmét. Elmegyek s élek tovább a magam módja szerint. Különben itt maradsz te, s ha valaha szükség lesz reám, mindig ide szólíthatsz.

Ezalatt fölértek az emeletre. A plébános az ebédlőbe ment, hol a kanonok jelentékeny villás reggelivel erősítette magát a néhány órai kocsizásra. Boglár Kálmán leányának szobájába sietett.

Klárát meglepte és elszomorította atyjának szándéka. Soha

sem gondolt arra, hogy elváljanak egymástól; legkevesbbé most, midőn hányódott életök után biztos és állandó révbe jutottak. Bizonyára szerelemből lett Sándor nejévé, s maga az a gondolat, hogy atyjának nyugalmas életet biztosítson, soha sem bírta volna arra, hogy szerelem nélkül kezét nyújtsa valakinek; de szerelmi boldogságát emelte és tökéletessé tette, hogy apja is osztozni fog jólétében és nyugalmaiban. Atyja azonban könnyedén, mosolyogva felelt ellenvetéseire. Soha sem gondolt arra, hogy állandóan leányának falusi magányában maradjon. Sokkal öregebb már, hogvsem megszokott életmódjával föl tudna hagyni, s azt hiszi, meghalna, ha mindig egy helyben kellene maradnia. Már ő csak ezután is utazgatni fog egyik barátjától a másikhoz, s vendég lesz ezután is mindenütt, mint eddig volt. Most is több felé várják, hova elígérkezett; ha majd leányára kerül a sor, őt is meg fogja látogatni, de csak mint vendég, mert máskép nem tudva élni. Ne legyen hát leánya sem önző s hagyja őt a maga módja szerint boldogulni.

Klárának meg kellett ebben nyugodnia, de mégis könnyezett a szeme, midőn atyjától, életében először, hosszú időre elbúcsúzott. Annál jobb kedvű volt Boglár Kálmán; nevetve ölelgette meg Sándort, a ki legalább néhány hétre akarta itt tartóztatni, s kijelenté, hogy a legrosszabb ízlésnek tartja, ha a szülők épen mézes heteikben alkalmatlankodnak gyermekeiknek. Atlasz úrtól s az egész családtól is a legvidámabb hangulatban búcsúzott el, s Klárának el kellett hinnie, hogy valóban önzés volna tőle, ha visszatartaná atyját kalandos, vándorló életének folytatásától.

Atlasz úr arcza is földerült, midőn saját szemével meggyőződött, hogy Boglár Kálmán úti ládája is föl van csatolva a koci bakjára, mely az apát-kanonok urat a városba fogja vinni. Jó kedvében annyira ment, hogy majdnem kezét csókolt Boglár kanonoknak, midőn ez kenetes ünnepélyességgel búcsút vett az Atlasz-családtól s megáldotta valamennyi tagját, még azokat is, kiknek megáldására nem bírt hivatalos fölhatalmazással. A kocsis lovai közé csapott, az apát-kanonok gyűrűs kezével intett, Boglár Kálmán kendőjét lobogtatta s egy utolsó mosolygó pillantást küldött leánya könnyes szemébe, s a hintó tova robogott, s az Atlasz-család egyedül maradt a kastélyban.

Miután a plébános is a falu felé indult, Atlasz úr komoly arcczal megfogta Sándor kezét és szobájába vezette. Betette az

ablakot, becsukta az ajtót s fiának csodálkozó tekintetére zsebébe nyúlt s kivette onnan a sokszor szerepelt nagy börtárczát.

— Fiam — kezdé ünnepélyes hangon s öntudatlanul utánózva Bogdán kanonok imponáló modorát — te minket tegnap megleptél, nagyon megleptél.

— Eh, atyám! — vágott közbe Sándor — ezen már túlestünk. Klára nőm lett, te megáldottad, minek kezdjük újra az alkudozást?

— Kezdjük újra az alkudozást? Ki akarja kezdeni az alkudozást? — kiáltott Atlasz úr, egyszerre kiesve kanonoki tónusából. — Én csak azt mondom, hogy te olyan hirtelen leptél meg engem a feleségeddel, hogy nem nyithattam ki a szemedet az esküvő előtt. Apai kötelességemet teljesítem tehát, midőn kinyitom szemedet az esküvő után.

— Kinyitod a szememet? — kérde Sándor, roppant csodálkozással. — Mit értesz ezalatt?

— Olvasd el ezt a levelet, aztán meg fogod látni, mit értek ezalatt.

Sándor átvette a levelet és olvasni kezdte. Arczán eleinte csak kíváncsiság látszott, de a mint vége felé közeledett, elsápadt, szemöldei összehúzódtak s a papír reszketett kezében. Oly tekintettel emelte szemét apjára, hogy Atlasz úr megjijedt s szinte megbánta, hogy fölnyitotta fia szemét.

— Ki írta ezt a levelet? — kérde Sándor rekedten.

— Alá van írva a neve — felelt Atlasz úr félénken.

— Jer velem — mondá Sándor, megragadva apja kezét és az ajtó felé vonta. De a mint a tornácra léptek, megállt, mintha más jutott volna eszébe. Melle erősen zihált, homlokán kiütött az izzadság.

— Nem, nem hozzá — mormogott, mintegy magához beszélve. — Előbb világosság kell, meggyőződést akarok. Hazugság, nem lehet más! Tudom már, kitől kérjek magyarázatot.

— Jer velem — folytatá, ismét megragadva apja karját s lesietett vele a lépcsőn.

— Hova megyünk? — kérde Atlasz úr aggódva.

— Menjünk, menjük! — sürgeté Sándor izgatottan, mintha nem is hallotta volna apja kérdését. Atlasz úr nem mert többet szólni s néma rettegéssel haladt fia mellett.

Átmentek a kerten, s a nyárfáktól szegélyezett úton a faluba jutva, addig meg nem álltak, míg a plébániára nem ér-

tek. A plébános irodájában volt, s ijedten és meglepetve ugrott föl íróasztalától, midőn a két Atlasz szobájába lépett és meglátta Sándor dúlt arcát.

— Uram — kezdé Sándor, alig véve lélekzetet, s a gyors menéstől és indulattól szakadozott hangon — ön kezdettől tanúja és meghittje volt szerelmemnek és segítségemre volt, midőn Klárát nőmmé tettem. Azt is tudom, hogy Boglárékát régóta ismeri, s e levélből meggyőződtem, hogy közelebbi viszonyban áll velök. Önnek tudnia kell mindent, mi rájuk vonatkozik, s kötelessége, nekem magyarázatot adni.

— Mindenre kész vagyok magyarázatot adni — mondá a plébános csodálkozva. — Parancsoljon velem.

— Klárát rágalmazták — esküszöm, csak rágalomnak tartom — nem tudom, nem akarom hinni, hogy könnyelmű volt, hogy megcsalt, elámított, hogy őszinte, szerető szívembe lopta magát, csak azért, hogy palástot borítson becselenségére. Rágalom, hazugság; de a rágalom tövist vert szívembe, s önön áll, hogy kihúzza belőle.

— Mit jelent ez? — kiáltott a plébános fölháborodva.

— Olvassa el ezt a levelet — mondá Sándor — s azután feleljen.

A plébános elolvasta a levelet, összehajtotta és asztalára dobta.

— Ki tette önnel azt a rossz tréfát — kérdé haragosan — hogy kezébe adta ezt a levelet?

— Atyám. Ő tudakozódott Boglárék felől ügynökénél s ezzel a válaszzal akarta megakadályozni házasságomat.

— Miért nem mutatta meg hát e levelet az esküvő előtt? — kérdé a plébános, vállat vonva.

— Hogy mutattam volna meg az esküvő előtt, mikor nem hittak meg a lakodalomra? — kiáltott Atlasz úr, egyszerre ijedt és boszús hangon.

— Nem arról van most szó — vágott közbe Sándor — hanem arról, tud-e ön e rágalomról valamit és kész-e róla fölvilágosítást adni?

— Kész vagyok — felelt a plébános. — Üljenek le és hallgassanak meg nyugodtan. Biztosítom, hogy nyugodtan hallgathatnak. Két évvel ezelőtt — mint e levél is mondja, Klára jegyben járt egy fiatal emberrel.

— Mi a neve? — kérdé Sándor.

— Nem hiszem, hogy ez életben valaha találkozhatnék vele. Azóta, a mint tudom, tönkre ment, elzüllött, elaljasodott. Régi ismerősei egészen elvesztették szem elől, csak néha-néha jön felőle valami hír, hogy közönséges kalandor lett s egészen elmerült a fővárosi társadalom posványába.

— Mi a neve? — ismétlé Sándor, türelmetlenül.

— Lándsa Jenő — felelt a plébános. — Ez az ifjú akkor a legjobb társaságban élt s csillogó külszínével még el tudta ámitani a világot. Klára a gyermekleány rajongó szemével nézett reá és boldog volt, mikor megkérte kezét. Egy pár hétig jegyesek voltak. Mindenütt együtt látták őket, a miben semmi föltűnőt sem találhatott az, ki ismerte Klára gyanútlan lelkét, önálló, csaknem férfias nevelését. Emlékezhetik, ön iránt is így viselte magát, ismeretségek első napjától fogva; akárhányszor lovagoltak, vadásztak egyedül a nélkül, hogy ön ebben valami föltűnőt látott volna s ne találta volna egészen természetesnek.

— Én akkor még nem szóltam neki szerelemről — mondá Sándor elgondolkozva.

— Mondja inkább, hogy becsületes ember volt — s nem élt vissza a helyzettel, melyet ez ártatlan lélek gyanútlan fesztelensége teremtett. Lándsa Jenőnek, a mint utólag megtudtuk, soha sem volt komoly szándéka Klárát nőül venni. Az egész eljegyzési játék egyszerűen arra szolgált, hogy közelébe férhessen. Fogadott czimboráival, hogy diadalmaskodni fog Klárán. Egy este elrejtőzött szobájában, s midőn a leány már bezárkózott és nyugalomra készült térni, rá támadott, vakmerően, szemtelenül, erőszakosan. De rosszul számított. Klárának nemcsak modora, szokásai, kedvtelései voltak férfiasak, hanem ereje is. Nem sikoltott, nem ütött zajt, hanem úgy eltaszította a nyomorúttat, hogy a földre bukott. Azután fölkapta pisztolyát s azzal fenyegette, hogy rögtön lelövi, ha el nem hagyja szobáját. Lándsa ijedtében, vagy inkább számításból, az ablakon ugrott ki. Czimboráinak, kik az utcán lesték kalandja végét, úgy látszik, oly módon adta elő a dolgot, mintha megnyerte volna fogadását; legalább, mint később megtudtuk, és e levélből is látom, ez a pletyka terjedt el. A valóság az, hogy Boglár Kálmán másnap megvívott a hitvány emberrel és súlyosan megsebesítette. Azután nem hallottunk többé felőle; csak azt tudom, hogy nemsokára utolérte a nemezis, lassankint kiszo-

rúlt a tisztességes emberek társaságából s végre egészen elaljasodott.

Sándor sokáig hallgatott. Mellére hajtott fővel, mozdulatlanul ült székén s öntudatlanul jártatta újjait az asztalon. Végre föltekintett s komoran kérde:

— Miért nem mondták meg ezt nekem az esküvő előtt?

— Mit mondtak volna meg? — kiáltott a plébános föllobbanva. — Az önérzetes nő köteles megvallani leendő férjének, ha folt van múltján, ha tévedés emléke nyomja lelkét. De mi volt itt megvallani való? Vagy talán nem hisz szavamnak, nem tartja ártatlannak Klárát?

— Igen, igen, igaz, ő ártatlan, köszönöm a fölvilágosítást — mondá Sándor, lassan fölemelkedve székéről. — Hallod, atyám, Klára ártatlan! Hála Istennek! Szót se többet erről a levélről! Vigyázz, Klára meg ne tudja, hogy kételkedünk benne!

De arczán nem látszott az a megnyugvás, melyet szavai fejeztek ki. Midőn kezét nyújtá a plébánosnak, az hideg volt, mint a jég, és szemét komoran, elgondolkozva szegzé a földre. Lassan, nehéz léptekkel ment ki a szobából, minden további szó nélkül. Atlasz úr fölugrott és fia után akart sietni, de a plébános az ajtó elé állt és elzárta a menekülés útját.

— No, Atlasz úr — mondá komolyan — büszke lehet rá, hogy ma olyan bakot lőtt, a milyen csak nagy ritkán kerül a vadász csöve elé.

Atlasz úr mindig félt a plébánostól s nem szeretett vele vitába bocsátkozni. Most is kényelmetlenül feszengett előtte s nem tudta, melyik lábára támaszkodjék, de arczán mégis látszott valami daczos kifejezés, melyet máskor nem mert volna mutatni.

— Bakot löttem? Micsoda bakot löttem? — mondá morogva.

— Azt hittem, megelégszik azzal az egy bakkal, melyet kedves Manó fia által lövetett, midőn Klára atyját csaknem kidobatta házából.

— Vagyok talán köteles eltartani a Klára egész atyafiságát? — kérde daczosan Atlasz úr.

— Boglár Kálmán nem szorúlt arra, hogy ön eltartsa; de Sándor fia rászorúlt volna, hogy neje ne veszítse el atyját, a ki legjobb védelmezője, őre lett volna nyugalomnak, boldog-

ságuknak. Ön nem akarta. Jó. Bakot lőtt vele. De miért nem elégedett meg ezzel? Miért akarja erővel boldogtalanná tenni fiát? Nem vette észre, hogy Sándor féltékeny természetű? E vészes szenvedély eddig szíve mélyén pihent, de az ön szerencsétlen baklövése fölébresztette, s ha a szörnyeteg fölébredt, akkor ordít és zsákmányt keres. Ki számíthatja ki, mi lesz ennek következménye? A férget beültette fia szívébe, és ki tudja, nem fog-e oly nagyra nőni, hogy megőrli szívét és elpusztítja nyugalját, boldogságát?

— Apai kötelességemet tettem — felelt Atlasz úr megatalkodottan.

— Az apa kötelessége nem az, hogy boldogtalanná tegye fiát.

— A főtisztelendő úr úgy bánik velem, mintha én volnék egy rossz apa — felelt Atlasz úr, egyre merészebben — pedig én jobban tudhatom, mert nekem van három gyermekem és a főtisztelendő úrnak egy sincs. És mindenki, a kinek van esze, azt mondta, hogy apai kötelességem fölnyitni Sándor szemét.

— Ugyan ki mondta?

— A leányom, az Eveline grófné, meg a Manó fiam, meg a Góg Ferencz uraság —

— Micsoda! — kiáltott a plébános, most igazán haragra lobbanva. — Még ennek is megmutatta a levelet?

— Miért ne mutattam volna meg? A Góg Ferencz olyan, mintha volna rokonunk és nagybátyja Sándornak, mert a húga, a szép gazdag özvegy, szeretett volna Sándor felesége lenni — bár lett volna — tevé hozzá Atlasz úr daczosan.

— Ennek ugyan megadta — mondá a plébános, boszúsan. — Megnyitotta zsilipjét a legféktelenebb pletykának. Menjen, menjen Atlasz úr; hiába mondja, hogy ön nem vadász. Három ilyen óriási bakot, a milyent ön lőtt ma, a legügyesebb Nimród sem tudna egy nap elejteni.

Ezzel félre lépett az ajtóból, s Atlasz úr, fölhasználva a támadt rést, vadász-zsákmányával terhelten, de még mindig mogorva és daczos arczczal, szó nélkül kiosont a szobából.

CSIKY GERGELY.

A SIXTUS-KÁPOLNÁBAN.*)

Lelkem megittasúltan száll alá
Az örökhírű mennyezetről, melyen
Az emberszellem istenfényben ég.
Leszáll a földre és ajándokát,
A mit fölülről magával hozott,
Készen megosztani s megkettőzni így,
Az emberek közt társakat keres.

Keres, keres — s ím rajtatok pihen meg,
Társatlanok, magányra kárhozottak,
Kik éltetek' egy gondolatra téve
És szívetekben eszményt rejtegetve,
Örökre híven, tántorítlanul,
Áldozni jártok erdők rejtekébe.
Eszméitekre emberszó soha,
Csak sejtelmesen a jövő felel.
Érzéstek nem bír szívet kebletekre,

---

*) IV. Sixtus pápa vatikáni kápolnája őrzi freskóiban Michel-Angelo lángelméjének legkiválóbb festett remekeit. A mennyezet kö-zép-tükre alatt ecsettel ékített és faragott tagozatban, mely az oldal-falakhoz hajlik alá, az ablakok fölött emelkedő ívek közein találjuk sorban hatalmas képzeletének talán leghatalmasabb alkotásait. Ezek: a hét próféta, a megváltásnak ó-testamentomi jóvendómondói, s az öt sibylla, az üdvnek pogány hirdetői. Óriási egyes alakok, könyvökbe, önmagokba vagy a távolba mélyedve, a vallásos gondolatnak főséges meghatottságával. Oldaluknál angyalok és geniuszok.

S ha tán egy-egy viszhangra dobbanik :
 Előletek el messze köd takarja.
 Így mentek végig, szerető, barát,
 Hivők s hivek nélkül, az életen.
 Nehéz az út; csak két tekintet ad
 Hozzá erőt: egy a jövőbe, más meg
 Önszívetekbe. Ám a mint a nap
 Bucsúzni készül s árnyban dideregték :
 Ti is kerestek olykor egy szemet,
 Meleg sugárut, mély tekintetűt,
 Mely édes-szánva rajtatok pihenjen ;
 Kerestek egy kezet, beléfogózni,
 Hő szorításán föllélegzeni.
 Mind, mind hiába . . . Nincsen senkitek.

Ha ily nehéz óráknak éjiben,
 Ajakra nem szálló kinok között,
 Hivatlan csüggedés száll szívetekbe :
 Oh mint szeretnék hozzátok suhanni
 E kápolnában nyert ajándokommal.
 Láthatlanúl láttatni véletek
 E sibyllák s próféták seregét :
 A nagyokat, a kik szent tűzben égnek,
 Az ige szent tűzében ; szívöket
 Az ember minden kínja, vágya tölti ;
 Keblök feszül örömtől, gyötrelemtől,
 A melylyel a jövőndök titka jár ;
 Szemök bátran néz a következők
 Fényébe . . . És imé mind egyedül,
 Társatlanok, magokba mélyedők,
 Nincs oldaluknál ember senkisé, . . .
 Csak egy-egy angyal s egy-egy génusz.

BEÖTHY ZSOLT.

Ü N N E P E S T E.

Szellőtlen, édes és derült az éj.
 Kertek között meg háztetők fölött
 A hold nyugodtan ballag, s messziről
 Homályosan dereng a bércz. Oh lánykám,
 Már minden ösvény néma, és csak itt-ott,
 Egy-egy erkélyen reszket éji lámpa.
 Te szenderegsz, és ringat enyhe álmom
 Csöndes szobádban. Semmi gond se mardos.
 S nem is tudod — soha eszedbe' sem volt —
 Szívemnek mélyén mily sebet ütöttél.
 Te szenderegsz; s én nézem és köszöntöm,
 Mely oly kegyesnek látszik, ezt a mennyet,
 S ez ő, hatalmas, nagy természetet,
 Mely kínra szült csak. «Tőled a reményt
 — Szólt — megtagadtam; igen, a reményt is;
 Szemednek fényt ne adjon, csak a könny.»

Ma ünnep napja volt; a mulatástól
 Te most pihensz; s tán arrul álmodol,
 Ma hánynak tetszél s hány tetszett ténéked,
 S hogy rám is gondolj, ah, nem is remélem.
 S aközben én itt kérde, életemből
 Hogy hátra mennyi van meg, s jajt kiáltok,
 Magam a földre vetve. Szörnyű órák
 Ily ifju korban... Ím, a közel útról
 Magános énekét ide behallom
 A kézművesnek, a ki víg köréből
 Későn halad szegényes kunyhájába.
 S vadúl szorítja össze szívemet
 A gondolat, hogy minden a világon
 Hogy' elmulik s nyomot se hágy. Im eltűnt
 Az ünnep napja s köznap váltja fel
 Az ünnepet. S az ember bármi dolgát
 Elsöpri az idő. Oh merre hangja

A régi nemzeteknek? Hol szava
 Mi híres őseinknek és uralma
 A nagy Rómának s fegyveri zaja,
 Mely földön s óceánon áthatott?
 Csönd s béke mindütt. Nyugszik a világ
 És többé róluk egy ajk sem beszél.

Hogy zsenge ifju voltam, a midőn
 Az ünnepet sovárgva áhitozzuk:
 Ha tovaszállt az, én virasztva nyomtam
 Pelyhét az ágynak s búsan. S éj felén,
 Midőn az úton, lassan elhalón
 Egy ének csendült, mind-mind távolodva:
 A daltul ép így elszorúlt szivem.

LEOPARDI után, olaszból

RADÓ ANTAL.

A LÍV NÉP ÉS NYELVE.*)

Az 1888-ik év szeptember 4-dikén kezdém a finn tudomány-egyetem ösztöndíjával tanulmányi útam, mely egész évre volt határozva és melynek célja volt, hogy a finn nyelv dialektusainak átnézetét megszerezsem és bizonyos időt Magyarországon töltssek. Útazásom mindenek előtt a lívekhez, e kiháló félben lévő néphez, irányult, és hozzám csatlakozott egy fiatal finn egyetemi hallgató, Wallin Wäinö, a ki főképp ethnographiai szempontból kívánt a lívekkel megismerkedni.

---

*) Fölvolttatott a magyar tudományos akadémia I. osztályának 1889 május 6-iki ülésében. — A szerző, Setälä Emil dr., a finn-ugor nyelvtudomány magántanára a helsingforsi egyetemen, még csak huszonöt éves fiatal ember, de mint az ural-altáji nyelvtudomány művelője már is jó nevet szerzett magának. A tudományos irodalom terén szokatlanul ifjan, alig tizenhat éves korában lépett föl, még pedig egy finn *Mondattannal*, mely azóta új kiadást is ért s a finn iskolák közkeletű kézikönyve lett. Innen kezdve, egymást érik nyelvészeti és irodalmi kisebb-nagyobb dolgozatai, melyek közt nem egy igen értékes. Ezek közül is csupán a következőket említjük: *Lauseopillinen tutkimus Koillis-Satakunnan kansankielestä* (Az éjszakkéleti satakuntai népnyelv mondattani vizsgálata). Helsingfors, 1883. *Zur Geschichte der Tempus- und Modus-Stammbildung der finnisch-ugrischen Sprachen*. Helsingfors, 1886. *Om de finsk-ugriska språken* (A finn-ugor nyelvekről). Upsala, 1888. — Setälä dr. jeles nyelvészeti képzettségét a finn egyetemen s Német-, Dán- és Svédország egyetemein szerezte meg; a magyar nyelvet pedig azon négy hónap alatt, mióta nálunk tartózkodik, sajátította el gyakorlatilag is folyékonyan. Itt létét arra is felhasználta, hogy beható pillantást vessen politikai, társadalmi és irodalmi állapotainkra. Erről tanúskodnak ama vonzó tudósítások, melyeket az *Uusi Suometar* nevű finn napilap tőle közöl. További működése a magyar dolgokban való alapos tájékozottságánál fogva bizonynyal a mi tudományunkra nézve is gyümölcsöző lesz. Szerk.

Revalon át Rigába érkezvén, itt néhány napig kelle várunk úti alkalomra, s ezt az időt arra használtam, hogy további útam felől tájékozódjam, s egyszersmind a lett nyelv hangtani viszonyairól előleges fölvilágosítást szerezzek. Már itt is nyílt alkalmam a liv nyelvre vonatkozó nyomozásaimat megkezdhetni egy liv születésű kereskedővel, Dietrichsohn D. úrral. Ő szíves készséggel jött segítségemre, és nyelvi képzettségénél fogva segítségének jó hasznát is vettem. Dietrichsohn úr, a ki Rigában meglehetősen vagyonra tett szert, büszke az ő liv születésére és az által örzi meg anyanyelvében való jártasságát, hogy ott-hon anyjával mindennap livül beszél. Rigából kellett hajón Kurland nyugati partjára Windau városába mennünk, a honnan meg koesin útaztunk tovább, mintegy 45 kilométernyire keleti, majd éjszaki irányban, míg végre szeptember 14-dikén elértük a liv vidéket Piza (Pisen) faluban.

Miután így a lívekhez jutottunk, szabad legyen már most őket közelebbről bemutatnom.

* * *

Nevök, a liv szó említésekor, önkénytelenül Lívlandra gondolunk; ott azonban hiába keresnénk líveket, mert ők jelenleg csak Kurland éjszaki partja mentén laknak. Ha Kurland legéjszakibb csúcsát, Domesnäst, a hol egy liv falu van, vesszük kiinduló pontúl, és nyugat felé tartunk, innen 50 kilométernyire több liv falut találunk. Ha pedig Domesnästől dél felé indulunk, le a rigai öböl partja hosszában, akkor tizenkét kilométernyi távolságban találjuk a legutolsó liv falut, Mustānum-ot, a mely már félig lett falu.

Ez mind az, a mi a régi liv területből fönmaradt.

A lettektől széles erdő- és mocsár-öv választja el őket. Falvaik száma mindössze 12.

És hát Lívlandban? Már 1631-ben Bureus A. *Orbis arctoï imprimisque Sueciae nova et accurata descriptio* (Witteberg) című művében a livlandi nyelvekről beszélve, úgy említi a liv nyelvet, mint a mely már legnagyobbbrészt kiveszett és csak néhány faluban maradt fön. 1828-ban Jannau a livlandi lívek számát 460-ra becsüli; majd húsz évvel később (1846) Sjögren András János csak 22 lívet talál a Salis folyó torkolatánál, Neusalis uradalomban; 1858-ban pedig ezek közül már

csak nyolcz volt életben. E szerint föltehető, hogy ma már Lívlandban egyetlen egy liv sem létezik.

Kurland partvidékén a statisztikai adatok nem mutatnak egészen ily elszomorító képet. Itt az egész liv nép a múlt őszszel, hivatalos adatok szerint, 2939 lelket számlált. Ha ehhez hozzávesszük még a szülőhelyöktől távol, Windauban és a tengeren tartózkodókat, lesz az összes lélekszám körülbelül 3000. Sjögren 1852-ben ezt az összes számot 2394-re teszi, a szaporulat tehát 35 év óta több mint hatszáz. És ha igaz, a mit Jannau 1828-ból jelent, hogy a kurlandi livenk mindössze ezer-hatszázan voltak, akkor létszámbeli gyarapodásuk hatvan év óta majdnem kétszeres.

Ebből, a mint föntebb előadtam, kitetszik, hogy a livenk területe az előtt nagyobb volt, mint ma. Mikor a németek behatoltak a Balti-tenger melléki országokba, az ismert akkori krónika-író, Lett Henrik szerint, a livenk birtokában volt Lívland partvidéke a Dűna és a Koivajoki (livlandi Aa) folyók torkolatánál, éjszakra egészen a Salis folyóig. A mi pedig Kurlandot illeti, biztosan tudjuk, hogy területek a rigai öböl partja mentén valamivel délebbre nyult le, mint ma, de semmi történeti bizonyítékunk nincs, hogy az ország belsejében is laktak volna.

A livenk lassanként folyó lettesedéséből visszakövetkeztettek a történet előtti időkre. Az volt a történetírók általános véleménye, hogy a livenk és a velők közel rokon kurok valának Lív- és Kurland őslakói, hogy a lettek mint hódítók törtek rájuk s a finn fajbeli lakosokat kiszorították és magokba olvasztották.

Ennek ellenében egy finn tudós, Yrjö-Koskinen, egészen ellenkező nézettel lépett föl ily című munkájában: *Sur l'antiquité des liven en Livonie* (*Acta Societatis Scientiarum Fennicae* VIII. 2.). Ő arra utal, hogy a livenk helyzete, a mennyiben a tenger és a folyók partjain, a legjobb és kizárólagos közlekedő vonalak mellett laktak, míg a lettek lakóhelye az ország belsejében, az erdőségek között volt, minden egyébire mutat inkább, mintsem arra, hogy a livenk hódított és a lettek hódító nép voltak volna. Ezen kívül Lett Henrik határozottan azt mondja krónikájában, hogy a livenk a letteket elnyomták. Egészen helyesnek látszik Yrjö-Koskinen ama föltervése, hogy a livenk ide a VIII. század elején jöttek s a letteket itt találták, és mint a

hódító frankoknál és normannoknál történt, úgy jártak a lívek is: a legyőzött nép között lakván, elkezdték lassanként annak nyelvét megtanulni és vele összeolvadni.

Hadd említsem itt meg, hogy a «lív» név magok a lívek előtt idegen; de így ismerik őket (lib, livo) a történeti források, mióta említést tesznek rólok. A szónak etymológiája nem biztos; a *liva* (= homok) szóval megkísértett magyarázata nagyon is kétséges. A kurlandi lívek magok keleten *kalā'mi'ed* (halászhok), nyugaton *rāndalist* (partiak, partlakók) névvel nevezik magokat.

A lívekre vonatkozó tüzetesebb nyomozás legelőször 1846-ban történt. Akkor látogatott el a kurlandi és liviland lívekhez Sjögren András János, finn születésű tudós, a szentpétervári akadémia tagja. Hat évvel később, 1852-ben, Sjögren új utat tett a lívek közé, az anyag kiegészítése végett. De a halál utolérte, mielőtt ideje lett volna gazdag néprajzi gyűjtéseit rendezni és kiadni. A szentpétervári akadémia ekkor a munka kiadását Wiedemannra bízta, ki abban az időben még revali gymnasiumi tanár volt, de kit csakhamar azután meghívtak Sjögren helyére az akadémiába. De Wiedemann látta, mily nehézségekkel jár ily mű elkészítése a nélkül, hogy a nyelvet hallotta volna. Ezért oda utazott a kurlandi lívekhez és huzamosabb ideig tartózkodott köztök. Még ma is, 30 év múlva, emlegetik a lív nép öregei Sjögren és Wiedemann látogatását nálók. Sjögren és Wiedemann nyomozásának eredményeit az a mű foglalja magában, melyet az utóbbi 1861-ben közzétett. Ennek tartalmát néprajzi és történeti bevezetés, továbbá lív nyelvtan, nyelvmutatványok és lív-német, meg német-lív szótár teszik, összesen körülbelül ezer, nagy negyedréti oldalon.

Wiedemann útjával kapcsolatban említhetők az ő kezdeményével és fölülvizsgálatával megjelent evangéliumi fordítások. Ugyanis 1863-ban jelentek meg lív nyelven Máté evangéliumának fordításai két dialektusban, a melyek kiadását Louis Lucien Bonaparte herczeg eszközölte, ki, mint ismeretes, az új testamentomnak egyes részeit több finn-ugor nyelven kiadta. Mint a herczeg egyéb kiadványai, ezek is Londonban jelentek meg és csak 250 példányban. Ugyanaz a Máté evangéliuma még egyszer látott napvilágot 1880-ban, a britt biblia-társaság kiadásában Szent-Pétervárott. Helyesírására nézve ez a kiadás

eltér az előbb érintettektől, a mennyiben — hogy a lívek könynyebben olvashassák — a lett orthographiát követi.

Az említett Máté-evangélium fordítások voltak a nyelvmutatványokon kívül eddigelé mindaz, a mi lív nyelven megjelent.

Legyen szabad ezek után a lívek külső élete s belvilága ismertetésére áttérnem.

*   *

A kurlandi parton a víz mentén külön part-öv húzódik, mely mereven elüt a belvidék jellegétől. Ez a partvidék lágy homokföld, melyben sem agyag, sem egyetlen darab kő nincs. A part-öv helyenként kiszélesedik körülbelül hét kilométernyire is, másutt keskenyebb, nem is egészen két kilométer. A belvidék képződését tekintve, ettől egészen eltérő; van benne agyag is, kő is.

Legközelebb a síma, homokos parthoz egész sor homokhalom van, arra völgy következik, és ezután megint új, az előbbivel egyenközű homokhát. Ezek a partirányú homokhátak (lívül *kāngar*) egy darabig még az ország belseje felé is folytatódnak, köztök pedig ismét partirányú, olykor mérföldnyi széles mocsárövek (lívül *riqā'*) vannak, melyekben a víz mindig megmarad. E *kāngarok* választják el a líveket a lettektől, és e körülménynek köszönhető nyelvök és nemzetiségök fönmaradása a mai napig.

Ilyen az a földterület, melyen a lívek élnek. A lív ember azonban a maga-lakta földnek nem tulajdonosa. Legfőbb bérló, vagy zsellér. Az összes lív falvak két nagy uradalom területén vannak. Három nyugati falu: Lúzs, Piza és Íra (németül Luschen, Pisen, Gross-Irben) Popen uradalomhoz tartoznak, a keleten lévő falvak pedig Dondangen báróság területéhez. Mind a két uradalom fölér egy-egy kisebb fejedelemséggel. Popen területe ugyanis 12, Dondangené pedig 17 négyszög mérföld.

Mint a többi Balti-tenger melléki országok parasztjai, úgy a lívek is jobbágyok valának. Személyes szabadságukat visszakapták 1817-ben, Kurland egyéb lakosaival együtt, de nem adták vissza nekik ugyanekkor földbirtokukat, melyet személyes szabadságukkal együtt vettek volt el tőlök. A földbirtok után folyvást buzgón kíváncsiak is; szüntelen él bennök a remény,

hogy egyszer majd magok lesznek azon homok-halmok uraivá. Mikor falvaikba érkeztünk, mindig megújult köztök az a hír, hogy a csár parancsából jöttünk az ő állapotukat megvizsgálni és nekik földet osztani.

A föld minőségéből megérthető, hogy itt a földművelésnek vajmi kevés hasznót hajtónak kell lennie. Földjeiket a lívek tengeri hínárral trágyázzák, melyet a habok vetnek a partra. Legnagyobb részt a nyári gabnafajokat művelik: árpát, zabot és nyári rozsot. A mire saját termelésök pótlásául szükségök van, többnyire Ösel szigetéről hozzák. Minthogy földjük homokos, a burgonya rendesen jól megterem.

De a lív ember igazi termőföldje a tenger.

Fuss te hajó, siess hajó,
Tengerünkben nincs fatő,
Az a földlakók földjén nő,
Hol az ekét töri a földlakó!

Így dalol a lív anya, midőn fiának bölcsőjét ringatja. A tengeren, csónakon, vagy hajón ringatódzás a legkedvesebb dolog a lív emberre nézve.

Mikor a tenger nyugodt, minden munkabíró ember hálóval a halászathoz lát. Leggyakoribb zsákmányuk a félszeg-úszó és a héring, a mely nekik általános mellék-ételök és egyúttal kereskedelmi cikkek. Gyakran járnak megrakodva hallal és máskülönben is adás-vevés végett Rigában és Szent-Péter-várott, sőt elvitorláznak Finn-, Svéd- és Poroszországba is. Derék, bátor hajósok ezek a «halászeimberek».

A méhészetet előbb nagyban űzhették, de most már hanyatlóban van. A marhatartást a lívek nagyon kis mértékben űzik. Dondangen területén leginkább kecskéket tartanak, de ezek az állatok a popeni uradalomból szigorúan ki vannak tiltva.

Minthogy a lívek fő életmódjának jövedelmezősége évről-évre apad, ennek következtében vagyonságuk egyáltalában meglehetősen csekély. Vannak köztök módosabbak is, a kik vállalkozó hajlamukkal tisztességes vagyonságra tettek szert, hajók és tutajok tulajdonosai stb. A kereskedést és a tengeri járatokat a lív ember kedvteléssel űzi, de a testi munkára nehézkos. Hozzájárul még, hogy minden templomnak szomszéd-

ságában korcsma van, a hol sört és pálinkát mérnek, ünnepeken is mindjárt az isteni tisztelet után, és a hol sokszor a hét-fők és különösen a téli napok eltelnek; s így érthető, hogy sok házában a szükség is beköszönt.

A lív házak általában falukká csoportosúlnak, melyek mind a tenger partján épültek, legtöbbször azonban a parti dombsorok mögé, úgy hogy ezek a falut egészen elfödik a part mentében haladó elöl.

A lívek lakóházai nem valami fényesek. Épület-alapjuk nincs. Az első gerendák szolgálnak alap gyanánt. Kőhöz jutni ott, a mint már fentebb megemlítettem, nehéz is. A tető keskeny deszkákból áll; újabb épületeken zsindelyes tetőket is látni. A lakóház körül vannak a melléképületek és rendesen valami kis kert. Ha belépünk a ház pitvarába, legelőször is a «kályha-elő»-t látjuk, a hol a kemence szája van, a hol főznek, kenyeret sütnék és a honnan a szobát fűtik. A kályha benyúlik a falakon keresztül a szobába s ott meglehetősen nagy helyet foglal el, de a fűtés mindig kívülről történik. Vacsorátájt lépve a lív szobába. a ház népét több asztal mellett falatozva találjuk. Az asztalon kívül a bútortárat székek és ágyak teszik, főképen az utóbbiak elég számmal. De sűrű is a lív szoba lakossága. Egy lív szobában átlag tíz embernél több lakik és a háznép mindig több családból áll. A ház gyakran három, néha öt szobát is foglal magában, mind egyenlően népest; üresen álló vendégszobákat, milyenek a legszegényebb finn ember házában is vannak, itt hiába keresnénk. Nagyobb építkezéseket az uraság egyáltalában nem enged meg. Nem is csoda, hogy a lív embernek nincs különösebb kedve az építkezésre; mert hisz annak majdnem biztos következménye a bérösszeg fölruktatása lenne, s azonkívül az épületek végre is csak az uraságra maradnának. Az épületek közül említhetők a hálótartó kunyhók, melyek a partra vannak építve s a pajták, melyek nyáron a leányok lakó- és hálóhelyiségei s menyekzők alkalmával a menyasszony szobái. Majdnem minden lív lakás mellett fürdőház is van, mert a gőzfürdőt a lívek úgy, mint a finnek is, nagyon szeretik és hetenként egyszer élnek vele.

Ruházatukról semmi különöst nem lehet mondani. A nemzeti viselet köztök már majdnem teljesen kiment a divatból. Lábbelijök nyáron a sajátságos, úgynevezett *pasta'l*, mely egy darab bőrből áll és csupán az újjakat fűdi be. Azonkívül

használnak fűzfa-héjból font papucs-forma cipőket is. Néhány öreg asszony őrzi még «hármás fejkötőjét», melyet az előtt a férjes nők ünnepnapokon viseltek. Gyéren látható még egy pár asszonyon a *gungaserk* is; ez rövid fekete szoknya, melynek alsó szélén három-négy széles, piros csík van. Egy-két asszony még az úgynevezett *kírtannal*, vagyis fehér, hosszú és keskeny váll-takaróval jelenik meg a templomban.

Testalkatukra nézve a lívek többnyire természetesek. A gyermekek közt gyakoribb a szőke, a felnőttek közt kevésbbé. Csinos arcokat nem egyszer lehet látni, különösen a «szép» nemben. Táncz közben mind a két nem ügyességet és bizonyos kecsességet is mutat. Egyáltalában a lívek jobb tánczosok hírében állanak, mint az idomtalan lettek.

A lív embert lelki jelleménél fogva bátornak, elhatározottnak, szemérmesnek, nyereségvágyónak, haragban engesztelhetetlennek írják le. Általában véve a lívek jó tehetségű emberek; határozottan azt tartják rólok, hogy természeti adományaikra nézve fölülműlják a letteket. Az ivásra és tönkrement hajók kifosztására való hajlam természetök árnyoldalaként említendő.

Vallásukra nézve a lívek nagyrészt lutheránusok. Már hatszáz évvel ezelőtt a német lovagrend tüzzel-vassal térítette őket a keresztyénségre s a németek által az evangélikus vallás is elterjedt köztök. De újabb idő óta vannak nem-lutheránus lívek is. Már néhány évtized óta találkoznak köztök baptisták. Az orosz hitre való áttérés nagy számmal fordult elő abban az időben, mikor az orosz propaganda itt is lábrakapott: a popeni uradalomban csak 20—30 eset történt ugyan, de a dondangéniben néhány száz a lívek között is. Az áttérés jutalmául, a mint mondják, mindenféle földi javakkal kecségtették őket, a nélkül azonban, hogy az ígéreteket beváltották volna. Most már akadnak ugyan olyanok, a kik ennél fogva régi vallásukra vissza óhajtanának térni, de ezt meg az orosz törvény nem engedi meg.

Az iskoláztatás kényszere itt is három éven át a téli időszakra terjed. Különbön a lívek már előbb sem voltak teljesen tudatlanok; iskoláik régen vannak, és a lutheránus papok a nép művelődésére gondot fordítottak, úgy hogy bizonyosan nem találni lívét, ki olvasni ne tudna. S az olvasni tudás itt többet jelent mint másutt, mert itt idegen nyelven kell olvasni, a

melynek rendkívül rossz a helyesírása. A lív nyelv sohasem volt az egyház és iskola nyelve. A mit a lívek tanulnak, lettül tanulják. Papjaik és a tanítók egy szót sem tudnak lívül. Az egyetlen könyv, a mely kezökön valaha megfordult, a britt biblia-társaság kiadta Máté evangéliuma, melyet ez a társaság terjesztett el köztök. De használata ennek sem valami sűrű, mert egyrészt a lívek az ő lett nyelvű iskoláikban nem szerezhetik meg saját nyelvök olvasásának gyakorlatát és másfelől a könyv lett helyesírása kevéssé illik a lív nyelvre, a minthogy az már a lett nyelvben is rossz.

Az egyház és iskola útján, valamint a lettekkel való érintkezés következtében tehát minden lív már gyermekkorában megtanul lettül. A lív nyelv rendesen az első, melylyel élnek; de vannak a szülők közt, kik gyermekeikkel lettül beszélnek, hogy jókor megismertessék őket az egyházi és iskolai nyelvvel. Így történik ez kivált oly családokban, a hol a szülők egyike lett. Vegyes házasság azonban az utolsó évekig nagyon gyéren fordult elő.

Az a sűrű érintkezés, mely a lívek és az átellenben lévő Ösel sziget észt lakosai közt folyt, eszközle, hogy majdnem minden lív férfi ért észtül, sőt némileg beszél is. Az orosz nyelvet értők száma nagyon csekély.

Ily körülmények közt föltehető volna, hogy lív nemzeti öntudatról egyáltalában szó sem lehet. Habár meg kell vallani, hogy az a többségnél csakugyan gyöngé, mindazonáltal nem hiányzik teljesen. A parti ember általában véve különbnek szereti magát tartani a «földlakó»-nál — így nevezi a lettet — és kétségtelen, hogy fölül is múlja őt bátorságban, tapasztalatban, nyelvtudásban, egy szóval szellemi képesség dolgában. Sok lív ember fejezte ki megütközését azon, hogy nyelvet a lettek «ló-nyelv»-nek csúfolják. Gyakran hallottam őket szomorúan nyilatkozni a fölött, hogy a lív nyelv oly kevéssé van művelve, s kértek engem, igyekezzem arra, hogy a lív legyen az iskolai oktatás nyelve. Mikor hozzájok érkeztünk, nagy örömet keltett közöttök az az álhir, mintha a mi célunk volna egyházi és iskolai könyvek előkészítése lívek számára. Egy lív nő igen rossz kedvűleg mondta nekem, hogy a tanító megtiltotta gyermekeinek egymás közt a lív nyelv használatát, pedig hozzátette, a lív gyermekekre nézve is az anyanyelv a legkedvesebb. Olyanok is találkoznak köztök, kik a lív nyelvnek és

népnek fönmaradásában bíznak és beszédjökben is kerülik a lett kölesönszavakat.

A lív népélet szellemi nyilvánulásának módjai, a lív nyelv és folklore ily viszonyok közt természetesen nem maradhattak meg tisztán, de mind a mellett — sőt egyrészt épen azért — a nyomozó számára külön érdekel bírnak.

A lív nyelv, mint ismeretes, a finn nyelv legközelebbi rokonai közé tartozik. Csupán attól függ, hogy mit értünk a «dialektus» meg a «nyelv» szókon, hogy kívánjuk-e a livet a köz-finn nyelv dialektusának nevezni, a mely esetben egyéb dialektusok az észt, a vepszä, a vót, a szuomi stb.; vagy pedig külön nyelvnek, midön azt az említett más nyelvekkel testvérnek és velök szorosabb egységben állónak kell tekintenünk.

A köz-finn nyelv összes dialektusai közül a lív az, mely leginkább eltávozott a köz-finn alapnyelvtől. Hangfejlődésének jelenségei már magokban is elégségesek volnának a nyelv alakjának megváltoztatására. De hozzájárulván ehhez még az analógia nagy szerepe s a lett nyelv hatalmas befolyása is, könnyen belátható, hogy a finn ember teljességgel nem értheti meg a lív nyelvet.

Egyébiránt a végbement változások következtében az «agglutináló nyelv» nevezet legkevésbé sem illik a lív nyelvre. Az olyan példák, mint nom. *läps* (finn *lapsi*), gen. *laps* (finn *lapsen*), nom. *kël* (finn *kieli*), gen. *kiël*, melyekben a tö és rag egymástól elválaszthatatlanok, mutatják, hogy itt nem agglutináló nyelvvel vagy «rossz mozaikkal» van dolgunk.

Ha mindent föl akarnék sorolni, a mi a lív nyelv hangfejlődésében és analógia-képzésében nyelvészeti szempontból érdekes, egész lív grammatikát kellene előadnom. Ezzel azonban nem akarok a tisztelt hallgatóságnak terhére lenni, hanem szorítkozom csupán egyes körülményekre, melyek némely általános kérdések tekintetében a nyelv természetének, fejlődésének és kihalásának jelenségeit megvilágítják.

Kérdés tárgya volt, miképen hatják át a hangtörvények a nyelvet, vajon általában egyszerre történik-e ez meg, vagy föl kell tenni, hogy bizonyos keveredési idő van a réginek és újnak érvényesülése között. Erre a lív nyelv meglehetősen biztos feleletet ad. A lív nyelvben épen most folyik az a változás, mely egészen el fogja pusztítani az *ü* és *ö* labiazált palatalis magán-

hangzókat. Az öregebbeknél még tisztán hallani az *ü* és *ö* hangzókat, habár jóval gyöngébb labializással ejtik, mint a megfelelő mély *u* és *o* vokálisokat. A középkorúak az *ü* és *ö* helyett sajátságos, rendkívül gyengén labiazált vokálisokat ejtenek, melyek a szokatlan fülre nézve csupán *i*- vagy *e*-nek hangzanak. A fiatalabbaknál pedig ezek helyett már tiszta *i* és *e* hangzókat hallani.

Más pontok is vannak, melyekben az öregebbek nyelve régibb fokon áll, mint a fiatalabbaké. Így például észrevehető, hogy a fiatalabbak a hosszú *ā* hangzót erősebben labializálják, mint az öregebbek.

Nyilvánvaló tehát, hogy a változás nem terjed ki egyszerre az egész területre, hanem lassanként megy végbe a különböző életkorokon át.

Érdekes a hangtörvények terjedését nemcsak az életkor, hanem a földrajzi terület szempontjából is követni. Az *ü*- és *ö*-nek említett *i* és *e* irányú változása a lív nyelv egész területén megvan, de igen érdekes, hogy annál magasabb korban mutatkozik, minél közelebb megyünk kelet felé. A legnyugatibb nyelvjárás területén csak az egészen fiataloknál lehet az *ü* és *ö* helyett *i* és *e* hangzót hallani; minél keletebbre jövünk, annál öregebbeknél. Domesnäsben már a legöregebbek sem ejtenek mást, mint alig észrevehetően labializált *ü*-t, *ö*-t. Hasonlóképpen nagyobbodik az eredeti *ā* labializálása, minél keletebbre megyünk, úgy hogy Domesnäsben a fiatalabbak szájában már nagyon közel jár az *o*-hoz, míg ellenben a nyugati részen a pizai öregek közt az *ā* labializálása még nagyon csekély.

Látni való tehát, hogy a hangváltozások általában véve keletről indultak ki, a hol már az öregebbeknél a változott hangokat halljuk, és úgy terjedtek nyugat felé. A keleti dialektus területe nagyobb is, mint a nyugatié.

Úgy látszik, általában az a hangtörvények menete, hogy egyrészt a fiatalabbak különböző módon reprodukálják ama hangokat, melyeket az öregektől hallanak, és másrészt, hogy a hangtani sajátságok átmennek egyik dialektus területéről a másikra, a hol arra a föltételek megvannak. Ugyanezt az eltérést a fiatalabbak és öregebbek beszédje közt, a hangbeli sajátságoknak ezt a bizonyos irányú elterjedését másutt is észleltem, a hol alkalmam volt az élő népnyelvet hallani. De sehol sem tűnt ez ki oly világosan, sehol sem volt ez a különbség

egyes, ugyanazon falubeli egyének beszédében annyira föltűnő, mint a líveknel. És ennek bizonyára külső oka is van, mely a hangváltozás menetét sietteti az a körülmény, hogy minden liv ember anyanyelvén kívül lettül is beszél.

Talán nem részesült eddigelé mindig kellő figyelemben az a körülmény, hogy hasonló hangtani sajátságok sokszor előfordúlnak ugyanazon a földrajzi területen oly nyelvekben, melyek egészen különböző nyelvesoportokba tartoznak. Világos, hogy ennek a jelenségnek magyarázatát nem lehet éghajlati hatásokban keresni, hanem az ilyen sajátságok közvetítői a két-nyelvű emberek; mert megjegyzendő, hogy a több nyelvet beszélők legnagyobb része mindegyik nyelvben csak egy és ugyanazon fonetikával él.

A mi a liv nyelvet illeti, biztosra vehető, hogy az *ü* és *ö* hangok *i* és *e* irányú változása a lett nyelv befolyásának eredménye, minthogy a lett nyelvben ezek a hangzók nincsenek meg, s a lett ember, ha németül beszél is, *ü* és *ö* helyett *i*-t és *e*-t mond. A lett nyelv valószínűleg siettette ennek a hangtörvénynek érvényesülését, úgy hogy ez már egy generációban végbemehetett.

De van a liv nyelvnek egy másik hangtani sajátsága is, mely a nyelvtörténet szempontjából még sokkal fontosabb, és ez a hangejtés kétfélesége, tudniillik az *eleredő* és a *megakadó* ejtés (német műszóval: „geschliffener” és „gestossener Ton”) megkülönböztetése. Annak, ki nem beszél olyan nyelvet, a melyben ez a különbség megvan, csaknem lehetetlen is azt észrevennie, mert közönséges fülre nézve majdnem azonos a benyomás, akár egyfolytában történik a zöngé képződése, akár pedig, mint a megakadó ejtésű hangoknál, záródnak a hangszalagok rezgés közben. A megakadó hangejtés nem magyarázható egyébként, mint egy másféle, korábbi hangsúly-nem tükrözőjének.

Nagyon érdekesek eme sajátság földrajzi elterjedésének viszonyai. Legelőször a lett nyelvben találjuk, hol egy régiebb, a litván nyelvben még most is meglevő hangsúly-nemet képvisel és valószínűleg a lett nyelv útján jutott a liv nyelvbe is. De még ezzel nincs vége: dívik a kurlandi német dialektusban, s észrevehető minden művelt született kurlandinak német beszédjében is, a mely különben hochdeutsch. A plattdeutsch nyelv sajátsága ebben a tekintetben még nincsen kellőképen

földerítve, de bizonyos, hogy ott is, ha nem is ugyanazon, de mindenesetre hasonló hangsúly-viszony áll fenn. Hozzájárul még ezekhez a dán nyelv, a hol egész biztosan ugyanez a hangejtési különbség uralkodik, és a hol az régiebb, a svéd nyelvben még meglevő, magassági hangsúly-viszonynak felel meg. Így tehát a hangtani sajátágnak területe Közép-Európának egész éjszaki része, a félszigetekkel együtt.

Eddig olyan hangmódosulásokról szoltunk, melyeket a két nyelv közti érintkezés idéz elő. De a lív nyelvben az idegen nyelvnek oly óriási hatását észleljük, melynek következménye az, hogy az idegen anyag a nyelvet lassanként egészen előzönlí és a nyelvnek kihalását okozza.

A nyelvanyagnak az a része, a mely legkönnyebben megy át kölcsönkép egyik nyelvből a másikba, a szókincs. Kivéve azon kevés számú al-német szót, melyek közvetlenül jutottak a lívbe, mind azok a szók, melyeket a lív nyelv az ő külön életében kölcsön vett, kizárólag a lettből, vagy lett közvetítés útján kerültek a lív nyelvbe. Ha meggondoljuk, hogy a lívek már évszázadok óta érintkeznek a lettekkel, hogy egyházi, iskolai, irodalmi nyelvök mindig a lett volt, és hogy minden lív ember lettül is beszél: könnyen megfogható, hogy a lív szókincs az életnek minden ágát illető lett szóanyaggal van tele. Mondhatjuk, hogy körülbelül fele a lív szókészletnek lett eredetű.

A szókincs után bizonyára a szólásmódok és mondattani sajátások találják meg leghamarább az utat egyik nyelvből a másikba, és pedig szintén a két nyelvet beszélők közvetítésével. Rendkívül nagy a lett nyelv hatása a lív nyelv mondatszerkezetére. Találunk már például lett praepositiókat is a lív casusok támogatói gyanánt, ezenkívül lett kötőszókat (például *un* = és, *bet* = de stb.).

Legutolsó sorban fogad el idegen anyagot az alaktan. De van az alaktannak egy része, mely a többinél vendégszeretőbb, tudniillik a szóalkotás összetétel és képzők által.

A köz-finn nyelvben eredetileg nem voltak összetett igék. Minthogy a lív nyelv egész sereg lett praefixumos igét vett kölcsön, melyekben az igekötőnek külön funkcióját érezték, elkezdtek azokat eredeti igékkel is összekötni, és most már minden lív ige kaphat egy lett igekötőt, a mely az értelem módosítására szolgál.

S ugyanazon a módon, mint a praefixumok kölcsönvétele,

történik a képzőké is. A mint egyszer bizonyos számú szót kölcsön vesznek, a melyekben az idegen képzők jelentését érzik, a képzőt analogia útján az eredeti tökhöz is hozzáragasztják. Így jelesen olyan képzők is, mint a lett *īgs*, hozzájárulnak a lív tökhöz, például *āndig* adakozó (*āndab* adok). Tulajdonképeni ragok átvétele általában nem lehetséges. De mégis van a lett nyelvben egy casus, mely a lív alakokat befolyásolta, tudniillik a nominativusi alak. A lett nyelv nominativusi ragjának, *s*-nek a hatása az, hogy *s* vagy *z* olyan esetekben is föllép a lív nominativusban, mikor eredetileg ott semmi keresete nem volt (például *kāinal* vagy *kāinalēz* hónal).

Ellenben nincs rá példa, hogy más idegen ragok, melyek a finn nyelv szempontjából is viszonyítást fejeznek ki, a nyelvbe behatoltak volna.

A lív nyelv tiszta képet nyújt arról, hogyan hal ki valamely nyelv természetes halállal, kényszerítő eszközök nélkül. Lassanként, egymásután feledésbe mennek az eredeti szók és helyökbé lépnek az idegen kölcsönszók. A mondat szerkezet az idegen minta szerint módosul, az idegen hatás kiterjed az alakokra és hangokra is. Ha pedig ez évek során át rendszeresen foly, már nem nagy ugrás kell a nyelvnek tökéletes elfelejtésére, az életből a halálba.

*   *

A mily rendkívüli volt a lettség befolyása a lív nyelvre, szintoly hatalmas volt az a lív folklóre-ra.

A nemzeti élet gyöngülésének egyik jele a népdal elnémulása. Elfelejtve saját dalait, a lív ember lettül dalolja el örömét, búját. Csaknem az egyedüli hely, hol a lív dal még megmaradt, az, a mely mindenütt kútfeje és végső menedéke a nemzetiségnek: az otthon. Gyermeké bölcsője mellett a lív anya még saját nyelvén dalol. Új csónakról zeng neki, a melyet atyja készít, s melyhez anyja szövö a vitorlát; csónakról, melyen az éjszaki széllel szembe lehet szállni. Vagy az anyaeget kéri, hogy szerezzen gyermekének álmot, át a szobán, át a benyilón, át a meleg kályhán, a bölcső feje-alja fölött, úgy, hogy a macska meg ne lássa és az anya-eget meg ne ölje. Elmondja, hogy az orosz kutya, a borzas eb hogyan szerzett a gyermek húgocskájának koszorúköttöt, kis öcscsének pedig hárfahúrt.

Ilyenfélék ezek a dalok mind, nagyobb költői becs nélkül.

A nyájör az erdőben, mikor unalmas napjának végét várja, így énekel:

Tisztúlj, tisztúlj, kedves napom,
Mint a patak vize tisztúl,
Fordúlj, fordúlj, kedves napom,
Mint a tyúk tojása fordúl,
Vége már a kenyeremnek,
Vége már a czipellőmnek.

A fiatal leány az anyját okozza, hogy ő szolgáló, mivel az anyja már a böcső mellett azt dalolta neki, hogy «alugyál te szolgálégény menyasszonya». Egy másik meg büszkén mondja, hogy biz' ő nem megy szolgálégényhez; neki már kiskorában kezében volt a szolgálégény gyűrűje; de ő most azt a folyóba akarja vetni. «Inkább ragyogjon a folyó fenekén, mint az én én újjamon» — úgymond.

Legyen elég ez a néhány szó a lív dalok tartalmáról. A mi az alakot illeti, első helyen az említendő, hogy többnyire csak töredékeket kaphatni, jobbára négysorosakat. A versmérték a régibb dalokban nagyjából négy trochæus, a *Kalevala* versmértékéhez hasonló. Sokszor minden második sor megrövidül, úgy, hogy az utolsó láb katalektikus, vagyis a sor csak három lábból áll. Olyan szabályszerűség, mint a *Kalevalában*, itt egyáltalában nem létezik. Kivált az újabb dalokban, melyek nem erre a versmértékre mennek, a mértékalkotás gyakran oly szabad, hogy bajos a mérték alapját kivenni.

Dalokat már csak az öregektől lehet szerezni. A fiatalok vagy épenséggel nem, vagy rosszul tudják azokat. A pizai öreg Prinz, az én első nyelvmesterem, egy kis műköltészetet is megkísértett lív nyelven. Lefordított rímekben bizonyos dalt Napoleonnól, az úgynevezett *Kutschkeliedet*, mely egy német gúnyíratban több nyelvre fordítva megvan. Azonkívül rimes alakba öltöztetett egy éneket, mely atyjának szerzeménye volt. Ezekben a nyelv egészen jól folyik; a lív nyelv csiszolt alakjai elég jól bele illenek a költői mezbe.

Elbeszélő költészetről ezekben a daltöredékekben természetesen szó sem lehet. Ellenben kaphatók még elég számmal prózai darabok, mesék, melyeket a lív ember a lett *passaka*

szóval nevez. Kétségtelen, hogy azok között, melyeket ezen az úton gyűjtöttünk, tetemes nagy a lettektől kapott és lettből fordított darabok száma. A mese egyáltalában egyik néptől a másikhoz vándorló csereczikk, annyival inkább itt, hol ezt a nyelvtudásbeli viszonyok is annyira elősegítik.

Az általános mesetárgyak, melyeket egyéb népeknél ismerünk, itt is föltalálhatók. Itt is szól a mese a három fiútestvér-ről, kik közül kettő okosabb, egy pedig ostoba, s az utóbbi mégis feleségül kapja a királykisasszonyt. Úgy szintén beszélnek a királyleányról, kit valaki az ördög kezéből kiszabadít. Ismeretes az a finneknél szintén meglévő mesetárgy is, mely arról a fiúról szól, a kiről születésekor megjósolják, hogy a királynak veje lesz és kit a király az ördöghöz küld tanácsért. El van terjedve az ördögről és szolgájáról szóló mesekör is, mely sok pontban megegyez a rokon tárgyú finn mesékkel, csak hogy itt a szolgát nem «Matti»-nak hívják, mint a finneknél, hanem «Ants»-nak (= német Hans). Az állatmeséknek nincs valami nagy divatja. Beszélnek állatokká vált emberek-ről, és még ma is hiszik, hogy vannak állatokká válható emberek. Különben az állatok az emberekkel együtt lépnek föl cselekvőleg s nekik segítyt nyújtva, de ritkán szerepelnek csupán magok közt. Nagyon kedvelik azt a mesét, melyben az állatok rablókat fíznak ki tanyájokról. Néhány rókaacsínyt is mondottak el nekünk. Ezekben másik szereplőül, kit a róka rászed, nem mint az éjszaki népeknél a medve, hanem a farkas jelenik meg.

Említsük még curiosum kedvéért, hogy itt is találkozunk avval a széles körben ismert mesével, mely szerint az ördögnek szemét kisütik, juhát megölik, és az ő megvakítója egy juhnak bőrében menekül, ugyanazon mese, melyet az *Odysseából* ismerünk Odysseus- és Polyphemosról és a mely különben a finneknél és lappoknál is megvan.

Mythologiai tárgyú mesék nem fordulnak elő. Egy mesében *Jumā'l* (Isten) és *Pitki* (a villámló) vannak lakodalmi vendégekül meghíva. De általában véve a pogánykori emlékek egészen elmosódtak.

A lív népköltés egyéb termékeiről: közmondásokról, találós mesekről, melyek közt néhány mértelmes alakú is van — e helyütt még kevesebbet kell mondanom. Ezeknek gyűjtése, különösen a közmondásoké, nehezebb is, azért belőlök aránylag kisebb gyűjteménnyel be kellett érünk. Bizonyos, hogy köz-

tök is sok a lettből való; erről azon csekély hasonlítások után is meggyőződtem, melyeket tenni eddig alkalmam volt.

Egy ízben a domesnäsi félsziget partján egy fiatal liv emberrel beszélgettünk arról a keskeny partszegélyről, melyet ő hazájának nevez; arról a csekély számú népről, melynek tagjai közé számítja ő magát; arról a nyelvről, mely neki anyanyelve. Mikor arra került a szó, hogy ezt a nyelvet végromlás fenyegeti, ő lelkesülten mondta: «Nem, a partlakók nyelve nem vész el. Ameddig ez a kuolkai félsziget és ezek a parti halmok — s itt kezével rájuk mutatott — megmaradnak helyökön, addig a liv nyelv is megmarad!»

De mi, tekintetes Akademia, nem osztozhatunk ebben az optimista fölfogásban. A lettségbe való beolvadás, s ezzel a halál, egészen biztosan előttök áll a líveknek. Hogy azután a lettség ott a szláv tenger határán megőrizheti-e a maga nemzeti-ségét, ez más kérdés. De nekünk kötelességünk, hogy igyekezzünk, a míg nem késő, a tudomány számára megmenteni mind azt, a mi még megmenthető.

SETÄLÄ EMIL.

A KEGYURASÁGRÓL.

Az italmérési jog megszüntetése után, a csak alárendelt jelentőséggel bíró rév-, vám-, piac- és vásárjogon kívül a kegyúri viszonyokkal kapcsolatos jogok és kötelezettségek képezik immár vagyonszerjogunkban az egyetlen hűbéri jellegű maradványt.

Azt hisszük, határozottsággal lehet mondani, hogy az átalakult viszonyok közt ez egyetlen maradvány sem fog sokáig változatlanul megmaradhatni.

A törvényhozásnak előbb-utóbb foglalkozni kell vele. Ideje, hogy a közvélemény ezt már most tegye.

Ez jutott eszünkbe, a midőn Timon Ákosnak *A városi kegyuraság Magyarországon* *) című új munkáját megpillantottuk. És ez volt egyszerűen az indító ok arra, hogy azt e folyóiratban ismertetjük.

A mű négy fejezetre oszlik.

Az *első* fejezet a városi kegyuraság eredetét tárgyalja.

Történeti alapon kifejtve látjuk benne, hogy a városi — valamint a magán kegyuraság is — a legfőbb kegyúri jogban, ez pedig II. Sylvester pápának Szent-Istvánhoz intézett egyik bullájában bírja forrását.

A városok, épen úgy, mint az egyesek, e jogot a királytól — mint legfőbb kegyúrtól — kiváltság útján kapták. S így e kiváltság képezné a városi kegyuraság tulajdonképi alapját.

---

*) *A városi kegyuraság Magyarországon*. Jogtörténeti tanulmányok, levéltári nyomozások alapján írta Timon Ákos, jogtudor, képesített egyetemi magántanár, a győri királyi jogakadémián a jogtörténet és egyházjog nyilvános tanára. Buda-Pest, Pallas, irodalmi részvénytársaság, 1889. Ára 1 frt 60 kr.

Az, hogy a régi szabad királyi városok — épen úgy mint az egyesek is — legtöbbször saját vagyonukból alapították és tartották fenn évszázadokon át a kegyuraságuk alatt álló plebániát, szerző szerint, hazánkban még nem szolgáltatna nekik jogalapot arra, hogy a plebánia fölött kegyúri jogokat s különösen a lelkész bemutatásának jogát gyakorolhassák. E jogot a szerző által fejtegetett régi magyar jog elvei szerint csak is a királyi kiváltság adhatja meg nekik.

A mű második fejezete a kegyúri viszony körül főnforgó egyik legvitásabb kérdéssel, jelesül azzal foglalkozik, vajon akkor, ha a kegyúri kötelezettséggel terhelt ingatlan nem-katholikus birtokos kezére jut, gyakorolhatja-e az a kegyúri terhek ellenértéke fejében a lelkész bemutatásának jogát?

Szerzőnknel e kérdés — miután ő csak a városi kegyuraságot akarja fejtegetni — akkép hangzik, hogy a kegyúri terheket viselő városoknál a városi képviselőnek nem-katholikus tagjai részt vehetnek-e a lelkész választásában?

Válasza az, hogy e választás megejtésére a városi képviselőnek csupán katolikus tagjai vannak hivatva.

Kétségtelennek mondható, hogy az az elv, a mit e válasz kifejez, hogy tudniillik nem-katholikusoknak katolikus egyházi hivatal betöltésénél befolyást engedni nem szabad, minálunk a kérdés végleges rendezésénél legalább a városokra vonatkozólag, érvényre fog emelkedni.

Csak egy futó pillantást kell vetnünk a katolikus egyház történetére és dogmáira, s könnyen tisztába jövünk azzal, hogy a római katolikus egyház soha sem nyugodhatnék meg abban, hogy az ő lelkészei alkalmazásánál — e par excellence egyházi belügynél — Luther és Calvin tanainak követői avagy épen a zsidók gyakorolhassanak befolyást.

Nincs elfogadható ok annak föltevésére, hogy a magyar törvényhozás — a mely 1868-ban a bevett vallásfelekezetek viszonzásáról szóló törvényt szabadelvű, de azért a főnálló jogok és a történeten alapuló igények iránt tiszteletet tanúsító szellemben megalkotta, s a mely törvényhozás azóta mindig e törvény szellemében viselkedett és járt el, ne akarná e kérdést is ugyan e szellemben akkép eldönteni, hogy a katolikus egyháznak és különösen ez egyház nagyjainak, az állam érdekében is kívánatos megnyugvása biztosítva legyen.

Ebben, vagyis a magyar törvényhozásnak felekezeti

ügyekben mindenkor tanusított engedékenységre kész politikai tapintatában rejlik, nézetünk szerint, főfő biztosítéka, de egy-szersmind alapja is annak, hogy a fölvetett kérdés a jelölt irányban fog megoldatni.

Timon e mozzanatot nem csak hogy nem fejtegeti, de nem is érinti. Ő szorosan és kizárólag a jogtörténeti fejlődésre és egyházjogi tételekre alapítja következtetését.

Érvelésének lényege az, hogy az imént vázolt jogtörténeti fejlődés, valamint a jelesebb modern egyházjogászok egybe-hangzó tanítása kétségtelenné teszi, hogy «a kegyuraság belső lényegét vagyis jogi természetét tekintve, az egyház részéről adott kedvezménynek tekintendő, a melynek szabályozása elvi-leg az egyházi hatalom körébe esik».

Az egyházi hatalom — legalább a jogképesség megítélé-sénél — a kánoni jog szabályaihoz való szigorú ragaszkodást kívánja; e szabályok pedig, szerző szerint, a nem-katholikuso-kat a kegyúri jogok gyakorlásából föltétlenül kizárják.

E tétel levezetése után szerző természetesen nem zárkóz-hatott el azon kérdés fejtegetése elől, hogy ha az állam — a római katolikus egyházi jog szabványait tartva szem előtt — nem-katholikus polgárait a kegyúri jogok gyakorlásából kizárja, követelheti-e tőlök, hogy az e jogokkal kapcsolatos kegyúri ter-heket viseljék?

E kérdésnek szerző álláspontjából való megoldását — legalább a mi szerény nézetünk szerint — szerfölött megnehe-zíti az, hogy a kánoni törvénytár e jogokat és terheket ide vo-natkozó összes szabályaiban összetartozóknak és egymástól elválaszthatatlanoknak tünteti föl.

E szabályok szerint ugyanis e jog mindig azé, a ki a ter-heket viseli. Ha a tulajdonos ingatlanát eladja, elcseréli vagy elajándékozza, a kegyúri jog az ingatlanon nyugró kegyúri terhekkal együtt az új tulajdonosra száll át. E szabály a kánoni jogban oly határozott, hogy még hosszú időre kötött haszon-berleti szerződéseknél is alkalmazást talál, föltéve, hogy a ha-szonberlő az ingatlannal járó minden teher viselését elvállalta.

Ugyan e szabályok szerint a kegyúri jog gyakorlata, leg-alább elvileg, nincs valláshoz kötve; és e jog gyakorlatából csak azok zárják ki, a kik e gyakorlatra a (kánoni) törvények által különösen és kifejezetten képteleneknek nyilvánítottak — «qui in jure specialiter ad id inhabilitati sunt». Ezek pedig

ugyanazok, a kik e szabályok szerint a birtokképessegtől vannak megfosztva: a zsidók, a pogányok, a becstelének stb. Ebben van ratiója és magyarázata azon további kánoni szabálynak, mely szerint még az egyházi átokkal sújtottak sem vesztik el a kegyurasághoz való jogukat, ha csak ez átokkal egyidejűleg a keresztyén hívők közösségéből is ki nem zárattak.

Az eretnekekről és hitszakadárokról — a kiknek gyűjtőneve alá kell protestáns honfitársainkat is sorozni — körülbelül a következőket mondja a kánoni törvenytár:

Az egyházi átokkal sújtottakra vonatkozó idézett szabályok rendelkezéséből az következnek, hogy a szakadárok — ha csak a keresztyén hívők közösségéből külön ki nem zárattak — az őket különben megillető kegyúri jogokat szabadon gyakorolhassák. Hogy ezt tényleg még sem tehetik, annak oka a törvenytár egy másik fejezetében foglalt azon kánonban van, mely szerint az eretnek vagyona az eretnekség büntetéseül, a kincstárra száll — tehát az eretnek vagyonával kapcsolatos kegyúri jog is (*vi cuius bona herediticorum cedunt fisco, consequenter jus patronatus adnexum*). Ma már a hitszakadárok vagyona — akár hogyan szabja is meg ezt a kánonjog — nem koboztatik el a kincstár javára. Következőleg — a kánoni jog szabályainak szoros értelmezése szerint — a kegyúri jogok gyakorlatából sem lehetne őket kizárni. Szerző a nehézséget, melyet e szabályok álláspontjával szemben támasztanak, azon könnyű, de hatályos módszerrel győzi le, hogy e szabályokat nem idézi, hanem helyettök beéri «jeles» modern egyház-jogászoknak e szabályokra vonatkozó véleményével. E tekintélyes egyházjogászoknak az övével teljesen megegyező véleménye és a hazai jog történetéből merített érvek alapján, azután azon fölötté sajátos tételt állítja föl, hogy nálunk az egyházi jog szabályai csupán a kegyúri jog gyakorlására való jogosultság megítélésénél szolgálnak irányadóul, míg a kegyúri terhek viselésében álló kötelezettséget, e jogosultságtól függetlenül, a hazai világi jog szabályai szerint kell elbírálni.

Az egyházi jog szabályai — ha nem is a kánonok, de az említett és a kánonoknál nagyobb tekintélykép föltüntetett egyházjogászok véleménye szerint — föltétlenül kizárják a nem-katholikusokat a kegyúri jogok gyakorlásából; a hazai világi jog szabályai pedig — legalább a mint e szabályokat szerző kifejti — föltétlenül kötelezik őket a kegyúri terhek viselésére.

E szerint, ha a nem-katholikusok jogokat akarnak gyakorolni, a kánonokkal kell előállni, melyek szerint nem jár nekik jog; ha pedig esetleg az e megtagadott jogokkal kapcsolatos terheket nem akarnák viselni, akkor a hazai törvényekre kell velök szemben hivatkozni, melyek szerint e terheket végrehajtás terhe alatt viselni kötelesek.

Ez anomáliának — mert hogy anomalia, azt úgy hisz-
szük, szerző sem fogja kétségbe vonni — Timon a jogtörténet-
ben természetes megfejtését és indokolását látja. Szerinte
ugyanis a kegyuraságra vonatkozó királyi kiváltság — a minék
létjoga a pápai bullában volna — nálunk a városok tekintetében
csupán a kegyúri jognak képezi és képezheti forrását, de nem
egyszersmind az e terhek viselésére vonatkozó kötelezettségnek is.

A városokat terhelő e kötelezettségek ellenértékét ugyanis
szerzőnk nem a kegyúri jogban, hanem — elég különös, de
mértőztassék a művet elolvasni — a nekik azzal ugyancsak ki-
váltság útján egyidejűleg adományozott szabad tulajdoni jogban,
úgy szintén az átengedett kisebb királyi haszonvételi jogokban
találja. Ez utóbb említett jogok a hazai világi jog szabályai sze-
rint lévén elbírálandók: természetes, hogy okoskodása szerint
ugyane szabályok szerint kell elbírálni az ellenértékeket képező
kegyúri terheket is. Nézetünk szerint ez érvelés nem csak kü-
lönös és merész, de olyan, hogy a jogászai érzék — mely okát ke-
resi annak, hogy a dolog természete szerint összetartozók miért
választattak el — sehogysem fogadhatja megnyugvással.

Tény azonban az, hogy nem egy alaki érv van, mely
szerző e fölfogásának az alaposság és helyesség látszatát adja.
Mindenek előtt tény, hogy a múlt század végeig soha sem tör-
tént, hogy egy nem-katholikus magán kegyúr a kormány helyeslő
hozzájárulásával kegyúri jogot gyakorolt volna. És tény az is,
hogy csak a protestánsok és a görög nem egyesültek egyházi jog-
állását biztosító 1790—91-ik évi törvények megalkotása után
kezdtek a kormány székek elé kerülni oly esetek, hogy a városi
képviseletnek nem-katholikus tagjai is részt akartak venni a
kegyúri plebánia lelkészének választásában. Ezt azonban a kir.
kanczellária, sőt utóbb egy-két esetben az annak nyomdokain ha-
ladó minisztérium is meggátolta azzal, hogy — legalább szerző
által idézett minden ily vitás esetben — ezután is a régi viszonyok
által teremtettt gyakorlatnak megfelelően, vagyis úgy döntött,
hogy a városi képviselet nem-katholikus tagjainak az ily vá-

lasztásban való részvételre joguk nincs. Ebben áll a folytonos és zavartalan jogtörténeti fejlődés, aminek alapján szerző közjogi tételként mondja ki, hogy nálunk a város kegyúri jogainak gyakorlására a törvényhatósági bizottság vagy a városi képviselőlet katolikus tagjainak összessége illetékes.

Szerző e közjogi tételére utóbb lesz alkalmunk a magyar közjog szempontjából észrevételünket megtenni.

Itt csupán azon szerény véleményünknek adunk kifejezést, hogy ha szerző azt akarta, hogy a jogtörténetre alapított e tanulmánya nem csupán a hivatalos katolikus egyházi fölfogás túlzó szóvivőinek szemében legyen igazán értékes: talán célirányos és helyén való lett volna e fejtegetések alkalmával azon körülményről is említést tenni, hogy a helytartó tanács idejében, de az azt megelőző időben is az ily kérdéseknek, valamint minden a katolikus egyházra bár kevésbé közeli vonatkozású ügynek eldöntése — már a polgári kormánysszékek szervezete és ügybeosztása következtében is — úgy szólva kizárólag a katolikus egyháznagyoktól függött.

A *harmadik* fejezet a városok kegyúri terheivel és egy másik közvetlen gyakorlati jelentőséggel bíró vitás kérdéssel, jelesen a népoktatásról, továbbá a bevett felekezetek közötti viszonyosságról szóló törvényeknek azon rendelkezéseivel foglalkozik, a melyek az egyes hitfelekezeteknek adandó községi segély megosztási módjára és mérvére vonatkoznak. E fejezetet is jogtörténeti érvelés tölti be. Az eszmemenet az előbbi fejtegetésekkel azonos alaphól indul ki és következőkben áll:

A városok az ingatlanokra vonatkozó szabad tulajdoni jogot, úgy szintén a királyi kisebb haszonvételi jogokat — a regalékat — a királytól kapták. És ugyancsak tőle, mint a katolikus egyház legfőbb kegyurától, szállott át rájuk az a kötelezettség is, hogy a római katolikus egyházi intézetek anyagi biztonságáról gondoskodjanak. E kötelezettség és ez adott jogosítványok együtt jártak. A város úgy szólva azon föltétel mellett jutott e jogosítványok élvezetéhez, hogy e kötelezettséget teljesíteni fogja. A városok nem közadókból befolyó összes jövedelme tehát első sorban is kegyúri terheinek viselésére fordítandó és tulajdonképen csak is az tekinthető a város tiszta jövedelmének, a mi e terhek fedezése után fönmarad.

Félezred év történetének tanúságán fölül nyilvánvalóan fejezi ezt ki az 1799-ik évi október 8-dikán 23,873. szám alatt

hozott helytartótanácsi szabályrendelet, melynek részletes intézkedéseit nem soroljuk ugyan föl e helyen, de constatáljuk, hogy egytől egyig szerző álláspontjának megfelelő intézkedéseket tartalmaznak. E bizonyítékának súlyát szerző oly nagyra tartja, hogy egyenesen a történeti előzmények nem tudásával vádolja azokat, a kik az e tárgyra vonatkozó törvényeket megalkották és értelmezésöket a gyakorlat számára megállapították.

Az egyik ily, «a régibb jogintézmények alapos ismerete nélkül abstract jogelvek alapján» készült törvény a népoktatásról szóló 1868-ik évi XXXVIII. törvényczikk volna, melynek 25. §-a szerint: «Általában nem tekintetnek ezután felekezeti iskoláknak azon tanintézetek, melyek községi vagyonból és jövedelemből a község összes tagjaitól felekezeti különbség nélkül tartatnak fenn. Azon már fennálló felekezeti iskolákra mindazonáltal, melyek eddigelé a község vagyonából tartatnak, szabadságában áll az illető községnek az eddigi gyakorlatot föntartani; de ily esetben a segélyezés a különböző hitfelekezeti iskolák közt igazságos arányban osztandó meg, s egyik hitfelekezet iskolájától sem vonathatik el, míg a többi hitfelekezetek iskolái irányában is meg nem szüntettetnek.»

A törvény e rendelkezését a miniszterium, a városok és a községek az egész országban egyező gyakorlat szerint úgy értelmezik és úgy foganatosítják, hogy a római katolikus iskolák a többi felekezetek iskoláival — a lélekszámot véve alapúl — egyenlő arányban részesítendők községi segélyben.

Holott, ha a törvény úgy szövegeztetett vagy legalább úgy értelmeztetett volna, mint a hogy azt szerző — az általa kifejtett jogtörténeti fejlődésnek megfelelőleg — helyesnek gondolja, akkor mindenek előtt a katolikus iskoláknak kellene annyi községi segélyt adni, a mennyi azokat a kegyüri viszonyból folyólag illeti, és csak miután e kiváltságos teher kifizettetett, kellene, a törvény rendelkezésének megfelelőleg, valamennyi felekezet iskoláját azonos kulcs szerint segélyezni.

E fölfogást különben a csaknem általános ellenkező tényleges gyakorlattal szemben szerző sem akarja érvényre emelni. Ő csupán az igazság kedvéért fejtí azt ki és hangsúlyozza, hogy az idézett helytartótanácsi szabályrendelet meghozatalának idejeig vezetett jogtörténeti fejlődés szerint ez volna a helyes fölfogás. És ebben — habár a dolgok természetes rendje ellen levő és a jogi érzeket sértő azon állítását, mely szerint

a regale-jogosítvány és a kegyúri kötelezettség eredetileg együtt járt, nem fogadhatjuk is el — szerzőnknek, legalább az előttünk ismert királyi kancelláriai és helytartó tanácsi rendeletek szerint, kétségtelenül tökéletesen igaza is van. Csakhogy — és erről mit sem szól — a kérdésnek 1799 után is volt fejlődése, és pedig oly fejlődése, mely a királyi kormánysszékeknél nyomatekosabb közjogi forrásból fakadt. Timon nem említi a vallás ügyében intézkedő 1848-dik évi 20. törvényczikket, a mely törvény teljesen megváltoztatta a kérdésnek a kir. kormánysszékek határozatai által irányított jogtörténeti állását, mert az iskolát közvetlenül az állammal hozta kapcsolatba és így — legalább elvileg — kiragadta a kegyúri viszony szoros kötelékeiből.

A kérdés ekkép változott állásában, pedig szerény nézetünk szerint a népoktatási törvény megalkotói — bármennyire ismerték volna is a multak történetét — nem mehettek többé vissza az 1799-dik évi fölfogásra, hanem úgy kellett azt megalkotniok és végrehajtaniok, a mint az tényleg megalkottatott és végrehajtatott — habár kétségtelenül üdvös lett volna, ha a szövegezés, a félreértés lehetőségét jobban kizáró szabatossgal történik. A másik újabb törvény, melyet a szerző e fejezetben fejtegetésének körébe von, a bevett vallásfelekezetek viszonságáról szóló 1868-dik évi LIII. törvényczikk.

E törvény 23. §-a szerint: «Különböző vallásfelekezetűek által lakott oly községben és városban, melyek házipénztárukból egyházi czelokra vagy valamely felekezeti iskola javára segélyt szolgáltatnak ki, e segélyben igazságos arány szerint minden ott létező vallásfelekezet részesítendő.»

Szerző e szakaszt is úgy értelmezi, mint az előbbit, tudniillik, hogy a városi és községi jövedelemből mindenek előtt a katolikus egyháznak a kegyúri viszonyból eredő igényei elégitendők ki, s hogy az akkép előre kiadott külön összeg nem számítható be azon segélybe, a melyet a katolikus egyház a várostól vagy községtől e törvényszakasz alapján a többi felekezeti egyházakkal egyenlő arányban kap.

Magunk is azt tartjuk, hogy e fölfogás — a mennyiben e szakasz szorosan egyházi czelokra adott segélyekre vonatkozik — föltétlenül helyes. A római katolikus egyháznak a kegyúri viszonyból folyó jogait e törvény meg nem szüntette, sőt azokat, nézetünk szerint, e jogok magánjogi jellege miatt, az egyházak és az állam között fönnálló mai viszonyban — leg-

alább kárpótlás nélkül — nem is szüntethette meg. Az állam a vallás ügyében intézkedő s különösen a népoktatási ügyről szóló idézett törvényekben csupán az iskolákra tette rá szorosan a kezét s így az egyháznak az egyházi vagyponra vonatkozó jogállása azok következtében változást nem szenvedett.

Egyébiránt, tudomásunk szerint, e kérdésben az ország valamennyi kegyúri jogokkal fölrühazott városában és községében közös fölfogásunknak megfelelően alakult a gyakorlat is.

A *negyedik* fejezet a kegyuraságnak az alapítványokhoz való viszonyáról szól.

Itt jogtörténeti fejtegetésekkel úgyszólván már csak annyiban találkozunk, a mennyiben szerző azok körébe a tanulmányi és egyetemi alapot is bevonja és azok jogi természetét is megvilágítani igyekszik. A fejezetnek többi egyházjogi vonatkozásoktól duzzadó részeiben pedig azt fejtegeti, hogy mennyire szükséges volna biztosítékot nyújtani arra nézve, hogy a kegyuraságot gyakorló város a kegyúri egyház céljaira szolgáló alapítványokat helyesen és eredeti jellegök megőrzése mellett kezelje, mert — a mint azt különösen a telekkönyvi helyszínelés idején fölmerült egyes esetek bizonyítják — e tekintetben, a katolikus egyház kárára, nem egy visszaélés történt.

Mi azt tartjuk, hogy ily biztosítékokat első sorban is az egyházak által kezelt alapítványokkal szemben kellene fölláltítani, mert a város és község által kezelt alapítványok a nyilvánosságnak, a kormánynak és az egyháznak ellenőrzésével aránytalanul jobban meg vannak védve.

Kétségtelen azonban, hogy a városok által kezelt egyházi célú vagyponra vonatkozó, alakilag kellőleg nem szabályozott védelem nem mondható kielégítőnek, és így magunk is kíváncsiak tartjuk, hogy a szerző által kívánt biztosítékok megalkottassanak; csakhogy — és ebben van köztünk e kérdésben a fő eltérés — mi ezt nem a tridenti zsinat vagy más egyházjogi rendelkezésekre való tekintettel, sőt még nem is a legfőbb kegyúri jog alapján, hanem az e joggal határos, de az attól lényegesen különböző legfőbb fölügyeleti jog, továbbá az erre vonatkozó régibb törvények alapján és a törvényhozás útján akarnók fölláltítani. A *negyedik* fejezet után *A városi kegyuraság vezérlő okmányai* című tizenöt okirathból álló függelék következik. Ez okiratok — a mint azt szerző maga is említi — csak igen kis részét kepezik azon anyagnak, a mit a kérdés kellő

megvilágítására a különböző levéltárakból föl lehetne kutatni. Szerző a források gyér voltát széleskörű ismereteinek tárházából pótolja — úgy hogy az általános jogtörténeti és egyházjogi megvilágítás tekintetében — leszámítva azt, hogy a kánoni törvénytárt nem idézi — alig maradhat fönn kívánni való.

Csakhogy e világítás fényes és terjedt volna még ha teljesen hű volna is, nem pótolhatja azt a fényt, a mit a levéltárakban rejtőző e tárgyra vonatkozó — más különben talán jelentéktelen — tárgyalási iratok nyújthatnának.

Elhez járul, hogy a szerző teljesen kizárja művéből azt a világosságot, melyet a jogtörténet és egyházjog körén kívül lehet találni. Már pedig e nélkül a kép, a mit e műből nyerünk, tetsetős, sőt kápráztató is lehet, de nem való arra, hogy abból a gyakorlati teendők számára tanulságokat vonjunk le. Mi nem tudjuk jogosúlnak elismerni azt a fölfogást, mely tisztán a jogtörténet tanulságai alapján, de lege ferenda akar dönten.

Az ír kérdés soha sem volna megoldható és Irország népének teljesen tönkre kellene menni, ha Nagy-Britannia törvényhozása, nem véve számba a viszonyok változott alakulását, azt kutatná, mit mond e kérdésben a régi jog?

Pedig az ír földesurak és bérlők közötti jogviszonyt nyilvánvaló régi törvények szabályozzák, míg szerzőnk jogtörténeti fejtegetései a magyar törvénytárban nem mindenütt találnak alapot. Ez alapot mindjárt a kiinduló tétel is nélkülözi, a mely szerint a magyar király legfőbb kegyúri joga II. Sylvester pápának egyik bulláján alapszik. E bulla, a melyből nézetünk szerint csak igen tág körű magyarázattal lehet a legfőbb kegyúri jog pápai adományozását kiolvasni, nincs fölvéve törvénytárunkba.

A minek pedig nincs nyoma a magyar törvénytárban, az nem is képezhet nálunk alapvető közjogi tételt. Ezt azonban csak egyéni nézetünként mondjuk, mert tiszta tudatában vagyunk annak, hogy a mi sajátosan alakult és a részleteket illetőleg sokban nem kellően tisztázott közjogi viszonyaink közt — legalább a katolikus egyházra vonatkozással bíró némely kérdésben — a kizárólagos jogtörténeti szempontból ma még az ellenkező fölfogás mellett is alaposnak látszó indokokat lehet fölhozni. Különben — és most tett megjegyzésünket e nézetünkre is vonatkoztatjuk — még ha Werbőczy e bullát fölvette volna is hármaskönyvébe, akkor sem volna szabad mai nap már azt, vagy bármely más köz- vagy magánjog alapját a souverai-

nitáson kívül keresni. A középkorban a pápai világalomra való törekvés és az ez által előidézett sajátos államjogi viszonyok századaiban ily fölfogás elméletileg, sőt a római katolikus egyházzal szemben más országokra nézve gyakorlatilag is megállhatott; Magyarországra nézve azonban az, úgy hiszszük, soha sem volt helyesen alkalmazható, mert királyaink még VII. Gergely évszázadában is meg tudták őrizni Rómával szemben souverain jogaik igaz jellegét. Mai nap pedig, úgy tartjuk, nem is lehet államnak nevezni azt az országot, hol a fejedelem minden jogának legvégső forrása nem a souverainitásban van. Ugyancsak a hazai törvénytár — hason megjegyzéssel tett nézetünk szerint — ellene szól annak, hogy a kegyúri jogot egyházi jellegű jognak tekintsük. A kegyúri viszonyra vonatkozólag törvénytárunk nem egy szabályt tartalmaz. A mi törvénytárunkban szabályozva van, az nézetünk szerint nem lehet egyházi jog: annak eo ipso a magyar köz- vagy magánjog körébe kell tartoznia.

Ha szerző a kegyúri terheket a magyar törvények alapján ingatlannal kapcsolatos dologi jogoknak tekinti, akkor nézetünk szerint — és e nézetünket még a jogtörténet kizárólagos szempontjából sem tartjuk megtámadhatónak — addig, a meddig érvelésében szigorúan a jog terén marad — a kegyúri jogokat sem szabad egyébnek, mint ingatlannal kapcsolatos dologi jognak tekinteni. Vagyis nézetünk szerint jogi szempontból e terheknek és jogoknak — úgy a mint azokat a kánoni törvénytár is tárgyalja — egy tekintet alá kell esniök, és jogi alapon nem lehet a kegyúri terheket viselő nem-katolikusokat a kegyúri jogok gyakorlásából kizárni. Ha azonban nem a jog, hanem a politikai célszerűség alapjára helyezkedünk, akkor ez alapon, a mint már jeleztük is — szintén egyetértünk szerzővel és magunk is azt tartjuk, hogy a városi képviselet nem-kathol. tagjait ki kell zárni a kegyúri állomásra kijelölt lelkész választásában való részvételből. Csakhogy, ha a nem-katolikus városi képviselőket kizárjuk, kik lesznek illetékesek a választás megejtésére? Szerző azt mondja: a katolikus városi képviselők összesége.

E válaszszal már nem tudunk egyetérteni.

A törvényhatóságok, úgy szintén a községek rendezéséről szóló törvények szerint a törvényhatóságoknak és a községeknek személyesítője a törvényhatósági bizottság, illetőleg a városi képviselet. E bizottságnak és képviseletnek egyes vallásfelekezetek szerint csoportosított tagjainak összesége semmiféle jo-

gok gyakorlására sem lehet illetékes. Egy a törvény által nem ismert gyülekezetre nem lehet jogosítványokat ruházni. Ha a kormány egyes esetekben ily gyülekezetekre tényleg mégis ruházott ily jogokat, ezt — mint a gyakorlati viszonyoktól indokolt, de a törvényekkel összhangban nem levő hatalmi tény — csupán átmeneti állapotnak tekinthetjük. Ha a városi és községi képviselet mai alakjában nem alkalmas arra, hogy a kegyúri plebiániát ellátó lelkész választásának jogát gyakorolja: törvény útján kell mielőbb gondoskodnunk más arra alkalmas városi és községi szervről. E fölfogásunk mellett különben éppen a katolikusok érdekeinek megóvása szempontjából gyakorlati érvek is szólanak. A jelölt képviselet választásánál ugyanis mai nap a legtöbb esetben — kivéven azon esetet, a midőn az antisemitismus játszik be a választásokba — nem a vallás, hanem egyéb tekintetek irányadók. — Meltánytalanság tehát, a katolikusokra — a kiknek szavazatai útján esetleg nagyobb számú nem-katolikus jelölt jutott be a képviseletbe — hogy választottjaik a katolikus lelkész választásából ki legyenek zárva, és hogy ezt kizárólag vagy túlnyomó részben azon katolikus képviselők ejtsék meg, a kiknek nagy része esetleg éppen a nem-katolikusok szavazatai következtében lett törvényhatósági vagy községi képviselővé. Igaz, hogy — a mint már előbb is jeleztük — 1790 óta is egyes kormányrendeletek több ízben intézkedtek oly értelemben, a mint azt szerző nemcsak czélszerűnek, de jogszerűnek is gondolja. Csakhogy e szükségbeli intézkedések alapján, melyek nincsenek összhangban a közjog általános elveivel, és ellenkeznek a magyar törvények, és éppen az újabb törvények rendelkezéseivel, nézetünk szerint nem lehet közjogi tételt fölállítani.

Szerző fölállítja azt, mert ő első sorban az egyházjogot, azután a régi magyar jogot és csak utolsó sorban latolja az újabb törvényeket s az e törvények rendelkezései által föl nem ölelt gyakorlati életviszonyokat.

Mi fordított sorrendet követünk — s legnagyobb részt erre vezethetők vissza a köztünk fönforgó fölsorolt ellentétek, a melyek, ha okúl szolgáltak is arra, hogy az ismertetést polemikus stylushan írtuk — tekintettel a munka említett jelességeire — nem akadályozhatnak meg abban, hogy azt mint egyik kiváló magyar jogtörténet-írónk és egyház-jogásunk gyakorlati érdekű és sok tanúságot tartalmazó, bár nem kellőleg tárgyalagos munkáját ne ajánljuk melegen szíves olvasóink figyelmébe.

Cs. F.

É R T E S I T Ő.

A chemia alapelvei. Irta dr. Rosray Lajos. Hetven rajzzal. Buda-Pest. Kiadja a k. m. természettudományi társulat. 1888.

Idestova egy fél százada annak, hogy lelkes férfiak egyesültek, hogy társulati úton mozdítsák elő a hazában a természettudományok fejlődését és terjeszszék a természettudományi ismereteket.

Ötven esztendő csak az ember életében nagy idő; egy társulatban, -- a melynek csak hogy föladatához láthasson, nagy munkát kellett végeznie -- számot is alig tevő kis időköz. E kis időnek is jó részét az úttörők tervszerűtlen kísérletei töltötték be; hogy a legjobb szándékkal végzett, de szűkkörű munkálkodásuk a közönségre, a közművelődés emelésére nem hathatott, az a dolog természetéből folyik.

A nyelv, melyen közléseiket megírták, a melyen munkálataik eredményét a gyűléseken előadták, szintén nem szolgált az ifjú természettudományi társulat népszerűsítésére.

A hatvanas évek végével új korszak kezdődött a társulat életében; ekkor történt, hogy a régi erőket nagy részben újak váltották föl; a vezetés is ifjú munkások, lelkes, széles látkörű, európai műveltségű férfiak kezébe került. Ekkor vette kezdetét a derekasabb munka, mely nem egészen húsz esztendő alatt igen szép eredményt mutat föl.

Visszaállították a régi magyar tudományos irodalommal való kapcsolatot; a Bugát-féle műszavakat, a melyek elidegenítették a nemzetet a tudománytól, a nyelv szellemének megfelelő alkotásokkal igyekeztek pótolni, vagy olyan szókkal helyettesíteni, a melyekkel a régi természettudományi írók éltek, a melyeket a nép is ért. S ezzel egyszersmind legszélesebb alapon láttak a társulat programjának megvalósításához.

Míg egyfelől a természettudományi ismereteket terjesztetni, népszerűsíteni igyekeztek, addig másfelől hathatós anyagi és erkölcsi támogatásukkal a természet bűvárlására ösztönözték a szakférfiakat. Szak- és referáló üléseket tartottak, természettudományi estélyeket rendeztek; amazokon a szaktudományok újabb kérdéseit vetették föl, a természettudományok haladását ismertették beereszkedőbb modorban, emezeken pedig elemi ismereteket terjesztettek. Mindezekben évenként számos hallgatóságnak nyújtottak kellemes szórakozást és hasznos okulást.

Folyóiratokat adtak ki, nagy áldozattal könyvkiadó vállalatot létesítettek, melynek könyvei között föltaláljuk a beltartalmukkal, kiállításukkal egyaránt kiváló külföldi műveket. Ezekben évenként nem kevesebb mint 9000 kötetet terjesztettek a hazában. Anyagi támogatásban részesítenek egy itthon szerkesztett idegen nyelvű folyóiratot, melynek fôadata tájékoztatni a külföldet minden hazai tudományos mozgalomról. Kiadványaiból több mint 1000 forint értékű könyvet osztott ki a szorgalmas középiskolai tanulók között. Mindezek által a természettudományi társulat az országban a magyar nyelv, magyar szellem és műveltség hathatós terjesztője lett.

A közönség látván azt a pezsgő életet, mely a társulatban lüktet, mind jobban és jobban fölkarolta azt. A társulat, mely különben is mindig többet adott, mint a mennyit kapott, e nagyobb támogatással szemben sem maradt adósa a közönségnek; minden esztendőben fokozta tevékenységét, munkásságát, minden esztendőben új meglepetést készített számára.

Ilyen meglepetés várt a tagokra akkor is, a midőn a társulat a természettudományok népszerű terjesztése céljából az 1887-dik évben a népszerű tudományos előadási cyclusokat megindította. A tanfolyam első tárgyául az a tudomány volt kiszemelve, a mely a gyakorlati élet különböző viszonyaiba minden embert rendkívül érdeklőleg a leghatalmasabban belevág, a melynek bámulatos fejlődése az iparnak, művészetnek oly csodaszerű lendületet adott, mely, ezereknek élelmet nyújtva millióknak növeli jóllétét, és századunknak jellemére elhatározó befolyást gyakorolt. Ez a tudomány a chemia.

Mint előadó dr. Ilosvay Lajos műegyetemi tanár volt az úttörő, ki tizenöt előadás keretében a chemia alapelveinek jelenlegi állását kerek képpen domborította ki az előadó termet sűrűn betöltő díszes közönség előtt. Hogy a kitűnő előadó és experimentator előadásaihoz mindenki hozzáférhessen, a társulat *A chemia alapelvei*

ezímen díszes kötetben adta ki Ilosvay cyclusa előadásait; ezzel nagy mértékben lekötölte azokat, kik érdeklődnek a chemia iránt, azonban haladását nem képesek teljesen élvezni és hasznukra fordítani, mert e tudomány alapfogalmait nem sajátították el, vagy haladását nem követték lépten-nyomon.

E könyv az ily hiányokat könnyen pótolja, belőle a tudomány alapfogalmai nehézség nélkül elsajátíthatók, segítségével a tudomány iránt érdeklődő emelkedettebb irányú chemiai előadások megértésére, élvezésére is képes lesz. A munka e szempontból a társulat célzatának s a művelt közönség igényeinek teljesen megfelel.

Ilosvay munkája azonban tudományos irodalmunknak is nagy nyeresége. A chemia alapelveit, alapvető fogalmait, törvényeit, fontosabb tételeit még a gazdag német irodalom termékeiben sem találjuk ily világosan előadva, leírva, formulázva. Magyar munkákról nem szölok; a magyar chemiai irodalom ez esztendeig csak a legszükségesebb iskolai könyvekre szorítkozott.

A chemiában magokat kiképezni akarók, a chemia tanításával foglalkozók megbecsülhetetlen segédeszközhöz jutottak Ilosvay munkájában. A mindennapi tapasztalás bizonyítja, hogy az első benyomásoknak hatása sokszor az egész életre szól. Öröndetes, hogy épen az alapfogalmak elsajátíthatásáért nem kell idegen nyelvek irodalmához fordulnunk. Ilosvay alapos, világosan és jól szerkesztett chemiája nagy szükségét pótol, s minden igényt kielégít.

A munkát szerzője tizenöt fejezetre osztotta. A fejezetek a chemiai föladatát tárgyaló bevezetés után a következőkkel foglalkoznak: A testek minősége. Összetett testek. A vegyülés súlyviszonyának törvényei. Az atóm-elmélet tételei és alkalmazásuk. Egyenérték-súly. Vegyérték. A levegő. Égés. Hő és fény. Az elemek rendszerbe foglalása. Bázisok és savak. Sók. A vegyületek benső szerkezete. Chemia rokonság. A függelékben fölsorolja azokat az elveket, a melyek irányadók voltak a vegyületek elnevezésében.

A tárgyalásban a főfogalmakat általános szempontok szerint csoportosítva, minden egyes előadásban egy kapcsolatos egészet nyújtott. Majd minden esetben kísérletekből indult ki, hogy a tünetmények megfigyelése, a tények helyes megállapítása iránt érdekeltessen, s hogy meggyőzze a nem-szakértőket arról a szigorú megbírálról, a mely a chemiai igazságokra vezető következtetéseket megelőzi.

Feltűnteti a fogalmak történeti fejlődését, hogy a múlt és

jelen eszméi közt levő különbség, az eszmék tisztulásának processusa is látható legyen, s fokozza a kutatás iránt nyilvánuló érdeklődést.

A munka tárgyalásmódja könnyen folyó, tömör, előadása világos, szabatos és jó magyarságú.

A műszavakat illetőleg a szerző az eredeti kifejezéseket tartotta meg; azokat, a melyekkel az egész világ természettudósai élnek; helylyel-közzel azonban a meghonosodott közhasználatú magyar neveket is alkalmazza. A kéneső, kén, szén stb. mellett azonban magam részéről szívesen láttam volna — calcium helyett — a mész elnevezést is használva. Az a körülmény, hogy többen a mész-oxydot is mésznek nevezik, a dolgot nem alterálja; mészégetés, mészkő, mészszikla, mészvíz, meszelés a közéletben is széltiben használt kifejezések mind olyan dolgokra vonatkoznak, a melyekben a calcium viszi a főszerepet. A nyelv egy és ugyanazon szóra a legkülönbözőbb jelentéseket adja rá, a nélkül, hogy a megértésben csorba esnék.

Ilosvay munkájában új magyar műszókkal is találkozunk; annyiban újakkal, a mennyiben azok ilyen értelemben tudományos munkában még nem voltak alkalmazva. A destilláció és a sublimálás kifejezéseket nem akarván polgárosítani, tisztálás, illetőleg szállasztás kifejezésekkel helyettesítette.

Részemről nem akadok fönn azon, hogy az említett internationalis műkifejezések — melyek közül az első már kezdett lassankint meghonosodni — kiküszöböltetnek. Ha vannak helyesen alkotott, határozott értelmű, világos magyar szavaink, miért ne küszöböljük ki az idegen szókat ezek kedvéért, még ha internacionálisok is.

A sublimálás fogalmát a szállasztás teljesen kifejezi, a mellett helyesen alkotott szó is; óhajtandó, hogy polgárosítása sikerüljön.

A destillálásra már vannak kész magyar kifejezéseink. Destillációt a pálinkafőző nép maga is végezvén, a nép nyelve is szolgáltat megfelelő szókat; csak az a kérdés, hogy e szók hű kifejezői-e a fogalomnak?

Páriz-Pápai (1782) a destillálást lecseppelésnek, Marton (1807) lombikon levonásnak, lecseppgtetésnek, Gergelyfi (1809) esorgatásnak, Kresznerics (1831) lecsöpögetésnek, a *Tájéskötár* (1838) lejártatásnak, Bugát (*Szóhalmaz*, 1843) lepárolásnak mondja.

Az Ilosvay által ajánlott tisztálás értelmét a m. tudós-társaság által 1838-ban kiadott *Tájéskötár* ekként magyarázza: «Mikor

pálinkát főznek és a malotát előre lejártatják, azt viricsnek nevezik; mikor aztán a viricsot a pálinkafőző üstből ismét lejártatják, az a tisztalaj; erről mondják tisztálni.» Székely szavak.

Tisztálni, az erdélyi részekben széltiliben alkalmazott kifejezés. A már kimosott fehér ruhát mielőtt megszáritanák, kiviszik a patakra, hogy a patak bő vizében még egyszer megforgassák: tisztálják. Nézetem szerint a tisztálás nem felel meg teljesen a destillatio fogalmának (destillatio, száraz destillatio, részletes destillatio); hanem igenis megfelel és pedig teljesen a rectificatióéna.

A destillatiónak legjobban megfelelő magyar szó: a lejártatás; az ország nagy részében használják, a *Tájszótárban*, Kriza *Vadrózsáiban* találkozunk vele, s a *Nyelvrőr* is melegen ajánlja.

Ilosvay munkáját --- melyet jogosan mondhatunk az első magyar chemiának, a mely a művelt közönség szükségeihez mértén íratott - dr. Than Károly egyetemi tanárnak ajánlja; ez által a tanítvány hálóját rója le a mester: a magyar tudomány és az egyetem dísze iránt, kinek oldalán sajátította el a tanítás művészetének titkát úgy, mint másutt sehol sem sajátíthatta volna el, kinek környezetében kapott ösztönt a komoly és lelkiismeretes munkára, a melynek *A chemia alapelvei* című könyv is egyik kiváló terméke.

HANKÓ VILMOS.

Harposlag och svärdsklång. En sannsaga, berättad af Birger Schöldström. Jemte et urval af egen och andras Petöfi-öfversättning. Med förord af Viktor Rydberg. Samt Petöfis porträt. — Stockholm, Albert Bonnier. — 123 l.

Nem rég olvastam egy értekezést a *Magazin für die Literatur des In- und Auslandes* című folyóiratban (1888 nov.-decz.), melynek címe: *Die magyarische Literatur in der Gegenwart*, írója pedig Kohut Adolf, ki hazánkat már több műben igyekezett megismertetni a művelt külfölddel. Az érdemes szerző Kiss József költőnkéről így elmélkedik: «e költőre fényes jövő vár s biztos kilátása van arra, hogy Petőfivel és Aranyval együtt emlegessék». Isten segítse, a magyar költészet dicsőségére, gondolám. Azután eszembe jutott, hogy nem nagyon régen, ugyan abban a folyóiratban bizonyos Glücksmann és Lenkei urak Kiss balladáiról úgy nyilatkoznak: «hogy azok Arany magaslátán állanak», Kiss lyráját a Petőfiével helyezik közel egy sorba, némely tekintetben föléje. — Egy kicsit

sok a baráti és felekezeti buzgalomból. És gyanakodva olvastam tovább Kohut értekezését. Beszélt az abban Bajzáról, Szász Károlyról («ki Radó, Dóczy és Ötvös-Silberstein mellett egyike legjobb műfordítóinknak, különösen németből»); de ne legyünk igazságtalanok: Endrődy neve is olvasható e fordítók között, mint ki Heinét fordította), Szemere Miklósról, Tompáról, Vörösmartyról, Tóth Kálmánról, Gyulai Pálról, Vajda Jánosról, — majd Kiss Józsefről és Bartók Lajosról, kinek költeményeit Silberstein fordította sikerülten németre. — Íme, ilyen a mai magyar lyra. — Uram, ments meg barátaitól!

Ugyanabban a folyóiratban Julian Weiss aus Budapest, egy ismertetést írt egyszer Jókairól, illetőleg annak *Zonen des Geistes* cím alatt lefordított *Gondolatairól*, megtámadva egy magyar bírálót, mely nem kedve szerint méltatta e művet. Az ismertetés végén aztán kisült, hogy Julian Weiss úr egyszersmind a munka fordítója is.

Íme, így sáfarkodnak némelyek hazai irodalmunkkal a külföld előtt. Szinte az az óhaj tolul az ember ajkára: Hagyjátok abba! Ha kíváncsi ránk a külföld, majd talál módot arra, hogy tudomást szerezzen rólunk.

És ezt a kétségtelenül egyoldalú gondolatot igazolni látszik a fentírt svéd mű. — «A magyar Tyrtæus eddig sem volt ismeretlen a lelkes svéd nemzet előtt. Krämer, Ömann, Folmer, Ahlberg, Fredin, Rubenson, Malmström, Birger Schöldström, Ridderström, Gustav von Bergen, részben az eredetiek után készült fordításai révén a svédek is megkedvelték Petőfit. Kertbeny német fordítását nagyon sokan ösmerték és méltányolták Svédországban, a többi között maga a mostani svéd király is. A jelen könyvben Schöldström, a magyar irodalom ösmerője és hivatott Petőfi-fordító, egy tüzetes Petőfi-életrajzot nyújt, mely hézagpótló a svéd irodalomra, és öröndetes jelenség ránk nézve.

A szerző könyvét sannságának mondja. E szó pedig annyit jelent, hogy: igaz, de mesés történet. Nyilván azt gondolja a svéd szerző, hogy Petőfi csodálatos életére sokan honfitársai közül azt mondhatnák: szép rege; de talán önnön csodálatának is előleges kifejezését akarja adni a szerző ama szóban.

A könyv mindazonáltal nem üres, dagályos panegyricum, hanem a költő életének, egy pár magyar forrás után készült rajza. Vutkovich könyvéből vette Schöldström a Petőfi idealizált arczképét. Azonban ezt a forrást nem kizárólag használta; idézi még Jókaitól

a *Tarka élet* és *Az én kortársaim*, Pulszkytól *Életem és korom*, Klapkától *Aus meinen Erinnerungen* című műveket. Ezekon kívül más, német műveket is használt. A Petőfi-szobor leleplezésének ünnepét a *Neue Freie Presse* után írja le.

A könyv ránk nézve természetesen nem tartalmaz újat s a források is, melyekből merített, nem mindig biztosak. Annál inkább szól szívünkhöz az a kiváló méltánylás, az az őszinte csodálat, mely az egész műből, a címztől kezdve az utolsó lapig, felénk sugárzik. Nagyobb szeretettel alig beszélhet magyar ember is a nagy költőről.

A könyvnek ránk nézve legérdekesebb részei: az előszó, melyet Rydberg Viktor írt; azután a jelentékeny számú fordítások, s végre a svéd kritika ítélete Petőfiről.

Az előszó nagyon általánosan van tartva. Veleje a következő: «Valaki azt mondotta, hogy a kik az istenek kedveltjei, fiatalon halnak meg. Ha ezzel azt akarta mondani, hogy jótétemény az emberre nézve, születése után csakhamar elhagynia ezt a mi világunkat, hogy megkíméltessek annak küzdelmeitől és szenvedéseitől, testi és szellemi nyomorúságától: akkor azt hiszem, igazat mondott; de mondtak már ennél különb, jobb igazságokat is . . . Az igazság, melyet ama szavak magokban foglalnak, tulajdonképen ez: rettentő sors megöregedni és túlélni azt, mi legjobb bennünk . . . . A legszebb sors sokáig élni, az igazat cselekedni, és ősz hajjal egy főnkelt szellemű, heves szívű ifju halálával halni meg . . . Ezt leginkább megközelíti az olyan sors, minő azé, kinek élete és költészete a következő lapok tárgya. Korai halál lón osztályrésze, a szabadságért és a hazáért küzdők első soraiban; de kifejezhette legnemesebb gondolatait és érzelmeit, melyekkel megnyerte népe szívét, melyben századokon át fog élni. Megérdemli, hogy Svédország ifjúsága is ismerje és szeresse.»

Mivel jellemző adat, íme ide írom Petőfi azon költeményeinek címét, melyek részben vagy egészen, a költő életének vagy fejlődésének megvilágítására, le vannak fordítva Schöldström könyvében: *A gólya, Két vándor, Füstbe ment terr, Befordultam a konyhára, Vágy, Van a nagy alföldön csárda sok, A dal, Mint felhők a nyári égen, Magyar ragyok, Alföld, A koldús sírja, Tűz, A bilincs, Salgó, A szerelmes tenger, Pegazusom, Egy gondolat bánt engemet, Arany Jánoshoz, Apám mestersége s az enyim*, (e költeményen, Schöldström szerint, Heine hatása érzik), *János ritéz, Az örült, A rab oroszlán, Jóslat*, tizenkét más kisebb költemény, *A költő és a szőlőressző, M. B. kisasszony emlékkönyvébe, a Cyprusbokból négy költemény, Itt*

benn vagyok a férfikor nyarában, Nem ért engem a világ, Szép napkeletnek, Három jűú, Feltámadott a tenger, Talpra magyar, Trombita harsog dob pereg, Európa csendes, Ha az Isten s végül: A XIX. század költői. Ezenkívül a *Hóhér* kötelének bőséges meséjét olvashatjuk Schöldströmnél.

A költemények nincsenek mindig az eredetinek versmértékében vagy rímelhelyezésével fordítva. Például:

«Ack! under vägen hemåt jag i tanken noga förberedt, hur jag nu skulle helsa Mor, som jag på länge icke sett».	«Egész úton haza felé Azon gondolkodám Miként fogom szóllítani Rég nem látott anyám».
---	--

Vagy:

Jag bittade in uti köket — Min pipa höll jag in handen. Forstås, jag skulle den tända, Fast redan praktigt nog brända	«Befordúltam a konyhára, Rágyújtottam a pipára, Azaz rágyújtottam volna, Hogyha már nem égett volna.
--	---

Jag eld på nun pipa haft länge; dit därför ej stegen mig förde; nen inne der, just framför spiseln, en tjicka, så smätäck, sig rörde».	A pipám javában égett, Nem is mentem éu a végett, Azért mentem, mert megláttam, Hogy odabent szép leány van.»
---	--

Azonban igen sok fordítás az eredetinek versformáját tünteti föl. Tartalmilag természetesen nem várhatunk az eredetivel egészen összevágó szöveget. Hiszen igen sok e költemények közül másodlagos fordítás. Ilyképen lehet aztán a *Befordúltam a konyhára* című versnek ilyen szövege a svédben: «Benéztem a konyhába, pipámat a kezemben tartám; magától értetik, hogy rá kellett volna gyújtanom, ámbár pompásan égett már». — Általában azonban meg lehetünk elégedve e fordításokkal, különösen ha egyéb nyelvű fordítások durva botlásait juttatjuk eszünkbe.

A mi a svéd kritikát illeti, az egy ízben szóllal meg a könyvben. Schöldström idézi (42—43. lap) Melin svéd írónak Petőfi *János vitézéről* írt szavait. Ez író a bájos költemény német fordítását olvasta és ennek hatása alatt írta sorait. Egy párt hadd idézzek belőlük: *János vitéz* Petőfi legnagyobb epikai költeménye. Nem egyéb ez, mint magyar mesék gyűjteménye, melyet a költő elragadó módon szerkesztett össze egy phantasticus és humoristicus eposszá! Minden oly egyszerűen és természetesen mondatik el; s úgy látszik, hogy a szerzőnek sejtelve sem vala arról, mily komikus itt minden . . . »

Ezután elmondja Melin a költemény meséjét s végül így folytatja: «Az egyszerű, valóban epikai stylust, mely zöldelő indaként fonódik a rege körül, Petőfi itt-ott szokatlan bájú lyrai virágokkal ékesítette föl. Különösen remek a 25. énekben található leírás . . . » melyet aztán Schöldström fordításban közöl.

A fönnebbi sorokból azt hiszem, fogalmat alkothat magának az olvasó, mennyiben méltányolják a svédek Petőfit.

Schöldström végül Petőfi külföldi diadalairól beszél (Kertbeny fordításában). Említi, hogy a magyar nép között mouda keletkezett kedvelt költőjéről. E szerint a költő egy várban ülne, mélyen bent az erdőkben. De majd mikor a magyarok az utolsó, döntő ütközetet vívják szabadságukért, s a túlnyomó ellen már-már győzedelmeskedik, akkor fekete ménen jó vágatva a pusztán át egy ifjú; Petőfi ez ifjú, ki övéit győzelemre vezeti.

—rd—r—

Andrew Carnegie. Triumphant Democracy or fifty years march of the Republic. London. Sampson Low, Marston, Searle et Rivington. 1886. Tizenkettedik ezer.

Igazán amerikai munka. Címlapján New-York kikötője, a brooklyni híd merész ívei, Bartholdy szabadságszobra, mely «világot gyújt az egész világnak», a Manhattan-sziget, borítva New-York por és dudva közt elfutó utczaival. E kép mögött az első benyomások erejével tűnnek föl a «távol nyugat» fejlődő vidékei, a nagy városok, melyeknek lakóit száz ezrekben, vagyonát száz milliókban számítják, az apró csak alig megpelyhesedett telepek, melyeken már rakják a vízvezeték csöveit, a hol már épül az «operaház» s melyek közül mindenik dicsekszik valamivel mi «első a világon!»

A könyv elején graphicus tábla mutatja, mily kicsinyek Európa államai Amerikához mérten. Texas nagyobb mint monarchiánk vagy Németország, New-Mexico túl tesz terjedelemben Italián, Anglia kisebb Missourinál, Törökország Californiánál, Holland csak W.-Virginiával, Svájc Marylanddel mérhető össze.

Mindez államokban még a civilisationnak csak első gyümölcsei érednek. Csak azok, melyek nem igényelik a munkában és küzdelmek közt eltöltött történelmi múltat, melyeknek elég a talaj ős ereje, a meleg napfény s fejlenek aztán mintegy önmagoktól nagyobb gond, az értelmes kertész ápoló keze és ollója nélkül is.

Milyenek ez eredmények már is. Nem olyanok-e, Brother Jonathan, melyek bámulatba ejtik a világot? Nem Amerikától kapja-e a vén világrész a búzát, lisztet; Chicagóból a zsírt, szalonnát, a húst; a szebbnél szebb gyümölcsöt Florida és Kalifornia hullámos partjairól, sőt a mi drágább mindezeknél, az eszméket, melyek a világ fejlődését irányozni fogják, nem Amerika szüli-e legdúsabban?

Nem Amerikának volt-e föntartva, hogy a diadalmas democratia eredményeivel bámulatba ejtse a világot?

«De igen», feleli rá készséggel szerzőnk «s vajon nektek, kételkedő és irigy európaiak, nem elég-e biztosítéknak az első sikerek nagysága, hogy fogalmat szerezsetek arról, mit fog hozni reánk és reátok is a jövő?»

Az amerikaiak e tekintetben egy perczig sincsenek kétségben, nekik minden azt mondja, hogy övék a jövő, csakis ők haladnak azon az úton, mely az igaz nagysághoz vezet, csakis nálok fognak testet nyerni mindazon eszmék, melyeket az elporladó nemzedékek legbecsesebb örökségül hagytak fiaikra.

A jelen munka egyébiránt a hála műve. Szerzője küzdelmek és eredmények közt eltöltött élte estéjén, annak a köztársaságnak szenteli munkáját, mely neki hazát adott, mely iránt «a hála és csodálkozásnak oly meleg érzelmével viseltetik, melyet a benszülött sem érezni, sem átérezni nem bír!»

Kétségkívül teheti is, mert ha nem csalódunk Carnegie az «iron king», kinek vasgyárai feketére festik Pittsburg egét s kinek vagyona arányban áll azon magas fokkal, melyet Pittsburg arisztokratái közt elfoglal. Egyike azon iparos-naboboknak, kik a republikánusokat újra uralomra juttatták s a kiknek döntő szavok van az Unio gazdasági politikájában.

Felölelni igyekezik az egész kört, melyet az Unio polgárainak tevékenysége betölt. A gazdasági tevékenység sikereinek vázolása után tárgyalja a nevelés és vallás problémáit, a pauperismust és bünt, de nem mellőzi a művészeteket sem és egy-egy rövid fejezetben kiemelni törekszik az irodalom fensőbbiségét, a foederalis alkotmány előnyeit. Műve teli van elfogultsággal, minden lapjáról sugárzik a chauvinismus, de épen ez az, mi érdeket költ bennünk iránta. Tisztán és hamisítatlanul tárja elénk a typicus amerikai lélek világát, az alapokat, melyekből levonni szokták azon következtetést, hogy ők az «első nép a világon!»

Okoskodásuk egyaránt magán viseli az ifjúság naivitásának és erélyének bélyegét. Mert nincs kétség, hogy nem ők az első

nemzet a világon, sőt bizonyos, hogy még legalább egyhamar nem is lesznek az.

Mindamellett lássuk Carnegie könyvét. Azon szakaszokat, melyek a nálunk is eléggé ismert anyagi fejlődést tárgyalják — szándékosan mellőzzük.

E helyett bővebben óhajtjuk méltányolni azon fejezeteket, melyekben szerzőnk azon eszmékkel foglalkozik, melyek Amerikában születve, útat csináltak magoknak az oceánnon s befolytak az európai közvélemény alakulására.

Azon figyelem és bőkezűség, melyet az első időkben iskoláikra fordítottak, jellemzi közoktatási politikájokat ma is. Az elért eredmények nem egy pár fölvilágosult fő törekvéseinek köszönhetők, mint sokszor történik a monarchiákban, hanem mélyen érzett és a nép egyes rétegeiben elterjedt szükségletnek. Haladás nélkül Amerika megszűnt lenni az a mi, haladás pedig nincs tanulás, tehát iskolák nélkül.

Az államnak az egyháztól való elválasztása körül folytatott küzdelmeik eléggé ismereteseek s azon eszmék, melyek e harcok alapját képezték, útat, elismerést találtak Európába is és nem egy állam egyházi politikájának adtak irányt. A tisztavérű amerikai maig is szorgalmas templomjáró és bőkezűen adakozik egyházának szükségleteire.

Egyházi adó és tized, állami javadalmozás és állami fölügyelet nélkül a vallás Amerikában oly erőre tett szert, melyet politikai támogatás neki soha nem adhatott volna meg. Élő erő, mely behatolt a nép kedélyvilágába s a közösség érzete által közelebb hozza az egyeseket egymáshoz, munkál csendben és áldásosan. (113. l.)

A művészetek termékeire Amerika jó talaj, de nem a művészekre. Sem a képírás, sem a zene, sem pedig a szobrászat terén nem sikerült nevelniök oly művészt, kinek igénye lehetne a halhatatlanságra. Az Unio jó piaczk kétségkívül szobrok és képekre. Fiainak vére könnyen mozgásba jó európai művészek játékára vagy énekére, de a nép erélye más gyakorlatibb czélokra irányul, mint a szép kultiválása. Egy új ország fölépítése közben kevés idő marad a művészetek ápolására, a természetet előbb meg kell hódítani s csak aztán lehet bámulni. Az embernek táplálkozni és ruhával kell ellátva lenni s csak aztán moralizálhat. (924. l.)

Ebben van sok igaz, de ha megfejtí is, miért nincs maig igaz művészet túl az oceánnon, nem nyújt biztosítékot arra nézve, hogy a jövő nagyság csírái e téren is megvannak. Bármily magasra emeljék

is a vámokat, Amerika az ó-világból látja el magát mégis festmények és metszetekkel, s a belföldi termelésnek nyomára is alig akadunk. Nem állítjuk, hogy a republicanizmus elfogja az élettől azon édes elszóródást és világosságot, mit a művészetek nyújtanak, de bizonyos, hogy e téren Amerikának még mindent meg kell teremteni, hogy önálló nemzeti művészethez jusson és megegyezzen azon állítást, mintha a democratiák nem volnának valók fenköltebb művészi jellemek teremtésére. A napi sajtó emelkedése, növekvő befolyása sokkal érdekesebb része az amerikai közéletnek, mint a művészeti téren nyilvánuló meghiúsult törekvések.

1880-ban 14,314 volt a lapok száma, 31.700,000 a nyomtatott példányoké. Hasábjaiakon a humor és élel, a hatásvadászat és pietizmus, szóval minden érdek összetalálkozva, változatossá, mulattatóvá avatja a napi sajtó e szapora termékeit.

A hírlapok azonban sem rendszeres, sem igaz műveltséget nem adhatnak. Vannak rajtok kívül Amerikának ügyesen szerkesztett, nagyon elterjedt szemléi: a *Century*, *Harper's Magazine*, *Atlantic Monthly*; tudományos és publicistikai szempontból legtöbbet ér a *North American Review*. Ezek igyekeznek belföldi tárgyakról is ügyesen, élénken s az amerikai szellem bélyegét magán viselő módon informálni a közönséget, de minél inkább közelednek azon «standard»-hez, melyet a *Revue des deux Mondes* és az angol szemlék ilyféle folyóiratoknak megállapítottak, annál inkább apad olvasóik száma, s annál nehezebbé válik dolgozótársakat találni oly foglalkozásra, mely «nem fizet elég jól».

E mellett hiába hivatkozik Carnegie az Európába szállított példányok nagy számára, azoké elenyészően csekély ahhoz képest, a mennyi európai, főleg angol terméket fogyaszt az Unio. Voltak nagy és eredeti gondolkozóik kétségkívül, de ezek száma inkább apad mint emelkedik s vezető eszméik túlnyomó részben az ó-világból kerülnek ma is. E tényeket tudva, nem kell tartani attól, hogy nem sokára a szellemi táplálék tekintetében is Amerikára leszünk utalva, mit szerzőnk annyi bizalommal, de oly kevés szerénységgel állít.

A művet, melyet ismertetünk, az amerikai szellemet, melynek képviselője, mi sem jellemzi inkább, mint azon pontok, melyekben a demokracia első századának aratása össze van foglalva. (339. l.)

Ezekből tudjuk meg, hogy ez államokban legkevesebb az olvasni nem tudók száma. Legkevesebbet adnak ki hadi czélokra s legtöbbet a nevelésre. Alkotmányuk nem szorúl javításra, felsőházuk eszményileg jó s a legfönségebb gyűlekezet a világon. Leg-

főbb törvényszékek még Gladstone irigységének is tárgya. Ők a leggazdagabb, mezőgazdaság, ipar és bányászat szempontjából a legnagyobb nemzet a világon. Republicanus társaim, a világ siet meghajolni előttetek. (351. l.) Azon eredmény, melyet elértetek, a democratia diadala a monarchiák fölött!

Íme azon csillogó és hangzatos általánosságok, melyeket az amerikai nép és politicusok annyira kedvelnek.

De az eddigi eredmények mögött, sok félig kész alkotás, sok hiány és még több tévedés lappang. Mind az, mit eddig elértetek, nem öleli föl még mindazon eszményeket, a melyekhez Európa a nemzetek hivatását kötö.

Maga Carnegie is érzi azt s ép ezért műve nem csak azért értékes a mit tartalmaz, hanem azért is, mert jelzi a vágyat, mely a jobbakat eltölti fenköltebb eszmények után.

Legyen szabad remélnünk, hogy a köztársaság második századának történetét ez eszmények után törekvés fogja betölteni. Ha e téreken is képesek lesznek oly sikereket érni el, mint a mily szerencsések voltak az anyagiak terén, s az államok alkotása körül, akkor fog igazán meghajlani előttök a világ. De odáig még hosszú az út, nehéz a küzdelem.

B. I.

A társországok közjogi viszonya a magyar államhoz. Írta B. Jenesszky Béla. Buda-Pest, 1889. Ráth Mór kiadása. 161 l. Ára 1 frt.

A horvát kérdés régi idők óta a legsebhetőbb oldala a magyar politikanak. Alkotmányunkért és nemzeti önfentartásunkért folytatott hosszú és sok oldalú küzdelmeink között épen ez az oldal gyakran maradt védtelenül vagy csak gyöngén védelmezve, s a ki a magyar nemzetnek államalkotó, assimiláló és uralkodó képessége felől a horvátokkal szemben követett eljárásból és horvátországi politikájának eredményéből mondana ítéletet, hatalmi képességünk, erőnk és fensőbbségünk tekintetében alig juthatna valami hízelgő eredményre. Az bizonyos, hogy századról-századra folyvást hátrább szorulunk az ott egykor elfoglalt térről s hajdani uralkodó szerepünket mindinkább oly «testvéri» egyenlőség váltja föl, a melyben mindig mi vagyunk az áldozatokat adó fél, mintha áldozatainkkal egykori hatalmi sphéránknak legalább látszatát akarnók megmenteni. Ha magunkat áltatni nem akarjuk, ide s tova meg kell vallanunk, hogy «törököt fogtunk, de nem bocsát». Az utóbbi három-négy évtized alatt folytatott alkudozásaink és egyezkedéseink jellemvonása,

magyar részről, határozottan a szerény és tartózkodó defensiva. Az egységes államiság követelményeinek előrenyomuló érvényesítése helyett egész küzdelmünket mintha csak a «zászló becsületének» megmentése végett folytatnók. Sőt ezt is csak immel-ámmal. Minél szűkebb helyre szorulunk a «közös» pad végén, annál nehezebb megvetnünk a lábunkat, hogy legalább ezen a szűk helyen békességben megmaradjunk.

Mindinkább kellestlenné válik a helyzet, s mindig kellestlenebbül is foglalkozunk vele. Csak mikor múlhatatlanul kell. Sanyarú kényszerűségből, a regnicolaris küldöttségek időnként megújuló alkudozásai idején. Azon kívül pedig jobban szeretünk rá sem gondolni s így természetesen mindinkább idegenek lesznek közéletünk előtt azok a viszonyok, a melyek ott időközben kifejlődnek, megerősödnek és velünk szemben támadólag, követelő igényekkel lépnek föl. A közönyösség árát rendszerint utólagosan drágán kell megfizetnünk.

Ezért szívesen látunk az irodalomban minden oly törekvést, mely időnként ismét a horvát kérdésre vonja a figyelmet; szívesen látjuk, ha ifjúságunk, a leendő Magyarország, komolyan és behatóan foglalkozik e nehéz és bonyolult kérdéssel s annak történelmi fejlődésével. Szívesen üdvözljük tehát a fent címzett kis tanulmányt is. Szerzője lehetőleg röviden, de nagy gonddal és szorgalommal, számos forrásmunka áttanulmányozása után állította össze a legnevezetesebb adatokat, melyek Horvát-Szlavonország közjogi viszonyának a legrégebbi időktől egész napjainkig helyes megismerésére nézve jelentőséggel bírhatnak. Tanulmánya se nem vitairat, se nem tudományos fejtegetés. A szerző — mint egyetemi tanulmányait csak nem régen végzett ifjú író — úgy látszik szándékos szerénységgel kerülte azt, hogy egyéni fölfogáson alapuló vélemények fejtegetésébe bocsátkozzék; a fősúlyt inkább adatai szorgalmas gyűjtésére és rendszeres csoportosítására helyezte. De éppen ezért tanulmánya igen használható és becses segédkönyv lehet mindenkinek, a ki a horvát kérdés bármely ágával tüzetesebben foglalkozni akarva, fölvilágosítást keres az iránt, hogy a megfelelő irodalmi anyaghoz hol férhet legkönnyebben.

